

C-32

СЕРЕДНІ
ВІКИ
НА УКРАЇНІ

1

1971

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

С-32

СЕРЕДНІ ВІКИ НА УКРАЇНІ

Випуск 1

*

85346⁰

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1971

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

902.6
С32

Збірник присвячений дослідженню проблеми українського середньовіччя. У ньому вперше в українській історіографії робиться спроба визначити зміст і хронологічні рамки зазначеного періоду, накреслюються перспективи і завдання археологічного дослідження пізньосередньовічних пам'яток України, порушується проблема міжнародного значення визвольної боротьби українського народу проти шляхетсько-католицької експансії. Становить значний інтерес не тільки для науковців, а й для широких кіл читачів, що цікавляться минулим українського народу.

Редакційна колегія:

В. Д. БАРАН, Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), Р. О. ЮРА

Рецензент

кандидат історичних наук О. М. АПАНОВИЧ

ПЕРЕДМОВА

Марксизм-ленінізм розглядає історію як закономірний, об'єктивний процес розвитку людського суспільства. Виходячи з цього історична наука досліджує об'єктивні явища в їх зв'язку та закономірностях, робить висновки на основі фактів і подій, що знаходять своє закономірне продовження, дальший розвиток.

Наукове пізнання історичної необхідності і закономірності процесу суспільного розвитку є ґрунтом для активної та цілеспрямованої діяльності людей.

Історичний підхід в оцінці явищ, подій і фактів є одним з найважливіших положень наукової методології. Справжній історизм — це глибоке осмислення всього історичного процесу з найдавніших часів до наших днів. Водночас, виходячи з нових досягнень науки про суспільство, це і сучасний погляд на минуле. Покінчивши з безцільним реєструванням фактів і суб'єктивним їх тлумаченням, історія перетворилася у справжню науку, що тісно зв'язана з життям.

І ці докорінні зміни в розвитку історичної науки, в її можливостях сталися після того, як К. Марксом були відкриті об'єктивні закони розвитку суспільства. «Хаос і довільність, — писав В. І. Ленін, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹. В. І. Ленін показав, що вчення про формації дало можливість говорити про суспільство не взагалі, а конкретно показати специфічні риси епох і те, що їх об'єднує, перейти від зовнішнього опису історичних явищ до наукового аналізу.

Завдяки постійній увазі і піклуванню Комуністичної партії та уряду історична наука в Радянському Союзі піднялась на такий рівень, що в полі її зору перебуває весь багатогранний процес історичного розвитку людства — з найдавніших часів до наших днів.

Зараз вже не викликає ніякого сумніву, що людське суспільство за тисячоліття свого існування створило матеріальні і духовні цінності, без вмілого використання яких не можна рухатися вперед. Тільки знання всього історичного процесу, зв'язок різних епох дає можливість розкрити закономірну зміну однієї суспільної формації іншою.

Історична наука зможе розвиватися і виконувати покладені на неї завдання лише при умові, коли всі її періоди розроблюватимуться одночасно. Виключна увага якомусь одному періодові або проблемі та недооцінка інших може призвести до того, що буде загублений історичний підхід до явищ. Історизм — це серцевина історичної науки, без якої вона

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 4—5.

може перетворитися в набір не зв'язаних між собою оповідань. Інтереси розвитку історичної науки вимагають глибокого вивчення важливих проблем усіх періодів історії.

Довелось коротко згадати про це тому, що було і має місце ще нехтування вивченням деяких періодів історії, зокрема феодального періоду та пов'язаною з ним проблематикою. Цим самим не приділяється достатньої уваги розкриттю всього історичного процесу. І це в той час, коли на території Радянського Союзу, зокрема на Україні, епоха феодалізму тривала понад тисячу років.

Епоха феодалізму або так звані середні віки — це не час суцільного мороку та здичавіння, як це іноді зображується. Марксизм-ленінізм довів, що феодалізм був закономірним етапом суспільного розвитку, через який пройшла більша частина людства. Феодалізм тісно зв'язаний з попередніми суспільними формаціями і виникнення його зумовлено їх розвитком. Мова, зокрема, йде про те, що феодалізм прийшов на зміну, своєрідно продовживши історичний процес, античності або родово-общинному ладу. У порівнянні з минулими епохами феодальна відіграла в історії людства прогресивно-поступальну роль.

Феодальна формація (середні віки) — складова частина історичного процесу, органічно пов'язана з наступними епохами розвитку людського суспільства. У надрах феодально-кріпосницької епохи, внаслідок зростання продуктивних сил, зародилась формація з більш високим ступенем розвитку — капіталістична. Але пережитки феодально-кріпосницького ладу залишалися і за капіталізму. Відомо, наприклад, що в нашій країні ці пережитки були остаточно ліквідовані тільки в ході Великої Жовтневої соціалістичної революції. Класи, що існували в період феодалізму, наприклад селянство, продовжували існувати і в наступні історичні епохи, хоч їх характер та значення кардинально мінялися. За феодалізму виник передпролетаріат — попередник робітничого класу. Саме робітничий клас, виникнення і діяльність якого зумовлені всім ходом історії, став за інших суспільних умов провідною силою, що очолила корінну перебудову суспільства на соціалістичній основі.

Вивчення історії феодалізму в наш час має велике практичне і суспільно-політичне значення. Адже ряд народів нашої країни до перемоги Великого Жовтня перебували на стадії феодального розвитку. Обминувши стадію капіталізму, вони перейшли до будівництва соціалізму. Така проблема стоїть перед народами багатьох країн світу, які недавно здобули незалежність і визначають шляхи свого дальшого розвитку. Щоб зберегти своє панування, імперіалісти підтримують феодальні порядки в колоніях і залежних країнах. Таким чином, в нашу епоху феодальний гніт часто переплітається з капіталістичним.

Тисячолітня історія феодалізму сповнена дуже важливими подіями та явищами соціально-економічного, міжнародного, політичного, державного і культурного характеру. В період феодалізму формуються народності з певною територією заселення. Народ — справжній творець історії. І в епоху феодалізму він був рушійною силою суспільства на шляху прогресу. Народ, його прогресивні класи-стани героїчно боролися за краще майбутнє, проти соціального та інших форм гніту. У середні віки було створено великі матеріальні і духовні цінності, що збереглися до наших днів. Багато проблем сучасності не можна зрозуміти і розв'язати, не показавши їх розвиток в попередні епохи, зокрема в феодальну. Навіть дуже давні події і факти можуть і повинні служити сьогоденності. Вивчаючи минуле, наш сучасник повинен відчутти і побачити себе спадкоємцем всіх кращих надбань тисячолітньої історії.

Кілька разів нами було вжито терміни феодалізм і середні віки. І це не випадково. Слід зазначити, що історична наука в своєму розвитку пройшла складний шлях починаючи від збирання фактів і спроб

систематизувати, пояснити та узагальнити їх. У минулому кращі прогресивні діячі стихійно наближалися не тільки до розуміння історичної послідовності й обумовленості подій, але бачили корінні зміни в житті народів. Правда, при цьому вони не могли розкрити тих провідних тенденцій історичного процесу, які визначали розвиток суспільства. У зв'язку з цим слід згадати, що ще у XV ст. вчені-гуманісти Європи почали вживати термін середні віки. Цим терміном користувалися для визначення історичного періоду (смуги) життя європейських народів, між «давнім світом», існування якого, на думку гуманістів, закінчилося у V ст., з падінням Західної Римської імперії, та «новим часом», як називали сучасники свою епоху. В такому розумінні вживали цей термін гуманісти-філологи та історики XVI—XVII ст. А за ними пішла вся наступна історична наука в Європі. Термін остаточно закріпився в складі тріади: «стародавність» — «середні віки» — «новий час». Так в сфері історичної науки виникла спеціальна галузь — історія середніх віків. Такий поділ співпадає з існуючими соціально-економічними формаціями: стародавність — рабовласництво (античність), середні віки — феодалізм, новий час співпадає з капіталізмом, що у XV—XVII ст. зароджувався в різних країнах.

Походження терміну середні віки обумовило те, що вживався він по відношенню до деяких країн і народів Європи. Про інші народи згадувалося лише тоді, коли вони стикалися з частиною західно-європейських народів².

При такій постановці фактично випали з історії середніх віків не тільки східнослов'янські народи (російський, український, білоруський), а й інші народи Європи. І це в той час, коли їх внесок в європейську історію значний і коли навіть географічний центр Європи знаходиться на Закарпатті, недалеко від м. Рахова. Перехід від старого рабовласницького світу до феодалізму відбувався у III—V ст. у всесвітньо-історичному масштабі — в різних частинах Азії, а також Римської імперії, яка охоплювала Передню Азію, Північну Африку та Західну Європу³. Відомо, що народи Північної і Східної Європи не були ізольованими від античного світу і брали участь у ліквідації рабовласницької системи. Таким чином, справа не тільки в назвах — феодалізм або середні віки, а й в змістові, що в них вкладається, а значить, і в трактовці історичного процесу.

Виключення Східної Європи із історії середніх віків призводить до того, що не розкривається єдність історичного процесу в період феодалізму. Незважаючи на різноманітність умов розвитку різних країн, особливо для феодальної епохи, коли панує натуральний, замкнений спосіб виробництва, існує велика кількість відмінностей економічного, політичного і культурного характеру, все ж і тоді в історії народів є багато спільного і разуче подібного. За тих умов були взаємозв'язки, взаємовпливи, запозичення тощо. Все це визначається єдністю історичного процесу. В геніальних працях В. І. Леніна глибоко розкрито складний і своєрідний історичний процес Росії (України теж) у тісному зв'язку із розвитком всесвітньої історії. В. І. Ленін довів, що немає принципіальної різниці в розвитку Росії та інших європейських країн. На багатому фактичному матеріалі він показав закономірну єдність країн і народів у різні періоди історії. Правда, одні й ті ж закони суспільного розвитку в кожній країні, в історії кожного народу проявляються своєрідно, в різних формах. В. І. Ленін зазначав, що «...при загальній закономірності розвитку в усій всесвітній історії нітрохи не виключаються, а, навпаки,

² Н. И. Конрад. «Средние века» в исторической науке. Запад и Восток. Статьи. М., 1966, стор. 89.

³ Н. И. Конрад. Вказ. праця, стор. 98—101.

припускаються окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку»⁴.

Марксистсько-ленінська діалектика вимагає аналізу кожної окремої ситуації, особливо феодальної епохи, для якої на певному етапі натурального, замкненого способу виробництва, була характерна велика кількість місцевих, конкретних відмінностей. Безумовним є те, що дальший розвиток радянської історичної науки залежатиме від творчого застосування наукової методології і методики дослідження.

Загальне та конкретне — ці протилежності у розвитку країн і в середні віки перебували в діалектичній єдності. Не можна забувати, що загальне в історичному процесі складається з частковостей, включає в себе багатство конкретного. І в той же час загальне проявляється через часткове, конкретне. При цьому всьому, хоч загальне — не повне і лише приблизно охоплює всі окремі предмети, але тільки воно є ступенем до пізнання істини. Слід дійти висновку, що події, процеси, які відбувалися на Україні у середні віки, можна зрозуміти і правильно пояснити лише розглядаючи їх як складову частину світового історичного процесу. Правда, при цьому ще частими є випадки, коли замість глибокого конкретного дослідження автори обмежуються аналогіями або підганяють конкретне під загальні положення.

Істориками України вже проведена значна робота у справі вивчення періоду феодалізму, середніх віків на Україні⁵. Успіхи безумовні. Але відомо, що ніколи не можна зупинитися на досягнутому. «Нема нічого пошлішого за самовдоволеній оптимізм»⁶, — писав В. І. Ленін. Необхідно тверезо оцінювати успіхи і недоліки, бачити перспективи дальшого, поглибленого вивчення історії середніх віків на Україні. Наукове пізнання немає меж, жодна з галузей історичної науки не вичерпала себе, перед кожною з них і, зокрема, перед середніми віками, постають дедалі нові завдання в справі розкриття законів розвитку суспільства. Можна без перебільшення стверджувати, що справжнє наукове, на основі марксистсько-ленінської теорії, вивчення українського середньовіччя тільки розпочалося. Тут ще багато можна і слід зробити щодо підняття нової проблематики, поглиблено і в різних аспектах вивчати здавалося б розв'язані питання. Проблем, які потрібно було б вивчати, можна нарахувати багато, але згадаємо лише про деякі з них.

Не можна вважати, що все вже зроблено у розкритті місця і значення середньовіччя в історії, зокрема, що стосується України. Навіть границі середніх віків феодалізму на Україні ще не зовсім твердо визначені. Особливо це стосується початкової межі. Напевно, її визначення доведеться проводити в процесі розробки теми про античний світ і його співвідношення з оточуючим його варварським населенням, зокрема і тим, що проживало на сучасних українських землях. Те, що не визначено виразно початкову межу середніх віків можна пояснювати і тим, що хід подій, які відбувалися на українських землях на початку нашої ери, розглядався відірвано від тих процесів, які відбувалися в Центральній та Західній Європі. Згадаймо хоч би про те, що в ліквідації рабовласницького ладу дуже важливу роль відіграв вихід на всесвітньо-історичну арену ряду нових народів, які повели боротьбу проти Римської імперії у III—V століттях. Мова йде про народи, які виступали під назвами готів, вандалів, аланів, гунів, а згодом слов'ян⁷. Відомо, що згадані народи історично були зв'язані з територією України. Вони не тільки руйнували старий рабовласницький світ, а в ході цієї боротьби створювали нові со-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 421.

⁵ Короткий огляд зробленого див. у книзі «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії». К., 1969, стор. 21—52.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 406.

⁷ Н. И. Конрад. Вказ. праця, стор. 99.

ціальні порядки не лише під стінами античних міст, а й на далеких від них територіях, у тому числі на сучасній українській землі.

Новий феодальний лад створювався і в процесі досить активних соціально-економічних відносин з ним. Про це свідчать численні клади римських монет на Україні⁸. Напевно, про цей переломний час у суспільному житті на території України (та на прилеглих землях) свідчать ще далеко не розгадані поселення так званої черняхівської культури. Як згадане, так й інші питання не можуть бути розв'язаними без виявлення та глибокого вивчення фактичного матеріалу. При цьому слід мати на увазі те, що фактичні матеріали з письмових джерел обмежені і відомі. Великі надії можна покладати на археологічні матеріали. Вони давали і можуть ще дати багато нового для висновків та узагальнень. Напевно матеріали вміщені у збірниках в цьому відношенні відіграють певну роль.

В історичній літературі висловлено ряд думок щодо зародження та складання буржуазних відносин на території Східної Європи. Багато спірного, не доведеного в цій проблемі. Глибоке вивчення фактичного матеріалу не окремих, а широкого кола тем дасть можливість провести більш зримо межу між періодами феодальним і капіталістичним, що важливо для розуміння багатьох явищ суспільного життя. Вважаємо, що при цьому слід виходити з відомої думки В. І. Леніна про те, що приблизно з XVII ст. починається новий період російської історії, який характеризується створенням буржуазних зв'язків⁹. Це ленінське положення стосується не лише Росії, але й України, що теж переживала в цей час аналогічні процеси. Незважаючи на специфіку розвитку Росії та України в період феодалізму, потрібно і далі розглядати події та явища у зв'язку з тими, що відбувалися в інших країнах Європи в середні віки.

Вже згадувалося про те, що історія кожного народу, країни не відокремлена від подій міжнародного характеру. Вони зримо і незримо взаємообумовлюються. І це стосується історії всіх народів. У цьому збірнику вміщені матеріали, які свідчать про зв'язки між народами у середні віки.

Дослідник, вивчаючий середні віки на Україні, не може нехтувати важливою обставиною: українські землі у цей час були розірвані і входили до складу різних держав — Угорщини, Молдавії, Литви, Польщі і Росії. В особливих умовах перебувала на той час Степова Україна. Кожна держава мала свої умови розвитку, що накладало відповідний відбиток на українські землі, які у свою чергу вносили вклад у різноманітні галузі життя згаданих держав. Не можемо при цьому забувати положення В. І. Леніна, який писав: «Поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»¹⁰. Стосується це і тих давніх часів.

Щоб створити наукову історію України, доведеться вивчати явища і події, які відбувалися на всіх українських землях. Зазначимо при цьому, що різноманітність розвитку українських земель збагатила історію нашого народу як, може, небагатьох інших народів світу. Складне, але дуже важливе завдання істориків середніх віків на Україні — розкрити й узагальнити цю різноманітність, показати місце і значення конкретних, локальних подій в єдиному історичному процесі українського народу, його вклад в історію інших країн. В цьому відношенні ще дуже мало зроблено.

Є всі підстави твердити, що періодові феодалізму більше, ніж попереднім історичним епохам приділялася увага в історичній літературі. Багато зроблено у вивченні середньовіччя. Але багато висловлено думок, тверджень, теорій, які не відповідають науковим вимогам, перекидують

⁸ М. Ю. Браїчевський. Римська монета на Україні. К., 1959.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 444.

хід і значення подій. І зараз в реакційній буржуазній історіографії висвітлюється ряд питань в антинауковому, ворожому прогресові напрямі. Розвінчувати антинаукові теорії, сприяти дальшій творчій розробці марксистсько-ленінського вчення в галузі проблем середньовіччя — таке завдання цього та наступних збірників.

В статтях доктора історичних наук О. С. Компан і кандидатів історичних наук М. Ю. Брайчевського та Р. О. Юри викладено ті завдання, які розробляються в історії середніх віків на Україні. Звернено увагу на те, що дає і ще може дати вивчення археологічних пам'яток в справі наукового висвітлення епохи. Поставлено питання про шляхи дальшого розвитку археологічних досліджень середніх віків на Україні.

Досвід показує, що вивчення ряду проблем, а серед них соціально-економічних, можна проводити тільки з врахуванням археологічних даних. Значення археології і в дослідженні цієї епохи значно зростає, а у вивченні деяких проблем і етапів їй належатиме провідне місце (перші століття нашої ери, етногенез слов'янства, дуже бідні письмовими джерелами XIII—XV ст. і т. д.). Про це переконливо свідчать матеріали, вміщені в цьому збірнику. Кілька матеріалів стосуються територій суміжних з Україною.

Поряд з археологією зростає значення і спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, зокрема тих, що зв'язані з археологією. Напевно, що і їх розвиткові збірник має приділяти відповідну увагу.

Важливо, щоб дослідженням середньовіччя України займалися історики спільно з етнографами, мовознавцями, антропологами та представниками інших галузей знань.

В наш час середнім вікам на Україні приділяють певну увагу дослідники зарубіжних соціалістичних країн. Знати про це, відповідно оцінити доробок істориків сусідніх країн, є завданням радянської історіографії. Огляд П. М. Калениченка сучасної польської літератури з історії України періоду феодалізму також вміщено в цьому збірнику. В наступних збірниках йтиметься про дослідження історії України періоду феодалізму в інших зарубіжних країнах.

Структура цього збірника продиктована складом і характером матеріалів. Завдання, які поставлено перед першим збірником, його зміст можуть викликати ряд зауважень і побажань, спеціалістів та читачів. Все це буде враховано при підготовці наступних випусків збірника.

Ф. П. Шевченко

О. С. КОМАН

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Серед невіршених ще до кінця проблем історичної науки стоїть визначення конкретного змісту і хронологічних рамок українського середньовіччя. Термін «середні віки» виник у світовій історичній науці в епоху Відродження серед вчених гуманістів. Ним визначався час між давнім і новим періодами історії. Потрібно сказати, що поняття «середні віки» в працях істориків має цілком конкретний зміст і хронологічні рамки тільки щодо частини європейських країн.

Беручи західноєвропейське середньовіччя за, так би мовити, класичний еталон, основний зміст його можна визначити як процес утвердження і розвитку феодальної соціально-економічної формації. Разом з тим, як справедливо зазначає академік М. Й. Конрад, «уважне вивчення картини історії народів в середні віки з усією виразністю виявляє кілька незаперечних фактів: конкретну історичну різночасовість утвердження феодалізму в різних країнах середньовічного світу; відмінність в різних країнах умов утвердження феодалізму та його розвитку; різні шаблі цього розвитку і, нарешті, розмаїтість його форм при загальній єдності соціально-економічної сутності»¹. В цьому світлі проблема українського середньовіччя має широке загальнонаукове значення. Недослідженість конкретного змісту поняття середньовіччя в українській історії обумовила різнобій думок і термінології в різного роду довідниках. Даремно шукати пояснення терміну середньовіччя стосовно до історії народів колишньої Російської імперії в «Большой Советской Энциклопедии». В «Українській Радянській Енциклопедії», щоправда, є коротке визначення, в якому говориться, що поняття середньовіччя в західноєвропейській історії збігається з поняттям «феодалізм». Але читачеві незрозуміло, чи збігаються ці поняття щодо історії України.

Не менш суперечливі визначення містять різні історичні праці. Так, у монографії з історії Дону раннє середньовіччя віднесене до V—XV ст. в той час, як у світовій періодизації історичного процесу зазначені віки віднесено до середньовіччя в цілому. Створюється враження, що історія України стояла поза тими змінами, які відбувались в решті європейського світу. Потрібно зазначити, що кращі представники дворянської і буржуазної науки не розглядали вітчизняну історію поза великим історичним процесом і світовими зв'язками. Видатний російський вчений С. М. Соловйов був впевнений, що XVII ст. для Росії було початком нової історії у загальноєвропейському значенні цього терміну². М. В. Гоголь, у якого, як і в багатьох великих художників, поряд з глибокими знаннями фактів історії була ще й дивовижна інтуїція, також не виділяв вітчизняну історію з світової³. Та через ряд причин питання періодизації вітчизняної історії

¹ Н. Й. Конрад. Запад и Восток. М., 1966, стор. 116.

² С. М. Соловьев. Н. М. Карамзин и его история государства Российского. СПб., стор. 1405, 1406.

³ Н. В. Гоголь. Собр. соч., т. VIII, стор. 24—25.

з часом не тільки не з'ясовується до кінця, а, навпаки, іноді ще більше заплутується. Раз у раз історики, вживаючи термін «новий період» або «нова історія», не розуміють під ним період буржуазного розвитку, хоча в світовій історії початок нового періоду є початком утвердження буржуазної формації.

Становище в історичній науці обумовило до певної міри і становище в суміжних галузях. Існує поділ історії російської літератури на стародавню, середньовічну і нову. При цьому стародавня відноситься до IX — кінця XVII ст.⁴ Сумнів у правильності такого поділу посилюється тією обставиною, що терміни — стародавня, давня,— в історичній науці частково застосовуються до періоду Київської Русі і без застережень до античності. Існування ж Київської Русі, яка зветься ще Давньоруською державою, припадає на зріле середньовіччя. За своїм соціально-економічним змістом історія Давньої Русі, без сумніву, є феодальною, отже, і середньовічною.

В радянському літературознавстві початок XIX ст. поділяє історію української літератури на два періоди: стародавній і новий. Невідповідність такого поділу історичній періодизації очевидна. Соціально-економічну історію України XVIII ст. навряд чи можна назвати стародавньою. Щоправда, невідповідність явищ надбудовного характеру економічному базисові зустрічається в історії і, зокрема, в історії мистецтва, але там вона має інший характер.

Не дивно, що при такій ситуації термін середньовіччя майже перестав вживатися дослідниками історії України. Склалося явно ненормальне становище, бо справа не тільки в терміні. Середні віки не просто відтинок часу між античністю і новою історією. Вони наповнені важливим, тільки їм притаманним змістом. Щоправда, у буржуазній історіографії був час, коли говорилося про середньовіччя тільки в негативному плані. У боротьбі з феодалізмом, молода буржуазія устами одного з найбільш видатних істориків Едуарда Гіббона (1737—1794) назвала середні віки «суцільною темною ніччю, лише ледь освітлювану промінням передзахідного античного сонця». Марксистська історіографія спростувала цей погляд і довела, що середньовіччя створило свій великий матеріальний і духовний світ.

У Ф. Енгельса є вираз «зимова сплячка» середньовіччя. Але в контексті ці слова вказують лише на загальмованість суспільного розвитку релігійними догмами, а не про регрес або застій⁵. Ф. Енгельс зазначає, що не можна дивитися на середні віки як на просту перерву в ході історії, викликану тисячолітнім загальним варварством. Потрібно бачити «великі успіхи, зроблені протягом середніх віків: розширення культурної області Європи, утворення там однієї біля одної великих життєздатних націй, нарешті величезні технічні успіхи XIV—XV століть». Недооцінка ролі середніх віків унеможлиблює, каже він, «правильний погляд на великий історичний зв'язок», обертає історію, в кращому разі, на збірку прикладів та ілюстрацій⁶. Таким чином, визначення змісту і хронологічних рамок українського середньовіччя є важливою науковою проблемою, яка вимагає великої і копіткої праці. В даній статті робиться спроба виділити у масі теоретичних і методичних питань, пов'язаних з зазначеною проблемою, лише найбільш суттєве.

Гадаємо, що вихідною позицією в праці з історії українського середньовіччя має бути діалектико-матеріалістичний принцип єдності світового історичного руху, «розкриття, як каже академік М. Й. Конрад, змісту і значення всіх подій в справді всесвітньому аспекті»⁷. Потрібно знайти

⁴ Н. К. Гудзий. История древней русской литературы. М., 1966, стор. 7—9.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 271.

⁶ Там же, стор. 275.

⁷ Н. И. Конрад. Вказ. праця, стор. 114—115.

місце українського середньовіччя в загальному історичному процесі. Складність цього завдання, з одного боку, пояснюється багатоплановістю дослідження, а з другого — особливим переплетінням у вітчизняній історії різних соціально-економічних форм, що вуалюють головну лінію розвитку, а втім, притаманний лише германо-романському світу. Довівши наявність його в історії інших країн, в тому числі Росії, України, Польщі, в країнах Азії, вчені-марксисті спростували антинаукову концепцію європоцентризму. Виділити і проаналізувати місцеві особливості, співставити окремі риси історичного процесу в різних країнах світу — значить побачити в безлічі різноманітних явищ, випадковостей і відхилень від норми головну магістраль, основну визначальну та закономірну для всіх ліній. Для правильної орієнтації поділу історії окремих країн за формаціями недостатньо. Існують загальні, спільні для всіх країн рамки розвитку, відбиті в періодизації світової історії за епохами. Поняття епоха має об'єктивний науковий зміст. Світова епоха, подібно до формації, містить в собі елементи, властиві лише їй, і поруч — елементи попереднього та зародки майбутнього.

«...В кожній епосі,— писав В. І. Ленін,— бувають і будуть окремі, часткові рухи то вперед, то назад, бувають і будуть різні відхилення від середнього типу і від середнього темпу рухів. Ми не можемо знати, з якою швидкістю і з яким успіхом розвинуться окремі історичні рухи даної епохи. Але ми можемо знати і ми знаємо, який клас стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки даної епохи і т. д.»⁸. Отже, визначення провідної сили класу, що «відає» історичним процесом на світовій арені, дозволяє бачити, де нове, непоборне, а де старе, приречене на загибель в історії окремих країн. Не враховуючи цього можна не помітити в складному переплетінні явищ найважливішого.

Проблема періодизації російської історії цікавила В. І. Леніна у зв'язку з необхідністю спростування поглядів народницької історіографії на історію Росії, як на таку, що розвивалася у XIX ст. некапіталістичним шляхом. Він прийшов до висновку, що новий період в російській історії почався приблизно у XVII ст. Відсутність категоричності в цьому твердженні дозволяє думати, що цей період міг початися і раніше XVII ст.⁹ Думка В. І. Леніна в значній мірі полегшує визначення хронологічних рамок середньовіччя на Україні, оскільки вона допомагає хоча б приблизно встановити його кінцеву хронологічну межу в Росії, а в зв'язку з цим і на Україні, тому що історичний розвиток цих двох країн відбувався більш-менш синхронно.

Проте в радянській історіографії висловлена думка, ніби вжитий В. І. Леніном термін «новий період» взято з буржуазної історіографії без врахування, наскільки він відбиває реальну картину соціально-економічного розвитку. Погодитись з цією думкою важко. В. І. Ленін, вивчаючи початок нової історії в Росії, спирався на марксистську концепцію світового розвитку, як розвитку єдиного і матеріально обумовленого. Відомо, що основоположники діалектико-матеріалістичної теорії, відстоюючи матеріалістичну концепцію історичного процесу, вважали, що поділ історії на давню, середню і нову не має бути волюнтаристичним, довільним, на зразок описаного в Біблії в посланні коринф'ян: «Хто во Христі, той нова твар; стародавнє пройшло, тепер все нове»¹⁰. Матеріалістичне розуміння суспільних формацій передбачає певний рівень розвитку продуктивних сил, виробництва та обміну. Характерною рисою нової історії було формування всебічних міжнародних і національних зв'язків. Перестає

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 118.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 132.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 123; т. 20, стор. 326.

існувати відносна відособленість окремих країн. «Замість старої місцевої і національної замкнутості та існування за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва». В результаті у цивілізацію втягуються «всі, навіть найбільш варварські, нації»¹¹.

Перетворення історії окремих країн у світову історію, як бачимо, «є цілком матеріальне, емпірично встановлюване діло»¹². У стрімкому поступальному розвитку людства в той чи інший спосіб, на тому чи іншому рівні брали участь всі країни, універсалізуючи власний досвід. Отже, визначення хронологічних меж в розвитку середньовічної історії на Україні, як і в будь-якій іншій країні, може дати тільки історико-порівняльний аналіз найважливіших фактів економічного, політичного і культурного життя України та інших європейських країн. Тільки на тлі праці єдиного історичного механізму і можна побачити реальну дію його деталей.

Не менш важливою умовою історичного дослідження є наукова послідовність висвітлюваних питань. Відомо, що в основі складного комплексу суспільного життя лежить економіка. Та сталося так, що перші відомості про існування типових рис середньовіччя в житті українського суспільства, які вказували на якісну відмінність історичних періодів до і після XVII ст., дали мистецтвознавці¹³ та літературознавці¹⁴. В їх руках були такі незаперечні речові докази, як пам'ятники архітектури, мистецтва і літератури, позначені рисами певного стилю, ідеології, особливостями світосприймання. Сьогодні історики прагнуть не лише осмислити і пояснити факти, відкриті представниками суміжних наук, а й поглибити наші знання предмету в галузі суто історичній. На черзі стоїть питання про глибинне дослідження в усіх деталях тривалого процесу заміни натурального господарства, притаманного середньовіччю, товарно-грошовим, характерним для нового часу. Дальші пошуки мають показати, наскільки відповідають економічному базису даного історичного періоду явища надбудови в галузі політичного, державного і культурного життя народу, хоча деякі висновки та припущення, на наш погляд, можна зробити вже сьогодні, спираючись на вже відомі факти. Здавалося б, що головною ланкою в дослідженні середньовічної економіки має бути вивчення особливостей феодального землеволодіння, як основи феодальної системи. Адже в середні віки село панувало над містом в тому розумінні, що провідною ланкою економіки було землеробство, а головною політичною силою — феодалі-землевласники¹⁵. Проте, в світлі нашого завдання більшого значення набувають дослідження не села, а феодального міста. Відокремлення від землеробства ремесла і торгівлі та виникнення на цій основі осередків розвитку промисловості і торгівлі — це найбільш важливі факти середньовічної історії. Їх вивчення дозволяє побачити життя середньовічного суспільства не в статистиці, а в діалектичному розвитку і боротьбі протиріч, побачити, як відмирало одне і народжувалось друге. Саме «міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»¹⁶. Тут створювалась економіка та ідеологія майбутнього. Міста являли собою «факт концентрації населення знярядь виробництва, капіталу, насолод, потреб...»¹⁷ Отже, в середньо-

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 413.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 42—43.

¹³ Історія українського мистецтва, т. I, II. К., 1966—1967.

¹⁴ Історія української літератури у восьми томах, т. I. К., 1967.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 160.

¹⁶ Там же, стор. 389.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 47.

вічних містах зосередилась головна лінія розвитку. В міру того, як зростали міста, зростали і зв'язки між ними (виробничі, торговельні, культурні, політичні), а також між містами і селами. Розвиток товарного виробництва, як відомо, завжди і всюди був вихідним пунктом розвитку капіталізму. Саме тому К. Маркс вважав появу перших міст першою поразкою феодалізму. Гроші, що зосереджувались в руках міського населення, ставали «могутньою зброєю проти феодалізму»¹⁸. Інтенсивний розвиток міст і міського стану призвів у Західній Європі до ліквідації феодалізму¹⁹.

На Україні міст було багато ще з часів Київської Русі. Зовнішньо вони мало чим відрізнялися від середньовічних міст Західної Європи. Тут було в принципі те ж саме планування, вузькі вулички, укріплення — міські зубчасті мури, брами, вежі, вали, рови, що кільцем оточували поселення, підземелля тощо. Заслугує на увагу те, що міські укріплення і специфічне планування міст починають занепадати і поступово відходити в минуле саме з часу, який у світовій історії зветься новим, тобто з XVII ст. В наступному столітті окремі замки і фортеці в містах відновлювалися. Переважна ж більшість їх поступово руйнувалася. З XV ст. в містах будувалися ратуші, де містилися органи міської влади, що свідчило про чисельне і економічне зростання міського стану. Сьогодні ще збереглися сліди численних середньовічних міст, особливо на Поділлі, де у XVI — на початку XVII ст. їх було побудовано особливо багато. Цікаво, що Київську Русь і Україну XVI—XVII ст. іноземці називали «країною городів».

Загадка полягає в тому, чому численні українські міста не здатні були вирости в силу, яка б революційним шляхом розчистила дорогу для буржуазного розвитку. Міста, як показують факти пізнішого часу, в якійсь мірі самі феодалізувалися, їх бюргерська верхівка частково нобілізувалася²⁰. Але причини цього загадкового явища також були закладені в середні віки. Недослідженість цього питання стоїть на заваді з'ясуванню цілого ряду науково-актуальних проблем. До останніх належить, крім історії, пристосування феодального господарства на Україні до вимог буржуазної епохи, проблема українського Відродження, реформації і контрреформації, які довгий час навіть не згадувалися в радянській історіографії. Можливо, що з'ясуванню деяких складних питань з історії українських міст допоможе докладне вивчення процесу формування такої своєрідної соціальної категорії, як козацтво, оскільки останнє в якійсь мірі виконувало ту ж саму місію в розвитку економіки, що й міста.

Оскільки українські міста феодалізм не зламав, середньовіччя відступало надзвичайно уповільнено. Україна належала до тих країн, де зміна феодалізму капіталізмом відбувалася внаслідок пристосування феодальної системи до нових умов життя, створених капіталізмом в передових країнах. Запроваджуючи буржуазні форми господарства, великі землевласники грабували недостатньо зміцніле міщанство і використовували працю закріпачуваного селянства. У зв'язку з цим слід відзначити, що з'ясуванню хронологічних рамок українського середньовіччя дуже заважає погляд на кріпацтво, як явище тотожне феодалізму. В дійсності сама по собі кріпацька праця може застосовуватись і в буржуазний період, але тільки на ранніх стадіях розвитку капіталістичного виробництва, тобто в простій капіталістичній кооперації і мануфактурі²¹. Історія свідчить, що тільки промисловий переворот і народження великої

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 389.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 389—391; т. 20, стор. 325.

²⁰ О. С. Компан. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963, стор. 83—84.

²¹ К. Маркс. Капітал, т. 1, К., 1952, стор. 235; В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968, стор. 296, 297.

машинної індустрії остаточно кладе край добуржуазним формам вистиску.

Виняткова уповільненість соціально-економічного розвитку і наявність численних середньовічних пережитків обумовили невиразність соціально-економічних граней. У зв'язку з чим надзвичайно важко віднайти межу, де риси нового часу почали переважати над старим. Та при всій архаїчності деяких історичних явищ на Україні у дореформений період, віднести його до середньовічної історії навряд чи можливо.

Важливим завданням є виявлення нових джерел і фактів для дослідження процесу переростання характерних для середньовічної економіки домашньої промисловості і ремесла в просту капіталістичну кооперацію і різні форми мануфактурного виробництва. Особливий інтерес з цього боку становлять численні промисли по виготовленню дерев'яних виробів, скла, заліза, сукна, селітри тощо. Саме на прикладі цих підприємств сьогодні найбільш виразно простежується переростання натурального господарства в товарне.

Тісно пов'язана з питанням про ступінь розвитку виробництва історія торгівлі, яка також мала різні форми в середньовічній і новий період історії. Для раннього середньовіччя характерні дрібні локальні ринки. Але поступово місцеві ринки зливалися в більші. Головними зв'язуючими ланками в цьому процесі були міста. Чим більше їх було, тим тіснішими ставали економічні зв'язки в країні. Однак слід пам'ятати, що ремесло ніде і ніколи не могло забезпечити процес формування єдиного, національного ринку в країні. В основі цього процесу лежало буржуазне виробництво, хоч би в його найпершій, найбільш примітивній формі, яке протистояло середньовічному ремісничому виробництву. Саме тому В. І. Ленін підкреслював взаємообумовленість формування внутрішнього ринку в Російській імперії і розвитку буржуазного способу виробництва. «Ступінь розвитку внутрішнього ринку,— писав В. І. Ленін,— є ступінь розвитку капіталізму в країні»²².

Якісні зміни в торгівлі вказують на те, що на Україні з другої половини XVI ст. з'являються принаймні зародкові форми мануфактури. Предметами торгівлі все в більшій мірі стають не заморські товари, а продукти місцевого землеробства і промисловості. Цей перехід до вищої стадії в розвитку торговельних зв'язків не побачили представники буржуазної історіографії і в тому числі М. Грушевський²³. Дослідників приваблював блиск середньовічної торгівлі екзотичними товарами, поста-ті середньовічних купців, бувалих мандрівників, знавців мов і звичаїв інших країн, людей мужніх і кмітливих, яким доводилось із зброєю в руках захищати себе на торгових шляхах від розбійників. Тепер в торгівлі брали участь самі виробники товарів, з їх середовища формувався і контингент торгових людей, що посередничали між виробником і покупцем. Появу купця-посередника В. І. Ленін вважав ознакою нового часу²⁴. Отже, поширення цього явища означало кінець середньовічної економіки.

Про те, що середньовічна торгівля десь у XVI ст. виразно виявила ознаки переростання в торгівлю нового часу, говорить провідна роль в ній міст і містечок. У першій половині XVII ст. їх нараховувалось близько 1000²⁵. Більшість з них вперше виникло або було піднято з руїн протягом XVI — першої половини XVII ст. В кожному місті і містечку функціонували щонедільні міські торги і в середньому дві-три ярмарки на рік. Такий розвиток торгівлі сам по собі вказує на існування не середньовічного, натурального, а товарного господарства.

Важливим критерієм справжнього змісту поняття середні віки є фор-

²² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 47—48.

²³ М. Грушевський. Історія України-Русі, т. 6. Київ — Львів, 1907, стор. 82, 138.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 389.

²⁵ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 32.

ми класової боротьби, що проходить через всю історію класового суспільства. За феодалізму відбулась еволюція форм антифеодальної боротьби від окремих спалахів локальних, стихійних повстань до великих селянських війн, в яких брали участь широкі народні маси і які охоплювали якщо не всю територію країни, то, принаймні більшість її. В основі цих якісних змін слід шукати зміни в соціально-економічному житті. Дрібне натуральне господарство не сприяло об'єднанню і організації пригноблених. Лише в присмерк середніх віків вперше стають можливими великі селянські війни. Гадається, що не випадково перше таке повстання на Україні припадає на останнє десятиліття XV ст. На жаль, в розпорядженні істориків обмаль відомостей про цю важливу подію. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали селянські війни ранніми буржуазними революціями²⁶. Вони відзначали, що на відміну від попередніх локальних повстань в селянських війнах поруч з селянами виступили уже представники того плесу, з якого з часом сформувався пролетаріат. На Україні період селянських війн тривав відповідно до загальмованості економічного розвитку до XIX ст. Переможна буржуазна революція тут так і не відбулась.

Важливе місце в історії антифеодальної боротьби, яка, незважаючи на свою слабкість, підточувала феодальний лад, належить ідеологічним рухам. К. Маркс ніколи не зводив багатство історичного процесу до змін тільки в галузі економіки. Він вважав неможливим наукове дослідження історії суспільства без уважного вивчення питань ідеології. Ідеологічна боротьба за феодалізм раз у раз переростала в збройні виступи народних мас. Будь-який рух набирив релігійної форми, оскільки в середні віки релігія була панівною ідеологією. Середні віки приєднали до теології і перетворили в її підрозділи всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму²⁷. Так було приблизно «від XIII до XVII ст. включно»²⁸. Християнська церква освячувала феодальний лад. Щоб підготувати умови для боротьби з ним «треба було зруйнувати цю його центральну священну організацію»²⁹. Живучість протестантської ересі в надрах феодального суспільства відповідала, зазначає Ф. Енгельс, «непереможності бюргерства, що піднімалось. Коли це бюргерство в достатній мірі зміцніло, його боротьба з феодальним дворянством, що мала до того часу переважно місцевий характер, почала набирати національних масштабів»³⁰.

Вищим етапом боротьби народних мас з феодальним ладом в період пізнього середньовіччя був реформаційний рух, що охопив майже всі європейські країни. Реформація всюди становила своєрідний пролог буржуазних революцій і буржуазної епохи в цілому³¹. Точніше кажучи, реформаційні рухи були ранніми етапами цих революцій.

Можна сказати, що в радянській історіографії питання про реформаційний рух до недавня навіть не ставилося. Першою великою працею з цього питання була монографія О. І. Клібанова, де доводиться наявність в Росії реформаційного руху, що сягає своїм корінням, подібно до західноєвропейської реформації, у XIII—XIV ст. цей рух набирає більш виразних форм і поступово переростає у відкриту ересь, центрами якої стали Новгородська та Ростово-Суздальська землі³².

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 329—341; Додатки до праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині». К., 1954, стор. 152.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 299.

²⁸ Там же, стор. 281.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 291.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 300.

³¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 392; т. 7, стор. 345—347; т. 20, стор. 18, 150, 325, 474.

³² А. И. Клибанов. Реформационные движения в России в XIV — первой половине XVI вв. М., 1960.

В країнах, де поряд з боротьбою проти феодального ладу стояло ще й завдання національного визволення, релігійні питання займали особливо важливе місце. Так сталося і на Україні та Білорусії. З загарбанням країн польською шляхтою проводилась політика полонізації та покатоличення народу. Тут роль святителя феодальних відносин відіграла не стільки православна церква, хоча вона, звичайно, також захищала феодальний лад, скільки римсько-католицька, яка була оплотом світової феодальної ідеології і феодальної реакції.

Отже, боротьба проти покатоличення за православну релігію становила частину загальноєвропейського реформаційного руху. Реформація на Україні і Білорусії сприяла формуванню національного самоусвідомлення, розвитку національної літератури і мови, поширенню антифеодальних раціоналістичних та атеїстичних ідей³³. Питання українського реформаційного руху майже не досліджене. В розпорядженні вчених є чимало документів, в яких відбита історія елементів аріанства на Україні, ересі, спрямованої проти авторитету католицької церкви³⁴. Водночас ми дуже мало знаємо про головне річище народної реформації.

Методологічною основою для вивчення названого явища є численні праці класиків марксизму-ленінізму і, зокрема, пряма вказівка Ф. Енгельса на те, що боротьба з політикою покатоличення українського населення збігалася з боротьбою європейської реформації проти католицької релігії. Учасники цієї боротьби, головним чином кріпаки та благородні пани, належали до різної віри, православної і католицької³⁵. Історичні джерела містять численні вказівки на те, що соціальною базою реформаційного руху на Україні так само, як і в Білорусії, був «люди посполитий, простий, ремісничий». Важливо відзначити, що перехід від локальних повстань і ледве виражених ересей, до порівняно вищої стадії розвитку класової боротьби (реформаційного руху і селянських війн), відбувався на Україні подібно до інших слов'янських країн — одночасно з аналогічним процесом в країнах Західної Європи.

Кінець XVI — перша половина XVII ст. в Європі були, за свідченням англійського посла в Москві Флетчера, періодом «всезагального повстання». З кінця XVI ст. селянсько-козацькі війни на Україні слідує одна за одною. В середині XVII ст. ця боротьба набрала загальнонародного характеру і мала точно визначену програму, чого не могло бути в середні віки, коли ще не склалися національні зв'язки.

Досягнення ідеологічної антифеодальної боротьби не слід відривати від їх соціальної основи. Плебейські маси, передпролетаріат, що виступає вперше на історичній арені в пізні середньовіччя, не могли навіть на зорі своєї історії не висловити хоча б в найбільш фантастичній формі ідей комуністичної рівності. Яким би далеким і важким не був шлях від цих фантастичних ідей до теорії наукового соціалізму і соціалістичного гуманізму, забувати про них не можна. В цьому зв'язку постає питання про гуманістичну ідеологію в середні віки, можливості її формування.

Ренесансна гуманістична ідеологія виникла не на пустому місці. Здається, що правильно було б говорити про наявність свого гуманізму в кожному історичному періоді. В кожному класовому суспільстві це означало наявність прогресивних сил, що захищали людину від деспотизму, абсолютного фізичного і духовного поневолення, від повного підпорядкування її духовного життя догматам церкви, підтримували в ній дух непокори і творчості. Слід думати, свій гуманізм мало і середньовіччя. Така постановка питання допомагає краще зрозуміти умови, в яких

³³ С. А. Подкошин. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. Минск, 1970.

³⁴ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 5 і 8.

³⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

стало можливе українське Передвідродження, прекрасно проілюстроване радянськими вченими на творах мистецтва³⁶.

Нарешті винятково цікавим є в проблемі середньовіччя питання про культуру. Спростовуючи європоцентристську концепцію абсолютного пріоритету західноєвропейських країн в культурному прогресі, марксистська наука, однак, не заперечує взаємовпливів та їх значення в житті кожного народу. Культура українського середньовіччя, розвиваючись насамперед у якнайтіснішому зв'язку з культурою слов'янських народів і, зокрема, східнослов'янських, не була ізольована від культури інших народів, в тому числі і від народів Західної Європи, які уже в ранньому середньовіччі, незважаючи на релігійні обмеження, пов'язані в Європі насамперед з пануванням католицької церкви, мала великі досягнення. Відкидаючи нігілістичну оцінку культурних досягнень західноєвропейського середньовіччя, Л. М. Баткін справедливо зазначає, що культура західноєвропейського середньовіччя виходить далеко за межі офіційного католицизму. Він згадує зухвалу схоластику XII ст., шартрську школу і Абеляра, паризьких авероїстів, номіналізм Дунса Скота і Вільяма Окама, вчення про свободу волі, величну готику, твори легістів та багато іншого, що було позитивним змістом праці середніх віків. Важливе зауваження Баткіна з приводу того, що середньовічну культуру слід розглядати народною «в тій мірі, в якій вона не обмежувалась класовим егоїзмом і акумулювала розумовий потенціал суспільства»³⁷.

Вплив західноєвропейської культури на українську головним чином відноситься до пізнього середньовіччя. Західна Європа в епоху раннього середньовіччя сама зазнала впливу високої культури Київської Русі, яка в цей час творчо переробляла здобутки могутньої візантійської культури. До XIII ст. остання стояла попереду культури всіх країн середньовічної Європи³⁸. Візантія була спадкоємицею культури античного світу, нерозривно пов'язаною з життєрадісним язичництвом. Візантійське християнство, перемігши язичництво політично, не змогло знищити в свідомості людей спогади про нього. Багатий культурний синтез, здійснений у Візантійській імперії, у великій мірі пояснює розмаїтість форм її культури, глибину змісту та «неповторно елегантну вишуканість»³⁹. З великою культурою візантійців слов'яни Київської Русі познайомились на зорі своєї історії. Водночас вони стикались і з античною культурою в Причорномор'ї, де задовго до Київського періоду виникли античні міста-колонії. Пам'ятаючи ту істину, що народи не повторюють шлях пройдених іншими, а відштовхуються від їх досягнень, легше зрозуміти обставини формування культури Київської Русі та її спадкоємців (українського, білоруського і російського народів). Досліджуючи історію західноєвропейської культури, К. Маркс відзначав благодійний вплив на неї залишків античної цивілізації.

Для повноти уявлення про культурне середовище предків сучасних українців необхідно згадати також про значення ще так мало дослідженої скіфської та інших протослов'янських культур. В складному комплексі впливів та взаємовпливів культур криється чимало цікавого для дослідників історії України і особливо її початкового періоду. В цьому аспекті не дивує чисельність і велич міст Київської Русі, культура давнього Києва. У зв'язку з потребою віднайти якісні риси і хронологічні рамки вітчизняного середньовіччя слід звернутися до давньоруської літератури, щоб заново осмислити творчість таких визначних авторів, як митрополит

³⁶ Історія українського мистецтва, т. I—II.

³⁷ Л. М. Баткін. Тип культури как историческая целостность. — «Вопросы филологии», 1967, № 12, стор. 116.

³⁸ Історія Візантії в трьох томах. М., 1967, стор. 333, 325.

³⁹ Н. И. Конрад. Вказ. праця, стор. 117—118.

Іларіон, сучасник Ярослава Мудрого, авторів «Киево-Печерського патерика», «Повести временных лет», «Слова о полку Ігоревім» та багатьох інших, що відбили духовну культуру народу. Ще дуже мало досліджені твори раннях українських вчених, але навіть побіжне ознайомлення з ними приводить до висновку про широке знайомство з досягненнями культури інших народів. Видатний український вчений Юрій з Дрогобича був добре обізнаний з творами античних вчених, про що свідчать зокрема посилання на Арістотеля і Клавдія Птолемея. Знав він і західноєвропейських середньовічних вчених астрономів Леопольда Бабенберга, Гвідона Боната та ін.

З творами візантійських вчених і через них з творами античних авторів були знайомі українські гуманісти XV — початку XVI ст. магістр Лукаш з Нового міста, з-під Самбора, Бенедикт Гербст звідти ж, Павло Русин з Кросна. Вони викладали в Краківському університеті і користувалися повагою і визнанням сучасників. Відомо, що лекції поета-гуманіста Павла Русина дуже подобались англійському гуманісту Леонарду Коксу, який також викладав в Краківському університеті. Павло Русин видав у 1512 р. вірші хорватсько-угорського поета Яна Паннонія. Він добре знав Горація і сам писав вірші латинською мовою.

Відомо, що головною рисою європейського гуманізму на порозі нового часу було пробудження особливого інтересу до античності з її культом людини. Але західноєвропейським гуманістам потрібно було розшукувати і розкопувати, в буквальному значенні, античність, а у Візантійській імперії античність була перед очима в будівлях, рукописах, культурі. Логічним є припущення, що антична культура певною мірою сприяла усвідомленню українським суспільством необхідності поширення освіти і друкарства в критичний період польсько-католицької агресії. Адже саме у Візантії в середні віки виникли перші вищі школи, бібліотеки, енциклопедичні довідники, в тому числі медичний. Якоюсь мірою це мало відношення до того, що у XVI ст. в м. Острозі виникла перша вища школа на весь східнослов'янський світ і слідом за нею, на початку XVII ст. — Колегія, а після Академія у Києві.

Представники полемічної літератури на Україні кінця XVI — першої половини XVII ст. читали твори Василя Кесарійського, Григорія Богослова, Іоана Златоуста та інших представників каппадокійського гуртка грецьких інтелігентів раннього візантійського середньовіччя. Шанований українськими вченими Іоан Златоуст був гідним спадкоємцем Демосфена. Цей ідеал для кожного візантійського проповідника був ідеалом і для українських проповідників кінця XVI—XVII ст., які присвятили свою проповідницьку діяльність справі національного визволення рідного народу. Невипадково Златоуст раз у раз згадується в працях українських полемістів, які черпали в його творах матеріал для коментарів і доказів своєї правоти.

Як відомо, серед ознак культури епохи Відродження були інтерпретація релігійних догм в інтересах людини, переклад релігійних книг і, зокрема, Біблії на національну мову та видання перших наукових і літературних праць мовами не латинською, прийнятою вченим світом на Заході, і не церковно-слов'янською, прийнятою на Сході Європи, а народними мовами і навіть говірками. Це було пов'язано з процесом формування націй і національних мов, з одного боку, і антифеодальною боротьбою трудящих, що виступали в релігійній формі, — з другого. Із загарбанням українських земель польською шляхтою у XIV—XVI ст. панівна верхівка зрадила свій народ. Захист національної культури, мови і православної релігії стає справою народних мас. Тому пізніше українське середньовіччя наповнене особливо енергійною, творчою діяльністю цих мас. Це був період, сповнений тяжких випробувань для народу. Але водночас це одна з найбільш яскравих сторінок його історії.

Надзвичайно плідним в аспекті дослідження історії українського середньовіччя є знайомство з особливостями давньої архітектури. Оскільки архітектура Київської Русі була переважно дерев'яна, то збереглися тільки окремі кам'яні церкви та монастирі. Але «будови з простого дерева, яке б не було їх призначення, світське чи культове,— писав Ф. Шміт,— «рубалися», «ставилися» україно-руськими майстрами, як до, так і після Володимира Святого, по старовинному заповіту, в тих формах, до яких усі звикли, і від яких відмовлятися не було потреби. І не скільки не здається неймовірним, або дивним, що в карпатських Бескидах до XVII віку сліди колишньої розкоші великокнязівської та дохристиянської України-Русі могли зберегтися в порівняно чистому вигляді»⁴⁰.

В творах живопису, які прикрашали величні храми, крок за кроком простежується збагачення ідейного світу людини. Іконописний живопис підготував виникнення реалістичного портретного живопису. Як відомо, всюди поява портретного живопису була пов'язана з гуманістичною ренесансною ідеологією, яка протистояла середньовічному світогляду. Вражають досягнення цього мистецтва в умовах вкрай несприятливих для його розвитку.

На кінець XVI — першу половину XVII ст., як на переламний етап від середньовіччя до нового часу, вказують і факти з історії хорового і музичного мистецтва. У XVII ст. автор першої теоретичної праці з музичного мистецтва Микола Дилецький писав, що його вчителями були численні «іскусние творці співу», які вчилися на римських та грецьких творах. Народний епос був основою визначних успіхів професійної музики і співу цього часу. Розвиток музичного мистецтва призвів у XVI ст. до заміни середньовічного, дуже складного нотного письма, на більш просте і зручне лінійне, сучасне письмо. Водночас на Україні цей перехід до лінійного нотного письма супроводжувався в церквах багатоголосним партесним (тобто по партіях) співом замість співу в унісон, який панував за часів раннього середньовіччя.

Дані з історії різних галузей науки і мистецтва безперечно допомагають в реконструкції картини життя середньовічної України. Це життя сповнене суперечностей, лихоліть і водночас принади творчої праці народних мас, пройняте невичерпною винахідливістю простої людини, її художньою фантазією і смаком, піснями та сміхом мандруючих фіглярів, діяльністю астрологів, що шукали зв'язку між долею людини та зірками, цирульників, які знали секрети цілющого зілля, чаклунів і чарівниць, невтомних списувачів книжок — ченців і літописців. Праця народних мас підготувала ґрунт для епохи українського Передвідродження і Відродження.

Серед великої кількості питань, які органічно входять в проблему українського середньовіччя і які при ближчому розгляді також становлять окремі складні проблеми, в даній статті згадані лише кілька. Однак, навіть згадане, вказує на існування в різних галузях життя українського народу в період, який в світовій історії зветься середньовічним, характерних ознак цього часу, особливо пізнього середньовіччя. Ці ознаки збігаються і доповнюють одна одну, що не можна вважати випадковим.

Природно, що в даній статті обговорювана проблема не може бути повністю розв'язана. Йдеться лише про закономірність і деякі підстави для визначення хронологічних рамок і змісту поняття середньовіччя. Вирішення цієї проблеми не лише збагатить наші знання з вітчизняної історії, але й покаже вклад українського народу в світову історію середніх віків.

Кожний народ приносить свій вклад у багатство всесвітньої культури, яка є діалектичним синтезом різних культур. В єдиному історичному

⁴⁰ Ф. І. Шміт. Мистецтво старої Русі-України. Харків, 1919, стор. 20.

русі людські суспільства, перебуваючи на різних щаблях розвитку, взаємодіють і рухаються по орбіті, визначеній епохою.

Точне визначення місця українського середньовіччя на світовій орбіті історичного руху, висвітлення його змісту і значення — є для історика-марксиста науково-актуальною і захоплююче цікавою справою.

М. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ XIV—XVIII СТ.

Серед численних дефінацій, що в наш час супроводжують XX ст., є й така як «вік археології». Справді, народившись наприкінці XVIII ст. наука про старожитності почала по-справжньому розвиватися лише в наше сторіччя, і цей розвиток увінчався рядом визначних досягнень. Археологія відкрила людству низку загиблих і забутих цивілізацій, про характер (а часом і сам факт існування) яких дізнаємося лише з матеріальних решток, прихованих у землі.

У наші дні археологія визнана як рівноправна історична дисципліна, здатна своїми методами, орієнтованими на аналіз речових джерел, реконструювати історичний процес у всій його складності й неповторності. Археологічні матеріали стали повноцінним джерелом, що дає можливість усвідомити і відтворити соціальну картину минувшини і навіть перебіг конкретних подій.

Для студіювання дописемних епох матеріали розкопок є по суті єдиною категорією джерел, якою може оперувати дослідник. Тут археолог є повноправним і суверенним володарем. Та й для пізніших ступенів історії, коли грамотність забезпечує нас в тій або іншій мірі писемними документами, археологія стає у нагоді дослідникові. Фактично до XIX ст. жодна країна не може похвалитися вичерпною повнотою архівних і літературних пам'яток. Тому інші категорії джерел і, зокрема, археологічні, раз у раз стають в пригоді. Власне кажучи, важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія повністю втрачає своє значення.

Зараз археологічні студії на Україні майже не переступають середину XIII ст. Монгольська навала 1238—1241 рр. береться за умовну межу, за якою починається «постархеологічна доба». Формальним обґрунтуванням цього становища є теза, що вороже нашестя, знищивши переважну більшість давньоруських книгосховищ та архівів, утворило своєрідний вакуум у джерелознавстві попередніх епох. Втім, на реальному сенсі цієї тези навряд чи хтось наважиться наполягати. В загальному плані інтенсивність джерельного забезпечення має нисхідну тенденцію: в міру заглиблення в давнину кількість писемних джерел зменшується. Цього аж ніяк не можна сказати про джерела археологічні: їх кількість (принаймні на сучасній стадії наукової розробки) залежить переважно від інтенсивності польових досліджень. В результаті виникає парадоксальна ситуація: уже сьогодні про першу половину I тисячоліття н. е. знаємо більше, аніж про XIV—XV ст.

Отже, головною причиною тієї сумної обставини, що названий хронологічний поріг української археології досі не перейдено, є реальний стан методичної розробки джерел. Простіше кажучи, ми зовсім не уявляємо собі матеріальну культуру нашого народу у XIV—XVIII ст. Це незнання має фатальний характер — жоден з археологів не візьме на себе сміливість датувати конкретну знахідку (в тому числі й наймасовіші категорії матеріалу, скажімо, кераміку) з точністю хоча б до одного-двох століть, — як це він без особливих труднощів робить стосовно давніших епох. Відрізнити черепок XIV ст. від черепка XVII ст. ніхто не вміє; біль-

ше того, ми не маємо навіть приблизної уяви, як повинна виглядати кераміка цих віків. Тут можливі будь-які найдивовижніші несподіванки. Досить послатися на щойно опубліковану статтю М. Кучери: він пропонує датувати XIV—XV ст. групу посуду, які досі відносили до IX—X ст.¹ Підтвердити або спростувати це твердження неможливо без проведення спеціальних досліджень.

Оскільки старожитності після середини XIII ст. досі не стали об'єктом спеціальної розробки з боку археологів, тепер на Україні ми не маємо спеціалістів у цій галузі науки. Всі, хто в наші дні зайнятий вивченням матеріальної старовини, знайшли собі затишок в давніших епохах. Археологічна молодь воліє краще йти добре второваним шляхом палеолітичних або античних студій, вивчати трипільську або черняхівську культуру, аніж ступити у незвідану проблематику пізнього середньовіччя та ренесансу. Той, хто наважився б на дослідження пам'яток XIV—XVIII ст., не міг би розраховувати на реальний досвід, а мусив би сам протоптувати стежки без будь-яких гарантій на успіх.

Отож, виникає зачароване коло. Раз немає спеціалістів з постмонгольської доби, то нема й кому досліджувати тогочасні пам'ятки. Оскільки ніхто ті пам'ятки не досліджує, не маємо ніяких практичних уявлень про археологічну культуру тих часів, а з огляду на незнання культури, важко готувати спеціалістів, бо, власне кажучи, невідомо, чого їх вчити. Це зачароване коло має бути рішуче розірване.

Само собою зрозуміло, що труднощі, які постануть перед дослідниками епохи, будуть (принаймні на першому етапі) набагато більшими, аніж ті, що засмучують спеціалістів з будь-якого іншого розділу археології, а перспективи — незмірно туманнішими. Але складність ця напевне не перевершуватиме перешкод, що стояли, скажімо, перед Габрієлом де Мортілле, коли він приступав до вивчення палеолітичного кременю. Адже в розпорядженні сміливця в кожному разі будуть письмові джерела, здатні скорегувати творчі зусилля і правильно зорієнтувати творчу думку.

У цій статті наважимося висловити деякі міркування з приводу евентуальних напрямів розробки післямонгольської проблематики на початковій стадії. Йдеться про те, щоб накреслити хоча б кілька проблем, постановка яких і при сучасному стані справ може виявитися плідотною і дати більш-менш певні наслідки. Вибір подібної проблематики не визначається ні її актуальністю, ні першочерговістю з точки зору заповнення лакун у вивченні доби. Головним критерієм може бути лише реальна джерельна база, на якій ґрунтуватиметься дослідник. Починати доводитися з відомого (нехай би й другорядного) — з тим, щоб у перспективі перейти до незнаного. Ситуація тут, власне, визначається сама собою: для вченого завжди найбільш актуальним є найменш вивчене. Але за необхідної умови, коли є на що спертися на старті; від чого відштовхнутися, наважуючися на перші кроки.

Ми далекі від того, щоб вважати нижчеподаний огляд вичерпним і канонічним. Очевидно, поряд з тими проблемами, про які йтиметься можуть (і повинні) бути інші. Історичний процес завжди відзначався великою складністю і його вивчення ставить перед дослідником безліч питань і таємниць. Йдеться лише про деякі аспекти епохи, що привертають увагу на ґрунті вже зробленого в історичній літературі.

На жаль, маємо на увазі переважно літературу, базовану на аналізі писемних джерел. Доцьогочасні епізодичні спроби звернутися до української старовини XIV—XVIII ст., здебільшого обумовлені реальною стратиграфією тієї чи іншої пам'ятки (розкопки Д. Бліфельда

¹ М. Кучера. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 174—181.

у Білгородці²; Є. Махно в Корovinцях³) мало що можуть дати майбутньому дослідникові тих часів. Не надто переобтяжать його й незначні за масштабом роботи, що мають цілеспрямований характер (розшуки Ф. Копилова та О. Апанович на території запорізьких січей, розкопки В. Довженка на татарському городищі Мамаїв Сарай у Нижній Наддніпрянщині⁴).

По суті, починати доводиться на порожньому місці, хоча при конкретній нагоді і ті крихти знань можуть уважатися за певний заділ.

Першою проблемою, яка має постати на порядку денному вже в початковий період дослідження пізньофеодальної доби, є археологічне вивчення запорізького козацтва. Її значення визначається двома моментами: по-перше, тим незвичайним місцем, що належить козацтву в історії нашої країни і всієї Східної Європи, а по-друге, тим, що тут вже існує деякий фактичний фундамент, закладений відомими працями академіка Д. Яворницького⁵.

Починаючи від кінця XV ст. низове козацтво висувається як найактивніша соціальна сила на Україні. Його роль в суспільному житті невпинно зростає і у середині XVI ст. набирає значення вирішального фактору в історичній долі країни. Підвалиною тут був той, зрозумілий сам по собі, факт, що козацтво виступило на історичній арені, як концентрат антифеодальних сил, а відтак — речником найбільш прогресивних, буржуазних тенденцій соціального розвитку. Воно формувалося в особливих умовах, продиктованих складністю загальнополітичної обстановки, і це призвело до специфічного, неповторного характеру самого явища.

У козаки йшли всі найактивніші, найрішучіші, найрадикальніші елементи, в свідомості яких було найсильніше розвинене почуття свободи, самоповаги, зненависті до гноблення, — а разом з тим такі психологічні якості, як сміливість, мужність, відвага, вірність, стійкість і т. п. Відбувся своєрідний природний добір, наслідком якого й був той імпульсивний образ славного лицаря-козака, що протягом століть жив у пам'яті народу і надихав поетів та художників в їхній творчості, як етичний ідеал і гідний взірєць наслідування.

Незвичайний спосіб життя поза межами державної юрисдикції, під дамокловим мечем щохвилиноної небезпеки з боку хижих ординців, зумовив кристалізацію особливих форм матеріальної культури, пронизаної презирством до усталених еталонів і норм, сповненої замість цього при смаку необмеженої степової вольниці.

Старе уявлення про Січ, як про своєрідне місце — братерство рівних правами і станом гультяїв та розбишак, відірваних від виробництва і при звичаєних до самої тільки військової справи, здекласованих і винесених поза рамки тогочасної соціальної системи, з єдиною конструктивною місією боронити південні кордони Русі від мусульманського степу, — навряд чи відповідатиме історичній правді. Запорізьке козацтво не спромоглося б відіграти тої ролі, яку воно реально відіграло в розвитку України, коли б не було пов'язане з усім сучасним суспільством, не становило його безпосередню і точно визначену структурну частину.

На жаль, соціально-економічний аспект у вивченні козацтва найменше вивчений. Причиною є, в значній мірі, стан джерельної бази, що висвітлює (принаймні, коли йдеться про час до 30-х років XVIII ст.) лише специфічні сторони явища. І саме в цьому найбільш ефективно може допомогти археологія, що звикла оперувати реальними матеріалами.

² Д. І. Бліфельд. Дослідження древнього Білгорода.— АП, т. III. К., 1952, стор. 29—36.

³ Є. В. Махно. Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. у верхній течії Сули.— АП, т. V. К., 1955, стор. 78.

⁴ В. І. Довженко. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя.— АП, т. X. К., 1961, стор. 175—193.

⁵ Д. І. Яворницький. Запорожжє в остатках старини. СПб., 1888.

Дореволюційна археологія (в особі насамперед Д. Яворницького) головну увагу скеровувала в бік вивчення січей⁶ — славнозвісних гнізд, звідки, за виразом Миколи Гоголя, «вилітають всі ті горді й міцні, наче леви»⁷. Приблизно те ж саме можна сказати і відносно невеликих робіт, що здійснювалися у післяреволюційні, зокрема, післявоєнні роки. Відбитий в здобутих матеріалах побут вражає екзотичністю і самотністю військово-лицарського укладу, викуваного незвичними умовами січового життя, яке аж ніяк не може вважатися адекватним відображенням матеріальної культури Запоріжжя. Справжні джерела для реконструкції соціально-економічних підвалин козацтва слід шукати в іншому місці.

У наш час рештки січей зникли під хвилями штучних морів Дніпрового каскаду. Повністю знищені Мигуринська, Чортомлицька, Покровська січі, на жаль, так і не розкопані спеціалістами. Залишилася, правда, Олешківська січ на самому Низу, але вона не може бути еталоном, оскільки існувала короткий час і в невластивих умовах турецького протекторату. Втім, її дослідження, поза сумнівом, повинно дати дуже цікаві наслідки і має розглядатися, як одне з конкретних завдань майбутніх розкопок.

Перспективніше виглядають археологічні пошуки на острові Хортиця. Щоправда, цей об'єкт в літературі вважається проблематичним. Частина дослідників визнає Хортицю найдавнішим або принаймні одним з найдавніших осередків запорізького козацтва, що передував утворенню січей у власному розумінні слова⁸. Інші (зокрема — В. Голобуцький⁹) заперечують не тільки реальність сумнівної Хортицької Січі (за яку часто брали замок Дм. Вишневецького), а й будь-яких козацьких осель на цій землі.

Крайній скептицизм здається нам безпідставним: величезний острів, розташований на Дніпрі нижче порогів, з винятковими вигодами для людського життя, відігравав помітну роль у давній історії наших предків, починаючи від часів Київської Русі (що, зокрема, відзначає Костянтин Багрянородний). Навряд чи міг він залишитися зовсім поза увагою козацтва.

На Малій Хортиці збереглися руїни замку Дм. Вишневецького, збудованого в середині XVI ст. Дехто з буржуазних дослідників, як вже сказано, вважав їх за першу січ, але ця точка зору не підтримана в радянській літературі. Втім, це не означає, що дослідження решток цієї споруди не може дати цікавих наслідків, в тому числі — і для вивчення історії козацтва. Замок Вишневецького був антитезою січі, опорним пунктом одного з найбільших українських феодалів, що прагнув використати козацтво для досягнення своїх особистих політичних планів. Отже, розкопки малохортицьких руїн зможуть пролити світло на загальноісторичну обстановку на Запоріжжі в той час, коли козацтво завершувало своє оформлення, як могутньої політичної сили.

На Великій Хортиці збереглися рештки фортифікаційних споруд, що легендою зв'язуються з іменем гетьмана війська Запорізького Петра Сагайдачного. Їх розкопки повинні дати матеріали, більш безпосередньо пов'язані з історією козацтва. Проте головною метою пошуків тут має бути виявлення і дослідження слідів перебування козаків до утворення першої січі.

Іншим (і, очевидно, найперспективнішим) напрямом роботи в галузі вивчення запорізької старовини повинно бути дослідження козацьких

⁶ Першокласна колекція запорізької старовини, зібрана Д. Яворницьким, зберігається в Дніпропетровському історичному музеї, що носить ім'я дослідника.

⁷ Н. В. Гоголь. Собр. соч., т. II. М., 1949, стор. 49.

⁸ М. Киценко. Хортиця в героїці і легендах. Дніпропетровськ, 1967, стор. 17—30. Автор називає Хортицю «колискою запорізького козацтва».

⁹ В. А. Голобуцький. Запорожское козацество. К., 1957, стор. 78.

поселень на території, що перебувала під юрисдикцією Коша. Саме тут слід сподіватися матеріалів, здатних найбільш адекватно змалювати господарську, соціальну і духовну діяльність козацтва і тим самим перевести проблему на якісно новий рівень.

На перший план тут висуваються паланкові міста, що були головними осередками економічного, політичного і культурного життя. Паланки — Самарська, Орельська, Бугогардівська та ін. — являли собою адміністративні округи в межах Запоріжжя; паланкові міста були їх центрами.

Локалізація цих міст може бути визначена більш-менш точно. Частина з них добре відома і зараз (наприклад, Самар центр Самарської паланки — нинішнє місто Новомосковськ Дніпропетровської обл.). Уточненню інших можуть допомогти архівні документи, і, насамперед, фонд Коша Січі Запорізької¹⁰. На жаль, сьогодні ми ще не можемо сказати щось певне стосовно реальних перспектив польового дослідження в кожному конкретному пункті, оскільки жодних пошуків в цьому напрямку не провадилося. Але, спираючися на досвід української археології в цілому (зокрема, на досвід вивчення давньоруських міст), можна твердити, що навіть при найінтенсивнішому залюдненні в пізніші епохи, культурні шари попередніх періодів так чи інакше зберігаються. Отже, без сумніву, пам'ятки кожної з паланок за будь-яких умов дадуть важливі матеріали для висвітлення соціального життя на Запоріжжі XVII—XVIII ст.

Переважна більшість запорізького козацтва в мирний час жила на хуторах — так званих зимівниках. Там перебували їхні родини і господарство, що нерідко забезпечувалося працею найманих робітників. Хуторна система являє собою найбільш буржуазну форму організації сільськогосподарського виробництва («американський шлях розвитку») і зв'язана з руйнуванням феодального села. Наша уява про запорізький зимівник, однак, надто приблизна і ефемерна через відсутність надійних джерел. Тим часом, археологія може радикально допомогти цій справі, отже, широкі розкопки запорізьких хуторів слід вважати ще одним поважним завданням найближчих досліджень. Можна сміливо твердити, що ключ до правильного усвідомлення соціально-економічної основи козацького Запоріжжя захований саме тут. Але зараз не маємо можливості вказати жодного об'єкту того типу.

Тому попереднім етапом в постановці теми має бути ретельна і за можливістю — суцільна розвідка на території Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської та Херсонської областей. Їх наслідком буде не лише укладання археологічної карти «Козацької республіки» (що вже само по собі має величезне значення), а й визначення найбільш достойних і перспективних об'єктів для стаціонарних розкопок. І в цій справі допоможуть документи того ж кошового архіву, — в них раз у раз, з тої або іншої нагоди згадуються конкретні маєтки, що належали окремим козацьким родинам.

Другою проблемою пізньосередньовічної археології України є проблема українського міста XIV—XVIII ст. Як осередки ремесла і торгівлі, а водночас — адміністративні й культурні центри, міста зосереджували найбільш творчу частину населення, що, правда, набагато поступалася перед козацтвом своєю антифеодальною активністю, проте своєю діяльністю сприяла розхитуванню підвалин феодального способу виробництва.

Практично всі міста, які існували на Україні у XIV—XVIII ст., відомі нам із письмових джерел. Переважна більшість їх продовжує існувати і в наші дні; деякі стали великими центрами, деякі, навпаки, протягом XIX—XX ст. здеградували і втратили своє колишнє значення (принаймні — відносно). Отже, є можливість і без допомоги археології укласти

¹⁰ Зберігається у Центральному державному історичному архіві УРСР (далі — ЦДІА) в Києві.

досить повну карту міських поселень середньовічної України і вона буде серйозним посібником при постановці археологічних досліджень.

Письмові (і насамперед — архівні) джерела дають розгорнуту характеристику міського життя у XIV—XVIII ст. (чим пізніше, тим, звичайно, повніше). Багато в цьому напрямі вже зроблено (праці О. Компан, Я. Ісаєвича, П. Михайлини та ін.).

Однак поряд з тим існує ряд аспектів і питань, де археологія може дати важливі матеріали, а подекуди й висувається на попередній план. До числа їх, наприклад, належать питання хронології, топографії, демографії, масштабу розвитку міського життя та ін.

Коли якесь конкретне місто вперше згадується в джерелах, скажімо, у XVI ст., то звідси зовсім не випливає, що воно й насправді виникло лише у цей час. В дійсності воно могло існувати й раніше. В такому випадку тільки археологія допоможе з'ясувати хоча б приблизну хронологію започаткування тут міського життя. Щоправда, багато міст України XIV—XVI ст. успадкувала від Київської Русі, але багато було побудовано і в наступні часи. Іноді дата заснування встановлюється більш-менш точно (Староконстантинів, Броди та ін.), але в більшості випадків жодних надійних відомостей в джерелах не знайдено. Навіть і тоді, коли є пряме повідомлення про закладку нового міста, не може бути гарантії, що будувалося воно на порожньому місці і що тому «новозакладеному» поселенню не передувало більш давнє. Раз у раз археологія вносить корективи в загальнопоширені уявлення, як це мало місце, наприклад, в Кам'янці-Подільському¹¹.

Далі, уважне дослідження матеріальних залишків того чи іншого міста дає можливість досить точно визначити його розміри і топографічну структуру. Це питання має неабияке значення для реконструкції соціально-економічного рівня розвитку не лише конкретних населених пунктів, а й міського життя у всій його складності.

Як відомо, фіскальні документи XVI—XVIII ст. містять докладні описи багатьох міст, перераховуючи різні категорії будинків (за топографією, соціальною приналежністю та розміром податку); наводять детальні цифри по кожній рубриці. Проте покладатися на ці відомості небезпечно з ряду причин. По-перше, податками обкладалися не всі групи населення. Шляхта, духовенство, козацтво та інші неподатні категорії залишалися поза рамками тих реєстрів і їхні домовладіння не бралися до уваги, хоча вони становили серед мешканців міст солідний відсоток.

По-друге, великі феодалі, власники міст або землі, на якій ті міста стояли, прагнули применшити цифри, аби максимально знизити фіскальну квоту. Отже, на правдиві відомості сподіватися не доводиться. Та головне полягає в тому, що самі по собі цифри не мають великого значення, бо не розкривають, що саме стоїть за ними в демографічному плані.

Характерний приклад: при вивченні українських міст другої половини XVII ст. О. Компан приймає середню цифру шість чоловік на будинок (тобто, одну статистичну родину)¹². Це дає дослідникові певний мінімум для фундаментальних розрахунків. Зрештою, такий шлях є єдино можливим при використанні податних джерел, але він, даючи цілком надійну нижню межу, нічого не дає для визначення верхньої. Спираючись на цей метод, можна твердити, що у XVII ст. населення Кам'янця-Подільського становило не менше 6 тис. Вираз «не менше» фактично означає «більше», але наскільки більше? 6001 мешканець? 10 000? 100 000? Враховуючи, що за іншими даними лише вірмен у Кам'янці проживало близько

¹¹ Е. М. П л а м е н и ц ь к а. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 124—144.

¹² О. С. К о м п а н. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.

6 тис., можна з впевненістю твердити, що справжня цифра в кілька разів перевищувала надто приблизний «мінімум».

Археологія здатна внести необхідну ясність в подібні питання. Чи справді в міських будинках XVI—XVII ст. в середньому жило тільки шість чоловік? Ті реальні будівлі, що збереглися до наших днів у Львові, Луцьку, Києві, Кременці, Рогатині, Бродах, Коломиї, Жовкві, Кам'янці-Подільському та інших містах, змушують сумніватися в цьому. Це — досить солідні багатопверхові споруди, в яких напевно мешкало набагато більше людей. Але досі ніхто цим питанням серйозно не цікавився: житлові будинки XIV—XVIII ст. в українських містах привертали увагу лише істориків мистецтва та архітектури і не як пам'ятка соціального життя того періоду, а як визначні твори будівництва.

У зв'язку з цим викристалізуються і ще деякі конкретні теми. Першою є вивчення соціально-історичної топографії українського міста XIV—XVIII ст. Певний заділ щодо цього має історія містобудівництва на Україні. У зв'язку з реставраційними роботами по відновленню та реконструкції пам'яток архітектури накопичений солідний матеріал, що базується як на архівних документах (стародавні плани середньовічних міст, податні та люстраційні акти, іконографія тощо), так і на будівельних рештках. Однак історичний аспект тих студій залишається поза увагою. Поки що археологія допомагала архітектурі й мистецтву; зараз постала потреба зворотної послуги. І тут польові дослідження, вивчення території таких міст, як Самбір, Жовква, Луцьк, Броди, Кременець та інших може і повинно дати важливі наслідки. При цьому має бути використаний і наявний досвід, як, наприклад, цікава робота Г. Логвина, по відтворенню топографії Чигирин у період національно-визвольної війни середини XVII ст.¹³ Думаємо, що широкі розкопки в цьому місті (а також — у розташованому поруч Суботіві) не були б безплідними.

Окремою темою, або точніше, цілою серією тем, може бути монографічне дослідження конкретних міст. На нашу думку, першим об'єктом уваги повинен бути Кам'янець-Подільський. І ось чому.

До недавнього часу це місто зберігало забудову, що склалася десь у XVI—XVII ст. (можливо й раніше). Топографія Кам'янця-Подільського, розташованого на ізольованому острові, оточеному майже зімкнутою острогою р. Смотрича і високими прямовисними урвищами каньйону, сприяла містобудівничій консервації старого центру. Нові принципи забудови, породжені капіталістичною епохою, не відбилися на первинному ядрі міста — все основне будівництво XIX—XX ст. зосереджувалося на так званому Новому Плані, за межами середньовічних кварталів. Переважна частина будівель, що до Великої Вітчизняної війни стояли на острові, належали до XVI—XVIII ст., або, принаймні, мали стару основу. Звичайно, поряд з ними були й пізніші будинки, зведені на місці старих, але за умовами містобудівничої ситуації вони в переважній більшості зберігали масштаб і характер останніх.

На жаль, Старе місто в Кам'янці дуже постраждало під час війни. Однак, оскільки місцевий архів не зазнав втрат, повинні зберегтися документи колишньої міської управи по межуванню садиб з документацією щодо їх забудови. Ці документи можуть з великою повнотою відтворити топографію старого міста і дати в руки дослідника надійні і практично вичерпні матеріали для демографічної характеристики пізносередньовічного Кам'янця-Подільського. Наукова цінність цих матеріалів підкреслюється тим, що вони можуть бути вивірені й скореговані за допомогою археологічної натури — тих будівель, що збереглися до наших днів та фундаментів розібраних споруд.

Інші міста не обіцяють таких виняткових можливостей, але й вони

¹³ Г. Н. Логвин. Чигирин, Суботів. К., 1954.

можуть і повинні дати першокласний матеріал для постановки і розв'язання нашої проблеми.

Третьою проблемою є вивчення соціально-економічного розвитку України у XIV—XVIII ст. на підставі археологічних матеріалів. На певній стадії розробки ця проблема може стати центральною: письмові джерела висвітлюють соціальний лад досить обмежено і приблизно; базуватися доводиться здебільшого на побіжних даних. Натомість археологія, що ґрунтується на речових пам'ятках, безпосередньо зв'язаних з матеріальним виробництвом, відбиває економіку доби найбільш адекватно.

Сьогодні ще не можемо охопити всі перспективи в цьому напрямі повною мірою. Поза сумнівом, реальні дослідження відкриють перед вченими нові можливості. Але деякі теми можуть бути поставлені і тепер.

Насамперед йдеться про вивчення залишків самого виробництва, його технічної оснащеності. Письмові джерела дають для з'ясування цих питань мізерний мінімум. Археологія, на відміну від них, здатна забезпечити дослідників повним асортиментом технічних засобів, якими володіла Україна у XIV—XVIII ст.,— принаймні, у вигляді цілком репрезентативних зразків. Це в однаковій мірі стосується як сільськогосподарського, так і ремісничого виробництва, чому сприятимуть розкопки українських сіл і міст.

Але в даному випадку хочемо наголосити на особливій галузі тогочасної української економіки, що в спеціальній літературі традиційно іменується «промислами».

Однією з характерних властивостей господарського розвитку України XIV—XVIII ст. було те, що найбільш прогресивні тенденції його концентрувалися поза рамками міста і села. У якійсь мірі це зв'язано з козацтвом і колонізацією нових земель за рахунок Дикого Поля (про що вже говорилося вище). Але й у територіальних рамках волості, «промисли» розвивалися незалежно від існуючої сітки поселень.

Українське село XVI—XVII ст., за часів шляхетсько-магнатського засилля, задавлене панщиною та іншими формами феодального гноблення, в дуже стриманих межах виявляло еволюцію суспільного ладу. Щоправда, і тут визрівали нові умови, які в майбутньому мали привести до краху панівної соціальної системи.

В історичній літературі знаходимо посилання на документи, що засвідчують наявність великого селянського (спеціально-кріпацького!) господарства, заснованого на застосуванні найманої праці¹⁴. Археологічні дослідження можуть і повинні подати ці господарства наочно — внаслідок розкопок характерних еталонів. Архівні збірки до певної міри можуть послужити в цій справі своєрідним путівником.

Українське місто тих часів, поряд з прогресивними, виявляло також і консервативні тенденції. Цеховий устрій ремісництва виконував насамперед охоронні функції і стояв глухим муром на шляху прогресивних на той час буржуазних сил. На відміну від західноєвропейських країн на Україні найбільш активні антифеодальні сили концентрувалися не за міськими мурами, а на півдні, в області козацької вольниці. Українські міста XIV—XVIII ст. були порівняно слабкими і стояли далеко від того, щоб претендувати на роль провідної суспільної сили. Тому капіталістичні елементи змушені були шукати для себе інші осередки концентрації, а в разі відсутності таких — створювати нові. Якоюсь мірою цьому сприяє і прагнення наблизити виробництво до природних родовищ сировини.

Головними галузями промисловості, що у XIV—XVIII ст. виступали зосередженням капіталістичних тенденцій були: металургія, виробництво

¹⁴ І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963, стор. 260.

скла, селітроваріння, поташне виробництво, деревообробна промисловість (ванчос), виготовлення паперу, а також — деякі галузі харчової промисловості (млинарство, гуральництво, броварство та ін.). З їх числа лише остання галузь значною мірою була зв'язана з містом і селом, решта розвивалися поза рамками (і юрисдикцією) населених пунктів і в ряді випадків породжували нові демографічні утворення. Це приводило до виникнення нових міст, принципово відмінних від старих міських центрів, базованих на традиційному цеховому устрої і застарілих формах урізаної магдебургії.

Перші зародки підприємств подібного типу хронологічно сягають у глибоку давнину — у домонгольську добу. XIV—XV ст., що характеризуються загальним занепадом суспільного життя, очевидно, і в цій галузі виробництва не можуть похвалитися особливими досягненнями. Натомість XVI ст. (особливо друга його половина) позначене яскравим спалахом у розвитку промисловості, яка не тільки має виразний товарний характер, а й працює в значній мірі на експорт, набуваючи тим міжнародного значення.

Рудні, гути, селітроварні, поташні буди, папірні та інші підприємства промислового типу, що в соціальному плані протистоять цеховому ремеслу, у XVI—XVII ст. набирають досить відвертий характер мануфактурного виробництва. Вони мають всі три ознаки, що визначають мануфактуру: а) робота на ринок, б) застосування найманої праці, в) поділ праці всередині конкретного підприємства та спеціалізація технологічних функцій.

Проблема української мануфактури XVI—XVII ст., до останнього часу не ставилася у літературі, хоч і були певні підступи до цього надзвичайно важливого сюжету¹⁵. Лише у 1970 р. вона поставлена на повний зріст¹⁶. В архівних документах знаходимо численні матеріали, що стосуються конкретних підприємств цього типу і це закладає солідний фундамент майбутніх досліджень. Але самих їх, очевидно, не досить, і археологу тут відкривається широкий простір діяльності.

На початку 30-х років Інститут історії матеріальної культури АН УРСР (попередник нинішнього Інституту археології) розпочав археологічні дослідження промислових підприємств в часи після татаро-монгольської навали. Були проведені, зокрема, експедиційні пошуки рудень в області Правобережного Полісся. Вони довели перспективність проблеми, але, на жаль, не були завершені. Відновлення цих досліджень — одне з першочергових завдань української археології.

Другою темою, що вимагає своєї постановки, є вивчення пізньосередньовічних замків, як осередків класового панування і феодального господарства на Україні в часи зародження і початкового розвитку буржуазних відносин. Досі увагу привертали лише кам'яні споруди, зосереджені в західній частині республіки (найбільш східними пам'ятками, що дійшли до нас, є замки в Барі та Хмільнику на Вінниччині), та й то лише з погляду мистецько-архітектурного.

У наш час на Україні здійснюються, правда, не дуже інтенсивні, але ж систематичні реставраційні роботи замкових комплексів XIV—XVII ст. Нещодавно завершено відновлення Олеського замку на Львівщині — однієї з цікавіших споруд цього типу. Ідуть реставраційні роботи в Луцьку, Збаражі, Бержанах, Хотині, Кам'янці-Подільському, Меджибожі та інших пунктах. На черзі ще ряд важливих об'єктів. Здійснення подібних робіт вимагає ретельного дослідження кожної пам'ятки, в тому

¹⁵ В. Модзалевський. Гути на Чернігівщині. К., 1926; П. К. Федоренко. Рудни Левобережної України в XVII—XVIII вв. М., 1960; І. Д. Бойко. Вказ. праця, стор. 73 та ін.

¹⁶ О. М. Пономарьов. Про початок мануфактурного періоду на Україні.— УІЖ, 1970, № 3.

числі — й методом археологічних розкопок. Останні, однак, здійснюються архітекторами, які переслідують при цьому лише вузько-професійні цілі і зовсім не звертають уваги на аспект соціально-історичний. Отже, прекрасні можливості залишаються не використані археологами і не стають (або стають мінімально) на службу історичній науці. Тимчасом, навіть ті фрагментарні матеріали, що є в нашому розпорядженні, підтверджують перспективність справи: невеликі зондажі на території цитаделі Ужгородського замку, наприклад, дозволили уточнити час його виникнення і підтвердили думку про існування укріплення у домад'ярські часи¹⁷.

Дуже настійною є потреба дослідження земляних замків у Східній Україні, які до цього часу зовсім не привертати уваги дослідників. Правда, відрадним початком можна вважати дослідження Жовнинського замку, розпочаті у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС. Розгортання розкопок таких пам'яток, як знаменитий Лубенський замок родини Вишневецьких; як замки в Рокитному, Ольшаниці та інших пунктах; як фортеця Кодак, збудована польською адміністрацією всупереч Запорізькій Січі, поза всяким сумнівом, мають дати в руки дослідника першорядні матеріали для висвітлення економічного і соціального життя України XVI—XVII ст.

На окрему увагу заслуговують пізні замкові споруди Лівобережжя і Слобожанщини: вони повинні ілюструвати розвиток старшинського господарства в період після Визвольної війни 1648—1654 рр. і поступову його феодалізацію.

Третьою темою, що має специфічний характер з погляду методики, є розвиток торгівлі на Україні XIV—XVIII ст. і, спеціально, грошове господарство цієї доби. Головним джерелом тут виступає нумізматичний матеріал.

Досвід розробки аналогічних тем щодо більш ранніх періодів нашої історії свідчить, що ця група старожитностей виявляється дуже перспективною. Вона відкриває перед дослідником такі аспекти економічного життя суспільства, які зовсім не відбиті в інших категоріях джерел. На жаль, історична інтерпретація нумізматичного матеріалу поки що майже не виходить за межі домонгольської Русі. Хронологічно останньою групою знахідок, що привертати увагу дослідників до недавнього часу були арабські монети VIII—X ст. та західноєвропейські — XI—XIII. Правда, кілька років тому надрукована монографія Г. Федорова-Давида¹⁸ присвячена джучидським монетам. Та найбільш важливим є дослідження М. Котляра, в якому нумізматичний матеріал XIV—XV ст. стає поважним історичним джерелом для відтворення соціального життя тогочасної Галицької Русі¹⁹.

Зараз наголошуємо на проблемі не монетних емісій, а грошового обігу. Не думаємо, що варто, скажімо, повертатися до старої дискусії, чи мала Україна власне карбування за часів Хмельниччини, чи ні, — як не розв'язувати це питання, не воно є центральним у нашій проблемі. Монета виконує свою функцію засобу товарного обігу незалежно від місця свого народження і суверенна, що дає їй життя.

На Україні зафіксовано сотні (коли не тисячі) монетних знахідок XIV—XVIII ст. Значну частину становлять клади, часом — досить великі за обсягом. Досі вони не стали об'єктом історичних досліджень. Переважно вони містять польські, російські, німецькі, скандинавські

¹⁷ К. В. Бернякович. Археологічні дослідження в Закарпатській області в 1948 р.— АП, т. IV, К., 1952, стор. 180.

¹⁸ Г. А. Федоров-Давидов. Клады джучидских монет.— Нумизматика и эпиграфика, т. I, М., 1960, стор. 94—192.

¹⁹ М. Ф. Котляр. Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968.

(головне — шведські), нідерландські, турецькі та інші монети. Подібна строкатість дає можливість з'ясувати міжнародні зв'язки тогочасної України в галузі економіки, їх інтенсивність та реальну еволюцію в часі. Априорі можна твердити, що стосунки з різними країнами мали далеко неоднаковий характер в різні періоди і це, безумовно, було пов'язане із змінами в загальноісторичній обстановці тих часів.

Але це — чи не найбанальніший аспект даної теми. Значно цікавішим і багатообіцяючим є використання нумізматичних даних для дослідження внутрішньої економіки країни, зокрема — товарного обміну, а відтак і товарного виробництва. Не попереджаючи майбутніх студій, звернімо увагу лише на одне конкретне питання, що, з нашої точки зору, може бути досить повчальним прикладом.

У літературі висловлена думка, що клади монет, які так часто трапляються, зокрема, на території нашої республіки, з погляду соціального, є не майном, захованим в хвилину небезпеки, а скарбами. Це — надлишок монетного металу, що перебував у обігу населення певної країни; перетворений в гроші додатковий продукт, що силою економічних потреб не споживався і не вкладався у розширене відтворення, а зберігався, як вияв багатства. Численні клади — пам'ятка доби, для якої властива лише проста репродукція, тобто, докапіталістичних формацій.

На Україні найпізніші клади датуються XVIII ст. Наступна доба — кінець XVIII, XIX, початок XX ст. не знають того явища, коли не рахувати окремих, поодиноких знахідок, що справді ілюструють специфічні ситуації і, як кожен виняток, можуть лише підтвердити загальне правило. Закопування цінностей в землю припинилося десь за часів Катерини II. Думаємо, це не випадково і пов'язано з економічним розвитком країни. XVIII ст. було добою, коли остаточно пробивають собі дорогу капіталістичні тенденції, які передбачали розширене відтворення. Відтоді особи, в чиїх руках нагромаджувалися певні маси грошового металу, перестають трезарювати їх і замість того, щоб ховати своє багатство по таємних кривках, вкладають його в банки, ссудні каси та інші фінансово-кредитні установи, що обіцяють більш-менш гарантований прибуток у вигляді легалізованого і етично реабілітованого лихварського процента.

Початковою стадією в розробці нумізматичної проблематики має бути каталогізація і систематизація наявного матеріалу, тобто, укладення максимально повного зведення конкретних знахідок, що протягом минулих часів стали набутком науки. Здається, ця робота вже успішно здійснюється²⁰.

Нарешті, важливим і необхідним напрямом досліджень в галузі української археології XIV—XVIII ст. є опрацювання і розробка матеріальної культури тих часів. Цьому напрямові належить особливе місце в розгортанні майбутніх досліджень, і, скажімо, у життєздатності цього розділу археологічної науки. Крім важливого значення цієї проблематики (адже знання української культури XIV—XVIII ст. важливе саме по собі і є окремою, досить поважною, сторінкою в історичному пізнанні доби), вона привертає увагу в плані методично-джерелознавчому. Доскональне знання реалій тих часів необхідне, як критерій для чисто практичних висновків (датування тощо).

Успішне здійснення цієї розробки безпосередньо залежатиме від нагромадження фактичного, добре документованого матеріалу. Цей матеріал мають забезпечити польові дослідження — розкопки тих об'єктів, про які була мова вище, та інших, що стануть предметом досліджень в процесі їх розгортання.

Але з другого боку саме проведення таких розкопок передбачає

²⁰ М. Ф. Котляр. Літописи Самовидця, Грабянки та Величка про грошовий обіг України XVII ст.— УІЖ, 1970, № 1, стор. 65.

деяке — на перший випадок елементарне — знайомство з речовим матеріалом: керамікою, склом, інструментами, прикрасами, побутовими предметами і т. п. Отже, тут не може бути чітко розмежованої хронологічної послідовності. Ми не можемо зволікати з постановкою проблеми, чекаючи, поки розкопки дадуть якийсь наперед визначений мінімум знахідок. Починати треба сьогодні і будувати систематику речових пам'яток XIV—XVIII ст. паралельно із розворотом польових досліджень, втягуючи до аналітичного опрацювання нові матеріали в міру їх надходження.

При цьому необхідно розрізнити кілька ступенів в реалізації поставленого завдання. Наукова розробка наявного матеріалу повинна пройти кілька етапів, з числа яких кожний впливає з попереднього і водночас обумовлює наступний.

Перший етап — максимально повна інвентаризація наявного матеріалу, що зберігається в музейних фондах, в наукових установах, приватних збірках, та в будь-якому іншому посіданні. Наперед можна твердити, що загальний обсяг цього матеріалу буде досить великим, хоча сьогодні, мабуть, ніхто не візьме на себе сміливість визначити хоча б приблизно його можливий обсяг. Підкреслимо, що об'єктом уваги повинно бути буквально все, що стосується накресленої епохи.

Другий етап — опрацювання мобілізованого матеріалу з метою побудови типологічних та хронологічних колонок; реконструкція еволюційних рядів, визначення культурно-історичних комплексів та ансамблів і т. п., словом — створення систематики і типології речових категорій.

Третій етап — синтетичне дослідження пам'яток з позиції їх джерелознавчої вартості; загальноісторична (або методична) інтерпретація систематизованого матеріалу.

Тут зовсім не йдеться про хронологічне розмежування перелічених етапів. Очевидно, важко утримати дослідника від будь-яких висновків, доки не буде завершена повна інвентаризація і класифікація пам'яток. З другого боку, накопичення фактичного матеріалу буде здійснюватися і надалі. І для нових знахідок, про які сьогодні не можемо мати й найменшої уяви, так чи інакше доведеться шукати місця в уже створеній системі класів.

Тому всі три етапи так чи інакше будуть розвиватися паралельно і їх розмежування матиме методичний, а не часовий зміст. Головне значення полягатиме в тому, щоб робота по здобуттю, фіксації та організації фактичного матеріалу, історична його інтерпретація, використання його в ролі історичного джерела, взаємно підтримували одна одну. Лише за цієї умови можна сподіватися, що складне і трудомістке завдання дасть очікувані наслідки і допоможе зрештою зрушити з місця важливу і життєво потрібну справу.

Р. О. ЮРА

ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Навряд чи є тепер в археології України більш актуальна і разом з тим менш розроблена проблема, ніж проблема вивчення матеріальної культури монгольської навали, тобто другої половини XIII—XVII ст. Це зумовлено тим, що до недавнього часу пам'ятки цього періоду не привертати належної уваги археологів, бо не вважалися історичними і «підвідомчими» археології. Їх, в кращому разі, вивчали принагідно, під час розкопок пам'яток більш ранніх історичних періодів.

Незважаючи на те, що у XIV—XVII ст. в порівнянні з попередніми століттями швидко зростає кількість писемних джерел по історії України,

археологічному матеріалу і в цей період належить важлива роль. Це пояснюється тим, що писемні джерела цього періоду містять мало відомостей про розвиток виробничих сил, недостатньо висвітлюють культуру і побут населення України. А період цей для нас дуже важливий. Адже саме в цей час відбувалося формування української народності, утворення її етнічної території, властивих їй особливостей господарського життя, мови, культури і побуту. Цей процес був зв'язаний з подоланням і згладжуванням місцевих особливостей і відмінностей у мові, культурі і побуті окремих південноруських земель і формуванням єдиної мови і спільної культури та побуту української народності. Спільна мова і територія, зростання економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями сприяли створенню самобутньої культурної спільності української народності, зокрема в галузі матеріальної культури.

Формування української народності відбувалося в надзвичайно складних зовнішньополітичних умовах. У зв'язку з ослабленням давньоруських князівств, що являло собою в значній мірі результат монголо-татарського завоювання, українські землі стали здобиччю литовських, польських, угорських та інших іноземних феодалів. Литовські князі у XIV ст. захопили більшу частину України — Волинь, Поділля (територію по Дністру, що до XIV ст. входила до складу Галицької землі під назвою Пониззя), Київщину і Чернігово-Сіверщину. Галичину із Західною Волиню у 1387 р. захопили польські феодалі. У 1431 р. вони захоплюють і Західне Поділля (Кам'янець), яке до того перебувало під владою Литовського князівства.

Закарпаття ще у XI—XII ст., коли почалося ослаблення Київської Русі, захопили угорські королі. Буковина була включена до складу Молдавського князівства, що утворилося в XIV ст. на землях між Дністром і Дунаєм, які входили раніше до складу давньоруської держави, а в період феодальної роздробленості — до Галицького князівства. Таким чином, до складу Молдавії ввійшло галицьке Пониззя аж до Дунаю.

В цей же період Україні почала загрожувати нова страшна небезпека — з боку Туреччини і Кримського ханства, яке остаточно відокремилася від Золотої Орди, що занепадала, і в 70-х роках XV ст. визнало васальну залежність від турецького султана. Наприкінці XV ст. почалися турецькі напади на Галичину і Поділля. Протягом півстоліття (1480—1530 рр.) татари майже кожного року нападали на Україну, в результаті чого величезна територія України по Південному Бугу, нижній і середній течії Дніпра, Ворсклі, Сулі і Псла сильно потерпіла від цих нападів. Кримські феодалі палили, розорювали і спустошували українські міста і села, захоплювали тисячі людей у полон, продавали їх у рабство на сусідніх східних ринках або використовували як кріпаків і рабів у своєму господарстві.

Панування та нищівні напади іноземних феодалів негативно відбилися на господарському і культурному розвитку України, проте не могли його зупинити.

На українських землях продовжували розвиватися землеробство, ремесла і промисли, особливо добування залізної руди і виробництво металу. Значно збільшилась кількість ремісничих спеціальностей. Якщо в Київській Русі їх було відомо близько 120, то на початку XVI ст. на Україні їх було понад 200. Розросталися старі і виникали нові міста і села, споруджувалися монументальні кам'яні замки, монастирі, палаци, церкви. Розвивалися товарно-грошові відносини, розширювався внутрішній ринок, поживлялися торгівля і культурні зв'язки не лише між окремими містами, а й з іншими країнами.

Іноземним загарбникам не вдалося асимілювати українську народність. Вона не тільки зберегла свою мову і національну самобутність, а й справила великий культурний вплив на Литву — «руська» мова стала

державною мовою Литовського князівства. Українська культура XIV—XVII ст., як російська і білоруська, продовжувала розвиватися на самобутній давньоруській основі IX—XIII ст. Правда, це не виключало зовнішніх впливів, що йшли на Україну з Польщі, Чехії, Молдавії та західноєвропейських країн, внаслідок чого вона набрала особливих рис.

На території України знаходиться багато залишків укріплених і неукріплених поселень XIV—XVII ст., які є історичним джерелом, що містить найбільший матеріал про економіку, культуру і побут населення України післямонгольських часів. Але упереджене ставлення археологів до пам'яток XIV—XVII ст. призвело до того, що до цього часу не існує їх археологічної карти або зведення. Відомості про ці пам'ятки розпорошені в багатьох працях, присвячених описові археологічних пам'ятників різних епох. Найбільше їх міститься в археологічних картах Київської, Подільської та Волинської губерній, виданих ще до революції¹. Проте вказані праці відзначаються цілим рядом неточностей. Так, чимало пам'яток XIV—XVII ст., які згадуються в них, тепер вже не існує. Часто неправильно вказуються форма і розміри пам'яток, а інтерпретація багатьох з них нерідко не відповідає дійсності. Все це вимагає обережності і по можливості перевірки на місці при користуванні цими працями.

Відомості про поселення післямонгольських часів, з яких походить археологічний матеріал, або про які є дані, що дозволяють безсумнівно визначити їх хронологічну приналежність, можна знайти лише в звітах або статтях, присвячених розвідкам археологічних пам'ятників на території УРСР, проведених у післявоєнні роки.

Для прискорення складання карти пам'яток XIV—XVII ст. необхідно систематично організовувати спеціальні розвідкові археологічні експедиції, які б виявляли і обслідували пам'ятки післямонгольського часу. Потрібно також подумати про створення широкої мережі кореспондентів на місцях, які б інформували про розташовані на території УРСР археологічні пам'ятки, зокрема пізньосередньовічні. Щодо цього багато зробити може Українське товариство охорони пам'яток історії і культури.

Із створенням археологічної карти пізньосередньовічних пам'яток на території УРСР буде створена база, конче необхідна для археологічних досліджень великих масштабів. Ця карта потрібна не тільки археологам. Вона дасть можливість історикам конкретно пізнавати і розуміти процеси та закономірності історичного розвитку України. Так, наприклад, археологічна карта післямонгольських пам'яток допоможе висвітленню заселеності України в ранній феодальний період, про що немає у нас більш-менш точних відомостей. Археологічна карта, на яку буде нанесено укріплені поселення XIV—XVII ст., дасть деякі дані і для міркування про систему розташування укріплень в той чи інший історичний період і, отже, про їх стратегічну роль в системі оборони окремих українських земель.

Поряд з складанням археологічної карти пам'яток XIV—XVII ст. повинні розроблятися і інші важливі теми українського пізнього середньовіччя.

У зв'язку з постійною небезпекою нападів татаро-турецьких орд і міжфеодальних воєн будівництво на Україні у XIV—XVII ст. мало, головним чином, оборонний характер. Для воєнної мети пристосовувались не тільки воєнні фортеці, феодальні замки і монастирі, але й окремі житлові, господарські споруди і навіть церкви. Тому велике значення має вивчення планування оборонних споруд, особливо еволюції цього планування.

¹ В. Б. Антонович. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895; Погос ж. Археологическая карта Волынской губернии.— Труды XI АС, т. I. М., 1901; Е. Сединский. Археологическая карта Подольской губернии.— Труды XI АС, т. I. М., 1901.

Монгольська навала нанесла страшний удар південноруським землям. Багато укріплених поселень так і не відродилось після знищення їх татара-монголами. Але частина укріплень була відбудована. В таких випадках оборонна система давньоруських городищ звичайно перероблялась, пристосовуючись до нових умов, що дуже ускладнює з'ясування особливостей цієї оборонної системи для кожного історичного періоду. Ряд укріплень було побудовано лише у XIV—XV ст. і в пізніші часи.

Цілком зрозуміло, що в різні історичні періоди планова структура укріплень мала різний характер. На жаль, майже цілковита невивченість укріплень післямонгольських часів на Україні і неточність їх датування не дають можливості поки що виявити картину послідовного розвитку їх планової структури.

Оскільки будівництво укріплень в післямонгольські часи провадилося місцевими майстрами, то в оборонних спорудах, що будувалися на Україні польськими, угорськими та молдавськими феодалами переважають місцеві риси і особливості, вироблені раніше прийоми планування й архітектурно-конструктивні принципи.

Важливою задачею є простеження давньоруських традицій, сформованих в оборонній архітектурі, ще у XI—XIII ст. Щодо цього вже дещо зроблено. Так, при археологічному дослідженні Сокилецького замку XIV—XV ст., розташованого на Південному Бuzі, було з'ясовано, що його укріплення склалися з ряду житлово-господарських приміщень-клітей². Укріплення кріпості другої половини XIV ст., залишки якої знаходяться поблизу с. Карапчів Чернівецької області, склалися з дерев'яної стіни, до якої з внутрішнього боку примикали дерев'яні приміщення³. Безсумнівно, що конструкції укріплень Сокилецького замку і фортеці недалеко від с. Карапчів розвинулись на основі більш давніх укріплень, якими були давньоруські оборонні споруди, виявлені, наприклад, на Райковецькому, Колодяжинському та інших городищах XII—XIII ст. Давньоруські конструктивні традиції можна простежити і в кам'яних замках України. Так, у Межибізькому замку XVI ст. під стінами були влаштовані кам'яні приміщення, що дуже нагадують порожнисті зрубні кліті давньоруських городищ.

Побіжно зауважимо, що до цього часу кам'яні замки України розглядалися дослідниками, головним чином, як пам'ятки архітектури і фортифікації. У дійсності ці об'єкти мають велике значення і як археологічні пам'ятки. Широкі розкопки, проведені всередині замків, можуть дати дуже цінні відомості про час їх спорудження, розташування і будову житлово-господарських споруд, про соціальний склад їх населення, його господарську діяльність, побут тощо. Перспективність досліджень кам'яних замків довели проведені в останні роки розкопки Кам'янець-Подільського⁴ та Хотинського⁵ замків, які дозволили дійти важливих висновків щодо їх будівельної біографії та рівня матеріальної культури.

Важливо також встановити не тільки загальні закономірності, притаманні на певних етапах оборонним спорудам всієї України, але виявити і локальні варіанти або місцеві «школи» воєнного зодчества, характерні для окремих українських земель. Поки що єдиною групою воєнно-інженерних споруд, яку вдалося виділити як самостійну «школу» воєнного зодчества є кам'яні і цегляні вежі на Волині, що датуються другою половиною XIII — першою половиною XIV ст.⁶

² М. П. Кучера. Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бuzі.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 207.

³ Б. О. Тимошук. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, стор. 136.

⁴ Є. М. Пляменицька. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 124—144.

⁵ Б. О. Тимошук. Хотинська фортеця.— УІЖ, 1967, № 4, стор. 111.

⁶ П. А. Раппопорт. Вольские башни.— МИА, № 31. М., 1952, стор. 202—223.

Різноманітність типів, конструкцій і розмірів українських поселень післямонгольських часів пояснюється не тільки хронологічними відмінностями і географічними умовами, але і їх соціальним характером. Планова структура укріплених поселень, безсумнівно, багато в чому залежала від характеру поселення, для захисту якого були споруджені конкретні оборонні споруди.

У XIV—XVII ст., як і в епоху давньої Русі, укріпленими поселеннями були міста, феодальні садиби — замки і військові кріпості. Безсумнівно, реальний зміст укріплених поселень в цей час був різноманітнішим і складнішим. Питання про соціальний характер укріплених поселень післямонгольських часів є дуже важливим і водночас найбільш важким. Це питання в кожному конкретному випадку може бути розв'язане лише за допомогою широких розкопок, підкріплених по можливості аналізом писемних джерел.

Важливішою проблемою археології України доби пізнього середньовіччя є проблема міст. Головними завданнями у справі дослідження міст XIV—XVII ст. є всебічне висвітлення на базі археологічного матеріалу картини їх відродження, після монгольського розгрому та відновлення міського ремесла. Археологія може дати також цінні матеріали щодо хронології, соціальної топографії, домобудівництва і, головним чином, матеріальної сторони побуту міського населення.

Найбільш перспективним в плані вивчення різних етапів історії міського населення в епоху пізнього середньовіччя є Київ, особливо територія Подолу. Як показали археологічні розкопки, а також спостереження за будівельними і земляними роботами життя на Подолі після татарського розгрому не припинилося. Якщо Верхнє місто довгий час залишалося майже незаселеним, то Подол і в тяжкі часи татаро-монгольського іга продовжував залишатися центром ремісничого виробництва і торгівлі, а в польсько-литовський період навіть став синонімом Києва.

Під час археологічних розкопок на Волоській (1950 р.) і Ярославській (1969 р.) вулицях було виявлено потужний культурний шар XVI—XVIII ст., а також знайдено кераміку XIV—XV ст. На Волоській вулиці простежено залишки великої пожежі XVII—XVIII ст., під час якої загинула дерев'яна будівля з великою кількістю полив'яних різнокольорових пічних кахлів і різноманітним керамічним посудом⁷. На Ярославській вулиці знайдено залишки згорілих житлових і господарських споруд XVII—XVIII ст., які не залишили після себе досить помітних слідів⁸.

Волога почва Подолу сприятлива для хорошої збереженості дерева. Під час нагляду за земляними роботами тут вдалося виявити вуличні помости XVIII—XIX ст. та дерев'яні водопровідні труби XVIII ст.⁹ Проте датування найдавніших вуличних помостів ще треба встановити. Відкритим залишається і питання про час появи в Києві водопроводів.

Для більш широкого археологічного вивчення Подолу необхідно максимально використати заплановане на найближчі роки велике житлове, промислове і комунальне будівництво і одержати із здобутих матеріалів найбільшу наукову користь.

Важливі наукові результати можна чекати і від продовження археологічних досліджень гори Киселівки, де у XIV—XVII ст. знаходився київський замок. У північно-західній частині Киселівки в 1940 р. були виявлені залишки дерев'яних споруд-городень, згадуваних в люстрації 1545 р.¹⁰

⁷ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.— Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 44.

⁸ Матеріали експедиції ще не опрацьовані.

⁹ І. М. Самойловський. Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві. Нариси з історії техніки, вип. 2, К., 1955, стор. 99—105.

¹⁰ Розкопи в Києві на горі Киселівці в 1940 р.— Археологія, т. I, К., 1947, стор. 142—145.

Перспективними щодо вивчення матеріальної культури післямонгольського періоду є й інші старовинні міста України. Розвідувальні розкопки проведені у 1939 р. в Лубнах на урочищі «Вали» виявили багаті знахідками шари XV—XVIII ст., систематичне дослідження яких може дати широку картину історії міста. Одночасово було одержано матеріал для уточнення топографії Лубен у XVII—XVIII ст. та з'ясовано конструкцію оборонного валу XVIII ст.¹¹

Як показали багаторічні розкопки Переяслав-Хмельницького, тут в окремих місцях добре збереглися культурні шари XVI—XVIII ст. Зокрема, при злитті річок Трубежа і Альти було виявлено потужний чотириметровий культурний шар XVI—XVIII ст., в якому розкрито кілька жител, що після руйнування знову відновлювалися на старому місці¹².

Під час археологічного дослідження Острога у 1957—1958 рр. поблизу замкового подвір'я були знайдені залишки фундаменту стіни XVI ст., рештки житлових і господарських споруд XVII ст., які загинули під час пожежі, гончарна піч цього ж часу та ін.¹³

Особливо великі перспективи відкриваються для археологічних досліджень Чигирин і Суботова у зв'язку з рішенням Ради Міністрів УРСР створити тут історико-меморіальний комплекс, пов'язаний з визвольною війною 1648—1654 рр. та життям і діяльністю видатного сина українського народу Богдана Хмельницького.

У XVII ст. Чигирин був одним із найбільших міст України. За часів визвольної війни 1648—1654 рр. він став не тільки резиденцією гетьмана, а й фактично столицею України. На Замковій горі стояв замок, перші укріплення якого були збудовані у XVI ст. частково з каменю, частково з дерева. Фундамент однієї з кам'яних веж було розкопано у 1953 р. Г. Н. Логвином¹⁴. Ці розвідкові розкопки показали перспективність археологічних досліджень території замку.

Під Замковою горою знаходилося передмістя, оточене кам'яними стінами. Під час археологічних досліджень у 1953 р. були знайдені їх фундаменти. Згідно з архівними джерелами в передмісті, крім звичайної жилої забудови, було кілька церков, єпископський палац, двори козацької старшини і палац гетьмана Богдана Хмельницького. Отже, на території передмістя археологічні розкопки також обіцяють бути результативними.

Суботівська резиденція Богдана Хмельницького була справжнім замком. Її оточували два ряди валів і ровів, на яких стояли дерев'яні і кам'яні вежі. У 1953 р. розкопано фундамент кам'яної вежі, який дав можливість уявити будівельну техніку і архітектуру укріплень XVII ст. Площа подвір'я замку становила понад 2 га. Посеред подвір'я стояв гетьманський кам'яний палац, руїни якого зберігались до середини XIX ст. Поруч розташовувались різні господарські споруди і будинки козацької старшини. Незважаючи на те, що в літературі є описи суботівського палацу Богдана Хмельницького, археологічно-архітектурні дослідження його решток матимуть важливе наукове значення.

З архітектурних пам'яток XVII ст. в Суботові збереглася тільки Іллінська кам'яна церква, збудована у 1653 р. Богданом Хмельницьким навпроти його палацу, в якій його і було поховано у 1657 р. У 1953 р. під час архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви було

¹¹ М. Кузнецов. Розвідувальні розкопки в Лубнах.— Археологія, т. II. К., 1948, стор. 145—151.

¹² Б. Рибаків. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. АП, т. I. К., 1949, стор. 23—24.

¹³ І. В. Бондар. Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Ровенської області у 1957 р.; Його ж. Археологічні розкопки в м. Острозі у 1958 р. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁴ Г. Н. Логвин. Архітектурно-археологічне дослідження в Чигирині і Суботові.— КИСА АН УРСР, вып. 4. К., 1955, стор. 54; Його ж. Чигирин, Суботів, стор. 10.

виявлено під нею склеп. Проте ніяких поховань тоді знайдено не було. Отже, необхідно провести розкопки на всій площі церкви, які дозволять перевірити відомості Чернігівського літопису про те, що у 1664 р. за наказом польського магната Стефана Чарнецького останки Богдана Хмельницького були викопані і викинуті з Іллінської церкви¹⁵.

На основі широких археологічних досліджень пізньосередньовічних пам'яток Чигирин і Суботова можна було б відтворити первісний вигляд фортифікаційних та житлово-господарських споруд і зробити їх науково обгрунтовану реконструкцію на місці.

Значно гірше стоїть справа з перспективою археологічного вивчення пам'яток запорізького козацтва, яке посідає чільне місце в історії України. У 1939, 1941, 1951 і 1953 рр. в районі водосховища Каховської ГЕС проведені археологічні обстеження та невеликі розкопки ряду місць, де знаходились запорізькі січі¹⁶. Було знято плани польових укріплень — таборів та досліджено будову їх валів. На місці Кам'янської Січі розкопано залишки чотирьох козацьких куренів та залишки наземного житла. На місці Чортомлицької січі вдалося виявити залишки кузні, мідноливарної майстерні і якогось підсобного приміщення. Крім дослідження місць, де знаходились запорізькі січі були обстежені і інші пам'ятки запорізького козацтва.

На превеликий жаль, в зв'язку з затопленням цієї території Каховським морем археологічні дослідження цих пам'яток тепер неможливі.

Проведені у 1968 р. на островах Великій і Малій Хортицях розвідкові розкопки показали, що пам'ятки запорізьких козаків (про це свідчать знахідки окремих речей) були повністю зруйновані під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли провадилося велике фортифікаційне будівництво¹⁷.

Перспективнішим може бути археологічне вивчення поселень запорізьких козаків — паланок і зимівників, але їх ще потрібно визначити.

Дуже актуальною проблемою є археологічне вивчення пізньосередньовічного українського села. До недавнього часу круг джерел по історії села цього періоду був обмежений лише пам'ятками писемності. Тільки в останні роки він почав трохи розширюватися за рахунок археологічних матеріалів. У 1964—1968 рр. були проведені розкопки Комарівського селища, розташованого в плавнях Дніпра, поблизу Переяслав-Хмельницького¹⁸. Важливість Комарівського селища визначається тим, що воно, виникнувши десь у XI ст., пережило татаро-монгольську навалу і після нетривалої перерви функціонувало до середини XV ст. Відкриті на селищі житла XIV—XV ст., як і давньоруські, мали зрубну або стовпову конструкцію і були трохи заглиблені в землю. В житлах знайдено керамічний посуд, чавунні казани і срібний диргем 60-х років XIV ст., який точно датує поселення. Цікава і важлива знахідка залишків залізоплавильного горну, який свідчить про розвиток сільського ремісничого виробництва в післямонгольській період.

¹⁵ Южнорусские летописи, открытые и изданные И. Белозерским. К., 1856, стор. 30.

¹⁶ Дослідження М. Л. Макаревича, Я. В. Краєвського, Л. М. Мейерсона. Звіти і матеріали загинули під час Великої Вітчизняної війни; Ф. Б. Копилов. Звіт за огляд запорізьких пам'яток у 1939 р.; Його ж. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 г. по обследованию Запорожских памятников; Його ж. Короткий звіт про роботу групи по дослідженню запорізьких пам'яток Никопольсько-Гаврилівської експедиції 1953 р. Науковий архів ІА АН УРСР; Його ж. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 52—53.

¹⁷ Р. О. Юр а. Звіт про роботу Хортицької експедиції у 1968 році. Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁸ А. И. Кубышев. Раскопки поселения X—XV ст. у с. Комаровка. Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 24—27; Його ж. Раскопки средневекового поселения XI—XVI вв. у с. Комаровка. Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 49—51.

Поряд з Комарівським селищем виявлено могильник XIV—XV ст., на якому досліджено 82 поховання, частина з яких супроводжувалася інвентарем.

Археологічні дослідження Комарівського селища і могильника відкривають нову сторінку у вивченні історії сільського населення Середнього Придніпров'я XIV—XV ст. і доводять перспективність розкопок селищ післямонгольського часу у майбутньому.

Тепер у зв'язку з підвищеним інтересом до палеоекономіки, мало знати про те, яким був рівень техніки землеробства у XIV—XV ст. або соціальна організація села. Стало необхідним з'ясувати економічний потенціал та товарні можливості села цього часу. А для цього необхідно розкопувати селища повністю, щоб можна було встановити кількість подвір'їв, визначити їх середній розмір, провести демографічні підрахунки, з'ясувати розміри посівних площ та пасовиськ, обсяг споживання продуктів харчування і багато інших важливих питань. Дослідження економічної місткості села в комплексному вигляді проллє світло і на економіку пізньосередньовічного міста.

Проте це зовсім не означає, що вже не потрібно займатися вивченням матеріальної культури українського села XIV—XVII ст. Як відомо, в цей час удосконалюється сільськогосподарська техніка. Так, наприклад, в післямонгольські часи застосовуються більші, ніж у XII—XIII ст. лемеші і чересла, стає більш досконалою конструкція кіс-литовок, які прикріплюються до двометрового дерев'яного кісся, з'являються водяні млини і вітряки та ін. Сільськогосподарські знаряддя дозволяють скласти уявлення про рівень землеробства у XIV—XVII ст. в порівнянні з попереднім періодом. Особливо перспективним в цьому відношенні є типологічне вивчення сільськогосподарських знарядь і способів їх застосування в процесі праці. Важливе значення для характеристики рівня і питомої ваги окремих галузей сільського господарства має аналіз зернових і технічних культур і остеологічного матеріалу, інвентар, який пов'язаний з промислами та ремісничим виробництвом села післямонгольських часів, що дозволяє судити про рівень розвитку сільського ремесла та про технологію виготовлення різних виробів.

В цьому зв'язку слід нагадати про позитивні результати робіт експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР по дослідженню рудень XVI—XVIII ст. в Поліссі, яка була організована у 1936 р.¹⁹

Експедиція виявила в районі Житомира і Коростеня залишки 18 рудень, чотири з яких були досліджені шляхом проведення археологічних розкопок. Було знайдено багато залізного шлаку, шматків заліза, зразки будівельних матеріалів, мотики для добування болотної руди, великий молот, що рухався силою води, ковальські кліщі, ковадла та ін.

Роботи експедиції дозволили накреслити не тільки картину розвитку металургійного виробництва на Поліссі у XVI—XVIII ст., але дали також цікаві матеріали про життя і побут місцевого сільського населення. Немає сумніву, що розкопки залишків рудень необхідно продовжити і в майбутньому.

Склоробні майстерні, які у документах XV—XVI ст. називаються гутами, зовсім не привертали до себе увагу археологів, хоча історія виробництва скла, як окреме питання загальної історії матеріальної культури і мистецтва України, становить значний науковий інтерес.

Вироби з скла, переважно скляний посуд, слід віднести до масового археологічного матеріалу. Не дивлячись на певні досягнення у справі вивчення українського скла, необхідно дуже багато зробити для його більш точного датування, систематизації та класифікації. Щоб уявити

¹⁹ В. П. Телічко. Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури.— Вісті АН УРСР. К., 1936, № 9, стор. 46—51.

наскільки різноманітним за своєю формою і призначенням був у середні віки скляний посуд, досить нагадати, що в українській мові збереглося понад 50 його назв²⁰.

На території України на сьогоднішній день відомі залишки 351 гуті XVI—XIX ст.²¹, але жодна з них ще не була археологічно досліджена. Кожний із взятих на облік пунктів може зберігати залишки склоробного виробництва і стати важливим об'єктом спеціальних досліджень. Тільки за допомогою розкопок залишків тут ми зможемо одержати дані про розміри склоробних майстерень, конструкцію печей, про технологію виробництва, про час тривання виробничої діяльності, про характер їх продукції та ін. Знайдені в майстернях вироби та фрагменти скла стануть цінним матеріалом для дослідження склоробного виробництва післямонгольських часів, яке на той час було досить важливою ділянкою народного господарства.

Інші об'єкти виробничого призначення,— печі для випалу вапняка, печі для випалу цегли, вітряки та водяні млини, існування яких в цей період підтверджується писемними джерелами, майже зовсім археологічно не досліджені.

Не можна не згадати і про таку категорію пам'яток, як пізньосередньовічні могильники. У післямонгольський період крім кладовищ поблизу церков існували і сільські могильники, де обряди поховань відповідають давнім традиціям. Правда, в цей час інвентар в похованнях майже повністю зникає. Але незважаючи на це, археологічний матеріал з могильників все таки може дати деякі відомості не тільки відносно традицій населення окремих українських земель, але й про його соціальне становище та антропологічні особливості.

У вивченні минулого українського народу велика роль належить пізньосередньовічним нумізматичним пам'яткам. Проте їм поки що не приділено належної уваги. До цього часу ще не створена нумізматична карта України пізньосередньовічного періоду, з якої можна було б довідатись про розміщення економічних центрів, великих і малих торгів, про мережу торговельних шляхів, напрями зовнішньої і внутрішньої торгівлі українських земель у різні історичні епохи та ін. Ще дуже мало досліджене грошове господарство окремих районів України різних часів, особливості обігу західноєвропейських монет на території республіки та багато ін.²²

Ще не привернуло належної уваги дослідників вивчення старовинної зброї, яка є своєрідним джерелом для висвітлення економіки, історії техніки, прикладного мистецтва і воєнної історії українського народу.

Нарешті, слід зупинитися, хоча б дуже коротко, на завданнях вивчення найважливішої категорії пізньосередньовічного археологічного матеріалу — кераміки.

Як і в попередні історичні періоди у XIV—XVII ст. кераміка продовжує відігравати серед масового матеріалу провідну роль. Проте історія її формування і розвитку на сьогодні вивчена ще незадовільно. Особливо мало зроблено в справі її датування. Сучасний стан знання кераміки післямонгольських часів такий, що її в кращому випадку можна розділити на дві хронологічні групи: кераміку XIV—XV ст. та кераміку XVI—XVIII ст. Особливо слабо вивчена кераміка XIV—XV ст., яку вдалося виділити тільки нещодавно²³. Отже, необхідно приділити значну увагу питанням розробки типологічних і хронологічних серій кераміки, які б

²⁰ В. Січинський. Нариси з історії української промисловості. Львів, 1938, стор. 27.

²¹ В. Ф. Рожанківський. Українське художнє скло. К., 1959, стор. 142.

²² М. Ф. Котляр. Стан і перспективи розвитку української нумізматки.— УІЖ, 1965, № 11, стор. 26—33.

²³ М. П. Кучера. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 174—181.

дозволили не тільки слідкувати за розвитком її технологічних і художньо-декоративних традицій, а й дали б перевірені еталони для більш детального датування культурних шарів археологічних об'єктів.

З поданого короткого огляду завдань і проблем, які стоять перед українськими археологами у справі вивчення пізньосередньовічних пам'яток України видно, що в цьому напрямку зроблено лише перші кроки. Згадані завдання і проблеми важкі, але за їх вирішення треба братися негайно, бо від цього залежить всебічне і глибоко об'єктивне вивчення героїчного минулого українського народу.

Д. С. НАЛИВАЙКО

ВІДГОМІН БОРотьБИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ З ШЛЯХЕТСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЮ ЕКСПАНСІЄЮ НАПРИКІНЦІ XVI І ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Історичний розвиток України відбувався не в ізоляції від загальноєвропейського історичного процесу. Незважаючи на відмінності соціального і політичного характеру, а також різних ступенів розвитку, історичний процес відбувався у взаємообумовленому зв'язку. Про це переконливо свідчать події та явища, які відбувалися на Україні і, безперечно, мали міжнародне значення. Це досить яскраво виступає, коли розглядаємо події XVI і першої половини XVII ст.

Козацькі війни з турками й татарами були нічим іншим, як важливою ланкою всеєвропейського фронту боротьби з турецькою агресією, яка у другій половині XVI і на початку XVII ст. залишалася однією з найгостріших політичних проблем континенту. З другого боку, запеклий опір українського народу шляхетсько-католицькій експансії, цілком виправдано сприймався на Заході, як одна з важливих ланок всеєвропейської боротьби проти натиску реакційних сил контрреформації¹. Саме цим і пояснюється відгомін української історії кінця XVI — першої половини XVII ст. у країнах Західної Європи.

Наприкінці XVI і на початку XVII ст. значний інтерес на Заході викликали козацькі війни з турками і татарами. Численні західні джерела цього часу засвідчують, що там усвідомлювалось велике значення цих війн в подоланні невідступної турецької загрози². Великою є заслуга козаків у зруйнуванні легенди про всемогутню Порту, в падінні її високого військово-політичного престижу. Блискучі успіхи козаків в боротьбі з Османською імперією сприяли швидкому зростанню їх військової репутації в Західній Європі, посилювали зацікавленість ними серед держав католицької й протестантської коаліції напередодні й під час Тридцятилітньої війни (1618—1648). Та про це мова буде далі.

Західні пам'ятки кінця XVI і першої половини XVII ст., в яких козацько-селянські повстання на Україні знайшли безпосереднє відбиття, не були численними. Але ми надмірно спростили б проблему, якби стали судити про їх резонанс в Західній Європі тільки на основі цих прямих свідчень. Річ у тому, що в умовах наступу контрреформації й розколу Заходу на два табори, гострий інтерес там викликала передусім боротьба українського і білоруського народів проти експансії католицизму. Тому

¹ На це вже не раз вказували дослідники, як вітчизняні, так і зарубіжні. Найширше ця проблема поставлена в праці Е. Вінтера «Папство і Русь». E. Winter. *Russland und das Papstum*. Berlin. 1960. Bd. 1, стор. 253—269.

² Д. С. Наливайко. «Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків в боротьбі з турецькою агресією». — *УІЖ*, 1968, № 5, 6.

в козацько-селянських повстаннях 1592—1638 рр. вбачали на Заході, на-самперед, крайні прояви цієї релігійно-політичної боротьби. Для Заходу вони були в першу чергу свідченням того, що козацько-руський народ рішуче виступає проти наступу католицизму.

Поряд з цим, для західних держав «не було секретом, що Україна — це ахіллесова п'ята великодержавної Польщі; тут з часу Люблінської унії не припинялися бродіння, які час від часу виливалися в спалахи повстань»³. Чи й варто доводити, що подібний погляд на Україну був нічим іншим, як прямим наслідком наполегливої боротьби козацько-селянських мас за соціальне й національне визволення. Зрештою, саме ця боротьба стимулювала й посилену увагу до України з боку антигабсбурзької коаліції у 20—30-х роках XVII ст., те складне плетиво політичних комбінацій, метою яких було: «відторгнути запорозьких козаків від Польщі» й скористатися їх ударною силою у війні з католицьким блоком⁴.

Отже, відгомін боротьби козацтва з шляхетсько-католицькою експансією у Західній Європі проявлявся не стільки безпосередньо, скільки в опосередкованих, нерідко ускладнених формах, що породжує певні труднощі при його вивченні.

У 1569 р. була проголошена Люблінська унія, за якою Україна відійшла до так званих коронних земель, а через три роки помер Сігізмунд II Август, останній король з династії Ягеллонів. Цими подіями знаменується звершення ренесансного періоду в історії Речі Посполитої й початок епохи контрреформації. Польський феодалізм вступає у тісний союз з табором контрреформації, який очолювала католицька церква, і Річ Посполита в останній чверті XVI ст. перетворюється у так званий східний бастион європейської феодально-католицької реакції. Відходять у минуле часи, коли західні гуманісти захоплено характеризували її як взірць держави, в якій панує широка віротерпимість⁵. Виношуючи плани завоювання всієї Русі, Стефан Баторій (1576—1586) шукав підтримки папської курії, яка гаряче схвалювала його плани. Першою умовою угоди між Баторієм і папою Григорієм XIII була повна католизація Речі Посполитої, тобто передусім України і Білорусії⁶. Для цього була створена польська провінція єзуїтського ордену, яку очолив іспанець Сьоньєр (до речі, іспанський король Філіп II не менше папи схвалював політику Баторія).

Так розпочався наступ контрреформації на Україну, який поєднувався з соціально-економічною експансією польських магнатів, що захопили після Люблінської унії величезні володіння на українських землях. Між іншим, саме ці східні магнати були тією дуже впливовою партією шляхетської республіки, яка виступала за тісний блок з католицькою реакцією в політиці експансії на Русі. За магнатами ринула на Україну середня та дрібна шляхта. У 1588 р. був прийнятий третій литовський статут, який узаконив остаточне перетворення українських селян у кріпаків.

Виключно тяжке становище селян в Речі Посполитій, зокрема на українських землях, яскраво відображено в ряді західних джерел другої половини XVI ст. Ще Герберштейн зазначав у своїх «Записках про Московію» (1549) «рабський стан народу в Литві» повну безправність селян і необмежену сваволю шляхтичів⁷. Теж само відбито венеціанцем Джіромамо Ліппомано у трактаті про Польське королівство, який 1575 р.

³ О. Л. Вайнштейн. Россия и Тридцатилетняя война 1618—1648. Л., 1948, стор. 80.

⁴ І. П. Крип'якевич. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 роках.— Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. CXVII. Львів, 1914.

⁵ Наприклад, див. Hubert Languet. Mémoires de l'Etat de France sous Charles IX. Paris, 1576, t. I, стор. 32—38.

⁶ E. Winter. Вказ. праця, стор. 224—227.

⁷ Герберштейн. Записки о Московии. СПб., 1866, стор. 163—166.

побував на берегах Вісли з дипломатичною місією. Характеризуючи суспільний лад Речі Посполитої, він писав: «Нещасні селяни, вилучені з-під опіки закону й віддані на сваволю їх панів, перебувають у найпачевнішому стані, бо пани можуть розпоряджатися їх життям і господарством, як їм заманеться, а селянин в жодному суді не зможе знайти захисту»⁸. А папський нунцій Руджієрі приблизно в той же час повідомляв: «Тяжка неволя довела їх до такого стану, що навіть за биття батогами, досить часто, приходять вони дякувати панові; сміливо можна сказати, що нема на світі більш приниженого невільника, ніж польський селянин»⁹.

Рятуючись від кріпосницького гніту, українські селяни тікали на південні незаселені землі, внаслідок чого козацтво бурхливо зростає і в другій половині XVI ст. перетворюється в значну військово-політичну силу на європейському сході. Починаючи з 70-х років XVI ст., за козацтвом систематично слідкує папський Рим. Цей обов'язок був покладений на папських нунціїв в Речі Посполитій, які в своїх реляціях значну увагу приділяли політичній та економічній експансії шляхетської Польщі на Україні, а також діям козаків¹⁰. Наприклад, протягом 1578 р. нунції Лаурео й Калігарі, інформуючи Ватикан про походи Івана Підкови, дали характеристику козакам — їхній військовій організації, віросповіданню, відносно національного складу і т. п.¹¹ А М. Граціані, секретар папського легата у Польщі, кардинала Комендоне, повідомляв про створення Стефаном Баторієм реєстрових козацьких полків і схвалював цей захід польського короля¹². У зв'язку з походами Івана Підкови в Молдавію та його стратою про козаків йдеться також в тогочасному німецькому джерелі — в книзі Л. Мюллера про Річ Посполиту часів правління Баторія, де взагалі значне місце відведене Україні¹³.

Необхідно вказати, що папський Рим мав досить детальну інформацію про перший великий виступ українського козацтва проти шляхетського панування — повстання 1591—1593 рр. під проводом Криштофа Косинського. Останній етап цього виступу, що припадає на 1593 р., знайшов відбиття в реляціях нунція Меласпіни (від 22 січня, 18 та 29 лютого і 14 травня 1593 р.). Вбачаючи в повстанні лише козацький бунт, Маласпіна разом з тим зазначав, що він становить небезпеку для шляхетської держави, що подолати козаків дуже важко. В реляції від 22 січня він повідомляв з Варшави, що «в прикордонні об'єдналися козаки числом до восьми тисяч¹⁴, які принесли і все ще приносять велику шкоду Русі, Волині і особливо країні князя Острозького (al paese del duca d'Ostrovia); вони мають тридцять шість гармат і діють так, що починають викликати тут острах...»¹⁵. Маючи на увазі Запорізьку Січ, Маласпіна говорить, що «козаки створили гніздо, яке не підкоряється цій (польській) короні», бо «знаходиться у віддаленому місці, куди не сягає Польське королівство»¹⁶. Зі слів Януша Острозького папський нунцій в реляції від 14 травня описав битву під містечком П'яткою на Волині, яка відбулася на початку лютого 1593 р. Як відомо, великому шляхетському вій-

⁸ S. Kot. Rzeczpospolita Polska w literature politycznej Zachodu. Kraków, 1919, стор. 10.

⁹ Там же, стор. 11.

¹⁰ Россия и Италия.— Сборник исторических материалов и исследований, касающихся сношений России с Италией. СПб., 1907, т. I, вып. I, стор. 52.

¹¹ Там же, т. II, вып. I, стор. 59.

¹² Там же, стор. 215.

¹³ L. Müller. Kurze und wahrhafte Beschreibung, welche massen dieser jetzt regierender König in Polen Stephanus... Frankfurt, 1585.

¹⁴ Маласпіна має на увазі вступ запорожців у Київське і Волинське воєводства восени 1593 р.

¹⁵ Россия и Италия, т. II, вып. I, стор. 173.

¹⁶ Там же, стор. 173—174.

ську не вдалося в цій битві розбити козаків, а під пером Маласпіни вона перетворилася в блискучу перемогу над бунтівниками¹⁷.

Інтерес до України різко посилюється у Західній Європі наприкінці XVI ст., у зв'язку з проголошенням унії та тією релігійно-політичною боротьбою, яку вона викликала. У Брестській унії 1596 р. не слід вбачати акцію лише однієї шляхетської Польщі. В її підготовці й проведенні найактивнішу участь брав папський Рим, підтримував і схвалював її всеєвропейський табір контрреформації. «Брестська унія,— слушно зауважив Е. Вінтер,— це породження того напрямку в ідеології польського феодалізму, який виник на ґрунті тісного зв'язку його розвитку з контрреформацією у 70—80-х роках XVI ст.»¹⁸. Римська курія кинула в наступ на Україну і Білорусію свій ударний загін — орден єзуїтів. Не стояли осторонь так би мовити святої справи й інші ордени, зокрема бернадини й домініканці. До Польщі прибув з широкими повноваженнями папський емісар, єзуїт А. Поссевіно; велику активність в здійсненні унії виявляли також нунції. Шляхетську Польщу підтримували іспанські й австрійські Габсбурги, у володіннях останніх, в Празі й Олмюці були створені єзуїтські колеґіуми, де мали виховувати борців за святу справу з молодих українців, білорусів і росіян.

Наступник Баторія, Сігізмунд III (1587—1632) так далеко пішов по шляху союзу з папським Римом, що фактично перетворив шляхетську Польщу в знаряддя політики агресивного католицького табору на сході Європи. Добре відома його залежність від папської курії та єзуїтів, якими він себе оточив. До цього слід додати, що з часом подібні стосунки у Сігізмунда III встановилися з австрійськими Габсбургами, і на міжнародній арені Польщу почали розглядати як сателіта імперії. Дійшло до того, що на початку XVII ст. в шляхетських колах короля почали вважати австрійським агентом і висловлювати побоювання, що він готує поглинення королівства Австрією¹⁹. Учасники рокошу 1606 р. однією з вимог ставили усунення австрійського впливу на державні справи²⁰. Таким чином, політика Сігізмунда III поставила Польщу в тісну залежність від реакційного римсько-габсбурзького блоку, перетворила її у східний бастион європейської контрреформації. Отже, в плані всеєвропейської історії того часу боротьба українського народу проти шляхетсько-католицької експансії, в якій вирішальну роль відіграло козацтво, була нічим іншим, як однією з ланок загальної боротьби проти наступу контрреформації. Зазначимо, що початок цій боротьбі поклала нідерландська революція у другій половині XVI ст.

Як відомо, в планах папського Риму окатоличення України і Білорусії було тільки першим кроком окатоличення Східної Європи і навіть суміжних з нею країн Азії до Китаю включно. Згадуваний Поссевіно в трактаті про релігійні справи Московської держави писав, що окатоличена Русь (тобто Україна і Білорусь за термінологією, прийнятою тоді на Заході) стане «найпотужнішою машиною, за допомогою якої можна буде подолати схизму і в Московії»²¹. Насильно впроваджуючи унію на Русі, папський Рим поширював на Заході фальшиві чутки про те, нібито Москва готова її прийняти, і це не на жарт стривожило французького короля Генріха IV, який у листі до герцога Пруссії виражав занепокоєння успіхами контрреформації на сході Європи²². Зрозуміло, що все це занепокоювало Пруссію та інші протестантські князівства північної Німеччини, а також Швецію та Голландію.

¹⁷ Россия и Италия, т. II, вып. 1, стор. 175—176.

¹⁸ E. Winter. Вказ. праця, т. I, стор. 260.

¹⁹ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 13.

²⁰ J. Szujski. Dzieje Polski, t. I. Kraków, 1894, стор. 107.

²¹ K. Chodynicki. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Warszawa, 1934, стор. 274.

²² K. Forstreuter. Preussen und Russland. Göttingen, 1955, стор. 148.

Чіткої цілеспрямованості політиці Риму в справі церковної унії на Україні надав Климент VIII, який посів папський престол у 1592 р. Разом з тим, організовуючи антитурецьку коаліцію держав Центральної та Східної Європи, він прагнув залучити до неї українське козацтво. Посилаючи у Східну Європу дипломатичну місію О. Комуловича (1593—1594), він поклав на неї завдання приєднати козаків до чергового хрестового походу проти турків, наголошуючи в інструкції, що вони можуть відволікти значні сили турків і нанести їм дошкульного удару²³. Майже одночасно австрійський імператор Рудольф II з аналогічним завданням направив до Запорізької Січі свого посла Еріха Ласоту. Проте посольство Комуловича аж ніяк не означало, що Рим відмовлявся від своїх експансіоністських планів щодо України, від союзу з шляхетською Польщею. Не можна згодитись з польським дослідником К. Ходиницьким, який твердив у своїй ґрунтовній, але не вільній від тенденційності праці, що місія Комуловича не мала ніякого відношення до унії²⁴. Відомо, що Комулович вів тривалі переговори з К. Острозьким, предметом яких були не тільки козаки та їх використання в боротьбі з турками, але й ставлення князя до унії²⁵.

Взагалі, наївним було б вважати, що плани папського Риму щодо унії і щодо втягнення козаків у похід проти турків розроблялися ізольовано один від одного і між ними не було зв'язку, прихованої координації. Це не в природі гнучкої дипломатії Ватикану, яка вироблялася віками. Нагадаймо, що Климент VIII раніше був нунцієм у Варшаві, і, як сам говорив, «знав краще відносини й потреби Речі Посполитої, ніж не оден з шляхтичів», в тому числі й її відносини та потреби щодо України²⁶. Якраз під час переговорів Комуловича з козаками вступила у вирішальну стадію боротьба навколо унії: з 1590 р. у Бресті відбувалися щорічні консиліуми католиків з православними єпископами, досягнув апогею тисі католицизму та королівського уряду на православне духовенство і шляхту, в якому брали участь папський Рим та його ударна сила — єзуїти. Виходячи з цих обставин, можна висловити припущення, що Климент VIII, прагнучи втягнути козаків у війну з турками, переслідував ще одну, приховану мету: відволікти їх увагу від унії і тим самим полегшити її проведення²⁷.

В усякому разі, незаперечний той факт, що римська курія проводила щодо України й козацтва лицемірну подвійну політику, яка зазнала краху. Як відомо, місія Комуловича має безпосереднє відношення до початку великого козацько-селянського повстання 1594—1596 рр. Прибувши на Україну весною 1594 р., Комулович через посередництво снятинського старости Язловецького організував козацькі загони Наливайка з тим, щоб вони вдерлися в придунайські володіння турків²⁸. Однак події набули такого розвитку, на який менш за все розраховували і Комулович і сам папа. Восени 1594 р. після короткочасного походу на Молдавію, козацькі загони повернулися на Брацлавщину і їх ватажки звернулися до українського народу з закликком до повстання²⁹. Розпочалася визвольна війна, в рівній мірі спрямована й проти унії.

Деякі польські, а також українські й російські історики дожовтне

²³ Є. Барвінський. Причинки до історії зносин царя Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками.— ЗНТШ, т. X. Львів, 1896, стор. 12—14.

²⁴ К. Chodunicki. Вказ. праця, стор. 273—274.

²⁵ P. Pierling. La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques. Paris, 1897, t. II, стор. 345.

²⁶ Є. Барвінський. Вказ. праця, т. X, стор. 12.

²⁷ Висвітлення цього питання, як і взагалі ролі Риму в Брестській унії, затруднюється втратою ватиканського архіву з відповідними джерелами за 1593—1608 рр.

²⁸ П. А. Кулиш. История воссоединения Руси. СПб., 1874, т. II, стор. 90—91; P. Pierling. Вказ. праця, стор. 347; Є. Барвінський. Вказ. праця, стор. 17—18.

²⁹ В. А. Голобуцький. Вказ. праця, стор. 133.

вого часу твердили, що повстання 1594—1596 рр. ще не мало антиуніатського спрямування, оскільки відсутні документи, які б засвідчували, що боротьбу проти унії козаки ставили за свою свідому мету. Дійсно, як непохитна політична програма ця боротьба починає усвідомлюватися козацтвом дещо пізніше, на початку XVII ст., але безперечний той факт, що вже під час повстання 1594—1596 рр. козаки виступали рішучими ворогами унії.

Відомо, що у 1595 р. козаки Наливайка розправлялися з прибічниками унії на Волині і в Білорусії. Наприклад, в Луцьку «найбільше дісталось від Наливайка прибічникам і слугам єпископа Кирила (Терлецького), а в Пінську захопив він ризницю цього відступника й здобув, нібито, важливі пергаментні документи з підписами духовних і світських осіб, котрі згодилися на унію. Вказують ще й на те, що Наливайко пограбував маєток брата єпископа Кирила Терлецького»³⁰. Симптоматичним є також той факт, що, за свідченням Захарії Копистенського, вже під час повстання 1594—1596 рр. до козаків приєднувалися православні священники³¹. Заслугує на увагу і те, що після повстання в католицько-уніатському таборі противників унії почали називати наливайківською сектою або й просто наливайками³². Звичайно, назва була пущена в хід з провокаційною метою, для дискредитації ворогів унії серед православної шляхти й духовенства, але не можна сказати, що це була безпідставна вигадка: воно відбивало дійсний зв'язок повстання 1594—1596 рр. з боротьбою проти унії. Словом, ще до офіційного проголошення унії у 1596 р. козацтво щодо неї зайняло непримиренно ворожу позицію.

У той час, коли козаки Наливайка громили відступників на Волині і в Білорусії, єпископи Терлецький і Потій направлялися у Рим, де 23 грудня 1595 р. з великою помпезністю відбулося проголошення унії і згадані єпископи цілували папську туфлю в знак визнання верховенства римського первосвященника над українською православною церквою. Римська курія вважала це великим тріумфом. Була опублікована папська енцикліка *Magnus Dominus*, яка урочисто сповіщала всій Європі про досягнуту перемогу³³. В такому ж плані оцінили цю подію єзуїти і весь католицький Захід. Про це свідчить, зокрема, додаток «Про походження рутенців», який вніс до VII тому своєї праці з історії католицької церкви кардинал Бароній, член ордену єзуїтів і відомий ідеолог контрреформації. В ньому акція у Ватикані й наслідки Брестського синоду 1596 р. охарактеризовані як «провіденційне обернення народу Русі в істинну віру», як велика перемога католицизму³⁴. Через три роки твір Баронія був перекладений Лескарбо на французьку мову й виданий під назвою «Промова про походження русичів і про їх чудесне навернення»³⁵. Пізніше венеціанський історик А. Дзіліоло писав у своїй книзі «Про достопамятні події наших часів»: «Після закінчення переговорів з Францією (йдеться про прийняття католицизму Генріхом IV.— Д. Н.), яка стільки часу трималася окремою від Риму і всієї Європи, друга втіха прийшла несподівано до Климента VIII із найвіддаленіших країн..., коли до його двору прибули єпископи із Русі, щоб виразити йому свою покору і зректися помилок та своєї ересі»³⁶.

Слід відзначити відгуки щодо впровадження унії у книзі «Всесвітні відомості» італійського політичного письменника того часу Д. Ботеро,

³⁰ П. А. Кулиш. Вказ. праця, стор. 110.

³¹ Там же, стор. 111.

³² Там же.

³³ A. Welykyi. *Documenta pontifikum romanorum historiam Ukrainae illustrantia*, t. I. Roma, 1953, стор. 236—243.

³⁴ E. Winter. Вказ. праця, стор. 268.

³⁵ *Discours de l'origine des Russiens et de leur miraculeuse conversion*, Paris, 1599.

³⁶ Alessandro Ziliolo. *Delle historie memorabili de suoi tempi*. Venetia, 1642, стор. 66.

яка протягом XVII ст. служила найавторитетнішим джерелом відомостей про різні держави й народи, в тому числі й про Україну. Потрібно зазначити, що вона витримала 17 видань італійською мовою, була перекладена на латинь, іспанську і німецьку мови, тричі видавалася польською мовою, а з її другого польського видання, за замовленням російського уряду, був зроблений переклад на білоруський, який лишився у рукописі³⁷.

Як ідеолог контрреформації, Д. Ботеро беззастережно віддавав симпатії шляхетській Польщі й вітав розширення її експансії на Україні, в Прибалтиці і проти Московської держави. З його книги видно, що експансіоністські успіхи Речі Посполитої на Русі наприкінці XVI ст. табір контрреформації на Заході оцінював як власні досягнення. Це стосується поширення унії. Вона в зображенні Ботеро має вигляд тріумфального ходу істинної релігії, світла якої не сприймає лише темне простолюття. Наприклад, описуючи Поділля, він заявляв: «Тепер тут шляхтичі й городяни в переважній більшості перейшли в римську віру, і лише плебс, мужлани (*villani*) дотримуються грецької»³⁸. В різних варіаціях це твердження повторюється також в його описах Волині й Галичини. Разом з тим, книга Д. Ботеро відбиває і недооцінку козацтва, як ворога унії, яку допустив спершу папський Рим в своїх експансіоністських планах на Україні. Головну перешкоду повному торжеству католицизму на Русі Ботеро вбачав в позиції князя Острозького «такого могутнього герцога, що у нього, говорять, чотири тисячі васалів», але тут же повідомляв, що його сини готові перейти в католицизм, «і коли це станеться, їх приклад буде мати важливі наслідки для цього народу»³⁹.

Нагадаємо, що на першому етапі своєї спільної експансії шляхетська Польща й папський Рим прагнули передусім обернути у католицизм українсько-білоруські князівські роди, вбачаючи в цьому ключ до рішення релігійної проблеми на Русі⁴⁰. Особливу увагу приділяли князям Острозьким у Римі. Нунціям було доручено встановити пильний нагляд за князем Костянтином, організовувати католицьку пропаганду в його родині, підсилати до його дітей вихователів-католиків і т. п.⁴¹ Як відомо, зазначена мета польсько-римським блоком була досягнута: сини князя Костянтина перейшли у католицизм. Наприкінці XVI й на початку XVII ст. окатоличилися й денационалізувалися також інші українські аристократичні роди, зокрема Вишневецькі, Чорторийські, Заславські, Збараські, Ходкевичі, Сапеги, Сангушки та інші, але це не призвело до вирішення релігійної проблеми на Україні,— навпаки, з кожним роком боротьба проти унії набувала все більшого розмаху й гостроти. Відповідно все більше посилювався її демократичний характер і спрямування, вирішальна роль в цій боротьбі поступово перейшла до козацтва.

Словом, релігійна боротьба найтісніше переплелася з боротьбою українського народу проти соціального й національного поневолення, перетворилася в її невід'ємну складову частину. Слід тут заперечити тим дослідникам з європейських соціалістичних країн, які не надають належного значення цьому основному фактору і, розглядаючи унію в аспекті розвитку культурного спілкування Східнослов'янщини з Західною Європою, знаходять в діяльності її поборників позитивний зміст. Наприклад, відомий чеський славіст Ф. Вольман вважає, що унія сприяла пробудженню свідомості слов'янської єдності⁴². А угорський дослідник А. Анд'ял побачив в діях уніатів, з середовища українського

³⁷ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. Paris, 1935, стор. 11.

³⁸ Giovanni Botero Benezè. Relationi universali, t. I. Torino, 1601, стор. 185.

³⁹ Giovanni Botero Benezè. Вказ. праця, т. II, стор. 142—143.

⁴⁰ К. Ходиницький. Вказ. праця, стор. 224—251.

⁴¹ Россия и Италия, т. II, вип. 1. СПб., 1908, стор. 107—108, 144—146.

⁴² F. Wollman. Některé projevy vědomí sounáležitosti a součinnosti slovanske humanisticko-barokního rázu.— Slavia. 1957. Praha, № 26, стор. 79—104.

духовенства, тенденцію сприяння культурному поступу свого народу шляхом зближення з католицьким Заходом⁴³. Насправді в тій конкретній соціально-історичній ситуації, яка склалася тоді на Україні, унія була передусім знаряддям соціального, національного й духовного поневолення народу, засобом його поглинення шляхетською Польщею.

На нашу думку, цілком правильне положення І. Франка, за яким аристократична Польща прагнула ліквідувати православну церкву для того, щоб українці відчували себе аморфною масою без ідеологічних основ і майбутнього⁴⁴. «Боротьба за релігію ставала таким чином боротьбою за народність»,— влучно зазначав чеський історик В. Гостічка⁴⁵. Разом з тим, як це в цілому характерно для великих європейських рухів XVI—XVII ст., релігія виступала на Україні також ідеологічним оформленням соціальних інтересів та політичних прагнень народу. В. І. Ленін писав, що «...виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»⁴⁶. До речі, ця обставина зіграла важливу роль і в тому, що на Заході українські козацько-селянські рухи кінця XVI й першої половини XVII ст. сприймалися передусім як прояви релігійної боротьби проти наступу католицизму.

В боротьбі з чужоземною феодально-католицькою експансією на рубежі XVII ст. виникає блок патріотичних сил українського суспільства: городян, православної інтелігенції і козацтва, за яким йшли селянські маси. Важливу роль в цій боротьбі відіграли городяни, об'єднані у братства. Є. Вінтер у своєму новому дослідженні наголошує, що вже в першій половині XVII ст. українські городяни були досить консолідованим третім станом, що внаслідок постійного тиску польської шляхти в їх середовищі раніше, ніж у городян сусідніх народів, пробудилася національна свідомість, що ідеології братств притаманні риси, які передвіщають раннє просвітництво у слов'янському світі⁴⁷. Оскільки релігія у XVI—XVII ст. залишалася на Україні основною формою ідеології, важливе значення мав виступ православної інтелігенції проти шляхетсько-католицької експансії, її релігійно-політична полеміка з католицизмом і уніатством, яка, власне, була специфічно національною формою боротьби з ідеологією контрреформації.

Вирішальна роль у боротьбі з феодально-католицькою експансією належала козацтву. Це була фактично незалежна від шляхетської Польщі військово-політична національна сила, за якою йшли селянські маси. Польська шляхта не раз твердила, що козаки створюють свою державу, грізну для шляхетського ладу: «Ані магістратів в містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі урядовців і вождів становлять і немов у великій республіці іншу республіку творять»⁴⁸. Річ Посполита даремно прагнула підпорядкувати своєму контролю козацьку стихію: «Козаки виступали передусім як бойова сила, яку однаково намагалися використати в своїх інтересах як Польща, так і інші держави»,— визнає К. Ходницький⁴⁹.

Вкажемо стисло на найважливіші факти, які засвідчують вирішальну роль козаків в провалі наступу контрреформації на Україні. З початку XVII ст. боротьбу проти унії козаки розглядають, як непохитну політичну

⁴³ A. Angial. Die slawische Barockwelt, Leipzig, 1961, стор. 212—214.

⁴⁴ І. Франко. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність. Твори, т. 16. К., 1955.

⁴⁵ V. Hostička. Bohdan Chmelnyckij a jeho zahraniční politika.— «Slowansky přehled». Praha, 1966, № 6, стор. 354.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 216.

⁴⁷ E. Winter. Frühaufklärung. Der Kampf gegen Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung. Berlin, 1966, стор. 321—322.

⁴⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954, стор. 56.

⁴⁹ K. Chodnicki. Вказ. праця, стор. 274.

програму, про що, зокрема, говорить їх декларація 1610 р. про захист православ'я⁵⁰. Не ігноруючи легальних шляхів боротьби, тобто наполегливих апеляцій до короля і сеймів, козаки постійно вдавалися й до інших, радикальних форм протесту, розправляючись з католиками й уніатами. Ці козацькі виступи у 10-х роках XVII ст. набули такого розмаху, що викликали тривогу правлячих кіл Польщі і змусили їх на сеймі 1618 р. піти на деякі поступки православним (визнанням свободи їх релігійних відправ)⁵¹. Слід вказати на діяльність визначного українського полководця й політичного діяча, гетьмана Сагайдачного, який приклав багато зусиль до об'єднання козаків, городян і православного духовенства. Лише завдяки рішучій підтримці та обороні козаків у Сухій Балці 15 жовтня 1620 р. на нараді козаків і духовенства була нелегально відновлена православна ієрархія, яку Сагайдачний і Бородавка поклялися боронити від латинників, причому останній заявив: «Перед військом запорізьким тремтять землі польська, турецька і весь світ»⁵². Сігізмунд III і польські магнати не наважилися на ліквідацію «незаконної ієрархії», оскільки вона перебувала під захистом козаків.

Рішучий виступ козаків призвів до того, що релігійна проблема перетворилася в проблему політичну, яка таїла в собі велику небезпеку для шляхетської Польщі. Її правлячі кола приходять до висновку, що з схизмою на Україні не буде покінчено до того часу, доки не буде розгромлене козацтво. Першу спробу такого рішення проблеми шляхетська Польща зробила у 1625 р., коли вибухнуло велике козацьке повстання, в якому релігійне питання посіло важливе місце. Коронний гетьман Конецпольський вручив козакам королівську декларацію, в якій Сігізмунд III, зокрема, звинувачував їх у підтримці незаконної православної ієрархії і вимагав невтручання в релігійні справи. У відповідь козаки оскаржили переслідування православної церкви й домагалися, щоб «король відновив давню грецьку релігію»⁵³. Конецпольський кинув у наступ армію, не меншу від тієї, яку поляки мали у 1621 р. проти турків під Хотином⁵⁴, проте у запеклій битві поблизу Курукового озера (кінець жовтня 1625 р.) їй не вдалося розгромити козаків. А через деякий час боротьба розгорілася з новою силою — назрівало ще грізніше повстання 1630 р.

Необхідно підкреслити, що той резонанс, який викликала на Заході в першій третині XVII ст. боротьба навколо унії, породжувався, передусім, військово-політичною активністю козацтва, його безперервними повстаннями. Природно, що найпильніше за цією боротьбою слідкував папський Рим. Там найбільше боялися того, щоб Річ Посполита не піддалася натиску козаків і не відновила в правах схизму. У інструкції, що видав Ватікан нунцію Торресу 30 травня 1621 р., особливо наголошувалася необхідність найрішучішої протидії домаганням козаків⁵⁵. Ватікану було відомо, що частина політичних діячів і магнатів Речі Посполитої, усвідомлюючи масштаб козацької небезпеки, схилилася до думки про необхідність поступок, зокрема «відновлення грецької релігії»⁵⁶.

Якщо наприкінці XVI ст. римська курія недооцінювала козаків, то вже у 20-х роках XVII ст. вона вбачає в них головного ворога, який став

⁵⁰ М. С. Грушевський. Історія України-Русі, т. VII, стор. 399.

⁵¹ К. Chodynicki. Вказ. праця, стор. 410—411.

⁵² Łukasiewicz. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie, t. I, стор. 165. К. Chodynicki. Вказ. праця, стор. 436.

⁵³ М. Malinowski і А. Przeździecki. Źródła do dziejów polskich. Wilno. 1844, t. II, стор. 174—182.

⁵⁴ В. А. Голобуцький. Вказ. праця, стор. 197.

⁵⁵ Relacje nuntiuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690, t. II. Berlin — Poznań, 1862, стор. 124—126.

⁵⁶ П. Жуківич. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией. СПб., 1910, ч. V.

на перешкоді повній католизації Речі Посполитої. Нунцій Торрес писав у реляції 1622 р., що подолати схизму на Русі дуже важко, оскільки за неї тримається простолюддя, яке знаходить опір в козаках. «До того ж не можна вдатися до насильних засобів,— скаржився нунцій,— бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, люд войовничий і сміливий, який стає на оборону її (православної церкви.— *Д. Н.*) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках»⁵⁷. Цих козаків, продовжував Торрес,— шістдесят тисяч, від загроз вони кожному мить готові перейти до дії», розпочати війну, «а козацькі війни — це жахлива річ»⁵⁸. Не розраховуючи на подолання козаків силою, Торрес радив курії дотримуватися щодо них тактики хитрощів і обману: «...потрібно вжити дійових засобів, але зовні лагідних і так прихованих, щоб вони й додуматися не могли, інакше вони будуть насторожені й можуть вдатися до насилля й натворити багато зла»⁵⁹. Проте й ця тактика не мала успіху, і вже в середині 20-х років папський Рим почав вимагати від польського уряду застосування сили проти ворогів релігії і поляків, як з цього часу почали називати козаків у офіційних документах Ватикану⁶⁰. Таким чином, вже в 20-ті роки XVII ст. остаточно визначається крайня ворожість римської курії до козаків, руйнівачів східного муру католицизму. І, як зазначав Є. Вінтер, «більш ніж міцний вираз «зміїна порода», який був закріплений за волелюбними українцями, свідчить про ворожу позицію Риму»⁶¹.

До речі, той факт, що саме козаки нанесли вирішальний удар унії, а разом з тим і планам контрреформації на сході Європи, визнається й католицькими істориками церкви. Наприклад, езуїт Пірлінг у своїй багатотомній праці «Русь і святий престол», писав: «Ця подія (Брестська унія.— *Д. Н.*) була спершу лише пролиттям чорнила, а обернулася вона трагічними наслідками й потоками крові. Після палкої і гострої полеміки розгорнулися фатальні козацькі війни з їх надміром насильства, жорстокості й люті, а після них настав і смертний час польської незалежності...»⁶². В рішучій протидії козаків бачить також основну причину провалу унії польський історик К. Ходницький⁶³.

Боротьба проти унії, яка тісно переплелася з визвольними війнами українського народу, викликала інтерес не тільки в папському Римі. Як вказує відомий італійський славіст А. Кронія, вона належала, поряд з «часом смуту» в Московській державі, до тих історичних явищ, які привертати увагу італійців до Східної Європи⁶⁴. Але слід сказати, що на сприймання відомостей в Італії великий вплив мав Ватикан, звідки йшов основний потік інформації, надто далекої від об'єктивності. Це стосується й інших католицьких країн Заходу, зокрема Іспанії й Австрії, правлячі кола яких схвально ставилися до шляхетсько-католицької експансії на Україні й підтримували її. Їх ворожість до визвольної боротьби українського народу посилювалася з початком Тридцятилітньої війни, в якій Польща стала на бік габсбургської коаліції. І навпаки, в протестантських країнах, до віддаленої Англії включно⁶⁵, ця боротьба викликала співчутливий інтерес, а наприкінці 20-х та на початку 30-х років XVII ст.

⁵⁷ Relacye nunziuszów apostolskich i innych osób o Polsce, t. II, стор. 150.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Relacye nunziuszów apostolskich i innych osób o Polsce, t. II, стор. 154.

⁶⁰ F. Heil. Politika Vatikanu. Habsburkú a polskeho magnátstva w letech ukrajskeho národně osvobozevacého boje (1648—1654).— Věčna družba. Sbornik prací k třístému uročí opětného sjednočení Ukrainy z Ruskem. Praha, 1955, стор. 181.

⁶¹ E. Winter. Russland und das Papstum, Bd. I, стор. 317.

⁶² P. Pierling. La Russie et le Saint-Siège, t. II, стор. 361—362.

⁶³ K. Chodynicki. Вказ. праця, стор. 539 і далі.

⁶⁴ A. Cronia. La conoscenza del mondo slavo in Italia. Padova, 1958, стор. 180—181.

⁶⁵ E. Borschak. Early Relations between England and Ukraine.— "The Slavonic and east european Review", t. X, 1931, № 28-29, стор. 139—141.

їх дипломати доклали немало зусиль до того, щоб спрямувати ударну силу козацтва проти католицької коаліції, передусім на її східний форпост — шляхетську Польщу.

Як вже зазначалося, однією з найважливіших форм резонансу вивольних козацьких війн першої половини XVII ст. було поширення в Західній Європі уявлень про Україну як ахіллесову п'яту великодержавної Речі Посполитої. Саме це й спонукало уряди протестантських держав вдатися до зазначених дипломатичних акцій. У зв'язку з цим слід сказати, що Тридцятилітня війна аж ніяк не була війною внутрішньонімецькою, як її традиційно тлумачила німецька історіографія,— це був великий всеєвропейський конфлікт, котрим так чи інакше були зачеплені всі країни континенту і Україна не була серед них винятком.

Тісно зв'язана з Габсбургами й папським Римом, шляхетська Польща вже у 1619 р. фактично виступила на їх боці. Коли у тому ж році чехи та їх союзник, князь Трансільванії Бетлен Габор, обложили Відень, Сігізмунд III послав на країну останнього загони лісовчиків, наслідком чого було те, що Бетлен Габор поспішно повернувся в свої володіння, а Чехії через деякий час був нанесений нищівний удар, який потягнув за собою втрату незалежності на 300 років. Слід підкреслити, що з початком Тридцятилітньої війни шляхетська Польща прагнула використати військову силу козацтва не тільки в своїх інтересах, але і в інтересах Католицької ліги. Як відомо, серед лісовчиків було немало козаків⁶⁶, їх загони входили до складу й інших польських військ, які діяли на території Сілезії і Моравії⁶⁷. Наприкінці 20-х років польський уряд, діючи спільно з австрійцями, намагався організувати вторгнення козаків в Трансільванію, яка активно виступала проти Католицької ліги⁶⁸. З тим, щоб залякати Бетлена Габора, віденський двір на початку 30-х років поширював чутки, що на допомогу імператору йде 20-тисячне козацьке військо⁶⁹. Дійсно, Валленштейн добивався в цей час від Польщі прислання козацького корпусу⁷⁰. З козацьких загонів складалася також значна частина війська, зібраного Польщею в Прибалтиці наприкінці 20-х років для війни з Швецією, і з табору під Мальбургом, до речі, вони вимагали у 1629 р. відновлення прав православної церкви⁷¹.

У свою чергу, протестантські держави, знаючи про напружене становище на Україні, у 20—30-х роках вдаються до політичних комбінацій, намагаючись відколоти козаків від Польщі, розгромити її з їх допомогою і тим самим оголити східний фланг Католицької ліги. До того ж, затяжна війна під кінець 20-х років вже знекровила обидва табори і вступ у боротьбу свіжої козацької сили був бажаним для антигабсбургської коаліції. Можна вважати цілком доведеним фактом, що ініціатором зазначеного плану був шведський король Густав-Адольф, визначний полководець і політичний діяч⁷², який ще раніше цікавився козаками й високо цинив їх бойові якості. Активну участь в спробах здійснити цей план брали Трансільванія й Голландія, прихильну позицію зайняла на початку 30-х років також Московська держава.

Необхідно відзначити, що важливим стимулом цих планів була висока військова репутація українського козацтва в тогочасній Західній Євро-

⁶⁶ M. Dzieduszycki. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. Lwów, 1843, t. I.

⁶⁷ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 79—80.

⁶⁸ К. Chodunicki. Вказ. праця, стор. 519; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 69—70.

⁶⁹ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 70.

⁷⁰ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 80.

⁷¹ К. Chodunicki. Вказ. праця, стор. 482—483.

⁷² A. Szelągowski. Układy królewicza Władysława i dycydentów z Gustawom-Adolfem w r. 1632.—Kwartalnik Historyczny, 1899, t. XIII; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, т. CXVII; К. Chodunicki. Вказ. праця, розділ IX; О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 78—81.

пі. Велике враження на всьому континенті справляли їх сміливі походи на Туреччину. Француз Жан Баре, наприклад, твердив у своїй «Історії останніх заколотів в Молдавії» (1620), що «тільки козаки вміють чинити справжній опір туркам і перемагати їх..., бо це дуже хоробрі люди, для яких війни з турками й татарами головне заняття»⁷³. Добре знали в Європі й про те, що саме козаки витримали під Хотином основний удар величезної турецької армії і врятували Річ Посполиту від розгрому⁷⁴. Не раз доводилося стикатися з козаками на полі бою як австрійцям, так і шведам. Ще раніше Густав-Адольф називав їх ворожими дияволами і вдавався до заходів, щоб перетягнути їх з польського війська на свою службу⁷⁵. У свою чергу Валленштейн і його генерали вимагали від Сігізмунда III, щоб він слав їм на допомогу запорожців, а не польських гусарів. «Валленштейн вимагає 10 тисяч запорожців»,— писав Белецький Яну Сапезі в грудні 1631 р.⁷⁶ «Поляки обіцяють 10—12 тис. гусарів, але я вважаю, що краще одержати від них козаків»,— повідомляв у 1633 р. Валленштейну радник імператора Квестенберг, на що той у відповідь вимагав прискорити їх набір⁷⁷. Одночасно Валленштейн заявляв імператору Фердинанду II, що він відмовляється від польських гусарів, і настоював на тому, щоб в його армію терміново вербували козаків⁷⁸. Під кінець того ж року Квестенберг звітував Валленштейну, що бургграфу фон-Дона, який виїхав до Польщі, віддано наказ «будь-якою ціною набрати 6 тис. козаків і прислати їх до Відня»⁷⁹. Але несподівано для австрійців новий польський король Владислав IV заборонив ці набори. Наприкінці Тридцятилітньої війни, у 1645—1646 рр., козацький корпус був найнятий на французьку службу і в складі війська принца Конде брав участь в облозі і взятті іспанської фортеці Дюнкерка⁸⁰. Організатор цієї експедиції граф де Брежі, французький посол при польському дворі, даючи характеристику козакам, писав регентові Франції кардиналу Мазаріні, що це «дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець»⁸¹. Зрозуміло, що зростанню військової репутації козаків, особливо серед держав антигабсбурзької коаліції, значною мірою сприяли також їх визвольні війни проти шляхетської Польщі.

Не вдаючись до детального розгляду дипломатичних акцій протестантських держав на Україні у 20—30-х роках XVII ст., досить широко висвітлених в історіографії⁸², розглянемо їх в аспекті головної теми нашої статті, тобто як важливі прояви всеєвропейського резонансу боротьби козацтва з шляхетсько-католицькою експансією.

⁷³ Histoire sommaire des choses plus mémorables advenues aux derniers troubles de Moldavie. Composee par. M. J. B. en P. (Jean Baret). Paris, 1620, стор. 21—22.

⁷⁴ Д. С. Наливайко. Західні автори кінця XVI—поч. XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією.— ВІЖ, 1968, № 6.

⁷⁵ І. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 69.

⁷⁶ П. Жукович. Вказ. праця, стор. 105.

⁷⁷ Fontes rerum Austriacarum. Bd. LXV, Abth. 2. Briefe und Akten zur Geschichte Wallenstein. Wien, 1912, стор. 279.

⁷⁸ Там же, стор. 343—344, 354.

⁷⁹ Там же, стор. 293.

⁸⁰ Див. Резюме доповіді О. В. Половцева на цю тему в зб. Труды XI археологического съезда. М., 1902, стор. 123; Листування принца Конде з Мазаріні, в якому йдеться про козацький корпус, ще в 1885 р. опублікував герцог д'Омаль. Duc d'Aumale. Histoire des princes de la Maison de Condé pendant les XVI et XVII siècles. Paris, 1885, t. V, стор. 312—316; t. VI, стор. 459 і далі.

⁸¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 75.

⁸² Перше місце посідає праця І. П. Крип'якевича. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 років.— ЗНТШ, т. СХVII. Окремий розділ їм відвів К. Ходиницький в кн.: «Православна церква в Речі Посполитій», небезпідставно вважаючи, що вони відіграли неабияку роль у відновленні Владиславом IV православної церкви на сеймі 1632 р. Див. К. Chodunicki. Вказ. праця, стор. IX. Багато уваги приділив їм О. Л. Вайнштейн в дослідженні «Россия и Тридцатилетняя война». Окремі моменти цих акцій висвітлювалися ще в багатьох працях, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Як вже згадувалося, ініціатива в дипломатичних акціях належала шведському королю Густаву-Адольфу, він же виявив і найбільшу зацікавленість в їх здійсненні. Суть його плану полягала в тому, щоб розгромити шляхетську Польщу, направивши проти неї сусідні держави Східної Європи і піднявши опозиційні сили всередині неї, передусім українське козацтво, зігнати з трону ставленика Габсбургів та єзуїтів Сігізмунда III і посадити на його місце протестанта (першою кандидатурою був Бетлен Габор), тим самим перетворити Річ Посполиту у величезний східний плацдарм для наступу на Католицьку лігу, скориставшись її великими економічними і військовими резервами⁸³. Густав-Адольф прагнув створити антипольську коаліцію, до якої мали ввійти Швеція, Московська держава, Туреччина й Трансільванія. Важливе місце в його планах було відведене українському козацтву: виходячи з напруженого становища на Україні, він вважав, що при належних зусиллях можна викликати загальний виступ козаків, який завдасть тяжкого удару шляхетській Польщі. З цією ініціативою щодо козаків Густав-Адольф вперше виступив на міжнародній арені 1623 р., про що свідчить інструкція канцлера Оксеншерни шведському послу у Голландію⁸⁴. І, як побачимо далі, Голландська республіка, яка повсюди гарячково шукала союзників проти Габсбурзької ліги, оцінила й підтримала цю ініціативу. Відомо, що особливі надії в здійсненні свого плану Густав-Адольф покладав на Московську державу, до якої, природно, найбільше тяжіло українське православне духовенство і козацтво. У 1626 р. шведські послы намагалися заручитися її підтримкою у підбурюванні козаків проти Польщі, але нашоувхнулися на відмову бояр⁸⁵. Слід відзначити, що правлячі кола Речі Посполитої понад усе боялися активного втручання Москви у козацьку справу й релігійно-політичну боротьбу на Україні. Втім, на початку 30-х років, готуючись до війни з Польщею, Московський уряд став прихильніше, хоч і не без настороженості, дивитися на дії шведської дипломатії на Україні і навіть підтримував її, але ситуація вже змінилася: зазнало невдачі козацьке повстання 1630 р., певне тимчасове заспокоєння внесло відновлення прав грецької релігії у 1632 р. Не без підстав радянський дослідник О. Л. Вайнштейн закидав московській дипломатії того періоду неповороткість і погану орієнтацію в українських справах⁸⁶.

Другий шлях шведської дипломатії до козаків пролягав через Трансільванію, яка була активним союзником протестантських держав на південному сході Європи і до того ж мала давні стосунки з козацтвом. Ще 1622 р. венеціанський і французький послы повідомляли з Константинополя про таємні стосунки Бетлена Габора з козаками і про те, що патріарх Кирило Лукаріс обіцяв правителю Трансільванії їх підтримку, якщо він захоче здобути польську корону⁸⁷. Весною 1626 р. у Трансільванію прибув шведський посол Ф. Садлер, якому між іншим було доручено підключити Бетлена Габора до підбурювання козаків проти Речі Посполитої, з тим, щоб вони «відкололися і мстили за свої кривди»⁸⁸. Наприкінці 1627 р. Густав-Адольф послав до Бетлена Габора дипломата П. Страсбурга, який детально ознайомив трансільванського правителя з шведським планом; в тому, що Бетлен Габор охоче до нього приєднався, значну роль відіграла та обставина, що він постійно боявся нападу козаків, організованого Польщею й Габсбургами, на його країну.

Наприкінці 20-х років XVII ст. головним осередком, де виникали

⁸³ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 119.

⁸⁴ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 69—70.

⁸⁵ Там же стор. 70. Г. Форстен. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544—1648), т. II. СПб., 1894, стор. 209; К. Сходуніські. Вказ. праця, стор. 517—518.

⁸⁶ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 180—181.

⁸⁷ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 70—71.

⁸⁸ Там же, стор. 74.

задуми, спрямовані проти шляхетської Польщі й Габсбургів, став Константинополь. Очоловав ці політичні комбінації константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, запеклий ворог католицизму й давній борець проти унії, якого люто ненавидів папський Рим і Габсбурзька коаліція⁸⁹. Цей визначний церковний та політичний діяч мав давні й тісні зв'язки з Україною: викладач Віленської братської школи з 1595 р., він на Брестському соборі рішуче виступав проти унії; як посланець олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, він у 1599—1601 рр. перебував у князя К. Острозького, брав активну участь у боротьбі з унією і був насильно висланий з Речі Посполитої за вимогою католиків і уніатів. Є відомості, що на Україну він ще раз приїздив десь у 1614—1615 рр. за церковною милостиною. Обраний 1621 р. константинопольським патріархом, він зберігав тісні зв'язки з Україною, активно втручався у релігійно-політичну боротьбу і мав великий авторитет не тільки серед українського православного духовенства, але й серед козацтва. Не меншим авторитетом і довірою користувався Лукаріс також у Московській державі, куди він регулярно надсилав цінну інформацію про європейські справи. О. Л. Вайнштейн навіть пише: «Можна сказати, що Кирило Лукаріс виконував у Константинополі функції російського резидента»⁹⁰.

Разом з тим Лукаріс перебував у тісних стосунках з послами Голландії, Англії і Венеції, а також з Бетленом Габором і Густавом Адольфом. Характерно, що останній в інструкції П. Страсбургу застерігав, щоб той не вдавався до дій, не порадившись з патріархом⁹¹. Справжня дружба, заснована на єдності цілей, пов'язувала Лукаріса з голландським послом К. Гагою, одним з кращих на той час дипломатів Голландії⁹². Спираючись на Лукаріса, Гага прагнув організувати на православному сході протипапу католицькому таборі і втягнути його в боротьбу з Іспанією, Австрією і Польщею. Значну увагу в цьому плані він приділяв українському козацтву, діючи спільно з Бетленом Габором і Густавом-Адольфом. Таким чином Лукаріс був у міжнародній політиці того часу ланкою зв'язку між протестантськими державами Заходу і православним європейським сходом, всіляко сприяючи їх об'єднанню для спільної боротьби з агресивним католицьким блоком на чолі з Габсбургами.

То ж і не дивно, що держави католицької ліги й папський Рим платили йому лютою ненавистю. Оскільки Лукаріс прихильно ставився до протестантизму, вбачаючи в ньому союзника православ'я, католицька пропаганда, зокрема на Україні, наполегливо поширювала версію, нібито він таємний кальвініст. Посли католицьких держав в Константинополі, особливо австрієць Р. Шмідт, писали на нього доноси туркам і вдавалися до підкупу, добиваючись його зміщення з престолу патріарха; характерно, що в цих дописах вони передусім вказували на його зв'язки з запорожцями й залявляли, що він підбиває їх до нападів на Туреччину⁹³.

⁸⁹ Наукова література про Кирила Лукаріса досить значна. Вкажемо на основні праці: А. Pichler Geschichte des Protestantismus in der orientalischen Kirche oder der Patriarch Cyrillus Lukaris und seine Zeit. München, 1862; Е. Овсянников. Кирилл Лукарис и его борьба с римско-католической пропагандой на Востоке. Новочеркасск, 1903; G. S. Hoffman. Griechische Patriarche und römische Päpste, II, Patriarch Kyrillos Lukaris und die römische Kirche.—Orientalia Christiana, vol. XV—I, Roma, 1929, № 52. Високу оцінку його діяльності дають історики соціалістичних країн. О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 118—119; E. Winter. Вказ. праця, розділ «Die Union von Brest».

⁹⁰ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 116.

⁹¹ Там же, стор. 118.

⁹² A. Malvy et M. Viller. La confession orthodoxe de Pierre Moghila métropole de Kiev (1633—1646).—«Orientalia Christiana», vol. X, № 39. Roma, 1927, стор. 24—26; G. S. Hoffman. Вказ. праця.—«Orientalia Christiana», vol. XV—I, № 52, стор. 9; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 72—73.

⁹³ A. Huzmazaki. Fragmente zur Geschichte der Rumänen, Bd. IV. Bucaresci, 1884, стор. 106; J. W. Zinkeisen. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Gotha, 1841, Bd. IV, стор. 367—370.

Під впливом цих інтриг з 1621 по 1638 р. турки чотири рази зміщали Лукаріса, але на поміч постійно приходив Гага, який не шкодував ні часу, ні коштів для виручки свого союзника й друга, і лише після того, як Гагу відкликали до Голландії, католицьким дипломатам вдалося досягнути мети: у 1638 р. Лукаріс був скинутий з престолу патріарха й задушений у в'язниці.

Постійно підтримував Лукаріс англійський посол у Константинополі Томас Ро. Він виявляв великий інтерес до козаків і залишив цінні реляції про їх морські походи на Туреччину⁹⁴. Ро уважно приглядався до становища на Україні і, як дипломат держави, яка належала до протестантської коаліції, поділяв плани Густава-Адольфа та Бетлена Габора щодо козаків і сприяв їх здійсненню⁹⁵. Отже, наприкінці 20-х років XVII ст. у Константинополі, цьому центрі міжнародних політичних комбінацій та інтриг, навколо патріарха Лукаріса склалася група політичних діячів і дипломатів, до рук якої в основному перейшла справа практичного здійснення плану залучення українського козацтва до боротьби з католицьким табором. З цією групою були найтісніше пов'язані Бетлен Габор, який вважався васалом Османської імперії, і шведський посол у Трансільванії П. Страсбург. «Мудрі й найвищі мужі,— писав І. П. Крип'якевич, спираючись на реляцію Страсбурга 1629 року,— вели наради: Чи народ запорожців, доведений до крайнього відчаю при повсякчасному переслідуванні, може визволитися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти у стан і форму республіки і певними правами та іншими урядами користуватися і управлятися»⁹⁶.

Природно, що предметом постійних обговорень і дискусій цих політичних мужів, які групувалися навколо Лукаріса, були козацькі виступи проти шляхетської Польщі, причому вони згадували повстання Наливайка, який «хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно сміливий, з малим загоном мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби»⁹⁷. Як повідомляв Страсбург, розмова йшла й про те, що «остання різня Конецпольського (мається на увазі повстання 1625 р.— Д. Н.) довела їх (козаків) до божевілля» і «треба всіма способами намагатися, щоби повстали проти поляків, під протекторатом сусідів і під проводом якогось великого й знаменитого мужа і дали всім свідоцтво, що мають залізо, і молодість, і дух готовий до волі і смерті»⁹⁸. Отже, в середовищі протестантських дипломатів і політичних діячів, осередком яких був Константинополь, наприкінці 20-х років XVII ст. був вироблений проект використання великих потенціальних можливостей українського козацтва в боротьбі з шляхетською Польщею й табором контрреформації загалом, проект, якому аж ніяк не можна відмовити в політичній тверезості й далекоглядності. З усією очевидністю це підтвердила Визвольна війна 1648—1654 рр.

З великим інтересом стежила ця група за козацьким повстанням 1630 р., вбачаючи в ньому підтвердження своїх розрахунків щодо неспокої країни козаків. Повстання вибухнуло стихійно, без координації з планами групи Лукаріса та держав, що стояли за її спиною, але названа група прагнула скористатися ним в своїх політичних задумах, підштовхнути держави Східної Європи до війни з шляхетською Польщею⁹⁹. Ха-

⁹⁴ The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628 inclusive. London. 1740.

⁹⁵ A. Szelągowski. O ujście Wisły. Kraków. 1905, стор. 336; E. Borschak. Early Relations between England and Ukraine.—The Slavonic and east european Review, vol. X, стор. 149.

⁹⁶ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 56.

⁹⁷ І. П. Крип'якевич. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр.—ЗНТШ, т. XVII, стор. 76.

⁹⁸ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 76.

⁹⁹ K. Chodunicki. Вказ. праця, стор. 529—532.

рактерно, що група Лукаріса сприймала й тлумачила це повстання як акцію релігійної й національної боротьби, лишаючи поза увагою соціальні причини вибуху, і намагалася «під приводом оборони православної релігії спрямувати проти Польщі Швецію, Московську державу й Туреччину»¹⁰⁰.

В свою чергу, польська дипломатія всіляко заперечувала релігійно-національний аспект повстання — з тим, щоб запобігти міжнародним ускладненням за умов, коли Європа розкололася на два воюючі табори, які виступали під релігійними гаслами. Польський посол Пісочинський заявляв у Константинополі, що війська Конєцпольського були кинуті на козаків виключно з тією метою, щоб запобігти їх нападам на Крим і Туреччину. Пісочинському вдалося, при підтримці австрійського й французького послів (останній, Ф. де Сезі, діяв всупереч інтересам своєї держави), заключити у цей критичний для Речі Посполитої момент мирний договір з Османською імперією¹⁰¹. На цій же версії особливо наполягав польський посол в Московській державі¹⁰², знаючи, як там ставляться до шляхетсько-католицької експансії на Україні. Польський уряд усвідомлював, наскільки небезпечні для Речі Посполитої зв'язки козаків з іншими, ворожими їй державами, і одним з головних пунктів угоди 8 червня 1630 р. була заборона козацтву без відома короля вступати в зносини з іноземними володарями і, передусім, з московським царем і шведським королем¹⁰³.

Безперечно, козацьке повстання 1630 р. мало певний вплив на політичну ситуацію в Європі. Як відомо, Московська держава, готуючись весною 1631 р. розпочати війну з Польщею, надії покладала на нього; угода, підписана Конєцпольським з козацькою старшиною 8 червня 1630 р., змусила її на два роки відкласти цей виступ¹⁰⁴. Поразка, якої зазнала Московська держава у Смоленській війні 1633—1634 рр., значною мірою пояснюється тим, що царська дипломатія не зуміла скористатися становищем на Україні й привернути козаків на свій бік¹⁰⁵. Але найважливішим було те, що козацькі війни, зокрема це повстання, вимагали від шляхетської Польщі великого напруження сил і виснажували її. За словами тогочасного польського історика П. П'ясецького, в одній лише битві під Переяславом (червень 1630 р.) полягло більше шляхетського війська, «ніж за всю останню прусську (тобто польсько-шведську) війну»¹⁰⁶. Козаки змушували шляхетську Польщу тримати великі військові сили на Україні й тим самим сковували її ініціативу у центральній Європі, позбавляючи Сігізмунда III можливості надавати активної допомоги Габсбургам. Повстання 1630 р. також відіграло важливу роль у боротьбі з унією, в підготовці акту про відновлення православної церкви в Речі Посполитій, який знаменував повний крах експансіоністських планів контрреформації на сході Європи.

Невдача, якої зазнало козацьке повстання 1630 р., не збентежила Густава-Адольфа. Досвідчений і проникливий політик, ґрунтовно, до тонкощів обізнаний зі справами Речі Посполитої, добре розумів, що за спокоєння України — тимчасове і нетривке, що новий вибух визвольної війни неминучий, оскільки залишилися невирішеними ті проблеми, які породжували козацькі війни. Тому він не відмовився від свого плану щодо України і в останні роки життя, зайнятий війною в Німеччині, вдався до нової спроби встановити тісні зв'язки з козаками і підняти їх проти

¹⁰⁰ К. Шодупіські. Вказ. праця, стор. 531.

¹⁰¹ Там же, стор. 532; О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 154.

¹⁰² К. Шодупіські. Вказ. праця, стор. 532.

¹⁰³ П. Жукович. Вказ. праця, т. VI, стор. 93.

¹⁰⁴ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 109.

¹⁰⁵ Там же, стор. 179—181.

¹⁰⁶ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 208. За свідченням деяких джерел, в цій битві загинуло до десяти тисяч польських шляхтичів і жолнерів.

шляхетської Польщі. Цю справу він доручив мандрівному дипломату Ж. Русселю, французу за походженням і гугеноту за віросповіданням, який до того служив у Бетлена Габора і брав участь у дипломатичних акціях, спрямованих на втягнення православного сходу у боротьбу з Польщею і Габсбургами. Особливого значення у цій справі він надавав підтримці Московської держави і наполягав, щоб її уряд, незважаючи на невдачу повстання 1630 р. і зміни в політичних орієнтаціях козацької верхівки, не припиняв контактів з запорізькими козаками¹⁰⁷. Щодо Трансільванії, то вона після смерті Бетлена Габора, керівника визвольного руху угорського народу, виключилася з боротьби проти католицького табору. Заходи Густава-Адольфа підтримав Кирило Лукаріс, який через свого агента в Москві надіслав до запорожців листа, що не зберігся. Про його підбурюючий зміст можна судити з реакції вищого українського духовенства¹⁰⁸.

У 1631 р. Руссель намагався підняти козаків проти Польщі і з цією метою послав на Україну своїх агентів П. Ладмірала і Ж. де Грева, яких супроводжував російський агент Г. Гладкий. Вони везли лист до запорізьких козаків, в якому Руссель від імені Густава-Адольфа засвідчував шану їх лицарській республіці, їх мужній боротьбі з католиками і закликав в союзі з шведським королем піти «на праведну й остаточну помсту за наказом сумління й честі»¹⁰⁹. При цьому Руссель посилався на авторитет Лукаріса, заявляючи, що короля привела до цього задуму також «приятна і люба намова патріархів східних...— а, передусім, святійшого патріарха соборного константинопольського Кирила, голови і отця отців ваших духовних...»¹¹⁰. Посланці мали вести з козаками переговори відповідно до інструкції, за якою вони мали обіцяти їм допомогу у боротьбі з ворогами православної та протестантської церков і утискувачами їх козацьких вольностей, звертати разом з тим увагу на те, що шведський король вже веде боротьбу з «езовітськими недругами смертними тій і другій вірі», з самим папою римським, «прямим антихристом», а також з королем іспанським, який прагне до «поневолення всіх народів земних». Далі посланці мали обіцяти козакам, що шведський король буде їм платити більше, ніж польський; поряд з цим, їм було доручено з'ясувати ставлення козаків до кандидатури Густава-Адольфа на польський престол і його війни з імператором, а також до плану їх вторгнення у Німеччину¹¹¹. Для оформлення союзу козаки мали направити повноважних послів у Лівонію.

Ця шведська місія, як відомо, успіху не мала. Агенти Русселя потрапили до реєстрового гетьмана Кулаги-Петражицького, ставленика польської шляхти, і той віддав їх до рук Конєцпольського. Густав-Адольф наказав змістити і ув'язнити Русселя «за безглузде ведення справи»¹¹² проте від самої цієї справи не відмовився. Вона була передана П. Страсбургу, який влітку 1632 р. прибув у Константинополь. У його обов'язки входили не лише переговори з турками, а й організація антипольської та антикатолицької агітації на Україні. Він передав відповідного листа Густава-Адольфа до Лукаріса (до нас він не дійшов), який у відповіді заявив послові про готовність «допомагати спільній справі у Москві, у козаків і в Порті»¹¹³. Не стояв осторонь цього починання і голландський

¹⁰⁷ О. Л. Вайнштейн. Вказ. праця, стор. 141.

¹⁰⁸ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 94—95.

¹⁰⁹ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 68. В науковий обіг він був введений ще Й. Х. Енгелем. J. Ch. Engel. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle, стор. 127.

¹¹⁰ Там же.

¹¹¹ Е. Сташевский. Очерки по истории царствования Михаила Федоровича. I. К., 1913, стор. XXX, док. № XVI.

¹¹² Relacye nuncyuszów apostolskich..., стор. 188.

¹¹³ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 97—98.

посол К. Гага. Але загибель Густава-Адольфа у битві з військами Валленштейна під Люценом (літо 1632 р.) обірвала розпочату нову політичну акцію і разом з тим поклала кінець спробам протестантських держав стягнути українське козацтво у війну з католицьким табором.

Як вище говорилося, козацьке повстання 1630 р. відіграло важливу роль у боротьбі з унією і відновленні нелегально існуючої православної церкви в Речі Посполитій. Воно переконливо засвідчило військову силу козацтва: шляхетська армія не змогла зломити її у битві під Переяславом. І лише готовність верхівки реєстрових козаків до компромісу врятувала тоді польську армію від розгрому, що при тогочасній політичній ситуації у Європі могло б привести Річ Посполиту до загибелі. Шляхетську Польщу лякала можливість приєднання козаків до воєнного виступу Московської держави. За таких умов заспокоєння України стало для шляхетської Польщі проблемою першорядного значення, і навіть східні магнати почали виступати за відновлення православної церкви. Зокрема на сеймі 1631 р. Конєцпольський, краще за інших обізнаний з становищем на Україні, наполягав на цьому. Його підтримав запеклий католик Альбрехт Радзивіл та інші магнати¹¹⁴. Прийняття статті про відновлення грецької релігії відбулося на елекційному сеймі 1632 р. лише після смерті Сігізмунда III.

Цьому відчайдушно противився папський нунцій Санта Кроче — адже акт 1632 р. перекреслював плани католизації Східної Європи, виплекані папським Римом і, здавалося, значною мірою вже здійснені. Проте новообраний король Владислав IV рішуче відхилив наполягання нунція, заявивши, що цей акт — справа гострої необхідності і папа повинен його затвердити, «якщо він не бажає бачити руїни королівства, а можливо й християнської (тобто католицької.— Д. Н.) релігії»¹¹⁵. В Польщі ультракатолицька партія чекала, що в Римі підніметься справжня буря. Владислав IV послав в Рим свого кращого дипломата Г. Осолінського, якому з великими труднощами вдалося лише досягти мовчазної згоди папи Урбана VIII з фактом, що звершився¹¹⁶.

Безперечно, до прийняття статей про заспокоєння грецької релігії феодальну верхівку Речі Посполитої спонукав передусім страх перед козацтвом, яке становило грізну військово-політичну силу¹¹⁷. Ця верхівка розуміла, що слідом за козаками може піднятися весь руський народ і це поставить під загрозу існування шляхетської держави. Зрештою, реальність такої загрози змушений був визнати й папський Рим, і звідси та люта його ненависть до волелюбного козацтва. Статті 1632 р. про узаконення православної церкви були нічим іншим, як відступом контрреформації. Більше того, хоча в найближчі роки шляхетська Польща й досягла тимчасових успіхів в боротьбі з українським козацтвом, акт 1632 р. знаменував початок переходу контрреформації до оборони у Східній Європі.

Як вже зазначалося, рішуча боротьба українського народу з шляхетсько-католицькою експансією викликала інтерес не тільки серед політичних та релігійних кіл Західної Європи, а й серед громадськості. Вона навіть привернула увагу великого італійського філософа-утопіста Томазо Кампанелла. В трактаті «Про іспанську монархію» (1636), характеризуючи політичний стан Європи з погляду боротьби двох таборів та можливості

¹¹⁴ К. Chodunicki. Вказ. праця, стор. 536.

¹¹⁵ A. Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Roma, 1863, t. III, стор. 398—399.

¹¹⁶ С. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. II. К., 1898, стор. 107—111.

¹¹⁷ Цей факт визнається й польськими буржуазно-шляхетськими істориками. Див. A. Szelaḡowski. Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawom-Adolfom w r. 1632.— «Kwartalnik Historyczny», 1899, t. XIII.

організації антитурецької коаліції, він розглядав Польщу як опір на сході католицького табору і разом з тим вказував, маючи на увазі визвольну боротьбу українського народу, що королівство розділилося на дві ворогуючі частини і це підриває його могутність. «Польське королівство в наш час наймогутніше серед королівств Півночі,— писав Кампанелла,— і якби через різницю релігій не було внутрішньо розділене та було королівством спадковим і не запрошувало правителів з-за кордону, то могло б наганяти великий страх на турецького султана, особливо в союзі з великим князем Московським¹¹⁸. Слід сказати, що цей трактат призначався для іспанського короля, і Кампанелла, який зазнав жорстоких переслідувань з боку контрреформації, не без зловтіхи вказував главі католицького табору в Європі на тяжкі внутрішні ускладнення шляхетської Польщі, східного бастиону католицизму, і радив пильнувати, щоб на польський престол не сів протестант¹¹⁹.

У 40-х роках XVII ст., ще до початку Визвольної війни 1648—1654 рр., перші стислі описи козацьких повстань на Україні з'являються в працях західноєвропейських істориків. Як зазначалось, першу таку спробу зробив венеціанець А. Дзіліоло в уже згадуваній книзі «Про достопамятні події наших часів» (1642). «В польському королівстві,— писав він,— багато країн дотримується грецької релігії і серед них особливо запорізькі козаки, які живуть на Томаківці Вишневецькій та на інших островах Борисфена. Всі вони селяни або рибалки, їх принциповий звичай — нападати зненацька на сусідні країни татар та московитів і навіть часто на самих турків»¹²⁰. У звичай козаків, продовжував Дзіліоло, зневажати всі заняття, крім тих, що приносять військову славу¹²¹. «Спершу вони,— розповідає венеціанський історик,— добилися того, що отримали власного гетьмана та інші привілеї, а далі це призвело до того, що вони перетворилися в майже окремий народ і стали не менше грізними ворогами для поляків, ніж інші країни, разом з селянами свого краю. Багато разів виникала необхідність виступати проти них з військом, як, наприклад, під час правління Стефана Баторія, який наказав відрубати голову генералу Підкові, і за правління Сігізмунда III, коли тим же способом були страчені Наливайко й Бородавка. Ще гірша доля спіткала багатьох з них під час кампанії Конєцпольського, який діяв проти їх численного війська більш ніж в сорок тисяч чоловік і змусив їх повернутися додому (тобто на Січ.— Д. Н.) та забезпечив колишній порядок»¹²². В останньому випадку Дзіліоло має на увазі повстання 1630 р., коли польськими військами керував Конєцпольський, якому не вдалося досягнути вирішального успіху в боротьбі з козацтвом. Про козацьке повстання 1637—1638 рр. та його придушення Дзіліоло, очевидно, не мав інформації.

Значну увагу приділив Україні Жан де Лабурер в своєму «Трактаті про польське королівство» (1647), який був написаний з приводу одруження Владислава IV з принцесою Марією-Луїзою Гонзага і призначався для ознайомлення молодої королеви з польською державою¹²³. Цей трактат ще не досліджувався, але він вартий уваги вже хоча б тому, що козацьку проблему автор висуває, як одну з найголовніших для Речі Посполитої. Слід зазначити, що трактат Лабурера належить до кращих

¹¹⁸ Th. Campanella. De monarchia Hispanica discursus. Amsterdam, 1640, стор. 317—318.

¹¹⁹ S. Kot. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu, стор. 84.

¹²⁰ A. Ziliolo. Delle historie memorabili de suoi tempi, стор. 120. Як видно, до Дзіліоло дійшли чутки проте, що засновником Січі був Д. Вишневецький.

¹²¹ Там же. Це твердження було загальним місцем в тогочасних західних характеристиках козаків. R. Knottes. The General Historie of the Turkes. London, 1603, стор. 908; A. d'Aubigné. Histoire universelle. Amsterdam, 1626, стор. 778.

¹²² Там же, стор. 120—121.

¹²³ J. Le Labourieur s. de Bleranval. Histoire et relation du voyage de la Royane de Pologne... et un traité particulier du Royaume de Pologne. Paris, 1648.

зразків західної політичної літератури XVII ст. про Річ Посполиту¹²⁴. Його не можна назвати апологією шляхетської Польщі: як ідеолог абсолютизму, що засвоїв уроки Рішельє, Лабуерер критично ставився до суспільно-політичного ладу шляхетської держави. Він вважав ненормальним явищем надмірну могутність магнатів («вони скоріше королі, ніж дворяни»), те, що «в Польщі відсутній третій стан» і міста не мають голосу в державних справах, а вся повнота влади належить аристократам і духовенству, «які правлять простолюддям, ніби королі»¹²⁵. Селяни цієї держави, зазначав Лабуерер, цілком безправні й вкрай злиденні, їх житла, — «убогі халупи, криті соломою, в більшості з них нема нічого, крім печі, а діти сплять на соломі, часто вони зовсім голі, без сорочок, і причина всього цього злидні»¹²⁶.

Зазначимо, що тяжке становище селян у Речі Посполитій засвідчують також інші західні джерела першої половини XVII ст. Наприклад, венеціанець Д. Ф. Ольмо, лікар за фахом, описуючи шляхетську Польщу, заявляв, що життя селян в цій державі таке ж, яким було життя рабів в давньому Римі¹²⁷.

Козацтву в трактаті Лабуерера відведено окремий розділ під назвою «Про запорозьких козаків, військо Русі» (тобто України). Ця назва, як і зміст всього розділу, говорить про те, що Лабуерер вбачав у козаках національну військову силу руських провінцій Речі Посполитої. Заслугує на увагу і той факт, що в трактаті подано стислий нарис історії руських провінцій з часів Київської Русі, — свідчення того, що автор визнавав їх національну й історичну окремість в рамках польсько-шляхетської держави.

«Весь світ знає їх ім'я, — писав Лабуерер про козаків, — але мало хто знає їх походження, і думають, що це окремий народ»¹²⁸. Взнявшись з'ясувати це питання і посилаючись на польські джерела, зокрема на хроніку П'ясецького, Лабуерер заявляє, що спершу це були загони бродяг, які збиралися на кордоні Русі з степом і займалися грабуванням турецьких земель, доки Стефан Баторій не дав їм «закони і лад, з тим, щоб вони обороняли кордони»¹²⁹. Власне, Лабуерер повторює польсько-шляхетську версію походження і формування козацтва, яка при всій тенденційності була ближча до істини, ніж деякі гіпотези, поширені тоді у Франції і взагалі у Західній Європі¹³⁰. Поряд з цим він зазначає, що завдяки козацтву, яке заступило шлях татарським нападам, розквітли раніше незаселені землі південніше Києва і Брацлава; коли ж татари прориваються, то «їм рідко вдається уникнути козаків, які звичайно атакують їх при поверненні і позбавляють здобичі»¹³¹. «Та найбільше, — проголошує Лабуерер, — мене захоплює їх дерзновенна відвага, те, що вони руйнували передмістя Константинополя на очах жителів, султана і його двору»¹³².

В трактаті Лабуерера наводиться також стислий опис боротьби козаків проти шляхетської Польщі. На думку автора, ці повстання були відповіддю козаків на прагнення польського королівства встановити над ними свій контроль. Так, про повстання 1594—1596 рр. він пише: «Король

¹²⁴ S. Kot. Вказ. праця, стор. 98—99.

¹²⁵ J. Le Laboureur. Вказ. праця, стор. 40, 105—106.

¹²⁶ Там же, стор. 107.

¹²⁷ G. E. Olmo. Relatione del regno di Polonia scritto l'anno 1623.—Relazioni della Republica di Venetia. Venetia, 1628, стор. 21.

¹²⁸ J. Le Laboureur. Вказ. праця, стор. 225.

¹²⁹ Там же, стор. 225—226.

¹³⁰ Наприклад, французький географ XVII ст. П. Бергерон вважав, що українські козаки — це відгалуження татар. P. Bergeron. Traité des Tartares, de leur origine, pays, peuple, mœurs etc. Paris, 1634, стор. 170.

¹³¹ J. Le Laboureur. Вказ. праця, стор. 226—228.

¹³² Там же, стор. 228.

Сігізмунд III хотів підпорядкувати козаків своїй владі і з цією метою послав проти них Жолкевського; той наніс поразку їх генералові Наливайко, який походив з простих воїнів». Наливайко був захоплений в полон разом з іншими головними керівниками і страчений у Варшаві¹³³. Певний відгомін знаходить у Лабурера повстання 1637—1638 рр. та жорстокі репресії, яким після його розгрому уряд Речі Посполитої піддав козаків зокрема, страта Павлюка. Польський король, говориться в трактаті, вирішив після цього створити нове прикордонне військо замість козаків і доручив цю справу М. Потоцькому. Щодо козаків, то після поразки частин їх пішла у Московську державу, частина до татар¹³⁴. Цікаво зазначити що розправу над козаками Лабурер оцінює як грубий промах польського уряду, який приведе до послаблення військової сили і слави королівства «Таким чином, ця військова сила, яка принесла так багато слави королівству, яка нічого йому не коштувала і обороняла його від татар, майже зовсім зруйнована, а нове військо, яким її замінили, не скоро стан справжніми козаками...»¹³⁵ Ці рядки свідчать про те, що Лабурер не усвідомлював глибини протиріч між українським козацтвом і шляхетською Польщею, зокрема не помічав соціальних причин, які відігравали величезну роль в козацьких повстаннях першої половини XVII ст.

Трактат Лабурера з'явився напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр., яка відкрила нову епоху в історії українського народу. Ця знаменна подія була логічним завершенням козацько-селянських повстань 1591—1638 рр. і разом з тим одним з найвизначніших явищ європейської історії XVII ст. В її світлі по-іншому постала на Заході передуюча їй визвольна боротьба українського народу проти шляхетсько-католицької експансії, дійсний зміст якої значною мірою залишався там неусвідомленим. Боротьба українського народу була пов'язана з найважливішими процесами і подіями всеєвропейської історії кінця XVI — першої половини XVII ст. і мала на них певний вплив. Знову ж таки і в цьому плані Визвольна війна 1648—1654 рр. була завершенням попередньої суспільно-політичної боротьби козацтва і всього українського народу. Розпочавшись того ж року, коли поразкою Габсбурзької коаліції закінчилася Тридцятилітня війна, вона нанесла нищівного удару шляхетській Польщі, як неодноразово зазначали історики різних країн, поклала початок її занепаду, що знаменувало остаточний крах контрреформації в східній частині європейського континенту.

¹³³ J. Le Laboureur. Вказ. праця, стор. 229.

¹³⁴ Там же, стор. 229—230.

¹³⁵ Там же, стор. 230.

Є. В. ВЕЙМАРН

ОДНЕ З ВАЖЛИВИХ ПИТАНЬ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ІСТОРИЇ КРИМУ

Події, що відбувалися на півдні Східної Європи у III—VI ст. н. е., нерідко називають «великим переселенням народів». Ці події, що фактично були тривалою боротьбою місцевих племен з римсько-візантійською експансією у Північному Причорномор'ї, підготували тут початок переходу від соціально-економічних відносин первіснообщинних та рабовласницьких до більш прогресивних — феодальних. У виру цих подій опинився Крим, де за цей відрізок часу докорінно змінилися як економічні, так і політичні обставини. Рабовласницькі держави — Боспорська та Скіфська — перестали існувати. Степові простори та частини передгір'їв півострова були захоплені кочовиками.

Населення, що вціліло, значною мірою перемістилось у передгірні долини і, в дальшому, змішалося з стародавніми мешканцями передгір'їв та гір, що сприяло виникненню етнічного ядра середньовічного осілого, головним чином, землеробського населення.

Одним з епізодів складних і тривалих подій в Криму більшість дослідників цілком справедливо вважають вторгнення на півострів у другій половині III ст. н. е. готських племен¹. Проте не всі правильно вказують на шляхи проникнення готів на півострів і визначають місця, де готи мали залишити сліди свого перебування на території Криму. Очевидно, через те роль готів у політичних подіях, що відбувалися в Криму, і значення їх у етногенезі ранньосередньовічного Криму взагалі та в його південно-західній частині, особливо перебільшується. Нижче ми викладемо свою точку зору з цього приводу, спираючись на результати не лише наших досліджень останніх років, але й на матеріали, опубліковані нашими колегами, з окремими поглядами яких ми не завжди погоджуємося.

Достовірні свідчення про готів у Північному Причорномор'ї, зокрема, в Криму відомі поки що з писемних джерел. Ані антропологічні, ані археологічні матеріали досі не дали нам прямих і конкретних свідчень про готські поселення та могильники в Криму. Тому правильне розуміння свідчень пізньоантичних та ранньосередньовічних авторів про місця перебування готів в Криму досить важливе.

Проникнення готів у середині III ст. з північних берегів Азовського моря на територію Боспора та здійснення загальновідомих морських походів на Південь і Південний захід — факт, одержаний нами з оповідань пізньоантичних авторів, широко відомий і не потребує особливих доказів². Ми ж зупинимося на конкретних даних про готів в Криму, відомих

¹ Так їх називають писемні джерела III—VI ст. і саме про них і лише про них ми й говоримо.

² В. Ф. Гайдукевич. Боспорське царство. М.—Л., 1949; А. М. Ременник о в. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. М., 1954. Тут подано не всю основну літературу.

нам з праць двох ранньосередньовічних авторів: Йордана та Прокопія Кесарійського, які писали у VI ст. н. е. Виходячи з повідомлень Йордана складається враження, що готи прийшли з верхів'їв Вісли через землі Скіфії на південь, перейшли на лівий берег Дніпра (між сучасними містами Дніпропетровськом та Запоріжжям) і, підкоривши племена спалі осіли в Північному Приазов'ї, в лісовій місцевості з великою кількістю невеликих річок³.

Деякі дослідники припускають, що під час цього просування готів у Північному Приазов'ї, частина з них перейшла Перекопський перешийок і опинилася на Кримському півострові⁴. З цим, очевидно, погоджується Т. М. Висотська, яка пише: «...основний шлях просування готів у Крим був через Азовське море. Можливо, частина їх перейшла суходолом через Перекопський перешийок»⁵. Вона висловлює припущення щодо нового варіанту шляху проникнення готів на півострів: «Не виключено також й третій шлях: від гирла Дніпра морем до північно-західних берегів Криму»⁶. Все це викладається для того, щоб довести, що самі готи були руйнівниками Неаполя Скіфського та пізньоскіфських городищ і селищ Південно-Західного Криму. Як доказ, Т. М. Висотською наведені дати більш ранніх скарбів з римськими монетами, знайденими в районі Неаполя Скіфського, ніж дати подібних скарбів, виявлених на території Боспора⁷. Такі припущення, на наш погляд, прийняти не можна через те, що вони конкретними пам'ятками не підтверджуються, а наявність більш ранніх скарбів з римськими монетами III ст. у західній частині Криму, а не у східній, не може свідчити про набіги саме готів на цю частину півострова. Але головною помилкою припущення про просування готів у Крим через Перекопський перешийок є те, що в ньому випускається такий момент: готи (за Йорданом) — це не кочовики-степовики, і їм долати степові простори було не так легко. Від сучасного Запоріжжя до північних кордонів кримських передгір'їв лежали степи — близько 250 км з яких понад 50 км — солончаки. Варіант проникнення готів з гирла Дніпра у Північно-Західний Крим досі не з'ясовано. Тому й заперечувати його не доводиться.

Локалізація готів та їх країни Дорі на Південному березі Криму про яку сповіщає Прокопій у своїй праці «Про будівлі», після виходу у світ статті Е. І. Соломонік і О. І. Домбровського⁸, не повинно викликати яких-небудь сумнівів. Достовірність такої локалізації країни Дорі, заселеної готами, підтверджується й іншими писемними джерелами, якщо, безумовно, ми врахуємо ті географічні назви і топографічні умови, про які свідчать вказані джерела. Так, у «Житті Іоанна Готського», церковному джерелі першої половини IX ст., розповідається про події в Криму, що відбувалися наприкінці VIII ст., де Готія пов'язується з географічними місцями та пунктами Південного берега Криму. Починаючи з походження Іоанна, Життя говорить: «Він походить з розташованої в тому боці землі тавро-скіфів, яка підлягала владі готів, саме з торговця, що носить назву Парфеніти...» Далі, сповіщаючи про народне повстання проти хозар, що очолював Іоанн, згадується фортеця Дорс, яку не можна не пов'язати з країною Дорі. Нарешті, повідомляючи про смерть Іоанна в Амастріді та перевезення його тіла в монастир у Парфенітах, під назвою «Святих апостолів», і при перерахуванні чудес

³ Взято за російським перекладом: Йордан. О происхождении и деяниях готы. Перевод и комментарий Е. Ч. Скржинской. М., 1960, стор. 27, 28 і відповідні коментарі.

⁴ Там же, стор. 196, коментар 68.

⁵ Т. Н. Высотская. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Автореферат кандидатской диссертации. К., 1967, стор. 21.

⁶ Там же.

⁷ Э. И. Соломоник, О. И. Домбровский. О локализации страны Доры. Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968, стор. 11—14.

⁸ Там же.

здійснених Іоанном, зазначається, що одного разу «святий знаходився в торговиці Курсаїтах»⁹, в назві якого можна пізнати сучасний Корейз.

Інше писемне джерело, яке розповідає про готів у Криму, відноситься до середини XIII ст. Чернець Рубрук, що відвідав Крим у 1253 р., пише: «...між Керсоною та Солдайєю існує сорок замків; майже кожний з них має особливу мову; серед них було чимало готів, мова яких німецька»¹⁰.

Під час панування генуезців на узбережжі Криму територія Південного берега від сучасного Фороса, включаючи с. Рибачьке (колишне Туак), була під владою не консулів, а капітанів, і мала назву «Капітанство Готії»¹¹. Лише у XVI ст., після падіння Мангупського князівства та вторгнення на півострів турків, деякі джерела починають зв'язувати готів з Мангупом, тобто з територією північних схилів західної частини Кримських гір¹².

Тепер визначаються і деякі відміни у археологічному матеріалі між окремими досі пам'ятками Південного берега та передгір'їв південно-західного Криму. Так, порівнюючи поховальні споруди відомого ранньо-середньовічного могильника Суук-Су (поблизу Гурзуфа) з поховальними спорудами повністю розкопаного у 1958—1960 рр. синхронного могильника недалеко від с. Скалисте Бахчисарайського району¹³, ми дійдемо висновку, що в могильнику біля с. Скалисте земляні склепи становлять близько 99% усіх поховальних споруд могильника, а в Суук-Су їх не більше 8%. Очевидно, необхідно більш ретельно проаналізувати матеріали усіх кримських та синхронних їм могильників кавказького узбережжя, щоб спробувати виділити археологічні пам'ятки, пов'язані з готами стародавніх і середньовічних авторів.

Якщо питання про локалізацію країни Дорі Прокопія можна вважати так чи інакше вирішеним (неясним поки залишається її східний кордон), то не з'ясованими залишаються питання про шляхи, якими готи потрапили на Південний берег Криму. Ми вважаємо, що тут вони з'явилися у другій половині III ст. під час своїх морських походів по берегах Чорного моря, де їх базою був Боспор. Погодитися з тим, що готи прийшли на узбережжя Криму тоді, коли перейшли з півночі головне пасмо Кримських гір, як вважає О. І. Домбровський¹⁴, ми не можемо. У нас немає жодних переконливих доказів, тим більше, на нашу думку, готи у південно-західний Крим (північні схили) майже не приходили.

Згадувані Прокопієм готи-тетраксиди також займають своє реальне місце на географічній карті Криму. У праці Прокопія «Війна з готами»¹⁵ читаємо: «Поруч з тими місцями, звідки бере початок гирло Болота

⁹ В. Г. Васильевский. Русско-византийские отрывки. Житие Иоанна Готского. Труды, т. II. СПб., 1909, стор. 396—400.

¹⁰ Вильгельм де Рубрук. Видання P. Bergeron. Voyages faits principalement en Asie les XII, XIII, XIV et XV siècles. Haye, 1735. Recueil de voyages et de memoires publie par la Societe de geographie IV. Paris, 1839. Наведена цитата не свідчить, що ми цілком вірно повідомленню Рубрука про сорок замків, але ми підкреслюємо, що Рубрук відносить готів до Південного берега. Див. статтю: В. Юрчевич. Две печати, найденные в византийском Херсонесе в 1884 г.—ЗООИД, т. IV. Одесса, 1888.

¹¹ А. Л. Бертье-Делагард. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде.—ИТУАК, № 57. Симферополь, 1920, стор. 19 та карта, яка подається до статті.

¹² Mattias de Miecha. De dualus sarmatiis Asiana et Europiana. Cracoviae, 1517; Busbequii, Augerii Gislennii. Ducis legationis Turcicae epistolae quatuor. Parisiis, 1589; С. G. Cartis. De guella nation etaint ces étrangers venus de la Crimée qui se präsentaient à Busbecq?—Труды VI Археологического съезда, т. II, 1888, стор. 187—191.

¹³ В. Н. Корпусова. Скалистинский могильник.—Доклады на VI и VII Всесоюзных археологических студенческих конференций. М., 1963, стор. 72—83.

¹⁴ «Дорогой тысячелетий». Симферополь, 1966, стор. 12.

¹⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами, кн. VIII (IV Война с готами), 9, 18—21. М., 1950, стор. 384—387.

(Меотійського.— Є. В.), живуть так звані готи-тетраксити; вони нечисленні і проте не гірше від багатьох інших з благоговінням дотримуються християнського закону». Далі, розповідаючи про повернення гуннів-утілу-рів додому, тобто на східні береги Азовського моря, коли вони йшли, очевидно, туди через Крим, Прокопій говорить: «Неподалік від Меотійського Болота вони зустріли так званих готів-тетракситів. І спочатку готи, влаштувавши перешкоду з своїх щитів проти готів, які наступали на них (очевидно, треба читати гуннів.— Є. В.) вирішили відбити їх напад, розраховуючи на свою силу та на міцність своїх позицій (Перекопський перешийок)... Крім того, початок гирла Меотійського Болота, де в цей час розмістилися готи-тетраксити, утворює затоку у вигляді півмісяця та оточує їх майже з усіх боків й тому дає для тих, хто наступає проти них один, і при цьому не дуже широкий шлях. Але потім вони почали переговори з тим, щоб при з'єднанні своїх сил разом здійснити перехід; вони вирішили, що готи оселяться на протилежному материкові поблизу самого берега протоки, там, де вони живуть й тепер...» (тобто на Таманському півострові.— Є. В.).

Достатньо уважно перечитати поданий нами текст Прокопія та розглянути географічну карту Керченського півострова, щоб стало цілком зрозуміло, що немає жодних підстав припускати, що гунни-утілури зустрілися з готами-тетракситами на Перекопському перешийку, як це подається перекладачем Прокопія. На нашу думку, північно-східна частина Керченського півострова (м. Керч — с. Оссовини) і є те реальне місце, де зустрілись вказані племена гуннів і готів, і звідки спільно пішли з Криму на Тамань.

Всі дані пізньоантичних та ранньосередньовічних авторів про готів в Криму, розглянуті у реальній географічній дійсності півострова, підкреслюють всю неспроможність положень тих істориків і археологів, які досі наполегливо та бездовідно нав'язують думку про те, що саме готи, а не інші племена, які тоді перебували у Північному Причорномор'ї, зруйнували в Криму пізньоскіфську державу і в південно-західній частині півострова Неаполь Скіфський та інші пізньоскіфські городища й селища цієї частини Криму¹⁶. При цьому не слід забувати, що погодження з тезою про готські походи у південно-західну частину півострова неминуче призводить до прийняття положення щодо входження готів до складу ранньосередньовічного населення передгір'їв Південно-Західного Криму. Для останнього у нас нема поки жодних підстав. Тому до появи дійсно переконливих доказів, необхідно уникати тверджень про готське населення у південно-західному Криму в епоху раннього середньовіччя, як це зробив нещодавно А. Л. Якобсон¹⁷.

Особливо невдалим і штучним виглядає положення щодо готів в статті В. В. Кропоткіна про могильник, який розкопано ним біля підніжжя гори, де розташовано середньовічне городище Чуфут-Кале поблизу Бахчисарая. Він пише: «Питання про етнічну приналежність могильника Чуфут-Кале, як і інших середньовічних могильників південно-західного Криму, викликає в науці суттєві розбіжності. Багато хто з істориків та археологів пов'язували ці могильники з кримськими готами (Ж. де Бай, М. І. Репніков, Ю. В. Готьє та ін.). Проте за останній час ця гіпотеза була взята під сумнів. За думкою К. Ф. Соколової, населення ранньосередньовічного Чуфут-Кале належало до сармато-аланської групи, схожої за морфологічними ознаками з скіфами, або ж до

¹⁶ На помилковість такого положення понад десять років тому вказував П. М. Шульц — дослідник Неаполя Скіфського. П. Н. Шульц, *История и археология древнего Крыма*. К., 1957, стор. 77, примітка 1.

¹⁷ А. Л. Якобсон. *Средневековый Крым*. М., 1964, стор. 9. Хоча готи позначаються в лапках, але це не змінює положення і не знімає відповідальності автора за невірний історичний висновок.

пізньоскіфської групи, яка засвоїла сарматський звичай деформації черепів. А. Н. Пулянос дійшов висновку, що населення середньовічного Чуфут-Кале гомогенне, воно належить, очевидно, до однієї етнічної групи. К. Ф. Соколова та А. Н. Пулянос вважають, що антропологічний матеріал з могильника Чуфут-Кале не має жодних вказівок на етнічний зв'язок з готами.

Порівняльний аналіз поховальних обрядів та інвентаря жіночих поховань дозволив автору (тобто В. В. Кропоткіну.— *Є. В.*) дійти висновку, що могильник Чуфут-Кале належав змішаному алано-готському населенню гірського Криму¹⁸.

Вражає лише одне, навіть В. В. Кропоткін наводив погляди К. Ф. Соколової та А. Н. Пуляноса?

Наша точка зору щодо відсутності готського елемента в етнічному складі ранньосередньовічного населення південно-західного Криму доводить не лише мовчанням писемних джерел про готів у цій частині півострова, але й переконливо підкреслюється археологічними даними — поховальними обрядами та типами поховальних споруд, які зафіксовано у могильнику кінця IV — початку IX ст., що повністю розкопано у 1958—1960 рр. поблизу с. Скалисте. Тут із 838 поховальних споруд — 833, безперечно, пов'язані зі скіфо-сарматськими традиціями.

Щодо деяких знахідок речей, які зближують ранньосередньовічні могильники Криму з деякими західними, ймовірно дійсно готськими, то нагадуємо, що з цього приводу вже висловлювались думки, що готи, коли пішли на захід під час своїх морських походів, і потім під загрозою гуннів, забрали з собою чимало виробів ремісничих центрів Північного Причорномор'я.

Нарешті, необхідно вказати прихильникам думки, що саме готи зруйнували Неаполь Скіфський, на поховання аланського воїна, яке було відкрито у 1949 р. на міській площі Неаполя поблизу головної брами міста, яке було вже, ймовірно, захоплене ворогом¹⁹. Це поки що єдина, але дуже переконлива археологічна пам'ятка, яка може спрямувати нас до правильного вирішення питання про те, хто ж знищив Неаполь Скіфський, городища і селища, які оточували його, і хто міг бути компонентом в етнічному складі ранньосередньовічного населення південно-західного Криму.

В. Д. БАРАН, В. М. ЦИГИЛИК

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. У ВЕРХІВ'ЯХ ЗОЛОТОЇ ЛИПИ

Серед пам'яток перших століть нашої ери, які досліджувалися в останні роки на території Верхнього Подністрів'я, важливе місце займає поселення поблизу с. Ремезівці Золочівського району Львівської області. Це найбільш висунутий на північ пункт, де виявлені пам'ятки липицької культури, і, що найбільш важливо, тут вони зтикаються із пам'ятками зарубинецької культури і навіть знаходяться в одних комплексах.

Поселення було відкрито В. П. Савичем весною 1965 р. У тому ж році, після попереднього обстеження, тут проведено розкопки Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту суспільних наук Львівського держуніверситету.

¹⁸ В. В. Кропоткін. Могильник Чуфут-Кале в Криму.— КСИА ИА АН СССР, вып. 100, 1965, стор. 115.

¹⁹ П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского (1945—1950 гг.).— История и археология древнего Крыма, стор. 76.

Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Золотої Липи, лівої притоки Дністра, у 300 м на північний схід від села. Воно займає південний та південно-західний схили урочища Куте. З півдня та південного заходу урочище оточене болотистою долиною, яка відділяє його від ріки, а в північному та північно-східному напрямку воно підвищується і переходить у лісовий масив. В процесі обстеження

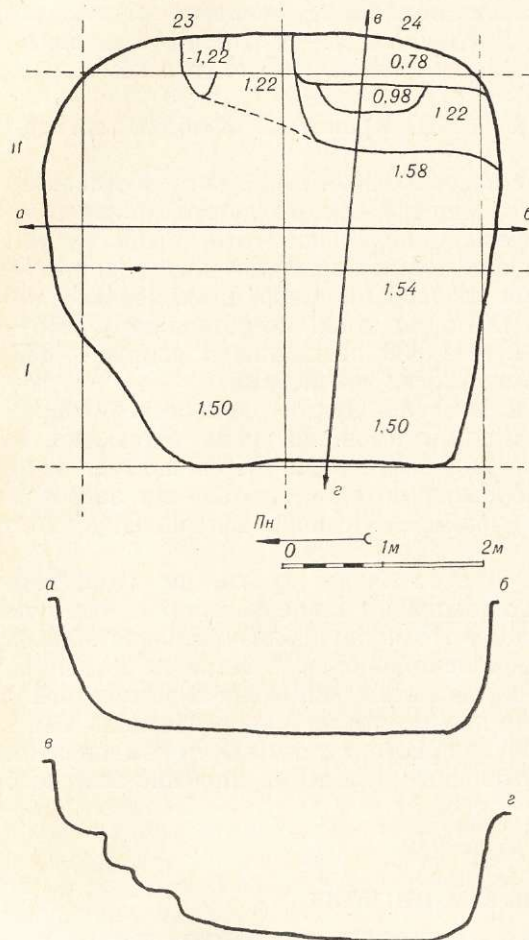

Рис. 1. План та розрізи житла I.

встановлено, що культурний шар починається від неглибокого ярка, який знаходиться напроти ставкової греблі, і тягнеться вздовж схилу, дещо не доходячи до польової дороги Ремезівці-Сновичі. Ширина поселення приблизно 100—120 м. У південно-західній частині поселення закладено розкоп загальною площею 780 м². На дослідженій ділянці культурний шар залягає на глибині 0,2—0,4 м від сучасної поверхні; знахідки трапляються в орному шарі та на поверхні, зокрема над спорудами.

В процесі дослідження виявлено п'ять заглиблених житлових споруд, залишки однієї наземної споруди, сім господарських ям, вогнище та два скупчення глиняної обмазки.

Дві споруди (№ 1, 5), що знаходились в південній частині розкопу, являли собою напівземлянки, з'єднані переходом. Одна з них (№ 1) мала чотирикутну форму, друга — овальну. Вирізані з материк стінки обох жител вертикальними долівками першого досить рівно втоптана, п'ятого — в окремих місцях поглиблена. Під північною стінкою напівземлянки № розчищено підвальну яму. Роз-

міри жител 4,4×4,4 та 4×5,1 м, глибина 1,25—1,56 м від сучасної поверхні. Під східною стінкою житла 1 просліджено вирізані в материк східці, які, ймовірно, правили за вхід до житла (рис. 1). Нижня сходинка (0,4×1,8 м) підносила на 0,36 м від рівня долівки; друга (0,28×0,9 м) — на 0,24 м від рівня першої. Третя (0,52×1,7 м) — підносила на 0,2 м над другою. Яких-небудь слідів вогнищ не простежено. В густому заповненні споруд виявлено значну кількість кераміки та тваринних кісток. Кераміка представлена переважно уламками ліпної посуду; знайдено декілька фрагментів гончарного посуду, виготовленого з відмученої глини, зокрема чаші на високій ніжці.

Серед ліпної кераміки як першої, так і п'ятої напівземлянки, кри-

ним тулубом та опуклобокi горщики з нарізами по краю вінець. Останні форми посуду є чужими для липицької культури. За формою, деякими деталями обробки поверхні та орнаментациї вінець вони наближаються до кераміки зарубинецького типу.

На особливу увагу заслуговує заглиблена у материк споруда, на борту якої виявлені гончарні горни. Вона складається з двох конструктивно

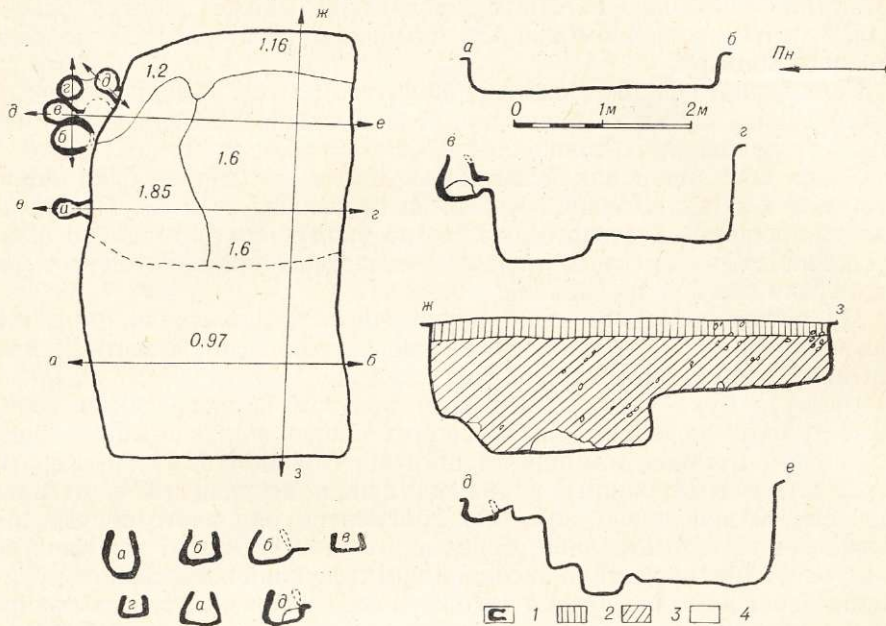

Рис. 2. План та розрізи житла II з майстернею по добуванню заліза:
1 — випалені стінки горнів; 2 — орний шар; 3 — заповнення; 4 — завал глини.

з'єднаних частин, які створюють витягнуту із сходу на захід чотирикутну форму з орієнтацією стінок за сторонами світу (рис. 2).

Західна частина споруди являє собою неглибоку, вирізану в материк чотирикутну камеру із рівною, сильно втопаною долівкою та вертикальними стінками. Її розміри $3 \times 2,10$ м, глибина 0,96 м від сучасної поверхні. Східна частина 0,6 м глибша від рівня долівки західної камери. Вона має також чотирикутну форму із заокругленим північно-східним кутом, дещо звужені донизу стінки та менш вирівняну і слабше утрамбовану долівку. Її розміри $3 \times 2,30$ м, глибина 1,6 м від сучасної поверхні.

Під східною та частково північною стінкою споруди розчищено врізаний в материк виступ, що являє собою рівну площадку шириною 0,30—0,32 м, яка підвищується на 0,37—0,44 м над рівнем долівки. Виступ не можна вважати лавою, оскільки східна камера не була житловою; він скоріше міг правити площадкою для кращого доступу до горнів, розташованих на борту північно-східного кута споруди.

Горни були врізані у материк. Чотири з них (позначені буквами б, в, г, д) були розташовані щільно один біля одного на борту згаданого кута споруди, а п'ятий, позначений буквою а, знаходився в стінці на відстані 0,7 м на захід від них.

Горн а мав округлу в плані форму, дещо розширені донизу стінки та рівне дно. Глибина збереженої частини горна, впущеної у материк — 0,52 м, діаметр верхньої частини — 0,26 м, діаметр по дну — 0,34 м. Стінки опалені до білявого кольору, місцями ошлаковані, товщиною 4—6 см. Стінки кілька разів підмазували глиною, оскільки в процесі плавлення і, зокрема, під час вибирання шлаків, які нерідко прикіпали до стінок і дна, вони руйнувалися.

На дні горна знаходився прошарок деревного вугілля товщиною 1—2 см, на якому залягали залізні шлаки у вигляді суцільної нерівної зверху товстої плитки, що мала форму горна. Шлак заповнював весь його нижню частину.

Інші чотири горни конструктивно не відрізняються від описаного вище. Проте вони розташовані разом, творять фігуру, подібну у плані до листка конюшини. Їх стінки прилягають майже впритул одна до одної, а материкові проміжки між ними пропалені наскрізь до слабкого червоного кольору.

Горни мають форму, близьку до округлої; в усіх випадках дещо розширені донизу стінки та рівне дно. Стінки сильно опалені, а в окремих місцях ошлаковані; їх товщина 4—7 см. Із розмірів стінок видно, що вони додатково підправлялися глиною. Дно в усіх горнах було опалене слабше, ніж стінки. Товщина черені не перевищує 2—3 см. На дні знаходився прошарок деревного вугілля, на якому залягали залізні шлаки. В усіх випадках збереглася лише нижня частина горнів, впущена у материк; верхня частина зруйнована.

На основі сказаного вище можна дійти висновку, що ця споруда була майстернею, а її західна частина могла одночасно служити і житлом реміснику, який займався плавленням заліза.

Споруда була заповнена темним гумусом із включенням великої кількості залізних шлаків, які в окремих місцях залягали майже суцільним шаром, а також каміння та шматків глиняної обмазки. Кераміка представлена в основному уламками ліпних посудин (97% загальної кількості) та невеликою кількістю фрагментів гончарного посуду, виготовленого з відмученої глини. Серед них такі визначальні для липицької культури форми, як чаші на високій ніжці та кухлики з масивною ручкою. В заповненні житла виявлено також уламки ручок амфори світлосірого кольору. Згадана споруда є першим відомим на території Верхнього Подністров'я виробничим комплексом перших століть нашої ери зв'язаним з плавленням заліза.

У північно-західній частині розкопу відкрито залишки одного наземного житла у вигляді суцільного шару опаленої глиняної обмазки, що залягав на перехідному шарі, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Шар обмазки являв собою витягнуту з північного сходу на південний захід площадку довжиною 5,5 м, шириною 3,6 м. Куски обмазки були з одного боку трохи зрівняні, плоскі, а з другого — мали відбитки дерев'яних жердин, які досить чітко простежувались. З південно-східного боку біля обмазки знаходилося вогнище, яке, ймовірно, відносилось до цієї споруди. Вогнище залягало приблизно на такій же глибині, як і глиняна обмазка і було викладено кусками каменю-пісковика. На ньому чітко простежувались прошарки попелу та вугликів.

Під час розчистки обмазки виявлено уламки ліпних посудин, серед них частину ліпної чаші на високій ніжці.

Крім житлових споруд, до раннього комплексу відноситься шість ям. Вони мали близьку до округлої форму, вертикальні або легко звужені донизу стінки та рівне, іноді, трохи поглиблене дно. Діаметр ям — 1,8—1,87 м, глибина — 1,25—1,65 м від сучасної поверхні.

Виділяється за розмірами яма № 5. Вона округлої в плані формою з вертикальними стінками та рівним дном. Її діаметр — 2,65 м, глибина — 1,9 м від сучасної поверхні. Під південною стінкою ями виявлені врізаний у материк виступ розміром 0,6×0,7 м, який на 1,1 м підвищувався над рівнем долівки. У виступі були вирізані східці, які правили вхід до ями. На нижній частині сходинок простежено сліди випаленої. Така яма могла служити для зберігання зерна.

Дещо відрізняється яма, що була перекрита спорудою трохи пізнішого часу (житлом IV). Вона мала овальну в плані форму, розміри

Рис. 3. Липний посуд липицької культури з поселення поблизу с. Ремезівці:
 1, 4, 5 — житло I; 2, 8, 14 — житло V; 3, 10 — житло II; 6 — яма № 4; 7 — яма № 6; 9 — яма № 7;
 11 — культурний шар; 12 — наземна споруда; 13 — яма № 2.

2,2×4 м, витягнута з північного сходу на південний захід. Стінки ями донизу трохи звужувались і переходили в нерівне дно.

Усі ями були заповнені темним гумусом, перемішаним з кусками глиняної обмазки, камінням та вуглинками. В ямах знайдено уламки липної та гончарної кераміки, аналогічної до виявленої в житлах, а також тваринні кістки.

На відстані 1 м на північний захід від житла I розчищено вогнище. Воно виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні і зберглося у вигляді витягнутого завалу виложеного на чорноземі з каменю-пісковіку. Його розміри 0,7×1,2 м. На вогнищі траплялись шматки обвугленого дерева, вуглики та попіл.

Аналогії заглибленим житлам знаходимо як на поселеннях липицької культури¹, так і на зарубинецьких поселеннях Полісся². Наземні житла липицької культури відомі на поселенні в Залісках³.

Найбільш масовим матеріалом, виявленим на дослідженій частині поселення, є кераміка. За складом тіста та способом виготовлення вона поділяється на дві групи: ліпна, яка становить 94—97% до всього виявленого посуду, та виготовлена на гончарному крузі.

Ліпний посуд із нерівною, шершавою поверхнею коричневого або темно-сірого кольору представляють уламки опуклобоких горщиків з відхиленими назовні вінцями та рівними денцями (діаметр вінець 15—20 см, діаметр донець — 10—14 см), а також лійчасті кухлики із масивними вертикальними ручками (рис. 3, 1—6). Стінки горщиків нерідко прикрашені наліпними валиками із поперечними пальцевими зачіпками або гудзиками із вдавленнями посередині (рис. 3, 1, 3). Один із горщиків виділяється своєю кулястою формою та невеликими розмірами (діаметр вінець — 8 см, висота вінець — 9 см, діаметр донець — 5,5 см (рис. 3, 9).

Частина ліпного посуду має рівну, заглажену, іноді пролощену поверхню коричневого кольору. Це біконічні горщики із рівнозрізаним краєм невиділених вінець діаметром 10—23 см (рис. 3, 8, 11, 14), біконічні миски із нахиленими до середини вінцями (рис. 3, 10) та чаші з високою ніжці (рис. 3, 12, 13).

Виявлено кружальний посуд, виготовлений з відмученої глини. Його верхня заглажена, іноді пролощена, колір сірий, випал міцний. Ця група посуду складається із уламків опуклобоких горщиків з слабо виділеними плічками, легко розхиленими вінцями (діаметр вінець 12—24 см) та дещо на кільцевій підставці, а також чаш на високій ніжці (рис. 4, 4—9). Стінки однієї посудини були орнаментовані з внутрішнього боку пролощеними зигзагоподібними лініями (рис. 4, 5).

Аналогічний посуд відомий серед матеріалів могильника та поселення у Верхній Липиці⁴, на поселеннях у Черепині⁵, Залісках⁶, Незвиськах⁷. Численні аналогії маємо на дакійських пам'ятниках сучасної Румунії⁸, відомі вони також на території Словаччини⁹ та Угорщини

¹ В. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 19 стор. 11; В. М. Цигилик. Розкопки на поселенні липицької культури біля с. Верхня Липиця, Івано-Франківської області у 1962 році.— Археологія, т. XVIII, 1965, стор. 180—181.

² Ю. В. Кухаренко. Зарубинецька культура.— САИ, вып. Д1—19. М., 19 стор. 11.

³ М. Ю. Смішко. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західній частині області УРСР у 1947 році.— АП, т. III. К., 1952, стор. 339—342.

⁴ М. Smiszko. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932, стор. 118, 131, табл. VIII, 6, 7, 10, 11, 12; табл. XI, стор. 139, табл. X, 6, 7; табл. IX, 1, 3, 4, 6; табл. VII, 5, 7, 9. В. М. Цигилик. Розкопки на поселенні..., стор. 182, табл. I, 2, 4, 5, 8, 9, 14, 10, 11, 13.

⁵ В. Баран. Поселення..., стор. 14—15, табл. I, 1, 4, 5, 7, 16; табл. II, 1, 2, 5, 6, табл. III, 2, 4, 5, 7, 9.

⁶ М. Ю. Смішко. Дослідження пам'яток культури полів поховань..., стор. 3 табл. II, 1; стор. 344, табл. II, 8; стор. 349.

⁷ Г. І. Смирнова. Підсумки дослідження верхніх шарів Незвиського поселення.— МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 90, рис. 2.

⁸ R. et E. Vulpe. Les fouilles de Poiana.— Dacia, III—IV. București, 19 стор. 291, рис. 44, 1, 2—4; стор. 292, рис. 45; 46; 47; 49; 54; 56; 59; Іх же. Les fouilles de Tinutul.— Dacia, I, 1924, стор. 196, рис. 23; стор. 198, табл. XXV, 2, 4; M. Masci und M. Rusu. Der dakische Friedhof von Porolissum.— Dacia, т. IV, 1960, стор. 2 рис. 11, 1, 2, 4—6, 9, 13, 14, 18, 19, 21.

⁹ А. Тоčíк. K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu. Archeologické rozhledy, вип. 11. Praha, 1959, стор. 853, рис. 320, 3; рис. 322, 8; рис. 323, 12; рис. 325, 1, 10.

¹⁰ Radnoti Aladár. Buda Régészeti emlékei. Budapest, стор. 21, рис. 7; стор. рис. 8.

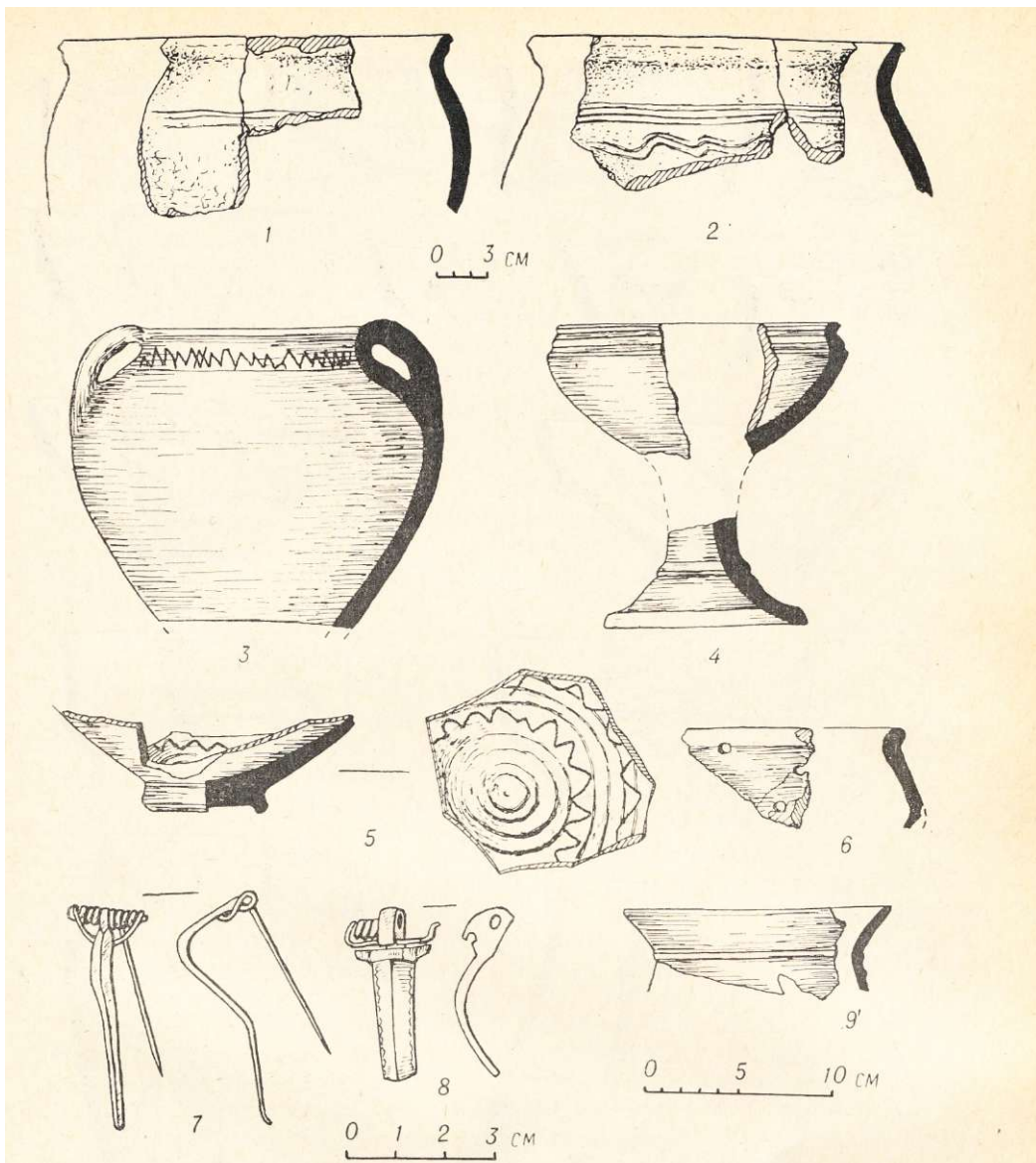

Рис. 4. Ранньослов'янська кераміка: кружальний посуд перших століть нашої ери та фібули:
 1, 2 — житло III; 3 — яма № 4; 4, 5, 6 — житло I; 8 — житло IV; 9 — яма № 6; 7 — культурний шар.

Крім описаного вище посуду на поселенні виявлена кераміка, що є нетиповою для липицької культури. Вона нерідко виступає в тих самих об'єктах, що й липицька кераміка, а в окремих землянках навіть становить переважаючу більшість.

В цю групу посуду входять опуклобокi, іноді тюльпаноподібні горщики з розхиленими вінцями, прикрашені по краю скісними нарізками, або вдавленнями (рис. 5, 1—5). Поверхня цих горщиків горбкувата, коричневого або темносірого кольору. Крім останньої кераміки, сюди відносяться горщики, миски та кухлики із вигладженою, часто пролощеною поверхнею коричневого, або чорного кольору.

Частково збережений горщик чорного кольору мав плавний перелом тулуба, конічно звужену верхню частину та рівнозрізаний край невиді-

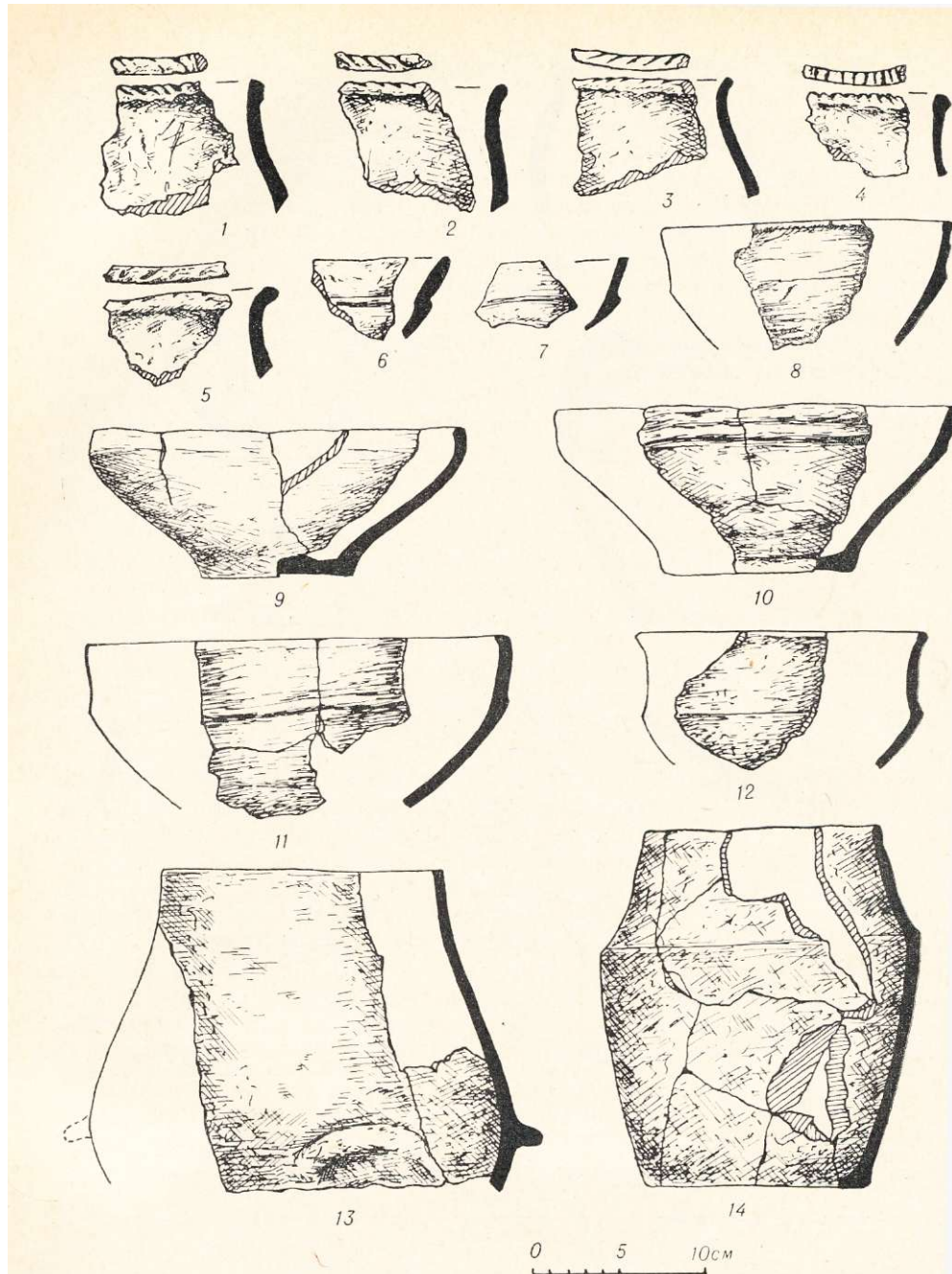

Рис. 5. Ліпний посуд зарубинецького типу:

1-5, 13 — житло I; 6, 7 — яма № 6; 8, 12, 14 — житло V; 9-11 — культурний шар.

лених вінець. Діаметр вінець 18 см. На переломі бочка наліпна ручк у формі півмісяця, повернутого ріжками вниз (рис. 5, 13).

Другий горщик чорного кольору мав слабо опуклий, розширени догори тулуб, виділені ребристим переломом плічка, високі вертикалы вінця та рівне денце. Діаметр вінець 14 см, висота 21 см, діаметр денц 13 см (рис. 5, 14).

Третій горщик коричневого кольору був біконічної форми із переломом тулуба на половині висоти. Конічно звужена верхня частина відд

лялась від легко опуклої нижньої горизонтальним уступцем і закінчувалась потовщеними, легко розхиленими вінцями. Денце рівне, слабо профільоване назовні. Дві стрічковидні ручки з'єднували край вінець з уступцем на переломі бочка. Діаметр вінець 18 см, висота 14 см, діаметр денця 7,5 см (рис. 3, 7).

Найбільше виявлено мисок. Вони мають розширені догори стінки, відділені ребристим переломом або горизонтальним уступцем, високі прямі або розвернуті вінця. Денця рівні, іноді профільовані назовні. Діаметр вінець 17—25 см, висота 8—13 см, діаметр денця 8—11, товщина стінок 0,7—0,9 см (рис. 5, 6—12).

Лійчасто розхилені кухлики із вигладженою поверхнею темносірого кольору були поставлені на високу порожнисту зі споду ніжку.

Найближчі аналогії до згаданої групи посуду знаходимо на пам'ятках зарубинецької культури. Так, горщики із скісними нарізами по краю вінець відомі у великій кількості серед матеріалів поселення поблизу с. Зарубинці¹¹, на Корчуватівському могильнику¹². На пам'ятках зарубинецької культури зустрічаються горщики, прикрашені наліпними підківками — півмісяцями¹³. Лише горщик з двома ручками (рис. 3, 7) за формою близький до посуду липицької культури. Аналогії для мисок знаходимо як на поселеннях, так і на могильниках зарубинецької культури¹⁴.

Імпортний посуд засвідчений уламками бочків та профільованих з зовнішньої сторони ручок амфор жовтувато-сірого кольору.

Металеві вироби представлені залізними ножами, шилами, залізною пряжкою, бронзовими фібулою та ромбовидною підвіскою.

Фібула є похідною від так званих очковидних фібул. Вона мала широку, із внутрішньої сторони рівну, а з зовнішньої ребристу дужку. Вздовж обох боків дужки проходили заглиблені зигзагоподібні лінії. Голівка фібули із загнутим догори гачком та наскрізним отвором для штифта відділена від дужки поперечною підпірною плиткою. Пружина, що складається із восьми витків, намотана на штифт, просунутий через голівку фібули, її тягива була закріплена між гачком та підпірною плиткою (рис. 4, 8). Ніжка фібули із приймачем та голка не збереглися.

Хронологічно пізнішими від згаданих комплексів є напівземлянка споруда IV та яма № 14, які відносяться до черняхівського періоду. Напівземлянка мала овальну форму, витягнуту з південного сходу на північний захід; врізані у материк стінки донизу дещо звужувались, долівка рівна. В тій частині, де споруда перекривала більш ранню яму, долівка була підсилена глиною. Розміри споруди 3,6×4,8 м, глибина 0,9 м від сучасної поверхні. Яма мала округлу в плані форму, стінки вертикальні, дно рівне. Діаметр ями 1,85 м, глибина 0,8 м від сучасної поверхні.

В гумусованому заповненні цих споруд виявлено уламки липної та кружалної кераміки. Липна кераміка представлена уламками опукло-боких горщиків із відігнутими назовні вінцями. Кружална — складається

¹¹ Є. В. Максимов. Археологічні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці.— Археологія, т. XVIII. К., 1964, стор. 77, табл. I, 4, 8; табл. II, 1, 3; табл. III, 2, 3, 8, 10.

¹² И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 84, табл. II, 62; табл. III, 58.

¹³ В. П. Петров. Зарубинецкий могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 41—42, рис. 6, 2, 3; И. М. Самойловский. Вказ. праця, стор. 85, табл. III, 71; табл. V, 96, 102, 103; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура, табл. V, 3, 13.

¹⁴ Є. В. Максимов. Вказ. праця, стор. 81—82, табл. V, 4, 5, 7, 8; В. П. Петров. Вказ. праця, стор. 37, рис. 1, 1; рис. 11, 1; И. М. Самойловский. Вказ. праця, табл. IV, 74, 93; табл. VII, 74; П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 47, рис. 17; Ю. В. Кухаренко. Чаплинский могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, табл. II, 8, 12, 14; табл. IV, 8, 17; табл. V, 11, 24; табл. VII, 11, 21; Пого ж. Зарубинецкая культура, табл. VI, 10—45.

з уламків, опуклобоких горщиків та ребристих мисок, що мали в тісті значну домішку піску, або були виготовлені з відмученої глини (рис. 4, 3). До цих комплексів відноситься і бронзова двочленна фібула арбалетної конструкції. Вона має гостро профільовану, трикутну в перерізі дужку, яка поступово звужується і переходить в ніжку. Пружинний апарат складається з восьми витків, намотаних на залізний штифт, який проходить через голівку фібули, голки та нижньої тятиви, що творять єдине ціле. Приймач, який не зберігся, найбільш правдоподібно, відносивсь до типу підв'язних. Довжина фібули 4,3 см (рис. 4, 7).

У результаті досліджень поселення відкрито також житло VIII—IX ст., що вказує на наявність окремого ранньослов'янського шару.

Житло являло собою напівземлянку майже чотирикутної форми з трохі заокругленою південною стінкою. Вирізані в материк стінки вертикальні, долівка рівна. У південно-західній частині, де житло перекивало більш ранню яму, вона була підсипана глиною. Розміри житла 2,8×3,3 м, глибина 0,65 м від сучасної поверхні.

У південній частині долівки житла, саме на заповненні ями знаходилося вогнище. Воно було викладене з досить великих кусків каменю-пісковика, не скріплених глиною, які внаслідок сильного перепалення розсипались. Розміри вогнища 0,6×0,9 м.

Основним матеріалом, знайденим в заповненні житла, є кераміка. Вона мала в тісті значну домішку піску, шершаву поверхню темносірого кольору; випал середній.

Асортимент посуду представлений уламками грубостінних горщиків із обточеною поверхнею. Тулуб опуклий, плічка низькі, невиділені, вінця розхилені назовні з косозрізаним краєм. Діаметр вінця 18—24 см. По плічках горщики були прикрашені горизонтальними лініями, або хвилястим багаторядним орнаментом (рис. 4, 1, 2).

Таким чином, на поселенні в Ремезівцях виявлені комплекси липицької культури, культури полів поховань черняхівського типу та слов'янське житло другої половини I тисячоліття н. е. Вперше на території Верхнього Подністров'я вдалося чітко простежити взаємопроникнення елементів липицької та зарубинецької культур. Створюється враження, що липицькі матеріали нашаровуються на більш ранні зарубинецькі пам'ятки. Окремих зарубинецьких комплексів поки що тут не виявлено, але не виключена можливість, що вони можуть бути відкриті на цьому поселенні. Привертає до себе увагу і дата виникнення цього поселення. На відміну від інших липицьких пам'яток Верхнього Подністров'я, які датуються, як правило, першими століттями нашої ери, поселення в Ремезівцях виникло наприкінці I тисячоліття до н. е., на що вказує наявність тут фібули, яку можна датувати цим часом¹⁵. Поки що не з'ясовано, коли припинило своє існування це поселення. В усякому разі, виявлення в одній із споруд фібули, яка є похідною від так званих очковидних, вказує, що поселення у II ст. н. е. ще існувало. Ця фібула за Альмгреном датується кінцем згаданого століття¹⁶.

Пам'ятки черняхівського типу на основі фібули з підв'язним приймачем, описаної вище, можуть бути датовані III, або, можливо, початком IV ст. н. е.

Наявний матеріал з поселення в Ремезівцях дозволяє простежити типологічний зв'язок грубої ліпної кераміки, яку ми характеризуємо як зарубинецьку, з ліпною керамікою черняхівського типу.

Разом з тим слід підкреслити, що ліпна кераміка липицької культури типологічно не зв'язується з більш пізніми пам'ятками на цій території.

¹⁵ Фібула знайдена на поселенні В. М. Цигиликом у 1966 р.

¹⁶ Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Leipzig, 1923, стор. 27, табл. III, 53.

Слов'янське житло на поселенні в Ремезівцях відноситься до верхнього культурного горизонту і може бути датоване на основі кераміки VIII—IX ст. н. е.

Н. М. КРАВЧЕНКО

ПОХОВАННЯ V СТ. Н. Е. З С. ВІЛЬШАНКИ НА КИЇВЩИНІ

За останні роки збільшилась кількість фактів, що свідчать про існування черняхівської культури в середині I тисячоліття н. е. Крім того, в літературі з'явилися перші спроби довести на матеріалі зв'язки між черняхівською культурою та культурою другої половини I тисячоліття, принаймні, на окремих територіях Лісостепу¹. Але шлях від цих зусиль до переконливих висновків, безумовно, веде через з'ясування тих конкретних умов, за яких на зміну черняхівській культурі прийшла культура другої половини I тисячоліття, а також — з'ясування головних факторів, що мали вплив на цей процес.

Найбільш складним в періодизації матеріальної культури пізнього залізного віку на території українського Лісостепу є визначення комплексів V ст., саме які повинні, на думку дослідників, пролити світло на останній етап черняхівської культури.

Ми звертаємо увагу на археологічний комплекс, що походить з с. Вільшанки Васильківського району Київської області (відомий в літературі як комплекс з Барахтянської Вільшанки), визначений в свій час дослідниками, як пам'ятка римської доби і черняхівської культури².

Речі з Вільшанки у передвоєнні роки зберігалися в фондах Державного історичного музею УРСР і під час війни та окупації Києва були втрачені. На жаль, зображення їх, що з'явилися в публікаціях архівів О. А. Спицина³ були неякісні й виключали будь-яку можливість використовувати цей комплекс в спеціальних дослідженнях.

Тим часом у передвоєнні роки комплекс речей з Барахтянської Вільшанки був оброблений для першого тому «Корпусу черняхівських пам'яток», над складанням якого працював колектив Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. П. Петрова. В особистому архіві В. П. Петрова збереглися малюнки і фотографії речей цього комплексу, які були люб'язно надані автору цих рядків.

З приводу обставин, що супроводили знахідку, та складу комплексу в джерелах існують деякі розбіжності, які потребують уточнення.

Вперше про вільшанську знахідку згадується у «Каталозі XI археологічного з'їзду в Києві». В ньому перелічуються такі предмети: маленька бронзова фібула арбалетного типу з пластинчатою дужкою; черепашка *Sruaga tigræa* з просвердленою для носіння як підвіски; римська срібна монета часів Антонінів з отвором для підвішування; дві бронзові підвіски; плоскі трикутні на дротяних кільцях; три підвіски до намистини у вигляді кігтя з кольорового скла; 16 різних скляних намистин: чотири — у вигляді розетки, дві — інкрустовані, інші — гладкі, однокольорові; бронзова пряжка з товстим загнутим язичком; маленьке потинове

¹ И. П. Русанова. О керамике раннесредневековых памятников верхнего и среднего Поднепровья. Славяне и Русь. М., 1968, стор. 149—150; Э. А. Симонович. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья.— СА. М., 1966, № 3, стор. 45—50. В. Т. Баран. О соотношении культур римского и раннесредневекового времени на территории Северного Прикарпатья и Юго-Западной Волины.

² А. А. Спицын. Поля погребальных урн.— СА, X. М., 1948, стор. 61—62.

³ Там же.

дзеркало, на звороті — коло з променями і вушком посередині; уламки залізного ножа ⁴ (рис. 1, 1—24).

У каталозі відсутні дані щодо обставин знахідок. Останні описані О. А. Спициним. Згідно О. А. Спицину, речі було знайдено під час копання льоху, в ямі, разом з обгорілими людськими кістками ⁵. О. А. Спицин, посилаючись на зібрання Київського університету, називає в цій колекції також дві миски ⁶. Про які миски йдеться? М. О. Тихонова в примітці до зазначеного місця у Спицина вказує, що одна миска зберігається

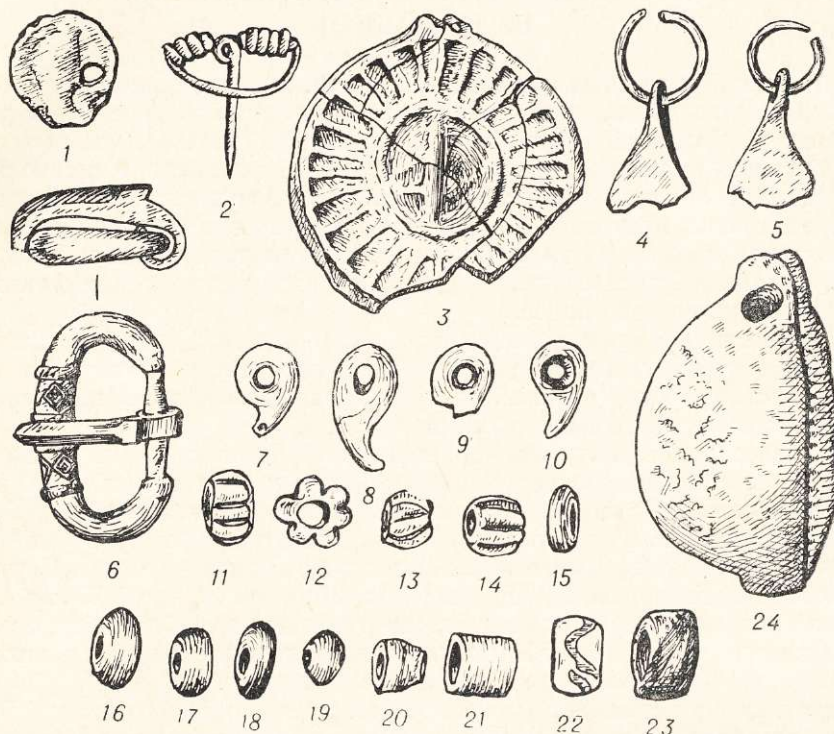

Рис. 1. Археологічний комплекс з с. Вільшанки:

1 — римська срібна монета-підвіска; 2 — бронзова фібула; 3 — потинове дзеркало; 4, 5 — бронзові підвіски; 6 — бронзова пражка; 7—10 — підвіски з кольорового скла; 11—23 — скляні намистини; 24 — черепашка-підвіска.

в Державному історичному музеї УРСР ⁷. Дійсно, тут до війни зберігалася миска під № 18014 з Барахтянської Вільшанки (рис. 2). Про нахождение миски як знахідки дуже цінної для датування згадується в АЛЮРі за 1898 р.: в ній виявлений скарб монет II—III ст. н. е. Миска потрапила до зібрання В. В. Хвойка ⁸. Беручи до уваги, що після смерті В. В. Хвойка речі з його зібрань поступили до Київського міського музею, а звідти перейшли у Державний історичний музей УРСР, ми маємо всі підстави ототожнювати миску під № 18014 з тією, про яку йде мова в АЛЮРі. Цієї ж думки дотримується В. П. Петров ⁹. Проте судячи з усього, миска № 18014 не входила до поховального комплексу, який описав О. А. Спицин. По-перше, тому, що остання знаходилась в зібранні

⁴ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве. К., 1899, стор. 77, № 13—22.

⁵ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 61.

⁶ Там же, стор. 61.

⁷ Там же, стор. 71, пр. 27.

⁸ АЛЮР, т. I, К., 1899, стор. 80.

⁹ В. П. Петров. Памятники культуры полей погребений по материалам фондов КГИМ. К., 1940. Рукопис. Научный архив Института археологии АН УРСР, № 96, стор. 12.

В. В. Хвойка і не фігурувала на виставці; по-друге, миска містила скарб монет, що не характерно для поховальних комплексів: монети зустрічаються в останніх тільки як поодинокі знахідки; і, нарешті, інвентарний номер далекий по значенню від номерів інших речей комплексу. Таким чином, до складу вільшанського комплексу можуть бути зараховані лише речі, зазначені в «Каталозі», і весь комплекс має бути пов'язаний, судячи з усього, з похованням — тілоспаленням.

Як зазначалося вище, в літературі вільшанська знахідка інтерпретувалась як пам'ятка римської доби і відносилась до черняхівської культури. Але, на нашу думку, є всі підстави переглянути питання про датування комплексу і його культурну належність.

Монета типу Антонінів, що належить до комплексу, ніякою мірою не вирішує питання про хронологію. У землю остання потрапила вже у вигляді підвіски (рис. 1, 1). Наявність монети у складі комплексу дозволяє лише говорити про час *a quo*, тобто не раніше другої половини II ст. н. е. Щодо часу *ad quem*, то монетами II ст. продовжували користуватися і в наступні часи¹⁰. Питання про датування вільшанського комплексу необхідно вирішувати, виходячи з характеру речей.

З огляду на це особливої уваги заслуговує наявність в комплексі бронзового дзеркала та пряжки.

Дзеркало належить до типу дисковидних, з петельчастим вушком на звороті і геометричним орнаментом, що утворює рельєфний обідок навколо вушка та радіальні перепонки, які поєднують останній з краєм диску (рис. 1, 3). Розміри дзеркала, як і інших предметів, на жаль, залишаються не встановленими через те, що на малюнках не був зазначений масштаб. Судячи з того, що діаметр монети, тип якої встановлений, наближається до натурального, вважаємо, що і інші розміри також наближаються до натуральних. В такому разі діаметр дзеркала — 6 см.

Дисковидні дзеркала з петельчастим вушком та геометричним орнаментом з'являються на території Надкубання і Північного Кавказу в пам'ятках кінця IV—V ст.¹¹ і набувають особливого поширення у аланських пам'ятках VI—VII ст. В нашому випадку дуже важливо визначити, з яким періодом можна пов'язати використання цього типу дзеркал на зазначеній території. Найбільш детального вивчення розглядувана категорія речей знайшла у спеціальній праці Іохіма Вернера, де зазначено, що саме такий тип дзеркал, який зустрінуто у Вільшанці — тип Чмі-Брігеціо, пов'язаний з аланськими пам'ятками і набуває найбільшого поширення протягом V ст. на території від Північного Кавказу до Наддунав'я. На відзнаку від них, ранні типи дзеркал, на думку Вернера, мають титли та рельєфні малюнки на звороті¹².

На карті поширення дзеркал типу Чмі-Брігеціо І. Вернер зазначає 32 пункти, з яких два знаходяться у Наддніпров'ї (Бізюків Монастир та невідоме місце в Наддніпров'ї). Вільшанська знахідка не зазначена. Але для нас важливим є факт, що в Наддніпров'ї зазначено ще кілька

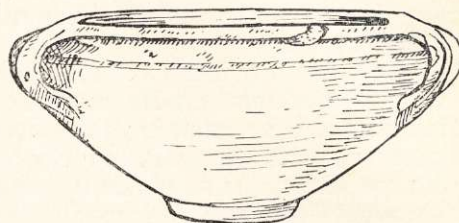

Рис. 2. Керамічна миска.

¹⁰ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959, стор. 63—64.

¹¹ Н. Я. Мерперт. О генезисе салтовской культуры.— КСИИМК, XXXVI. М., 1951, стор. 18.

¹² I. Wegner. Beiträge zur Archäologie des Attilareiches. München, 1956, стор. 19. Трохи раніше таку ж думку висловила і Т. Н. Кніпович (Танаис. М.—Л., 1949, стор. 52—59), відрізняючи дзеркала пізньосарматської доби з тамговидним знаком на звороті від більш ранніх.

пунктів, з яких походять дзеркала інших типів, але близьких за часом. Так, із зібрань Ханенко походять два екземпляри типу Березівка (Київ та Київська губернія), а також кілька екземплярів типу Карпівна (Київ та Ольвія)¹³. Переважна кількість дзеркал цього типу зустрінуто у Наддунав'ї.

Поширення дзеркал типу Чмі-Брігеціо I. Вернер пов'язує з часом існування держави Аттили. Він також вважає, що в ході гунської експансії зі сходу на захід окремі елементи проникали на північні території, охоплюючи кордони південної Росії¹⁴. Ці події пов'язані з кінцем IV—V ст. Датування комплексів, до яких входять дзеркала типу Чмі-Брігеціо, саме V ст. підтверджують монетні знахідки та добре датовані типи фібул¹⁵.

Остаточо зупинитися на V ст. дозволяють і інші типи речей вільшанського комплексу. Насамперед це бронзова пряжка (рис. 1, б). Для Наддніпров'я остання є унікальним примірником, як за особливостями форми, так і за оздобленням. Зроблена з бронзи, з масивною дужкою та язичком, загнутим на вільному кінці, вона нагадує пряжки черняхівської культури (Черняхів, Маслово). Разом з тим, конструктивні особливості, а саме наявність в основі дужки стержня, і, крім того, характерне оздоблення дужки рельєфним геометричним орнаментом дозволяє віднести пряжку до найбільш пізніх європейських варіантів пряжок із стержнем (в літературі — пряжки типу омега або Д-подібні). Орнаментовані у такий спосіб пряжки поширюються у третій чверті I тисячоліття¹⁶. Така деталь, як обмежувач для язичка, з'являється на пряжках другої половини I тисячоліття (пряжки типу Суук-Су).

Таким чином, вільшанський примірник являє собою поєднання стилевих особливостей пряжок черняхівських та другої половини I тисячоліття (слов'яно-аварської епохи) і, мабуть, відбиває збіг у часі цих двох стилей. Дійсно, таким часом для території Наддніпров'я могло бути V ст. Перехідні типи пряжок добре відомі в черняхівських пам'ятках. Це пряжки з цільновідлитою пластиною (Косанівський могильник, Новоолександрівське поховання); відомі пряжки з головою варвара та з орнаментованою пластиною (Привільне). Не суперечать пропонованому датуванню і інші знахідки вільшанського комплексу. Так, скляне намисто з канелюрами добре відоме у північнокавказьких комплексах, датованих монетами V ст.¹⁷, а також в Кримських похованнях, датованих V—VII ст.¹⁸

З попередньою епохою на території Подніпров'я вільшанський комплекс поєднує арбалетна фібула, монета та черепашка-підвіска. Крім того, обряд тілоспалення, зазначений у О. А. Спицина, також дає перевагу на користь місцевого походження цього поховання.

Щодо культурної належності вільшанської знахідки, то наявність значної кількості нечерняхівських елементів, зібраних в одному ком-

¹³ I. Wegner. Beiträge..., табл. 45, 4, 6; табл. 74.

¹⁴ I. Wegner. Вказ. праця, стор. 35.

¹⁵ З огляду на це звертаємо увагу на комплекс речей з поховання поблизу Унтерзібена (Нідеростерейх) в Німеччині. До комплексу належить, крім дзеркала типу Чмі-Брігеціо, також фібула типу Zikadenfibel, що дозволяє датувати комплекс в цілому не раніше початку V ст. До цього ж часу належить і комплекс речей з поховання № 1 могильника у Лаа поблизу Тайї (Laa an der Thaya). З нього походять, крім уламка дзеркала типу Чмі-Брігеціо, бронзова пряжка з рельєфним орнаментом на дужці, датована не раніше V ст., халцедонові намистини, черепашка Surgaea tigræa та посудинка — біконічна чаша з глини. Таким чином, за складом комплексу, знахідка з Лаа дуже близька до вільшанської.

¹⁶ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани. К., 1960, стор. 111.

¹⁷ А. А. Спицын. Могильник V в. в с. Черноморье.— ИАК, вып. 23. СПб., 1907, стор. 105, рис. 18, 15, 16.

¹⁸ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов.— ИАК, вып. 19. СПб., 1906, табл. III, 1, 5.

плексі, змушує поставити під сумнів черняхівську належність останнього, незважаючи на те, що відомо багато прикладів проникнення східних елементів у пам'ятки черняхівської культури, особливо протягом IV — початку V ст. (Кантемирівка, Леськи та ін.).

Разом з тим, створюється враження, що вільшанський комплекс міг утворитися як ціле десь на території поширення аланської культури. Про це свідчить наявність європейського типу пряжки, а також загальний склад комплексу, аналогії якому зустрічаються поки що лише у Наддунав'ї. Якщо це дійсно так, то для датування вільшанського комплексу V ст. маємо всі підстави.

Аланські елементи в середовищі черняхівської культури на пізньому етапі існування останньої дають можливість скласти уявлення про характер зв'язків місцевого населення Наддніпров'я в добу великого переселення народів, коли гинули одні політичні об'єднання і виникали інші.

П. І. ХАВЛЮК

ГОНЧАРНИЙ ГОРН КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ В С. ТАРАСІВЦІ НА ВІННИЧЧИНІ

Під час реконструкції шосейного шляху Умань — Немирів у с. Тарасівці Гайсинського району будівельники розрили значну частину узбіччя дороги на схилі плато поблизу невеликого струмка, по обох берегах якого виявлені залишки селища культури полів поховань черняхівського типу. Саме біля будинку шляхового майстра бульдозером була зрізана половина добре збереженого гончарного горна, розкопаного пізніше у стінці водозливної канави.

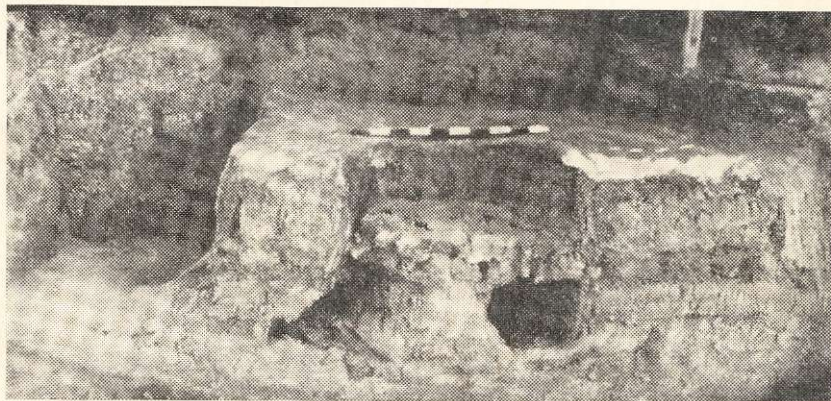

Рис. 1. Гончарний горн черняхівської культури в селі Тарасівці.

Залишки горна, врізаного у материк, збереглися на глибині 0,50 м від сучасної поверхні (рис. 1, 2). Челюсті топочної, або опалювальної, камери знаходилися у південно-східному боці. Вони вирізані у материковій стінці товщиною 0,84 м, яка відділяла горн від передпечної ями. Форма челюстей нагадує видовжений овал (ширина 0,54 м, найбільша висота в центрі 0,25 м). На відстані 0,5 м від устя топка різко підвищувалась і з'єднувалась із топочною камерою.

Топочна камера поділена на два несиметричних рукави, або канали, підприм глиняним стовпом, чи козлом, який знаходився в самому

центрі цієї камери. У плані козел мав клиновидну форму від челюстей і напівкруглу форму з боку задньої стінки топочної камери. Він підтримував горизонтальний решітчастий черінь з продухами, що ділив горн на два яруси: верхній, в який ставили для випалу посуд, і нижній, де спалювалися дрова. Стінки й дно топки обмащені глиною. На поверхні обмазки помітні відбитки дерев'яних брусків, які стелили на глину під час спорудження печі. Лівий бік топочної камери біля дна прямий, правий — має овальне загладження. Висота топочної камери 0,37 м. Черінь її нахилений по осі горна на південний схід, до челюстей він нижчий, а на протилежному боці — вищий.

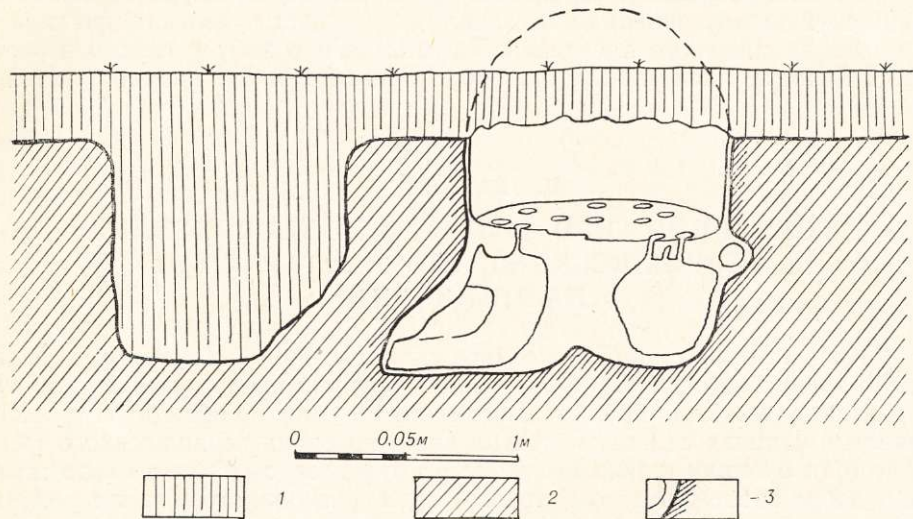

Рис. 2. Схематичний план гончарного горна черняхівської культури з с. Тарасівки: 1 — дерновий і культурний шар з відходами виробництва; 2 — материковий ґрунт; 3 — глиняна обмазка з прилеглим до неї обпаленим материком.

Діаметр верхнього ярусу горна (обпалювальної камери) 1,03 м біля череня і 1,08 м на висоті 0,38 м від череня (до цієї висоти збереглися стінки верхнього ярусу). На верхній площині череня добре помітні дев'ять продухів-каналів діаметром 5—6 см (рис. 3), через які у верхній ярус проходило гаряче повітря й газ. Товщина череня неоднакова: з боку челюстей — 0,17 м, біля задньої стінки — 0,25 м. Тут черінь врізаний у материк. Для його міцності у глину примішувалась солома або дрібні прутики лози, відбитки яких помітні у випаленій глиняній масі.

Нижня площина череня з боку топки оплавлена вогнем під колір світлозеленої поливи. Слідів риштування, на якому трималась піч під час її спорудження до повної просушки, не виявлено.

На стінках горна та череня помітні відбитки пальців гончара, що будував чи лагодив горн. Верхня частина обпалювальної камери, судячи з нахилу вцілілих стінок, мала куполоподібну форму. На південний схід від горна простежена прямокутна передпічна яма довжиною 0,70 м, з якої в топку клалися дрова і вигрібався попіл. До половини яма була заповнена гумусованим ґрунтом, змішаним з відходами виробництва — кількома десятками дрібних фрагментів сірої гончарної кераміки черняхівського часу.

Приналежність горна до культури полів поховань черняхівського часу підтверджується і наявністю черняхівської кераміки у самому горні як у верхньому, так і в нижньому, його ярусах разом з шматками дубового вугілля й шару попелу (рис. 4, 1—8). Вся вона виготовлена на гон-

чарному крузі, жодного ліпного черепка тут не знайдено. Кераміка різно-типова. Дві мисочки виготовлені з добре відсіяної сірої глини, поверхня підлискована (рис. 4, 7—8), ще дві мисочки мають шерехату поверхню (рис. 4, 1, 3). Решта черепків — уламки горщиків з сильно відігнутими вінцями (рис. 4, 2, 4—6). Вони виготовлені з сірої глини з значною домішкою піску. Стінки деяких посудин у нижній частині ще до випалу навмісне рустовані.

Горн функціонував досить довгий час. Про це свідчать такі факти: ґрунт навколо стінок горна на відстані 10—12 см обпалений до червоного

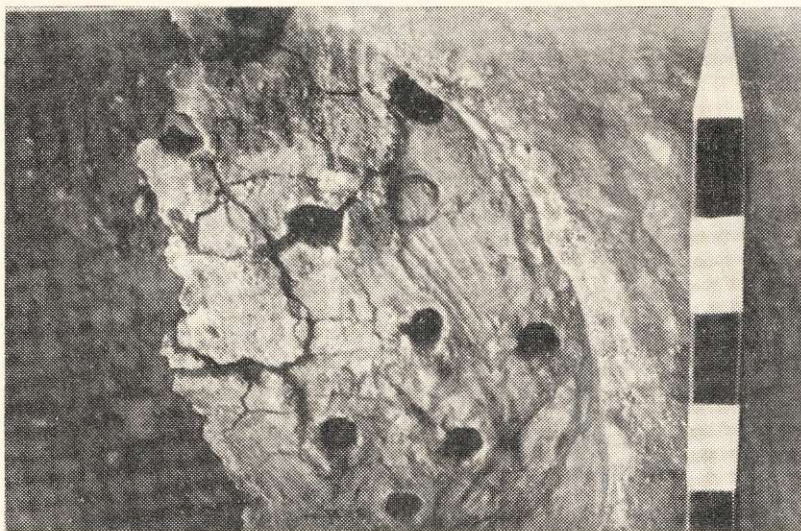

Рис. 3. Частина череня гончарного горна черняхівської культури з с. Тарасівки.

кольору, горн неодноразово ремонтувався, бо в окремих місцях на його стінках помітні пізніші намащування глини; на черені два продухи забиті глиняними пробками (рис. 3).

Тарасівський горн за конструкцією являє собою двох'ярусну споруду.

Решітчастий черінь, що опирався на козла, служив перегородкою між ярусами і одночасно був подом, або черенем, верхнього ярусу, на який ставився для випалу посуд. Верхній ярус у плані мав круглу біля череня і куполоподібну зверху форму.

Невеликий розмір горна (1×1 м) свідчить, що він належав окремому гончару — реміснику. Керамічна продукція його була розрахована для місцевих потреб.

Потрібно відзначити той факт, що в момент припинення використання горна він залишався повністю справним. На черені знайдені шматки верхньої сферичної частини, яка з часом зіпсувалася. Отже, використання горна припинилося раптово і, ймовірно, разом з припиненням життя на селищі.

На протилежному боці струмка, у селищі, місцевими жителями випадково розкопана господарська яма. В ній виявлено червоноглиняну амфору III—IV ст. н. е. з гофрованою поверхнею і гончарний сіроглиняний зерновик. Амфора була розбита і не збереглась. Зерновик має висоту 0,60 м. На його стінці добре помітні намальовані вершник на коні та круг. На відстані 30 м на північний схід від розкопаного горна виявлені залишки ще одного горна. Від нього збереглась лише частина топочної

камери у вигляді глиняної плями червоного кольору. Ні конструкцію горна, ні його розміри встановити не вдалося.

У цілому керамічний матеріал з горна й поселення відноситься до заключної пори існування черняхівської культури, а тому і горн, і селище можуть бути датовані кінцем IV ст. н. е.

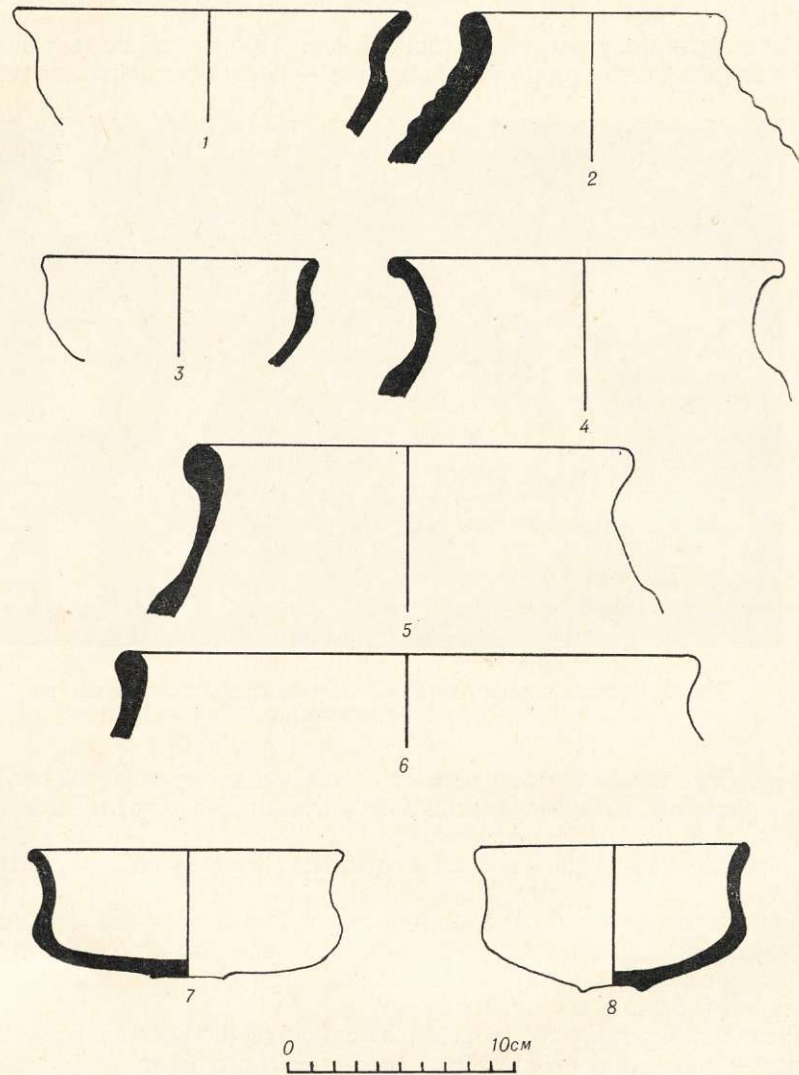

Рис. 4. Зразки виробничих відходів з гончарного горна черняхівської культури в с. Тарасівці.

Аналогічні за конструкцією гончарні горни давно відомі на території Західної України в Неслухові¹, а також на Лівобережжі Подніпров'я. Але потрібно відзначити, що в басейні Дністра³, суміжному з П

¹ Leon Kozłowski. Zarys pradziejow Polski południowo-wschódniej. Lwów 1939, стор. 101, рис. 9.

² И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 155, рис. 84.

³ М. А. Тиханова. О локальных вариантах черняховской культуры.— СА. 1957, № 4; И. Д. Зильманович. Гончарные печи Луки-Врублевецкой.— КСИ. вып. 112. М., 1967, стор. 112—117.

денним Побужжям, а також в басейні Західного Бугу⁴ відомі горни кельтського типу. За розмірами вони значно більші випалювальної камери із підірною стінкою замість козла. Чи існували вони на території Південно-Бузького басейну? Відповідь на це можуть дати лише майбутні дослідження.

Щодо знахідки гончарного горна черняхівської культури у с. Тарасівці можна сказати, що він має певний інтерес, бо до цього часу черняхівські горни в добре збереженому стані на Південному Бузі ще не зустрічалися.

⁴ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 235—237, рис. 13.

Е. О. СИМОНОВИЧ

ХІРУРГІЯ В ЧЕРНЯХІВСЬКУ ЕПОХУ

Історії відомі досягнення медицини у Римській імперії. Вчені Риму увібрали знання, накопичені грецькими і олександрійськими лікарями. В перші століття нашої ери вчені-лікарі Цельс і Гален були найвидатнішими медиками після Гіппократа. Великі успіхи були досягнуті і в галузі, що нас цікавить,— хірургії. Хірургічного втручання вимагали поранені воїни під час постійних походів, гладіатори, що виступали в цирках на потіху натовпу, а також цивільне населення багатолюдних міст¹. Були створені хірургічні інструменти, знайдені в Помпеї і Геркуланумі. Ось для прикладу перелік хірургічних та інших медичних інструментів, наведених Л. А. Нейгебауером: зонди різноманітної форми; інструменти для припікання; гострі і тупі гачки; спеціальні ложечки для ліків; трубочки для впорскування або випускання рідини з тіла; досить складні діоптри, що застосовувались при лікуванні жіночих хвороб; флеботоми ветеринарів; різноманітні ножі, пінцети і кліщі².

Вже тоді в Італії робилися операції по вилученню сторонніх тіл; по вирізання пухлин; трепанації черепів; операції очей; вирізання поліпів з носоглотки; виривання зубів; трахеотомія; проколи грудної клітки і живота ножем або розпеченим залізом при нагноєннях і водянці; хірургічне лікування статевих органів і допомога при родах, яка зводилась, в разі загрози життю матері, в основному до знищення і вилучення плода. С. І. Фіногенова в спеціальній статті показала розвинутий різноманітний спеціалізований інструментарій стародавнього хірурга³. Знахідки хірургічних інструментів відомі і на північних берегах Чорного моря⁴. Антична культура в різних її проявах завдяки грекам-переселенцям проникала на береги Чорного моря і поширила свій вплив вглиб Лісостепу, збагативши культуру місцевих племен. Як справедливо зазначив Д. Б. Шелов, античні міста-держави стали невід'ємною частиною припонтійських областей, і в процесі їх розвитку відбувалося взаємопроникнення культур античної і місцевих племен, що почалося з часів

¹ М. Е. Сергиенко. Простые люди древней Италии. М.—Л., 1964, стор. 32—50, 70.

² Л. А. Нейгебауер. О древних хирургических и гинеатрических инструментах, найденных в развалинах городов Помпеи и Геркуланума.— Варшавские университетские известия, 1884, № 1—5, стор. 1—64.

³ С. И. Финогенова. Античные медицинские инструменты.— СА. М., 1967, № 1, стор. 147—161.

⁴ В. Ф. Гайдукевич. Некрополи некоторых боспорских городов.— МИА, № 69. М., 1959, стор. 219.

скіфського періоду і продовжувалося у сарматську епоху, впливаючи на соціально-економічний розвиток аборигенів⁵.

Відгуки впливів еллінської цивілізації простежуються у Придніпров'ї, Побужжі і Подністров'ї і в часи, що настали після зруйнування більшості античних міст, в культурі полів поховань черняхівського типу, досить поширених на Україні в першій половині I тисячоліття н. е. Проте про існування впливів в галузі медицини, зокрема хірургії, на загальноприйняті у місцевих племен способи лікування можна тільки здогадуватись. Про медичну допомогу скотарям і землеробам перших століть нашої ери, що жили в українському Степу і Лісостепу, свідчать сліди лікування переломів кісток і пошкоджень черепів, а також вирвані зуби у кістяків з стародавніх могильників⁶.

Певні предмети, які пов'язані з магією, і сліди перекопування могил своїх родичів не стільки з метою пограбування, скільки через побоювання гаданої шкоди, яку міг заподіяти померлий, говорять про рівень розвитку ідеологічних уявлень того часу. Інвентар, що супроводжував покійника, свідчить про віру в загробне життя, тобто про неповне вмирання істоти чоловіка і протиставлення плотської оболонки і душі. На такому рівні розвитку суспільства «фантастичне відображення людського буття в людській голові», за словами Ф. Енгельса з приводу релігії і її виникнення, було неминучим. А втім і в античному світі амулети-обереги і чаклунство не були відокремлені непрохідною межею від наукової медицини того часу. Про різноманітність амулетів-оберегів в тій же Ольвії добре відомо з літератури⁷. Незважаючи на високий рівень економічного і культурного розвитку стародавніх осілих місцевих племен України, можна припустити, що спеціалізована медична допомога або була зовсім відсутня, або була надзвичайно примітивна. Справді, навіть описані в «Ілліаді» Гомера випадки лікування ран не потребували особливого інструментарія і не залишили б археологічних слідів, як, наприклад, випливає із опису допомоги, яку подали ураженому під час бою Евріпілу, сину Енаймона, в якого націлився Паріс. Стрілу у пораненого витягнув не лікар, а такий же воїн — Патрокл⁸.

Чи не такого ж роду допомогу одного воїна другому ми бачимо на торевиці з зображеннями скіфів? Проте зазначений вище прогрес медицини і, зокрема, хірургії в римський час не міг не торкнутись місцевих племен лісостепової і степової зон, тісно пов'язаних взаємоспілкуванням з провінціально-римською цивілізацією. Тоді вже, наприклад, для витягання стріл, що глибоко проникали в тіло, був винайдений Діоклом з Каріста спеціальний інструмент, який згадував ще Цельс. Подібні досягнення античної медицини, як тільки вони ставали відомими варварам, не могли залишити останніх байдужими і сприяли розвитку власної медицини.

Деякі нові відомості про розвиток хірургії в Степовій та Лісостеповій Україні дали знахідки незвичайних, в порівнянні з побутовими предметами, ножів, виявлених при розкопках могил III—V ст. н. е. на Лівобережжі у Лохвиці на р. Артополот і на Правобережжі в Журавці на притоці р. Ольшанки. Перша знахідка описана Д. Т. Березовцем і В. П. Петровим в числі речей невідомого призначення: «залізний предмет, можливо, ніж з лавролистим обоюдогострим лезом і чотиригран-

⁵ Д. Б. Шелов. Античные государства Северного Причерноморья и их место в истории народов СССР.— ВИ. М., 1965, № 11, стор. 31—42.

⁶ В похованні № 26 поблизу вівчарні радгоспу Придніпровського констатовано слід складного перелому стегна біля верхнього епіфіза, яке зрослося після лікування. Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья.— СА, XXIV. М., 1955, стор. 301.

⁷ K. Majewski. Olbia. Odkrycia i badania archeologiczne w Olbii nad Bohem.— Prace zakładu archeologii antycznej IHKM PAN, 20. Warszawa, 1962, стор. 77.

⁸ Гомер. Иллиада. Л., 1956, стор. 529.

ним черешком, який звернутий джгутом і закінчується загином, що утворює колючку»⁹ (рис. 1, 3). Друга знахідка із Журавки мала іншу форму — це був ніж з ланцетовидним обоюдогострим клинком і циліндричним залізним держакком, який закінчувався плоским кружечком у вигляді шляпки (рис. 1, 1). Решта ножів, знайдених на поселенні у великій кількості, не були схожі на нього, що свідчить про особливе призначення

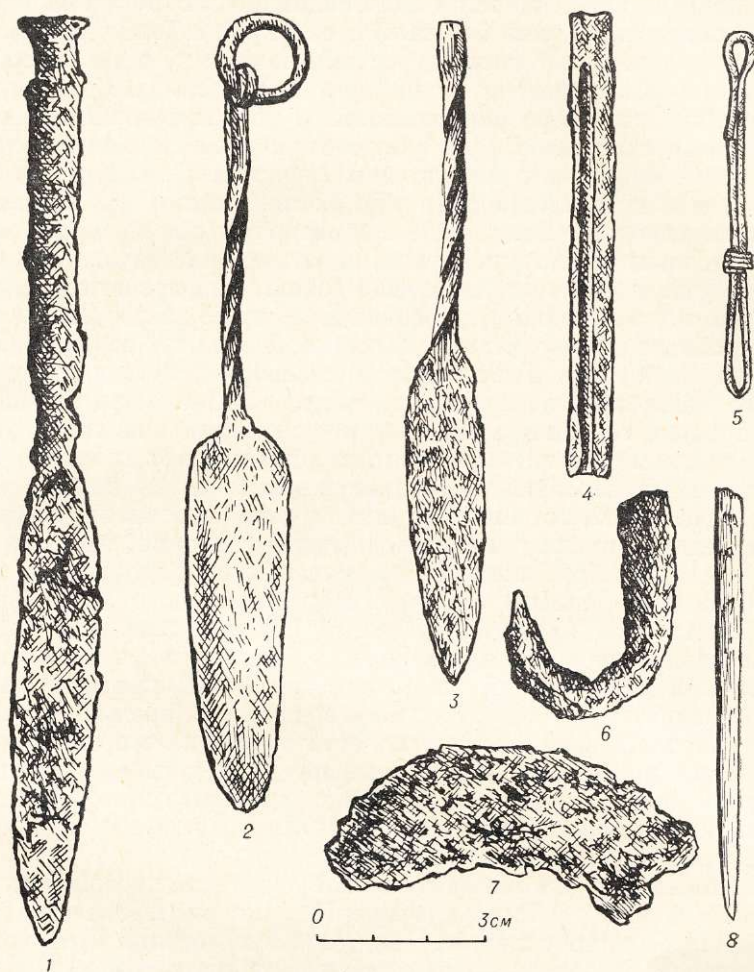

Рис. 1. Археологічні знахідки металевих і кістяних інструментів з Лисостепової (1, 3—8) і Степової (2) України: 1, 4—8 — Журавка; 2 — Коблеве; 3 — Лохвиця.

цього предмета. Відкрите у 1965 р. в Причорномор'ї у с. Коблеве поховання із спаленням цього часу прояснило, на наш погляд, спеціалізоване, а саме медичне призначення подібних ножів. В ямці серед перепалених кісток і уламків кераміки поховання «хірурга» трапилися два ножі. Уламки одного залізного нічим не відрізнялися від звичайних невеликих ножів того часу, що застосовувалися в побуті. Зате другий, зроблений з бронзи, що вже само по собі незвичайне для епохи розвинутого залізного віку¹⁰, був цілком подібний до знахідки з Лохвицького могильника,

⁹ Д. Т. Березовец и В. П. Петров. Лохвицкий могильник.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 96. Зазначимо при цьому, що серед інвентаря могильника трапився ще бронзовий однолезвий ножичок (стор. 98, табл. 1, 25).

¹⁰ У цьому зв'язку зазначимо, що в Римській імперії «в більшості випадків медичні інструменти були з бронзи». С. И. Финногорова. Вказ. праця, стор. 150.

за винятком того, що в петельку на кінці ножа було просунуте бронзове колечко для підвішування. Обидва леза ножа були тонкими і гострими (рис. 1, 2). У Помпеях і Геркуланумі серед ножів, знайдених в «домі хірурга» і поза ним, подібних до вищеописаних знайдено не було, але тут знахідки відносилися до більш раннього часу і віддалік від наших земель, де могли виробитися свої форми хірургічних ножів. Причому ланцетовидний клинок і ширший листовидний, з заокругленим нагострем на кінці лезом, відомий і в Італії, і на Україні. Такі ножі застосовувалися для різної мети. Ножі з гострим кінцем у давніх італійських медиків мали свою назву, як мали свою назву ножі, що закінчувалися заокругленням і якими розрізали абсцеси і робили пункції при водянці.

Подібні до скальпелів ножі з перевитим руків'ям відомі у західних слов'ян. Серія ножів, але однолезових, пристосованих для носіння на поясі, наведена в загальній праці Ю. Костжевського, В. Хмелевського і К. Яжджевського¹¹. Вони віднесені авторами до епохи переселення народів. Висловлюється припущення, що їх використовували як бритви. Таке застосування цих ножів не можна повністю заперечити, але обоюдогострі прямі ножі з Лохвиці і Коблева для такого застосування явно не придатні. Цікаво, що у черняхівській серії підвісок-речей з Опатова (поховання № 49), що відносяться до пізньоримського часу, ми знову знаходимо ножичок з перевитим руків'ям і вушком для підвішування поряд з простим господарським ножем, ножицями, підвіскою-лунницею і трьома предметами, які закінчуються різного роду гачками¹². Якщо врахувати, що з перелічених трьох предметів тільки один є типовим ключем, а два інших, хоч і названі молоточком і ключиком, найімовірніше були медичними інструментами хірурга, так само, як і мініатюрні ножиці, то закономірно виникає припущення про належність Опатовського поховання давньому медику. Нарешті, в похованні пізньоримського часу Алсолоц, яке автор публікації пов'язує з квадами, трапилося замкнуте кільце з дроту, на якому поряд з явним ключем від засуву висів ланцетовидний ніж, довший за лохвицький і коблевський, з меншим клинком і довшим руків'ям¹³. За таким поєднанням предметів, які дають Опатов і Алсолоц, звичайно, важко остаточно і категорично вирішити питання щодо призначення ножиць з перевитим руків'ям і ланцетовидним клинком, проте у нас немає підстав заперечувати думку про медичне призначення своєрідних бронзових і залізних ножиць, що походять з території Степової і Лісостепової України.

Цим можна було б і обмежитися, але наведений перелік хірургічних інструментів, відомих у Римській імперії, мимоволі штовхає на пошуки аналогії в середовищі варварів. Так, у давніх могилах культури полів поховань неодноразово знаходили бронзові пінцети різноманітної конструкції, які могли застосовуватися при хірургічних операціях. Проте з устанавленням медичного призначення подібних інструментів зустрічається більше труднощів. Справа в тому, що в Римській імперії епохи її занепаду поширився звичай знищувати волосся на тілі за допомогою всіляких способів (гоління, натирання шкіри пемзою, мазями, накладання пластрів з смоли і, звичайно, вищипування волосся пінцетами). Крім того пінцети, як відомо, застосовувалися для всілякого рукоділля, для знімання нагару з гноту примітивної лампи тощо¹⁴. Проте знахідка своєрідного бронзового пінцета на черняхівському могильнику Ружичан-

¹¹ J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jazdzewski. *Pradzieje Polski* Wrocław — Warszawa — Kraków, 1965, стор. 289, рис. 100, 27; стор. 294, рис. 101, 16, 17

¹² T. Reymann. *Dwa groby z okresu rzymskiego w Opatowie.* — *Swiatowit*, XVIII (1939—1945), 1947, стор. 167, рис. 2.

¹³ I. Bóna. *Beiträge zur Archeologie und Geschichte der Quaden.* — *Acta Archaeologica*, XV. Budapest, 1963, табл. XLIII, 15.

¹⁴ Л. А. Нейгебауер. Вказ. праця, стор. 129—130.

ка I¹⁵, який є повною аналогією італійським медичним пінцетам¹⁶, змінює справу. Оскільки застосування пінцетів під час хірургічних операцій перших століть нашої ери відомо, у нас є всі підстави припускати їх використання для цієї мети і у сусідніх народів, які були культурно зв'язані з Римом. Адже в наборах античних спеціальних хірургічних інструментів траплялися і більш примітивні пінцети¹⁷, в тому числі й такі, які нерідко зустрічаються на багатьох пам'ятках черняхівського типу (рис. 1, 5). Не виключено, що металеві і кістяні стерженьки і проколки, які у великій кількості знайдені на лісостепових пам'ятках, застосовувалися давніми хірургами так само, як і різного роду металеві трубочки і гачки невідомого призначення (рис. 1, 4, 7). Не можна не звернути уваги на незвичайну знахідку у Черняхівському могильнику в похованні жінки, що, можливо, померла від пологів. Кісточка немовляти, що лежала в районі живота, були визначені Т. С. Кондукторовою. Між стегновими кістками небіжчиці біля самого тазу були знайдені уламки незвичайного серповидного ножа, до якого прикипіла і відпечаталася тонка тканина (рис. 1, 6)¹⁸. Питання, чи був це ніж давнього акушера, який не допоміг пацієнтці, а потім був поламаний і покладений до могили, залишається нез'ясованим. В усякому разі винятковий характер описаної знахідки не викликає сумнівів. Поки що передчасно категорично твердити про зв'язок перелічених знахідок (хіба що про крім особливо необхідних хірургу ножів і деяких пінцетів) з медициною далекої давнини. Проте без розгляду імовірного застосування таких знахідок одна з важливих сторін життя й культури давніх племен лісостепових українських земель залишиться невисвітленою. Знайомство із станом римського хірургічного мистецтва й порівняння з ним місцевих досягнень медицини намічають надійні відправні віхи для наступних досліджень.

¹⁵ И. С. Винокур. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 229, рис. справа.

¹⁶ M. Tabanelli. Chirurgia nell'antica Roma. Torino, 1956; С. И. Финногенова. Вказ. праця, стор. 155, рис. 4, 1—11.

¹⁷ В. Н. Бензенгер. Замечательная археологическая находка. Карманный хирургический набор III в. по Р. Х.— Труды Общества врачей за 1882 г. М., 1883, стор. 79—84.

¹⁸ Э. А. Симонович. Новые работы в селе Черняхове.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 15—18, рис. 7, 15; рис. 8, 1.

Є. В. МАХНО

ТИПИ ПОХОВАНЬ ТА ПЛАНУВАННЯ КОМПАНІЇВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Вирішення дискусійних питань про моно- чи багатоетнічність черняхівської культури значною мірою залежить від вивчення її поховальних обрядів. Питання про поховальні обряди черняхівської культури вже розглядалося, проте у нас до останнього часу нема достатніх підстав вважати, що основні напрями в розробці цієї проблеми уже знайдено і визначено критерії для наукової розробки цієї групи джерел.

З часу першої публікації В. В. Хвойка «Поля погребений в Среднем Приднепровье» відомо, що при монолітності добре окресленого археологічного комплексу речових знахідок і своєрідності, можна сказати стандартності, гончарних форм черняхівська культура відзначається різноманітністю поховальних обрядів. Основні типи поховань — тілоспалення і тілопокладення відзначаються великою кількістю груп і варіантів. Так, серед тілоспалень В. В. Хвойко розглядав чотири варіанти: 1) урнові, в яких кістки і речі, що їх супроводжують, складаються у посудину; 2) урнові, в яких речі, що супроводжують, лежать поруч з посудиною;

3) безурнові, в яких рештки поховання зсипають на дно могильної ями а посуд ставлять навкруги; 4) безурнові, коли посуд стоїть не навкруги а осторонь від решток спалення¹.

У кожному з могильників можна нарахувати досить велику кількість груп тілопокладень в залежності від форми, глибини та орієнтаціями, положення кістяка, відсутності чи наявності ритуальних порушень характеру цих порушень, наявності чи відсутності інвентаря і т. ін. Отже питання про принципи класифікації поховань у черняхівській культурі є значним і складним завданням, вирішення якого становить чималі труднощі і покладає на дослідника велику відповідальність.

Метою даної статті є привертання уваги дослідників до деяких загальних спостережень щодо розташування різних груп поховань в площі Компаніївського могильника та до основних принципів його планування. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує група тілоспалювальних поховань з розсіяними кістками, що кількісно переважають над рештою поховань на Компаніївському і Косанівському могильниках. Вони зафіксовані також при розвідкових дослідженнях на Новоселівському та Писарівському (Полтавська область), а також під час охоронних розкопок на Успенському (Сумська область) могильниках.

Компаніївський могильник (Полтавська область, Кобеляцький район) розташований між гирлами рік Псла та Ворскли на південно-східній степовій околиці черняхівської культури. Невелике піщане підвищення на низинній і досить широкій надзаплавній терасі лівого берега Дніпра, на якому розміщувався могильник, тепер оточене водами Дніпродзержинського водосховища.

Могильник виявлено О. В. Бодянським у 1960 р. в зв'язку з дослідженнями дна майбутнього Дніпродзержинського моря. Розкопував він протягом шести років (1960—1965). На розкопаній площі (5200 м²) виявлено 467 черняхівських поховань. Щодо кількості розкопаних поховань Компаніївський могильник до останнього часу посідав у черняхівській культурі перше місце.

На Компаніївському могильнику, як і на інших черняхівських могильниках, виявлено кілька груп поховань: тілопокладення і тілоспалення, які розташовані уперемішку (рис. 1). Тілопокладення становлять 9% всіх поховань. Їх виявлено 41 (рис. 2, 1). Вони знайдені у центральній, північно-східній та західній частинах могильника. Могильні ями, як правило, неглибокі (близько 0,80—0,90 м), овальної форми, із сторчковими стінами, орієнтовані в основному на північ, з невеликими відхиленнями. Але трапляються поховання, орієнтовані на захід. Одна яма з північно-орієнтацією мала підбій (пох. № 124). За незначним винятком кістяки мають ритуальне порушення. Є поховання черепів (пох. № 13, 51, 130). Виявлено небіжчиків, покладених не на спині, а на животі (пох. № 55, 120).

Певний інтерес становить посуд, що супроводжував поховання зокрема, виявлений в тілопокладеннях № 120 (рис. 3, 16, 17), № 12 (рис. 3, 12—15), № 83 (рис. 3, 9—11). Гончарні горщики з поховання № 83 (рис. 3, 9—10) майже тотожні за формою киеворуським. На особливу увагу заслуговують дві бронзові фібули, що належать до колісних фібул з виїмчастими емаллями (рис. 4), виявлені в тілопокладенні № 120, кістяк якого мав ритуальні порушення. Вони датуються часом V—VI ст. н. е. Тотожні їм фібули знайдено Л. В. Артишевською в могильнику Кветунь та С. А. Плетнєвою на Цимлянському городищі².

Тілоспалення у Компаніївському могильнику становлять 91%. Н

¹ В. В. Хвойко. Поля погребений в Среднем Поднепровье.— ЭРАО. т. X. вып. 1, 2. СПб., 1901, стор. 172; В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 70.

² Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 94, рис. 6, 5—6.

біжчиків спалювали на стороні, і до могильної ями (за незначним винятком) потрапляла невелика частина перепалених кісток або окремі кісточки.

Серед тілоспалень 27 поховань були урновими. Це становить 6% загального числа поховань. Вони сконцентровані в центральній частині Компаніївського могильника, дещо тяжіючи на південний схід (рис. 2, 8).

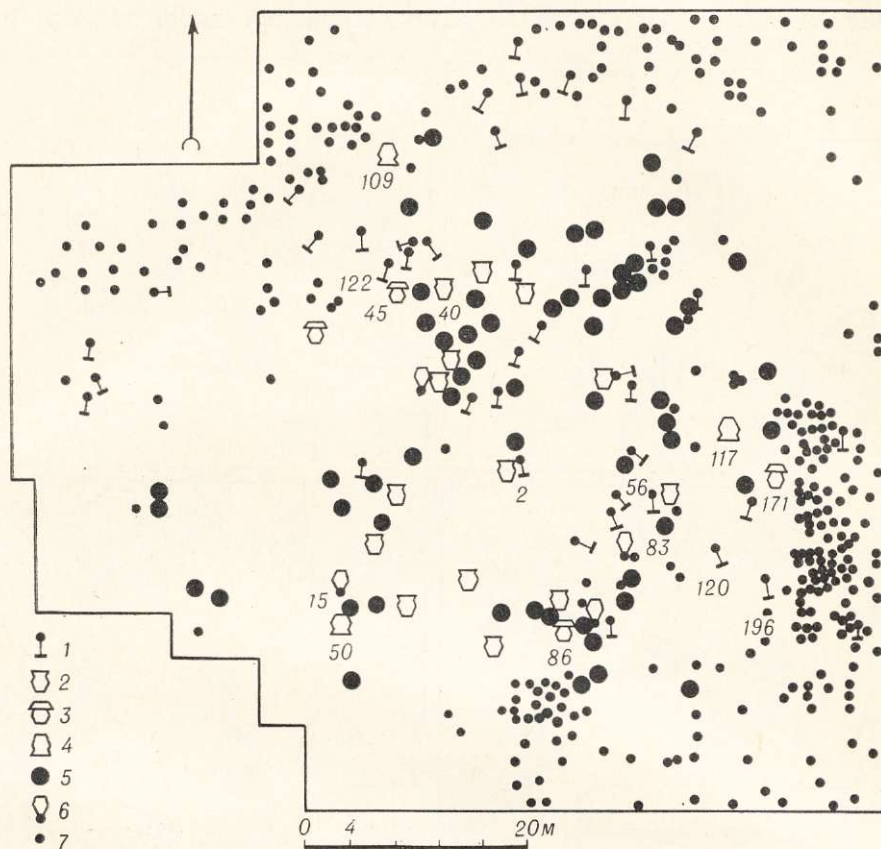

Рис. 1. План Компаніївського могильника:

1 — тілопокладення; 2 — тілоспалення в урні; 3 — тілоспалення в накрій урні; 4 — тілоспалення в перевернутій урні; 5 — тілоспалення в маленькій ямці з компактно складеними рештками спалення; 6 — тілоспалення компактні, накрій посудиною; 7 — тілоспалення з розсіяними кісточками.

У трьох випадках урни були прикриті посудом. Одне з таких поховань (№ 86) було прикрито розбитим умбоном від щита (рис. 5, 1). Тут же знайдено залізне окуття руків'я від щита, зігнутий згідно з пшеворським звичаєм меч, наконечники списа та дротика, сокира, ніж, залізні дужка та обручі від дерев'яного відра, бронзова лита двоштиткова фібула кінця IV — початку V ст. н. е. Урною був ліпний горщик з ошершавленою поверхнею, характерний і для пшеворської культури. В похованні виявлено уламки гончарного посуду, типового для черняхівської культури.

Привертають увагу два урнових поховання з кришкою. В першому з них (№ 171) були дві ліпні посудини, тотожні до посуду, виявленого у могильнику в с. Дитиничі (рис. 6, б, 7). В могильній ямі, крім того, було багато уламків гончарного типового черняхівського посуду.

У другому похованні (№ 139), яке також супроводжувалося великою кількістю уламків від гончарного черняхівського посуду, знайдені цілі ліпні посудини: горщик, що служив урною, мисочка, яка його при-

кривала (дещо нагадує мисочку з поховання № 171), знайдений в урні невеличкий гарно оздоблений глек, що імітує гончарний, глиняна чарка, що імітує скляні округлотілі чарки з округлими овалами. Посуд, подібний до знайденого в похованні № 139 (за повідомленням Є. Кміцинського), характерний для певної групи поховань V ст. н. е., поширених в Сілезії.

Не менший інтерес становлять три поховання з перевернутими урнами (поховання № 117, 50, 109). Найбільш своєрідним серед них є поховання № 117. За урну правила велика ліпна посудина, аналогії якій

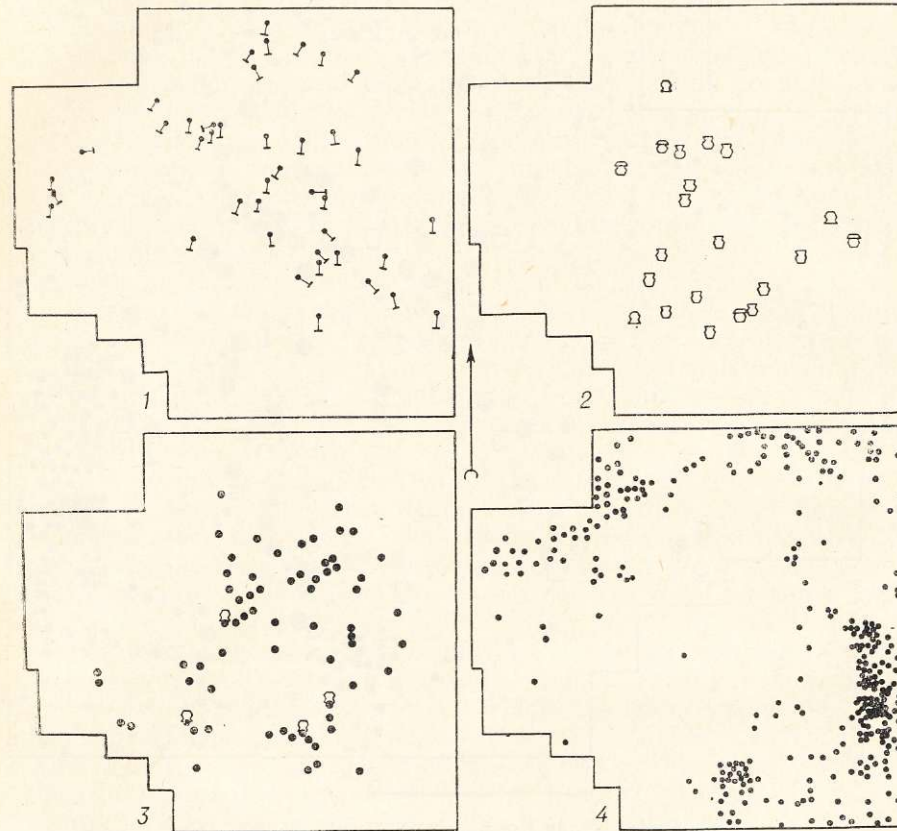

Рис. 2. Розташування різних груп поховань на площі могильника:

1 — тілопокладення; 2 — тілоспалення в урні, в накритій урні, в перевернутій урні; 3 — тілоспалення в маленькій ямці, в ямці, накритій посудом; 4 — тілоспалення з розсіяними кісточками.

є у Надвіслянні. В середині урни був типовий для черняхівської культури гончарний округлотілий кубок, що лежав в ліпній трьохручній вазі пшеворського зразка. В ямці виявлено уламки ліпного та гончарного посуду. Це поховання разом з похованням № 86, на думку Т. Домбровської, мають найближчі аналогії серед пам'яток пшеворської культури.

Урною в похованні № 50 був ліпний горщик (рис. 6, 1). Тут же знайдено великий уламок трьохручної гончарної вазы (рис. 6, 2). В похованні № 109 рештки тілоспалення лежали в типовому для черняхівської культури гончарному горщику (рис. 6, 8), виготовленому з тіста з шамотом, із якого звичайно виготовляють ліпний посуд. Отже, загалом інвентар обох поховань не дозволяє вирізнити їх із загальної ланки компанієвських поховань.

Другу групу, що налічує 60 поховань, становлять тілоспалення з компактно складеним у невеличкій ямці розбитим посудом. Поховання

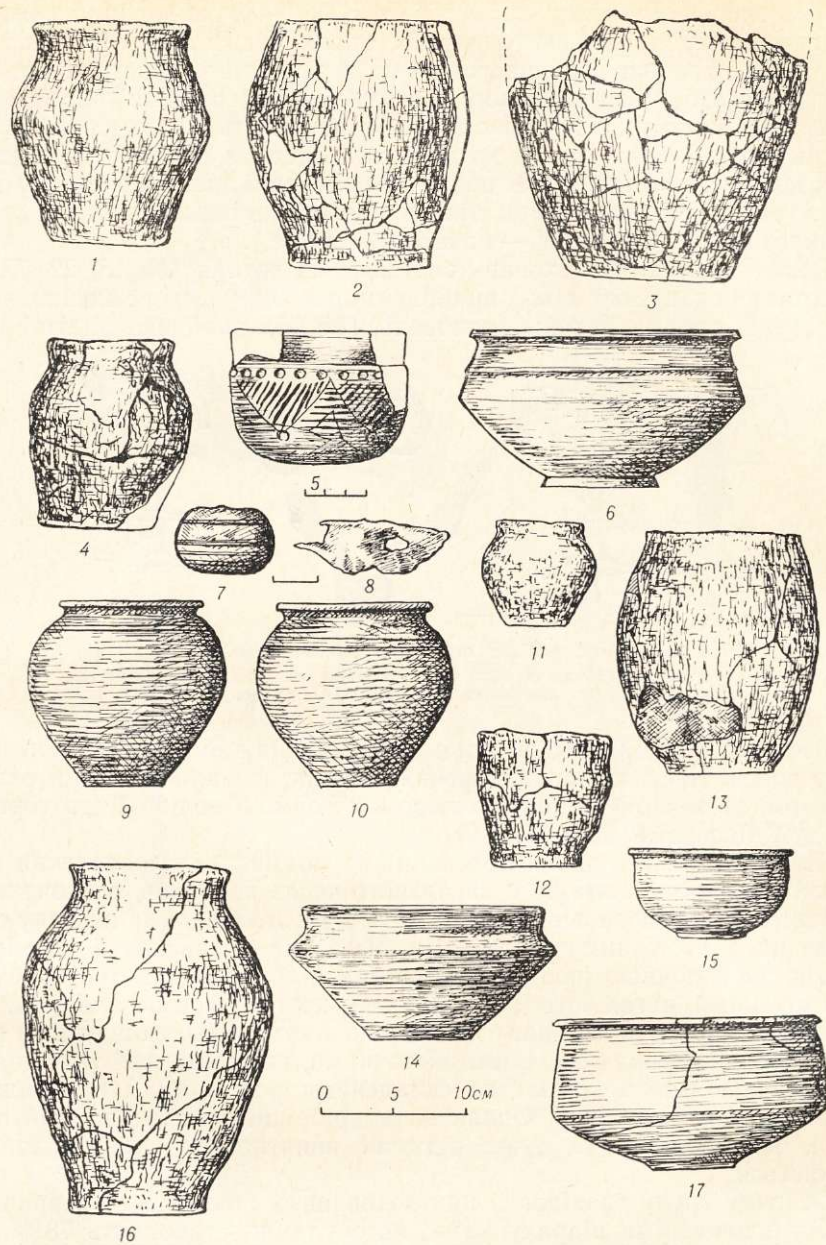

Рис. 3. Інвентар тілоспалення № 56 та тілопокладень № 83, 120, 122:
 1-8 — поховання № 56: 1-4 — ліпні горщики; 5, 6 — гончарні лощені чарка та миска;
 7 — скляна намистина; 8 — уламок скляної посудини. 9-11 — поховання № 83: 9, 10 —
 гончарні шерехаті горщики; 11 — ліпний горщик. 12-15 — поховання № 122: 12, 13 —
 ліпні чарка та горщик; 14, 15 — гончарні лощені миска та чарка. 16, 17 — поховання
 № 120: 16 — ліпний горщик; 17 — гончарна лощена миска.

скупчені в центральній частині могильника і дещо поширюються в південному напрямку (рис. 2, 3). Супроводжуваним інвентарем є звичайний для черняхівської культури гончарний, а також ліпний посуд. В похованні № 40, наприклад, знайдено три гончарні і чотири ліпні посудини. Цікаво відзначити, що одна ліплена посудина виготовлена з тіста, яке звичайно вживалося для гончарного посуду.

У аналогічному похованні № 56 (рис. 3, 1—8) виявлено уламки кількох типів чорняхівських гончарних мисок. Одна з них реставрована (рис. 3, 6). Уламки гончарного кубка дозволили реконструювати його форму (рис. 3, 5). В групі ліпного посуду були три горщики (рис. 3, 1, 3, 4) типові для пам'яток VI—VII ст., що їх вважають слов'янськими. Один горщик (рис. 3, 2) з домішкою шамота в тісті за формою близький до групи корчацького посуду. В цьому ж похованні знайдено скляну намістину (рис. 3, 7) та уламок вінець прозорого тонкостінного скляного конічного кубка (кінець IV — початок V ст. н. е.).

Серед цього типу поховань виділяються чотири (№ 15, 22, 72, 79). Тут останки складені у ямку, прикриті цілим або частково пошкодженим посудом. В одному з таких поховань (№ 15) знайдено залізні шилс

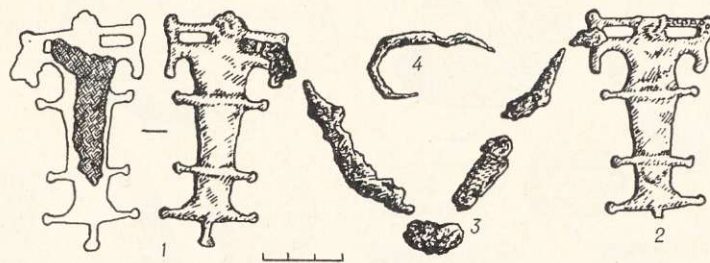

Рис. 4. Інвентар тілопокладення № 2:

1—2 — бронзові фібули з відбитком тканини на залізному ланцюжку;
3 — уламок залізного ланцюжка до фібули; 4 — уламок залізної пряжки.

наконечник стріли (?), бронзовий наконечник від набору до тонкого чоловічого пояса. Частково пошкоджений горщик, що прикривав ці рештки за тістом, товщиною стінок, кольором і формою подібний до горщиків періоду Київської Русі (рис. 6, 9).

Тілопокладення, урнові поховання та компактні тілоспалення в маленькій ямці становлять 28% загального числа поховань, розкопаних в Компаніївському могильнику. Решта (72%) є згадувані на початку статті поховання з розсіяними кісточками. Ями цих поховань за розмірами, формою та глибиною іноді тотожні ямам тілопокладень або ж, будучи дещо меншими, нагадують їх. Частина ям круглої форми, але розміри її значно перевищують ями для тілоспалень з компактно складеними рештками. Тілоспалення з розсіяними кісточками, так само, як і тілоспалення у невеличкій ямці з компактно складеними рештками, супроводжують уламки розбитого посуду. Однак вони дрібніші, розсіяні по всій площі ями і, як правило, за дуже рідкими винятками, майже ніколи не склеюються.

Основну групу знахідок в цих похованнях становить гончарний посуд. За попередніми підрахунками, його уламки становлять 78% керамічних знахідок. Крім посуду знайдені обгорілі уламки фібул, браслетів, пряжки, уламки граніту, кістки тварин. В похованні № 196 знайдено три залізні удила та наконечник до списа (рис. 6, 10—12).

Звертаємо увагу на те, що всі попередні групи поховань (рис. 2, 1, 2, 3) скупчені в центральній найвищій частині могильника. Причому найчисленніша група ямкових компактних поховань без покриття займає центральну частину могильника (рис. 2, 3). Урнові та ямкові прикриті поховання скупчуються в центральній частині і дещо тяжіють на південний схід. Тілопокладення, навпаки, охоплюючи центральну та північну східну частину підвищення, поширюються в північному, східному та західному напрямках. Тілоспалення ж з розсіяними кісточками розташовані на периферії, головним чином в західній, північній та південній частині могильника (рис. 2, 4).

Слід зазначити, що цю групу поховань виявити трудніше, ніж будь-яку іншу. Виходячи з цього, можна думати, що на розкопаній площі Компаніївського могильника, зокрема в центральній та південно-східній частинах (рис. 1), поховань з розсіяними кісточками було значно більше,

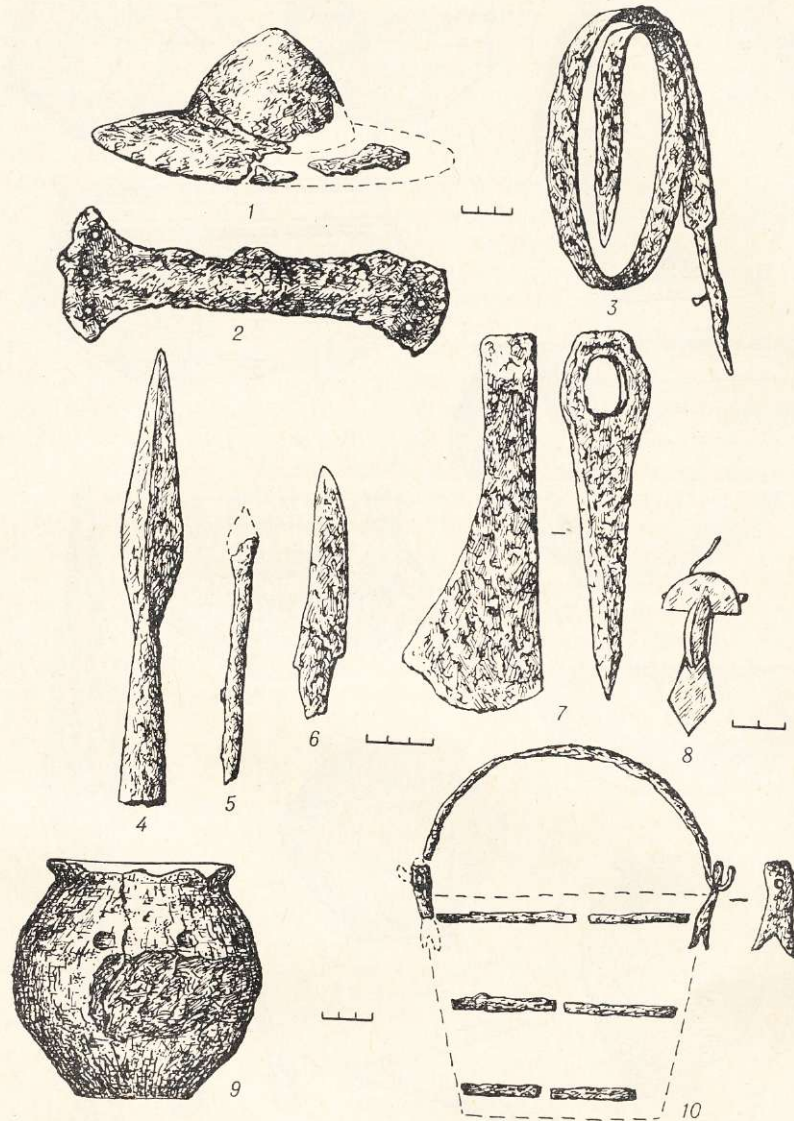

Рис. 5. Інвентар тілоспалення № 86:

1 — уламки умбона; 2 — накладне руків'я до щита; 3 — меч; 4 — наконечник списа; 5 — наконечник дротика; 6 — ніж; 7 — сокира; 8 — бронзова лита фібула; 9 — ліпний горщик; 10 — залізни залишки дерев'яного відра.

ніж зафіксовано. Якщо це так, то треба визнати, що група поховань з розсіяними кісточками, яка тепер становить майже три чверті поховань, в дійсності була ще більшою щодо кількості і поширювалася на всій площі могильника, а на його периферії стає переважаючою.

Таким чином, центральна частина Компаніївського могильника, на якій поєднуються різноманітні групи поховань, оточена кільцем поховань з розсіяними кісточками. Нема сумніву в тому, що центральна, найвища частина могильника була і його давнішою частиною.

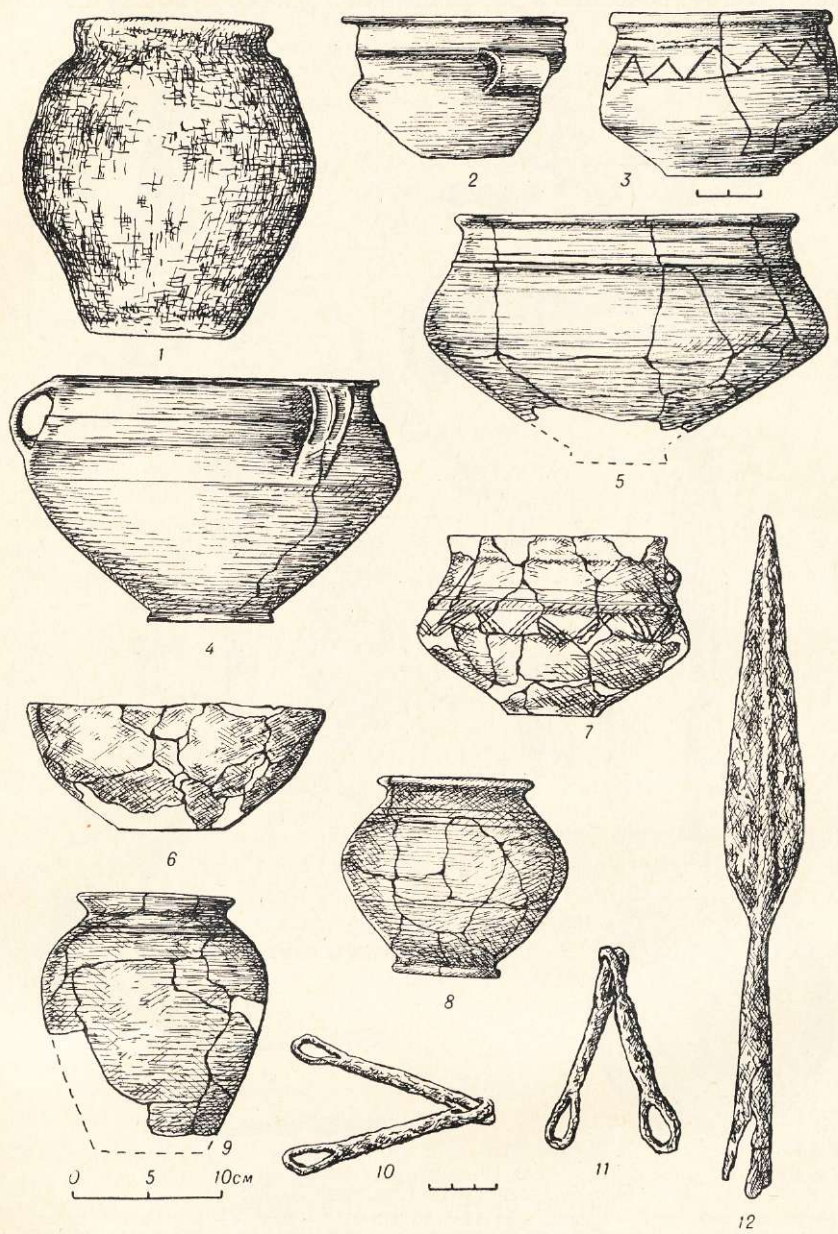

Рис. 6. Інвентар тілоспалень № 15, 45, 50, 109, 171, 196:

1—2 — ліпний горщик та уламок лощеної тривухої вази з поховання № 50; 3—5 — гончарний лощений кубок та миски з поховання № 45; 6, 7 — ліплені миски з поховання № 171; 8 — гончарний горщик з поховання № 109; 9 — гончарний горщик з поховання № 15; 10—12 — залізні вудила та наконечник списа з поховання № 196.

Матеріали Компаніївського могильника дозволяють, таким чином, дійти висновку, що тут з'являються тенденції до вироблення одноманітної форми поховань з розсіяними кісточками.

Зроблений висновок підтверджують матеріали Косанівського могильника, розвідкові розкопки 1966—1967 рр. на Новоселівському і особливо Писарівському могильниках поблизу Полтави³. П'ять поховань, виявлених на могильнику в Новоселівці, були тілоспаленнями з розсіяними кісточками. Такими ж були 43 поховання із 45 розкопаних на Писарівському могильнику. Є деякі підстави припускати, що подібні поховання були на Сумському, Переяславському і Лохвицькому могильниках. Схожі поховання, напевно, були і в Журовці, і в Ружичанці⁴, а на Косанівському, так само, як і на Компаніївському могильнику, вони становлять переважну більшість. Є підстави вважати, що в Писарівці розкопки провадилися у периферійній частині могильника. У центральній частині цього ж могильника співіснувало кілька груп поховань, принаймні тілоспалення з розсіяними кісточками і тілопокладення. Про те, що подібний обряд витісняє інші, підтверджують розкопки 1968—1969 рр. на Успенському могильнику.

Все викладене дозволяє припустити, що ті 250—300 зруйнованих тілоспалень, про які згадує В. В. Хвойко⁵ і які, на його думку, залягали у верхніх шарах Черняхівського могильника, були подібні до виявлених на Компаніївському, Косанівському, Ружичанському, Новоселівському, Писарівському і Успенському могильниках.

Весь комплекс зібраних даних змушує звернути на них увагу дослідників і не тільки поставити, але й загострити питання про поховання з розсіяними кісточками в черняхівській культурі. Ретельні дослідження в майбутньому повинні підтвердити припущення про те, що саме тілоспалення з розсіяними кісточками характерні для черняхівської культури і що вони були основною групою поховань, яка пізніше витісняє інші групи поховань в черняхівській культурі.

³ Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 96—103; Е. В. Махно, Л. М. Рутковская. Разведка 1966 г. в Полтавской области.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. I. К., 1967, стор. 160—163; Е. В. Махно. Разведки Левобережного отряда. Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., 1968, стор. 199—202.

⁴ Э. А. Симонович. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР в Журовке Ольшанской за 1962 год, стор. 42—43; Його ж. Отчет о работах Среднеднепровской экспедиции ИА АН СССР о работах 1963 года, стор. 16—17; И. С. Винокур, Г. Н. Хотюн, Е. М. Пламеницкая, О. М. Приходнюк. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1965 г., стор. 9—14.— Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵ В. В. Хвойко. Вказ. праця, стор. 174.

І. С. ВИНОКУР

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (За матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя)

Поховальний обряд є одним із важливих проявів археологічної культури, в тому числі і черняхівської. Тим часом, незважаючи на значний інтерес, проявлений дослідниками до старожитностей черняхівської культури, до останнього часу питання про обряд поховання і пов'язаний з ним ритуал вивчалися лише фрагментарно¹. Це можна пояснити, з одного

¹ Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре.— СА. М., 1958, № 3, стор. 234—244; Э. А. Симонович. Магия и обряд погребений в черняховскую эпоху.— СА. М., 1963, № 1, стор. 49—61; И. С. Винокур. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен.— СА. М., 1969, № 1, стор. 48—61.

боку, поступовим нагромадженням матеріалів із нових розкопок могильників черняхівської культури, а з другого — недостатньою кількістю опублікованих матеріалів по черняхівським некрополям. В останні роки зроблені кардинальні зрушення в плані публікації головних матеріалів черняхівської культури — поселень та могильників².

На південному заході УРСР останнім часом проведені широкі дослідження могильників черняхівської культури. Це дає можливість перейти до узагальнень. В даній статті ми маємо на увазі стисло викласти спостереження, зроблені на матеріалах поховального обряду черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя³.

Черняхівський поховальний обряд та ритуал має свої генетичні корені передусім в пам'ятках попередньої епохи. Ми маємо на увазі старожитності зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур, які і хронологічно, і територіально наче підстеляють культурні нашарування черняхівських племен. Крім цього, певну роль у складанні поховального обряду черняхівців відіграли сармати та їх культура.

У некрополях зарубинецької, пшеворської і гето-фракійської культур, так само, як у черняхівців, могили не мають ніяких зовнішніх ознак. Це перша риса, що об'єднує старожитності рубежу нашої ери і першої половини I тисячоліття н. е. Цікаво, що в некрополях зарубинецької, пшеворської, гето-фракійської та черняхівської культур поховання, як правило, дуже рідко перекривають одне одне. В більшості ж своїй ці захоронення — тілопокладення і тілоспалення — розташовані на могильниках в такий спосіб, що можна думати про наявність в давнину зовнішніх ознак захоронень.

Мова йде про те, що одноплемінники — носії зарубинецької, пшеворської, гето-фракійської та черняхівської культур — знали про певний порядок захоронення на своїх кладовищах. Цього, однак, не знали їх більш-менш віддалені сусіди і вороги, які нападали на територію вказаних племен. Інакше кажучи, складається враження, що відсутність зовнішніх ознак могил була пов'язана з бажанням одноплемінників зберегти порядок на своїх кладовищах і не дати можливості ворогам опоганити некрополі своїх предків⁴. В умовах великого переселення народів, коли прийшли в рух значні контингенти різноетнічних племен, така система на некрополях лісостепових племен рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. мала під собою досить реальний ґрунт.

На території Дністро-Дніпровського межиріччя черняхівському поховальному обряду передували: а) тілоспалення на зарубинецьких могильниках, б) тілоспалення на пшеворських могильниках (Волинь та Верхнє Подністров'я), в) тілоспалення на могильниках гето-фракійської культури (Молдавія та стик із Середнім Подністров'ям), г) окремі тілопокладення зарубинецької культури та сарматів. Саме на цій досить строкатій основі і склався, на нашу думку, біритуалізм в черняхівському поховальному обряді.

Самий обряд тілоспалення унаслідований черняхівськими племенами, без сумніву, від попередників — носіїв зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур. Різні прояви або типи тілоспалень (в урнах і без урн, ямні з речами та без речового інвентаря) властиві як для старожитностей рубежу нашої ери, так і для пам'яток черняхівської культури

² Велика заслуга у підготовці та виданні спеціальних випусків МИА по черняхівській культурі належить Б. О. Рибаківу та Е. О. Симоновичу. Див. видані за їхньою редакцією МИА: № 82, 116, 139.

³ Дністро-Дніпровське межиріччя ми вважаємо основним районом формування та поширення черняхівської культури. Ось чому спостереження за поховальною обрядністю в цьому районі мають, на нашу думку, неабияке значення.

⁴ И. С. Винокур. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен, стор. 58.

II—V ст. н. е. Крім цього, треба мати на увазі, що пережитки тілоспалень простежені і в деталях черняхівських тілопокладень. Це вуглики та попіл, якими посипали померлих (могильники Раковець, Ружичанка, Косанове та інші пункти Дністро-Дніпровського межиріччя)⁵.

Певний вплив на формування поховального обряду у черняхівських племен мали носії сарматської культури, які, на думку Г. Б. Федорова, привнесли новий складовий компонент — тілопокладення⁶. Матеріали Дністро-Дніпровського межиріччя підтверджують спостереження, зроблені на Нижньому Дністрі. Яскравим прикладом цього можуть бути дані, здобуті під час дослідження Киселівського могильника I—II ст. н. е.⁷ Говорячи про роль сарматів у формуванні черняхівських тілопокладень, необхідно мати на увазі, що деякі зарубинецькі могильники дають окремі тілопокладення⁸. Останні можуть служити натяком на появу обряду тілопокладення у племен зарубинецької культури. Але, без сумніву, обряд тілопокладення виникає у черняхівській культурі саме у зв'язку з сарматами.

Виходячи з цього, вже у II—III ст. н. е. на ранніх черняхівських могильниках ми простежуємо біритуалізм у поховальному обряді, який продовжує домінувати протягом всього часу існування черняхівської культури Дністро-Дніпровського межиріччя.

Тілопокладення на черняхівських некрополях неоднакові за своєю орієнтацією. Навіть якщо мати на увазі погрішності у визначенні сторін світу з врахуванням пори року та доби (в момент здійснення захоронення), то все ж цілком очевидна складна система в орієнтації черняхівських тілопокладень (Черняхів, Маслове, Косанове, Раковець, Ружичанка та ін.)⁹. Разом з цим спостереження, проведені при досліджуванні тілопокладень, привели археологів (Е. О. Симонович, В. П. Петров) до визначення більш-менш стійких традицій в орієнтації захоронень. Звернута увага на стійкість північної та західної орієнтацій (з деякими відхиленнями від норми). Як показали дослідження, поховання з північною орієнтацією в хронологічному плані більш ранні, ніж з західною¹⁰.

Враховуючи цю закономірність, ми вирішили порівняти орієнтації тілопокладень, а також їх співвідношення з тілоспаленнями на опорних (найбільш важливих) черняхівських могильниках Дністро-Дніпровського межиріччя. Таке співставлення доводить, що поки що відсутня можливість визначити якийсь один локальний район, в якому формувалася черняхівська культура. На ранніх могильниках це повинно було б відбитися в переважанні тілоспалень, а також тілопокладень з північною орієнтацією. Матеріали черняхівських некрополів показують, що процес складання похоронного обряду, як, очевидно, і всієї культури в цілому, відбувався на всій території Дністро-Дніпровського межиріччя. Отже, цей район і повинен братися до уваги як основний.

Крім звичайних тілопокладень та тілоспалень на черняхівських мо-

⁵ И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 144—160; И. С. Винокур. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичанка. Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 228—230; Н. М. Кравченко. Косановский могильник.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 102—103.

⁶ Г. Б. Федоров. О двух обрядах погребения в черняховской культуре, стор. 241—242.

⁷ И. С. Винокур, Л. В. Вакуленко. Киселевский могильник I—II вв. н. э.— КСИД, в. 112. М., 1967, стор. 126—132.

⁸ И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, № 70. М., 1959, стор. 68—69.

⁹ В. П. Петров. Черняховский могильник.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 72, 73; Погож. Масловетский могильник на р. Товмач.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 136—156; Н. М. Кравченко. Косановский могильник, стор. 80—96; И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник, стор. 145—155.

¹⁰ Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху, стор. 59.

гильниках Дністро-Дніпровського межиріччя зустрічаються і так зв. перекопані захоронення. Кістки, як правило, лежать без анатомічного порядку. Одні дослідники трактують їх як пограбовані в давнину могили¹¹, інші — схильні пов'язувати їх з певним магічним ритуалом¹². І користь останнього говорить унікальне захоронення, досліджене на Равецькому могильнику¹³. Виявлений в ньому кам'яний фалічний ідол, на нашу думку, переконливо доводить наявність магічної обрядності¹⁴. Білше того, вказане захоронення дає підстави говорити не тільки про певний ритуальний магічний обряд, а й дає можливість віднести частину перепаних поховань до захоронень чаклунів, жерців тощо¹⁵.

Аналіз матеріалів черняхівських могильників дає можливість виділити й кенотафи. Наприклад, на Ружичанському могильнику було розкопано таке захоронення¹⁶. Тут не виявлено ні залишків кістяка, ні решт кремації тіла померлого. В яму було поставлено посуд з жертвонісїєю та покладено окремі предмети (уламки залізних трубчастого замка та трьох ключів). Цілком вірогідно, що вказане захоронення — це кенотаф на честь знатного родича (замок та ключі повинні були, на нашу думку, засвідчити це).

Окремі, спеціально закопані в давнину, посудини виявлені і в інших некрополях черняхівської культури (Будешти¹⁷, Волоське¹⁸ та ін.). Емогаємо, що і на Корчуватівському могильнику зарубинецької культури було виявлено кілька кенотафів¹⁹. Мабуть, традиція влаштування кенотафів на могильниках черняхівських племен мала місцеві корені. Кенотафи повинні були імітувати поховальний обряд на честь родичів, які померли або загинули на чужині.

Слід відзначити наявність на деяких черняхівських могильниках поховань, речовий інвентар яких, безсумнівно, свідчить про рід заняття (діяльність) померлого або померлої. На могильнику в Косанові, наприклад, виявлено захоронення з набором кам'яних лоцил — інструментів давнього гончара²⁰. В Малаештському могильнику знайдено захоронення гончара разом із гончарськими шлаками²¹. На Ружичанському могильнику відкрито жіноче захоронення у супроводі шести глиняних біконічних прясел²². На могильнику в Коблеві відкрито так зване захоронення хірурга, в якому крім уламків кераміки виявлено бронзовий ланцетовидний ніж з чотиригранним скрученим руків'ям та кільцем кінці²³. Необхідно, нарешті, назвати жіночі захоронення з голками, голльниками, які трапилися на багатьох черняхівських некрополях Дні-

¹¹ Д. Т. Березовец, В. П. Петров. Лохвицкий могильник.— МИА, № М., 1960, стор. 90.

¹² Э. А. Симонович. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху.— М., 1960, стор. 49—61.

¹³ И. С. Винокур, М. И. Островский. Раковецкий могильник, стор. 156—157.

¹⁴ Там же; И. С. Винокур. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен, стор. 59—61.

¹⁵ Там же; И. С. Винокур. Материальная и духовная культура населения Среднего Поднестровья в первой половине I тысячелетия н. э. Кам'янець-Подільський, 1966, стор. 38—40.

¹⁶ И. С. Винокур. Черняховский могильник и поселение у с. Ружичан.— М., 1960, стор. 228—230.

¹⁷ Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967, стор. 84—85.

¹⁸ А. Т. Брайтчевская. Черняховские памятники Надпорожья.— МИА, № М., 1960, стор. 178.

¹⁹ И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник, стор. 63, рис. 1.

²⁰ Н. М. Кравченко. Косановский могильник, стор. 92.

²¹ Г. Б. Федоров. Малаештский могильник.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 2.

²² Матеріали могильника повністю не опубліковані.

²³ Э. А. Симонович. Черняховские памятники Северо-Западного Причерноморья.— Археологические открытия 1965 года. М., 1966, стор. 135.

ро-Дніпровського межиріччя (Будешти²⁴, Косанове²⁵, Ружичанка²⁶, Маслове²⁷ та ін.).

Окремо слід зазначити наявність на багатьох черняхівських могильниках залишків тризн. Над похованнями у верхніх шарах, як правило, простежуються скупчення битого посуду, кісток тварин та птахів, прошки попелу, виглики від давніх кострищ. Такі залишки тризн чітко зафіксовані на могильниках в Малаєштах²⁸, Будештах²⁹, Раковці³⁰, Ружичанці³¹, Косанові³², вівчарні радгоспу Придніпровського³³ та в інших пунктах. Тризни влаштовувались, очевидно, в момент здійснення поховального ритуалу, що є його складовою частиною, а можливо, і повторно через певний час, коли поминали небіжчиків.

За останні роки стали відомі гето-гепідські могильники Брест-Тришин³⁴ (південно-західна Білорусія) і Дитиничі³⁵ (західна Україна). Окремі дослідники схильні розглядати складання черняхівської культури саме на цьому ґрунті (Ю. В. Кухаренко). Але це, на нашу думку, зовсім не відповідає реальним історичним подіям першої половини I тисячоліття н. е. Справа в тому, що пам'ятки типу Брест — Тришин — Дитиничі за своєю хронологією відбивають період, коли черняхівська культура та поховальний обряд в ній вже склалися. Отже, носії пам'яток типу Брест — Тришин — Дитиничі не могли відчутно вплинути на характер формування поховального обряду всієї черняхівської культури, який склався на основі зарубинецької, пшеворської та гето-фракійської культур при певному впливі з боку сарматів.

Що ж стосується взаємин черняхівських пам'яток Дністро-Дніпровського межиріччя і пам'яток типу Брест — Тришин — Дитиничі, то вони вказують лише на інфільтрацію в черняхівське середовище у III ст. н. е. нового північно-західного населення. Незважаючи на це, дальший розвиток в черняхівській культурі протікав, головним чином, на місцевому ґрунті.

Нарешті, слід констатувати досить складні та своєрідні ритуальні моменти, засвідчені, як показують наведені матеріали, в черняхівському поховальному обряді. Всю цю складність можна пояснити не тільки при врахуванні окремих етнографічних особливостей споріднених племен, які входили до черняхівського масиву, а й внаслідок різноплемінного складу населення Південно-Східної Європи у першій половині I тисячоліття н. е. В цій складній різноплемінній ситуації епохи великого переселення народів слов'янське населення на території Дністро-Дніпровського межиріччя, очевидно, домінувало. Останнє повністю відповідає характеристиці населення Дністро-Дніпровського межиріччя рубежу і перших віків нашої ери, яку ми знаходимо в письмових історичних документах³⁶.

²⁴ Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов, стор. 92, 95, 97, 101.

²⁵ Н. М. Кравченко. Косановский могильник, стор. 127.

²⁶ Розкопки автора. Матеріали повністю не опубліковані.

²⁷ В. П. Петров. Масловский могильник на р. Товмач, стор. 147.

²⁸ Г. Б. Федоров. Малаештский могильник, стор. 285.

²⁹ Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов, стор. 85.

³⁰ И. С. Винокур, М. И. Островский. Райковецкий могильник, стор. 157.

³¹ Розкопки автора. Матеріал повністю не опублікований.

³² Н. М. Кравченко. Косановский могильник, стор. 103.

³³ Э. А. Симонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 236.

³⁴ Ю. В. Кухаренко. Могильник Брест-Тришин.— КСИА, вып. 100. М., 1963.

³⁵ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961.

³⁶ Плиний, IV, 97; Тацит. Германия, 46; Прокопий. Готская война, III, 14; Маврикий. Стратег, XI, 5.

СКАРБ РЕЧЕЙ З ЕМАЛЛЮ З КРАСНОГО БОРУ

У XIX ст. в колишньому маєтку Красний Бор Борисівського повіту Мінської губернії при оранні селяни знайшли срібні предмети з емаллю, які потрапили до К. Тишкевича. Знахідки одержали назву діадем, з яких один предмет було залишено в музеї Тишкевичів у Логойську, а два передані до Віленського музею старожитностей. Один з предметів К. Тишкевич опублікував¹.

У 1892 р. Ф. В. Покровським на одній з таблиць в його праці «Віленський музей древностей» вміщено фотографії деяких виробів з Красного Бору². Якщо при публікації не допущено якої-небудь помилки, то з наведених Ф. В. Покровським даних видно, що предмети з Красного Бору, які зберігалися в бувшому Віленському музеї старожитностей, були записані під різними номерами відділу Б: № 560, 561—563, 855—900³. Речі з емаллю з такими ж номерами (без місцезнаходження) вказані і в каталозі предметів Віленського музею, опублікованого в більш ранній час — у 1885 р.⁴

В одній з праць І. І. Толстого та Н. П. Кондакова і в іншій роботі Н. П. Кондакова в кольорах опубліковано два предмети з емаллю, які названі ним «варварські емалі Віленського музею»⁵. Один із цих виробів є на фотографії у вказаній праці Ф. В. Покровського⁶.

Про знахідки з Красного Бору згадувало багато археологів та істориків. Основним джерелом служили вказані праці Ф. В. Покровського і Н. П. Кондакова, самі ж матеріали (наскільки відомо) не вивчалися. Були висловлені різні думки про призначення речей з Красного Бору. Багатьма повторювалося міркування К. Тишкевича про те, що ці предмети є діадемами. Припускалося, що вони відносяться до кінських і військових уборів⁷. Правда, була висунута думка, що ці вироби могли використовуватися як особисті пояси. Але ця думка, позбавлена аргументації, не була підтримана.

Знахідки з Красного Бору привернули увагу автора, оскільки у 1960 р. під час розкопок в ур. Абідня Бихівського району Могилівської області, на правому березі Дніпра, на відстані 4—5 км на північ від Новобихова, на селищі першої половини I тисячоліття н. е. було виявлено чотири бронзові лунниці з червоною емаллю, які близькі за типом до середньодніпровських і мощинських.

¹ К. Тишкевич. О курганах в Литве и западной Руси. Вильна, 1865, стор. 35. Його ж. O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Berlin, 1868, стор. 61—62; Його ж XVI tablic przedstawiajac wykopaliska objaśnione w dziele: O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Studium archeologiczne przez Konst. Hr. Tyszkiewiczza członka wieleuczonych towarzystw. Berlin, 1868, табл. II, 1.

² Ф. В. Покровский. Виленский музей древностей. Объяснительный текст к фотографіям, заменяющим собою также путеводитель по музею. Вильна, 1892 табл. XII, 1—4.

³ Там же.

⁴ Каталог предметов музея древностей, состоящего при Виленской публичной библиотеке, издание второе. Вильна. 1885, стор. 17—21, відд. Б., № 560, 561—563, 855—900

⁵ И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. III. СПб., 1890, стор. 152—153; Н. Кондаков. История и памятники византийской эмали. СПб., 1892, табл. 24, 2, 3, стор. 30—31.

⁶ Ф. В. Покровский. Вказ. праця, табл. XII, 1; Н. Кондаков. Вказ. праця табл. 24, 3.

⁷ Г. Х. Татур. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и ее археологическое значение. Минск, 1892, стор. 137; А. Спицын. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении.—ЗРАО, т. XI, вып. 1—2 СПб., 1899, стор. 114; Його ж. Предметы с выемчатой эмалью.—ЗРАО, 1903, вып. V стор. 164; М. Шчакаціхін. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва, т. I. Менск 1928, стор. 29; М. Макаренко. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі: Чернігів і Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 98—99.

Знахідки виробів з емаллю на території БРСР дуже рідкі. У 1892 р. на вершині одного з курганів поблизу с. Ольхівки колишнього Бобруйського повіту Мінської губернії В. З. Завитневич виявив квадратний ажурний предмет, названий Н. І. Петровим⁸ бронзовою фібулою. О. Спицын назвав його фібулою ромбовидної форми і відніс до римського часу⁹. Виріб прикрашений різнокольоровою вьямчастою емаллю. По кутах були хрестовидні виступи. Типологічно близькі вироби, хоча і з деякими особливостями, відомі в Камунті, на Кавказі, і інкрустовані зеленою та синьою емаллю. В Камунті виявлено масивну фібулу з емаллю, яка мала три хрестовидних різки¹⁰. Подібні хрести є на деяких луннях з Середнього Подніпров'я і в Абідні, які датуються III—IV ст. н. е. Квадратний виріб, який відрізняється від знахідок в Ольхівці і в Камунті, відомий на Готланді. На його поверхні є якісь фантастичні зооморфні зображення¹¹. Подібні вироби виявлено і в інших місцях Західної Європи¹². Але в них по кутах, наприклад, є масивні виступи, у яких зроблено поодинокі або парні отвори.

Поблизу м. Постави колишнього Дисневського повіту і поблизу Бірже (Литовська РСР) знайдено кілька предметів з вьямчастою емаллю: дві фібули, мідну шийну гривну і ажурні підвіски¹³.

У 1956 р. на городищі недалеко від с. Малишки колишнього Кривичького району Мінської області виявлена бронзова підковоподібна фібула з слідами червоної емалі¹⁴.

Знахідки з Красного Бору в наш час зберігаються у Вільнюському історико-етнографічному музеї Інституту історії Литовської РСР¹⁵. Ці предмети у 1961—1962 рр. вивчалися автором. Крім того, після тривалих пошуків¹⁶ з'ясовано місцезнаходження бувшого маєтку Красний Бор і обстежені його околиці. На відстані 700—1000 м від колишнього маєтку знаходиться селище Красний Бор Чайковської сільради Логойського району Мінської області. При обстеженні місцевості на відстані 200—300 м на південь від колишнього маєтку, на місці, який в наш час зорується, виявлено селище, на якому знайдена груболіпна гладкостінна кераміка, за характером близька до Обідні і інших селищ Верхнього Подніпров'я першої половини I тисячоліття н. е. Судячи з розташування знахідок на одному полі, селище займало територію близько 1,5 га.

На відстані 600—700 м на південний схід від місця колишнього маєтку виявлено до 30 курганних насипів епохи раннього феодалізму.

⁸ Н. И. Петров. Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, изд. П. К., 1897, стор. 225, № 15487; Його ж. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской Киевской духовной академии, вып. IV—V. К., 1915, табл. VII, 8.

⁹ А. Спицын. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, стор. 114; Його ж. Предметы с вьямчатой эмалью, стор. 156; Його ж. Литовские древности. Tauto ir Lodia. Kaunas, 1925, стор. 133.

¹⁰ E. Chantre. Recherches anthropologiques dans Caucase, t. III. Paris—Lyon, 1887, табл. XX, 1, 2; XVI. Collection Olchewski; И. И. Толстой и Н. П. Кондаков. Вказ. праця, стор. 116, рис. 121.

¹¹ S. Müller. Die Thier-Ornamentik im Norden. Ursprung, Entwicklung und Verhältniss Derselben zu gleichzeitigen Stilarten.—Archäologische Untersuchung. Hamburg, 1881, стор. 63, рис. 46.

¹² L. Liendenschmit. Die Alterthümer unseres heidnischen Vorzeit. Römisch-germanischen Centralmuseum in Mainz, t. I. Mainz, 1864, зош. V, табл. 7, 2, 3; t. III. Mainz, 1878, зош. 9, табл. 6, 4, 5; Його ж. Handbuch der deutschen Alterthumskunde übersicht der Denkmale und Gräberfunde frugeschichtlicher Zeit. Die Alterthümer der merowingischen Zeit. Частина I. Braunschweig. 1880, стор. 291, рис. 228, 230, 231, 232.

¹³ А. Спицын. Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, стор. 122.

¹⁴ Розкопки А. Г. Митрофанова.

¹⁵ Фонди музею. Старий номер колекції 17376, новий № AP 334. У вивченні цих матеріалів авторові допомагали директор музею В. Жиленас, всі співробітники музею і археологи Інституту історії Литовської РСР, за що усім висловлюю щирю подяку.

¹⁶ В пошуках брав участь М. Я. Грінблат, за що, користуючись нагодою, висловлюю йому подяку.

У наш час є всі дані, які дозволяють говорити, що предмети з емаллю відносяться до виявленого поблизу Красного Бору селища. Вважати, що ці вироби у XIX ст. були виявлені в курганах або біля них, очевидно, немає підстав, оскільки територія, на якій розміщені кургани, ні в минулому, ні в наш час не зорювалася. К. Тишкевич вказував, що вироби з емаллю були виорані селянами¹⁷.

Археологічні розкопки на виявленому селищі, напевно, будуть сприяти вирішенню цього питання.

Предмети з Красного Бору, названі автором скарбом, є цікавими для вивчення історії ювелірного виробництва. За своїм призначенням усі ці речі є не чим іншим, як різними частинами досить складних в конструктивному відношенні поясів. Використовуватись як діадеми або кінське спорядження ці вироби не могли з ряду причин. Великі частини поясів — округлої форми, діаметром до 30 см. Усі пояси склалися з парних своєрідних блях, обручів і бронзових виробів з емаллю. Округлі бляхи мають спіральну форму, до 1,5 оберта. Кінці блях і обручів за допомогою порівняно неміцних, діаметром близько 0,2 см, бронзових заклепок прикріплені до виробів з емаллю. При цьому додатково на обручі знаходився виріб з емаллю з спеціальними гніздами, в які просувалися кінці обруча, що удержували хід витка обруча у визначеному напрямку і на відповідній відстані. Виступи на двох виробках з емаллю, до яких кріпилися кінці обруча, не давали можливості збільшувати діаметр обруча пояса понад 30 см. При застіганні діаметр пояса відповідно зменшувався.

Вивчення залишків поясів дозволило намітити етапи в процесі їх виготовлення. Збереженість окремих частин неоднакова. Порівняння окремих частин, які зберігаються, з публікацією показує, що Ф. В. Покровським були розділені і вміщені в різних місцях частини одного й того ж пояса¹⁸. Крім того, додатково знайдено два неопублікованих великих фрагменти від однієї бляхи, які разом з опублікованими Ф. В. Покровським¹⁹ предметами відносяться до одного пояса. Цей пояс описаний ним під № 4.

Таким чином, стає очевидним, що не усі виявлені у свій час предмети з Красного Бору опубліковані. При цьому співставлення усіх даних дає підставу вважати, що у Віленський музей старожитностей поступили не тільки дві діадеми від К. Тишкевича, а значно більше, але коли і від кого — автором не встановлено. У фондах Віленського музею відсутні два предмети, опубліковані Н. Кондаковим²⁰: пояс, який складається з двох блях, і обруч, фотографія якого вміщена в праці Ф. В. Покровського²¹. Невідомо також і місце зберігання бляхи від пояса, рисунок якої вміщено у праці К. Тишкевича²².

Крім згаданих двох великих фрагментів однієї бляхи, які разом з опублікованими матеріалами відносяться до одного пояса (№ 4), у фондах Віленського музею є ще ряд предметів від поясів, за стилем близьких один до одного, які вважаються знахідками з Красного Бору. На деяких з них збереглися номери, під якими вони були записані у Віленському музеї у дореволюційні роки і опубліковані в каталозі²³.

Вивчення опублікованих і неопублікованих матеріалів з Красного Бору показує, що всі вироби дуже близькі між собою і відносяться до п'яти поясів, крім двох виробів з емаллю, які важко пов'язати з якимсь із поясів. Усі бляхи і обручі орнаментовані. Орнамент на бляхах нане-

¹⁷ К. Тышкевич. О курганах в Литве и западной Руси, стор. 35.

¹⁸ Ф. В. Покровський. Вказ. праця, табл. XII, 2, 4.

¹⁹ Там же.

²⁰ Н. Кондаков. Вказ. праця, табл. 24, 2, 3. Один із предметів опублікований Ф. В. Покровським, табл. II, 1.

²¹ Ф. В. Покровський. Вказ. праця, табл. XII, 3.

²² К. Tyszkiewicz. XVI tablic..., табл. II, 1.

²³ Каталог предметов..., № 855—900, 561, 563, 567, 568.

сено карбуванням різних форм. На внутрішній стороні бляхи є відповідні заглиблення, а на зовнішній — таких же форм і розмірів опуклини.

Оскільки кожен пояс і окремі його частини мають свої індивідуальні особливості, нижче подаємо опис деталей п'яти поясів, які збереглися або були опубліковані раніше²⁴.

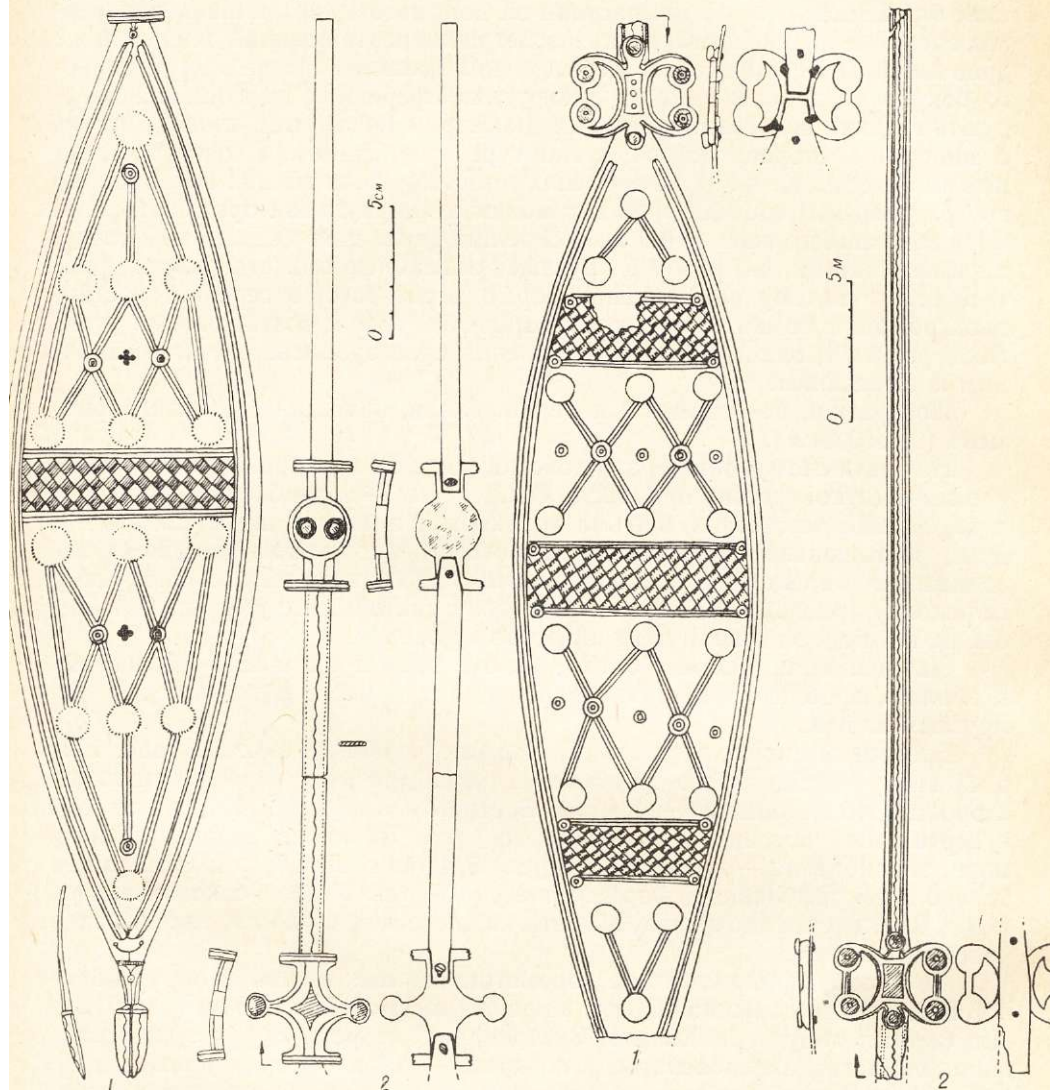

Рис. 1. Деталі пояса № 1:
1 — зовнішній бік; 2 — внутрішній бік.

Рис. 2. Деталі пояса № 2.

№ 1. Від пояса²⁵ уціліла одна срібна еліптичної форми бляха доброї збереженості (рис. 1, 1)²⁶. Один з кінців бляхи закінчується спеціальним потовщенням для з'єднання пояса з другою його частиною. Протилежний кінець бляхи закріплено за допомогою бронзової заклепки в спеціальному заглибленні, яке розташоване на тильній стороні бронзового хрестовидного виробу з червоною емаллю (рис. 1, 2). З зовнішньої сторони

²⁴ Нумерація поясів умовна.

²⁵ Порядкові номери на поясах № 1, 2 із Красного Бору на сьогоднішній день відсутні, їх загублено.

²⁶ Малюнки поясів виконав художник М. П. Федосєєв.

заклепка згладжена, а на внутрішній знаходиться розплескана її частина. Довжина бляхи 41,5 см, ширина 9,5 см, товщина 0,1 см. Вигнута вона у вигляді дуги; діаметр пояса близько 30 см. Бляха орнаментована різноманітними візерунками у вигляді видавлених геометричних знаків. Краї її мають по три рельєфних заглиблення висотою до 0,2 см. Посередині бляха поділена на дві частини за допомогою двох парних поперечних заглиблень, в кожному з яких симетрично розташований один і той ж орнаментальний малюнок. В різних місцях кожної з частин з внутрішнього боку було зроблено по сім півкруглих сферичних вм'ятин, які нагадують гудзики конусовидної форми, діаметром 1,4 см і глибиною до 0,4 см. З зовнішньої сторони основа їх оконтурена пунктиром. У деяких місцях штамп заходив на кінці заглиблених ліній. В різних місцях викарбовано по три рельєфні концентричні заглиблення (циркульний орнамент); діаметр зовнішнього кола — 0,5 см. Усі великі вдавлення з'єднані між собою парними лініями, які разом з круглими заглибленнями створюють орнаментальну систему ромбовидної форми. Крім того, в середній частині двох ромбів є по п'ять крапкових горбочків, також розташованих у вигляді ромба. В одній із ямок заглиблення було зроблене двічі, з незначним їх зміщенням.

Посередині, на зовнішній поверхні бляхи, нанесений шаховий орнамент (0,4×0,4 см).

На звуженому кінці, за допомогою якого закріплювався пояс, є різноманітної форми прикраси. Одна з них — заглиблення у вигляді дуги, з ямками по краях, п'ятьма крапковими знаками, які відходять від дуги, розташованої на місці, де сходяться бокові вирізи з двома паралельними маленькими заглибленнями, що мають між собою легку штриховку (рис. 1, 1). З зовнішнього боку цих ліній є дуговидні заглиблення, на місці з'єднання яких нанесено кружечки.

На зовнішній частині бляхи, кінець якої прикріплено до виробу з емаллю, зроблено циркульне вдавлення, від якого відходять два зокруглені вирізи.

Бронзовий виріб хрестовидної форми з червоною емаллю (рис. 1, 6, 1) вигнутий відповідно до діаметра пояса (розміри виробу з нижньої сторони 4×5,1, товщина — 0,5 см). З сторони бляхи і обруча на виробі є вертикальні потовщення висотою до 1 см. В них по краях зроблені парні заглиблення — канавки. В середній частині виробу у відповідному заглибленні ромбовидної форми нанесено емаль. У двох бокових виступах, в круглих заглибленнях, діаметр кожного з яких 0,8 см, також нанесено емаль.

До виробу прикріплено за допомогою заклепки срібний обруч поганої якості. Його довжина 16,3 см, ширина 1 см, товщина 0,15 см (рис. 1, 2). Ця частина обруча розламана. З зовнішньої сторони обруч орнаментовано хвилястим заглибленням, а по краях — парними пунктирними знаками. Другий кінець обруча прикріплено до ще одного бронзового виробу з емаллю (рис. 1, 2; 6, 2), який має потовщення з заглибленнями на кінцях. Довжина предмета в нижній частині 4,3 см. В середині зроблено круглу площадку діаметром 2,5 см, де в колі (діаметр 2,3 см) нанесено емаль червоного кольору. Верхня і нижня частини заповнення з емаллю додатково інкрустовано двома концентричними колами. В центрі кожного кола нанесено червону емаль, яка з усіх боків оконтурена синьою емаллю. З зовнішнього боку синьої емалі виступає бронзовий обідочок виробу.

До виробу прикріплено один з кінців іншої частини срібного неорнаментованого обруча. Частина обруча, що збереглася, має довжину 18,2 см, ширину 0,7 см, товщину 0,2 см. Вона дуже потерта під час користування. З внутрішнього боку поверхня має легке гофрування, що утворилося, певно, під час виробництва.

№ 2. Частина пояса, що збереглася, складається з срібної бляхи, фрагмента обруча і двох бронзових фігурних предметів з емаллю (рис. 2, 1, 2; 6, 3, 4). Судячи з характеру орнаменту і з розмірів, до цього пояса, напевно, слід віднести і бляху, опубліковану К. Тишкевичем (рис. 3, 2).

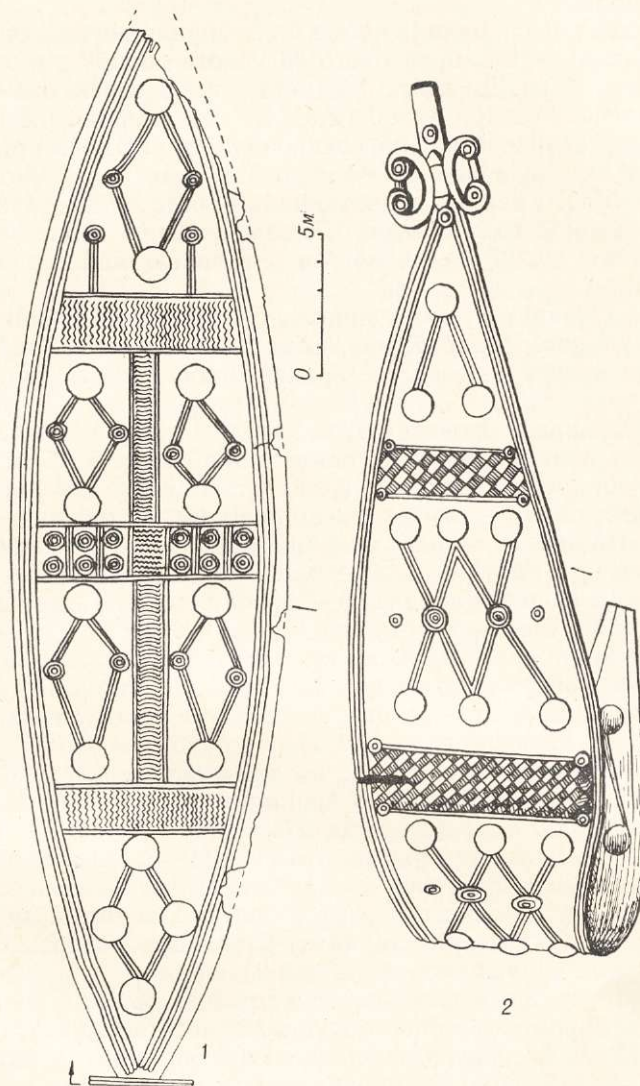

Рис. 3. Деталі поясів № 2 і 4:
1 — бляха пояса № 4; 2 — бляха пояса № 2.

Один з кінців бляхи, який звужується, обламаний, а інший прикріплено до ажурного виробу за допомогою заклепки і двох виступів. Довжина бляхи 33 см, ширина 8,8 см і товщина близько 0,1 см. Орнаментована поверхня поділена на чотири ділянки. В трьох місцях, в середині і по її сторонах, на зовнішній поверхні нанесено шаховий орнамент, який за характером є таким же, як і на блясі пояса № 1.

З двох боків орнамент обрамлений парними поперечними рельєфними лініями. Всього їх шість пар. В кінцях ліній нанесено 12 циркульних заглиблень (діаметр зовнішнього кільця 0,5 см). Ще в шести місцях бляхи є циркульний штамп такого ж розміру.

В інших чотирьох частинах бляхи нанесено геометричні фігури. В різних місцях (в двох по шість, а в двох по три) є 18 сферичних опуклин однакового діаметра — 1,2 см. В двох середніх частинах, між вказаними сферичними опуклинами, є циркульні вдавлення, діаметр кожного по зовнішньому колу дорівнює 0,8 см. По краях бляхи знаходяться парні рельєфні заглиблення.

Як вже зазначалося, один із кінців бляхи прикріплений до відлитого, вигнутого як і попередній, бронзового фігурного виробу з різнокольоровою емаллю (рис. 6, 3). До цього предмета у такий спосіб був прикріплений кінець обруча. Розміри виробу 3,8×4,6 см, товщина 0,3 см. У двох місцях предмета зроблено великі сокировидні вирізи. По краях виробу є чотири круглі виїмки, заповнені емаллю. Дві з них, з червоною емаллю, мають крапки білої емалі, а в двох інших — біле крапкове заповнення оконтурене кільцем із голубої емалі. Таким чином, у ці два заглиблення (діаметр кожного до 0,7 см) нанесено з великою майстерністю емаль трьох кольорів.

В середній частині ажурного виробу, у заглибленні довжиною 1,4 см, яке мало загнуті досередини бокові кінці, нанесена емаль червоного кольору. В трьох місцях цієї емалі є крапки білої, діаметр яких доходить до 0,2 см.

По сторонах виробу спочатку були зроблені півкруглі плоскі виступи з отворами для прикріплення до нього кінців бляхи і частини обруча. В місцях, де робилося це скріплення, виявлено цікаву деталь, яка відноситься до процесу заповнення емаллю відповідних заглиблень — чашечок. Спочатку заклепками скріплювались між собою такі частини: бляха + + виріб + чашечка; обруч + виріб + чашечка. Після скріплення з зовнішньої сторони в чашечки заливалася червона емаль. Таким чином, один кінець заклепки залито зверху емаллю.

До виробу був прикріплений обруч, який зараз обламаний (рис. 2, 2). Довжина частини обруча, що збереглася, — 2,4 см, ширина — 1,1 см, товщина — 0,15 см. З зовнішнього боку у середній частині є хвилеподібні, а по краях — парні пунктирні заглиблення.

У фондах Вільнюського музею, як зазначалося, зберігається дугувидний великий фрагмент обруча з прикріпленням до нього ажурним виробом, подібним за типом до описаного. Крім того, один з обламаних кінців обруча розмірами та орнаментом схожий на уламок обруча, прикріплений до виробу разом з бляхою. Ці дані і дозволяють віднести обруч з виробом на ньому до одного й того ж пояса. Тим більш, що на інших поясах, які мають такий самий характер блях, вироби з емаллю за своїм характером значно відрізняються від порівнюваних.

Частина обруча, що збереглася, має довжину 38 см. В місці прикріплення до нього виробу з емаллю обруч поступово звужується до 0,8 см; товщина — 0,15 см. В середині зовнішньої частини обруча, що звужується, є хвилясті заглиблення, а по краях парні заглиблення.

Виріб на обручі має таку ж форму, як і попередній. Ямки після скріплення залиті зверху червоною емаллю; в одному із заповнень є вкраплення голубої емалі. В центрі чотирьох інших кружечків є також вкраплення голубої емалі (рис. 6, 4). Розміри виробу 3,6×4,2 см.

Як вказувалося, одна бляха із Красного Бору була опублікована К. Тишкевичем²⁷. Вона, на жаль, не описана. Її ширина — 8,8 см (рис. 3, 2). Судячи з орнаменту, ця бляха була дуже близька до вищеописаної і її легко можна визнати за один і той же предмет. Але при порівнянні деталей помітні відмінності. Так, в центрі середніх ромбів в двох місцях на опублікованій блясі відсутні циркульні вдавлення. Крім того, кружечки з вкрапленням іншої за кольором емалі є в шести місцях

²⁷ К. Tyszkiewicz. XVI tablic..., табл. II, 1.

і відсутні в середній частині виробу. В одному місці шахового орнаменту є велика тріщина, яка відсутня на блясі з фондів Вільнюського музею. На останній, правда, є пошкоджені частини, але вони знаходяться на відстані 5—6 см від виробу з емаллю.

Таким чином, всі наведені дані дозволяють визначити відмінності цих двох блях і висловити припущення, що вони могли бути складовими частинами одного й того ж пояса. Оскільки два предмети з Красного Бору були передані К. Тишкевичем у Віленський музей старожитностей, то, напевно, один з цих предметів є бляхою, яка зберігається у фондах Вільнюського музею.

В одній з праць К. Тишкевича²⁸ зображено предмет, названий ним нашійником. Неважко здогадатися, що в основу цього малюнка покладена згадана вище бляха²⁹. Порівнюваний рисунок має той же орнамент, що і бляха. Але К. Тишкевич, на наш погляд, довільно домалював відсутню частину. Таким чином, у нього вийшов нашійник.

Як видно із опису К. Тишкевича³⁰, на пісках поблизу колишнього маєтку Керново (недалеко від Трока, в кількох десятках кілометрів від Вільнюса) було знайдено якийсь предмет, прикрашений різнокольоровим орнаментом і скляними бусами. Але цей предмет К. Тишкевич особисто не бачив. Про знахідку йому розповів Русецький, який повідомив, що ця річ була знайдена «в той час, коли ще жив його батько».

Таким чином, бляха в одній роботі К. Тишкевича названа «діадемою», в іншій «нашійником».

№ 3. До цього пояса віднесено дві бляхи еліптичної форми³¹, які за характером орнаменту близькі між собою. У одній блясі обламано кінець, а у другій — два. По краях є по три паралельні лінії, заглиблені зсередини і опуклі зовні.

Довжина першої бляхи (рис. 4, 1) 28 см, ширина — 10 см, товщина — близько 0,05 см. Поверхня поділена на чотири частини парними поперечними лінійними заглибленнями. Дві середні частини були симетрично розділені поздовжніми парними лініями. Всього, таким чином, було шість частин, з яких збереглося п'ять. У кожній частині нанесено ромбовидний орнамент. В чотирьох середніх зсередини є по два сферичних вдавлення, діаметр яких дорівнює 1,2 см, і по два циркульних штампа діаметром 0,6 см. Вдавлення з'єднані між собою парними лініями і утворюють ромбовидну фігуру. П'ята частина має по кутах чотири сферичних вдавлення, з'єднаних між собою парними лініями, які утворюють таку ж фігуру. Всі 12 сферичних вдавлень біля самої основи з зовнішньої сторони оконтурені пунктирними кружечками. На п'ятій частині в двох місцях зроблено штамп циркульних заглиблень, від яких, в свою чергу, відходять паралельні лінії. Циркульний штамп діаметром 0,6 см є і в центральній частині бляхи, в квадраті, який утворився при перетині поперечних і поздовжніх ліній. Між поперечними парними лініями, що поділяють бляху на чотири частини, є зигзагоподібні заглиблення — штампи. Кількість знаків такого штампа у відповідних місцях різна: 41, 40, 25, 24. Між поздовжніми лініями нанесено штамп іншого типу: у вигляді дуги з маленькими відростками на кінцях. В одному місці такого штампа — 46 знаків, в іншому — 54. Зовнішня вигнута частина штампа — дуги повернена до циркульного вдавлення в центрі. Таким чином, вони розташовані між собою симетрично. Вказаний штамп до якоїсь міри нагадує знак, який є на поясі № 1. На цілій частині бляхи за допомогою порівняно

²⁸ K. Tyszkiewicz. Wilija i je brzegi. Pod względem hydrograficznym, archeologicznym i etnograficznym. Drezno, 1871, стор. 230.

²⁹ K. Tyszkiewicz. XVI tablic..., табл. II, 1.

³⁰ K. Tyszkiewicz. Wilija i je brzegi..., стор. 229—230.

³¹ Неопубліковані матеріали. Вільнюський історико-етнографічний музей, Красний Бор, 17376, № 567, 568. Новий номер AR—334.

тонкої бронзової заклепки прикріпленій хрестоподібний виріб з емалю (рис. 6, 5). Виріб в основі округлий, діаметром 2 см, товщиною 0,25 см, має три круглих бокових відростки діаметром 0,8 см, які надають йому хрестоподібної форми. У круглих ямках-заглибленнях відростки

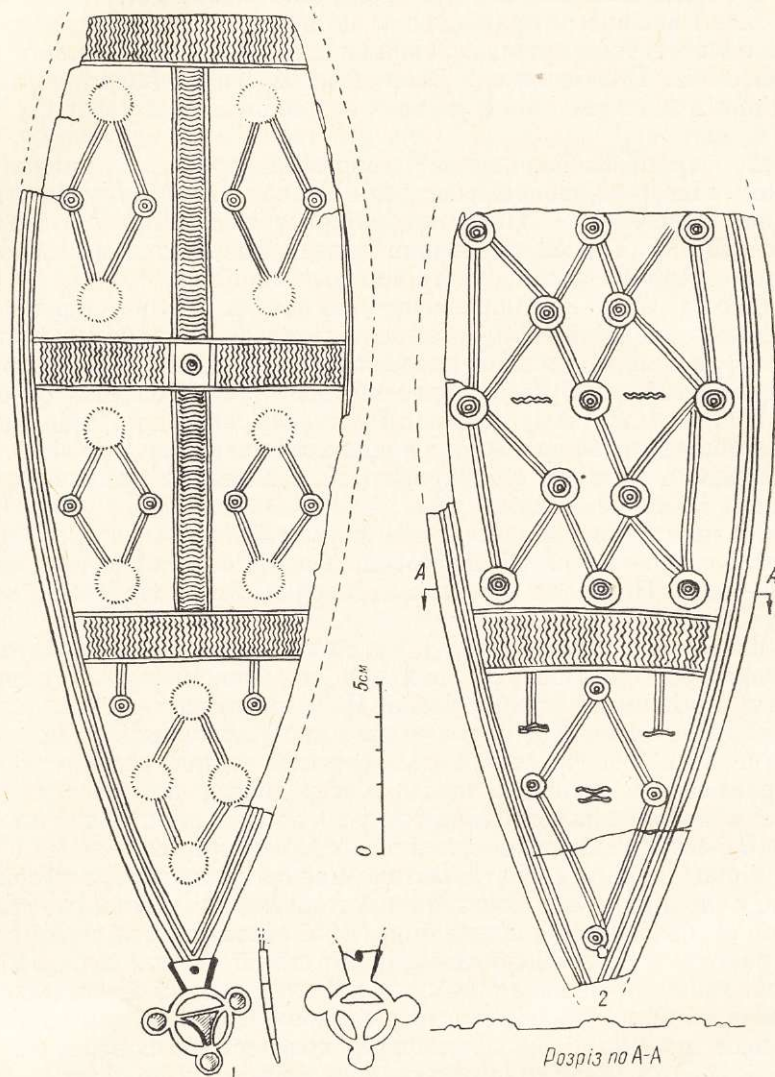

Рис. 4. Деталі пояса № 3.

нанесена синьо-голуба емаль. У середній частині виробу, в підтрикутному заглибленні, є емаль червоного кольору. У нижній частині виріб неміцно скріплений з частиною бляхи, яка виклинюється, оскільки заклепка знаходиться у вирізі.

Друга бляха (рис. 4, 2) має довжину 22,5 см, ширину 10 см, товщину 0,05 см. Поверхня за допомогою поперечних паралельних ліній поділена на три частини: середню і дві бокові; одна бокова частина відламанна. У середній частині симетрично розміщено 13 сферичних горбочків. Діаметр кожного з них дорівнює 1,2 см. Крім того, зсередини в кожному з таких заглиблень був додатково зроблений циркульний штамп діаметром 0,6 см. Горбочки з'єднані між собою паралельними лініями, які

і утворюють ромби і трикутники. Ромбовидна фігура зроблена також і в частині бляхи, яка звужується. В кутах ромба є циркульний штамп діаметром 0,6 і 0,8 см. Між двома парними лініями нанесено 37 зигзагоподібних штамповидних знаків такого ж характеру, що і на попередній блясі. Крім того, зигзагоподібним штампом нанесено в двох місцях по два, а в третьому — одне заглиблення. Як і на попередній блясі, між дугоподібними і зигзагоподібними штампами нанесено дві парні лінії.

Всі ці спільні деталі на предметах дозволяють думати, що бляхи, очевидно, відносились до одного пояса.

№ 4. Пояс (рис. 5, 1, 2, 3) складається з чотирьох розламаних частин. Збереглися дві бляхи (кінці яких відламані), спіральний обруч і три виробу з емаллю. До двох виробів прикріплені кінці блях і обруча, а третій вільно пересувається в спіральній частині обруча. Наявність виступів, які скріплювали обручі з бляхами і виріб з обручем, в отворах якого вільно пересувалась спіраль обруча, не дозволяли збільшити діаметр пояса понад 30 см.

Одна бляха і обруч пояса, як зазначалося, були опубліковані Ф. В. Покровським³², але призначення їх не пояснювалося. У фондах Вільнюського музею зберігається неопублікована розламана на дві частини бляха від цього пояса (рис. 5, 1).

Два уламки бляхи, що збереглися, разом з частиною обламаного кінця від цієї бляхи, прикріпленої до виробу з емаллю і обруча, мають довжину близько 35 см. Ширина бляхи 10,3 см, товщина 0,05 см. Бляха за стилем орнаменту близька до бляхи пояса № 3 (рис. 4, 1). В неї по краях проведено три лінії. Парними поздовжніми і поперечними лініями бляха поділена на шість частин. В кожній з чотирьох центральних є по одній ромбовидній фігурі. По кутах цих фігур і в двох місцях є сферичні вдавлення діаметром 1,2 см. В двох частинах — циркульний штамп діаметром 0,6 см. На відміну від першої бляхи пояса № 3, ця бляха не має пунктирного штампа.

На п'ятій частині бляхи (праворуч між описаними чотирма центральними частинами і закінченням, яке прикріплене до бронзового виробу з емаллю) є п'ять сферичних вдавлень діаметром 1,2 см. Чотири з них з'єднані між собою трьома парами коротких ліній.

Шоста частина, яка звужується, обламана. Але судячи з уцілілого закінчення, тут було нанесено шість циркульних вдавлень діаметром 0,6 см, чотири з них з'єднані парними лініями. Крім того, двоє з кружечків додатково з'єднані одиночними лініями з двома іншими кружечками (п'ятим і шостим).

У середній частині бляхи, між двома лініями, які розташовані на віддалі 2 см одна від одної, є різноманітний орнамент. У прямокутнику, який знаходиться у центральній частині, є 11 зигзагоподібних вдавлень, таких же, як і на бляхах пояса № 3. По краях прямокутника є шість пар циркульного вдавлення діаметром 0,6 см. Кожна пара відділена одна від одної короткими подвійними поздовжніми лініями.

Чотири центральні частини відділені одна від одної чотирма лініями, відстань між якими 0,9 см. Між ними є дугоподібний штамп, як і на бляхах пояса № 3. В одному місці зроблено 47 таких знаків, а в іншому — 34. Такий же штамп нанесено і на крайніх частинах бляхи.

Чотири середніх частини відділені від двох крайніх поперечними лініями, між якими нанесено зигзагоподібний штамп. В одному місці є 26, в іншому — 34 знаки.

³² Ф. В. Покровський. Вказ. праця, табл. XII, 2, 4; обруч, відділ Б, № 563; бляха, відділ Б, № 561. У «Каталогі предметів музею древностей...», 1885, стор. 18, за № 561—563 записано: «Три таких же пояса, не цельных». Таким чином, в наш час не встановлено, який предмет у Віленському музеї старожитностей був записаний під № 562.

Відлитий з бронзи виріб з емаллю, до якого прикріплена бляха і обруч, має круглу форму, діаметр 4,3 см і товщину 0,3 см (рис. 6, б). З обох боків виробу зроблено дугоподібні плоскі виступи з заглиблення в центрі. Висота виступів від основи — 1,6 см, довжина — 3,6 см, товщина — 0,3 см. Виріб зігнутий у вигляді дуги. Ширина верхньої частини виробу дорівнює 5,1 см, а в нижній — 4,3 см.

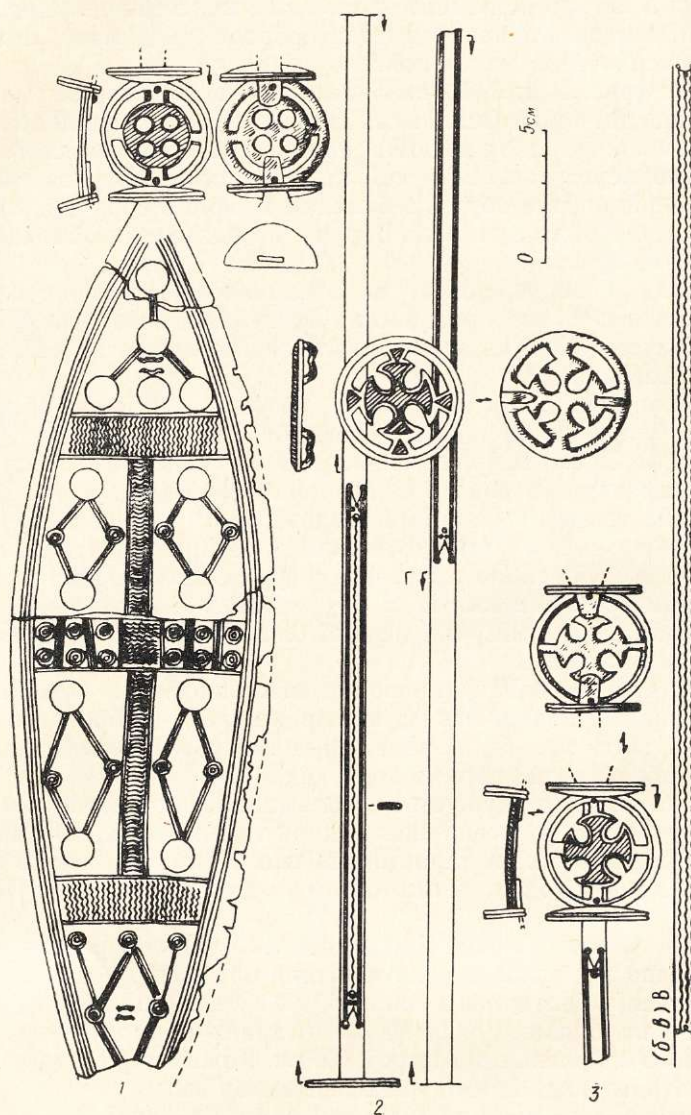

Рис. 5. Деталі пояса № 4.

У круглій частині виробу є вісім отворів. Чотири круглих в центральній частині (діаметр 0,6 см) і чотири дугоподібних. Навколо центральних отворів є вузький обідок товщиною 0,1 см. Такий же обідок є і на внутрішньому краю дугоподібних вирізів. Весь останній простір центральної частини виробу заповнений червоною емаллю (діаметр — 2,5 см).

У бокових виступах зроблено два отвори прямокутної форми (1×0,2 см). В них вставлялися злегка потовщені кінці бляхи і обруч

і за допомогою заклепок кріпилися до виробу. Зовнішня частина заклепок зглажена.

Кут зовнішнього краю округлої частини виробу зрізаний. На внутрішній частині залишилися сліди від виріза відповідних отворів.

Спіралеподібний обруч пояса (довжиною близько 88 см) розламаний (рис. 5, 2). Ширина обруча — 1 см, товщина — 0,15 см. В двох місцях зовнішньої частини пояса є орнамент. В одній з них по краях зроблено парні заглиблення довжиною 20,5 см з пунктирними знаками і хвилястим заглибленням у середній частині довжиною 18 см. На кінцях ліній є вдавнення у вигляді кружечків (довжина ліній близько 36,5 см).

В іншому місці нанесено такий же орнаментальний рисунок довжиною близько 24,5 см, але без хвилястого заглиблення в середній частині.

Другий бронзовий виріб з емаллю (рис. 5, 3; рис. 6, 7) служив для скріплення, таким же чином, як і попередній, з другим кінцем описаного обруча і одним з кінців другої бляхи. За формою близький до першого. Його діаметр — 4,6 см, товщина — 0,4 см. Плоскі бокові дугоподібні виступи на виробі мають висоту 1,7 см і ширину 3,7 см. Довжина виробу в нижній частині — 4,8 см. Кожний з дугоподібних вирізів з'єднаний з одним із більших.

Частина виробу, яка заповнена червоною емаллю, має хрестовидну форму. Кут зовнішньої частини зрізаний таким же чином, як і у попереднього виробу. На внутрішній стороні є сліди вирізів.

Третій виріб (рис. 5, 2; рис. 6, 8) знаходиться на обручі. До його внутрішньої частини наглухо прикріплені дві скоби з отворами, схожими в профілі на букву В. Через отвори продіто спіралевидний обруч. Діаметр виробу — 5 см, товщина — 0,4 см. Вирізи такі ж самі, як і на попередньому. Червона емаль нанесена у заглиблення хрестовидної форми. Крім того, в чотирьох місцях на перемичках є ділянки підтрикутної форми, які також заповнені червоною емаллю. На внутрішній стороні збереглися сліди від вирізу отворів на виробі.

Друга бляха за орнаментальним рисунком така сама, як і попередня. Частина, що збереглася, має довжину близько 38 см, ширину — 10 см, товщину — 0,05 см. Бляха збереглася у тому ж вигляді, в якому вона була опублікована Ф. В. Покровським³³. Орнаментальний рисунок, крім деяких деталей, схожий на попередній.

№ 5. Пояс був опублікований Ф. В. Покровським³⁴. Він складається із двох блях і обруча. В фондах Вільнюського музею даний предмет не виявлений. Але, судячи з опублікованої фотографії і відповідного до неї пояснення, видно, що пояс мав дві бляхи, які з'єднувались між собою обручем із низькопробного срібла. Пояс мав в середній частині круглу форму, а по краях — плоску. Ширина бляхи дорівнювала 9,2 см, довжина — 36—38 см. По краях були парні заглиблення. Орнамент на обох бляхах дуже схожий. В центрі чотирьох середніх секторів, відділених один від одного поздовжніми і поперечними лініями, нанесено по одному циркульному вдавненню, від яких по кутах відходять по чотири лінії. У різних місцях бляхи є опуклини у вигляді гудзиків конусовидної форми. В двох місцях середніх частин блях нанесено штамп у вигляді дуги такого ж характеру, як і на поясах № 3 та 4. Ф. В. Покровський пише, що поблизу внутрішніх кінців блях на обруч були надіті бронзові циліндрики (з двох вцілів один). З лицевої сторони циліндрики прикрашено крапкою і двома концентричними кільцями з червоної емалі, а з зворотньої він пристосований (скоба) для надягання на обруч³⁵.

³³ Ф. В. Покровський. Вказ. праця, табл. XII, 4.

³⁴ Там же, табл. XII, 3; Відділ Б, № 560. В «Каталогі предметів...» (вид. II, Вільна, 1885, стор. 48).

³⁵ Ф. В. Покровський. Вказ. праця, опис предметів до табл. XII, 3.

На опублікованій Ф. В. Покровським таблиці речей із Красного Бору, як вже зазначалося, є великий ажурний бронзовий виріб з емаллю, про який сказано, що він належить до числа 46 подібних уламків, записаних в музеї за № 885—900³⁶. У фондах Вільнюського історико-етнографічного музею цей предмет відсутній.

Цей виріб разом з іншим, вказаним нами, в поліхромних кольорах опублікований Н. Кондаковим³⁷ (рис. 6, 9, 10). За своїм характером він

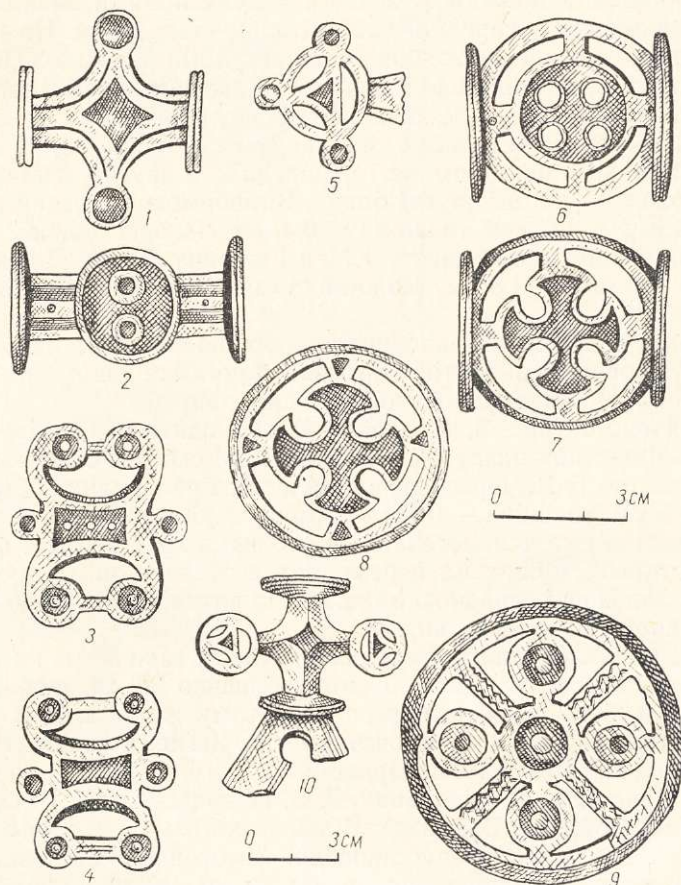

Рис. 6. Бронзові вироби з емаллю. Деталі поясів.

має таке ж призначення, як і виріб з двома скобками на обручі з пояса № 4. Його діаметр близько 6 см. На виробі є вісім симетрично розташованих кружечків. За допомогою двох перемичок кожний з чотирьох кружечків прикріплений хрестовидно до центрального кружечка і обідка. В кожному з них є різнобарвна емаль. В трьох, в тому числі і в центральному, нанесена червона емаль, а всередині додатково вкраплена біла. В двох інших кружечках червона, навколо якої емаль бірюзового кольору.

Другий виріб за характером вирізів на двох бокових округлих виступах і заглибленнях трикутної форми, заповнених червоною емаллю, нагадує виріб пояса № 3. Крім того, зберігся невеликий уламок еліптичної

³⁶ Ф. В. Покровський. Вказ. праця, табл. XII, 1. Опис відділ Б, № 855—900. У «Каталозі предметів...» (стор. 21) за № 855—900 записано: «Фібули, пряжки і уламки від різних прикрас, усіх 46».

³⁷ Н. Кондаков. История и памятники..., табл. 24, 3, 2.

бляхи, прикріплені до виробу. В центрі виробу червона емаль нанесена у вигляді ромбовидної фігури, подібно до виробу пояса № 1. На ньому є два плоских виступи, за характером такі самі, як і на чотирьох виробих поясів № 1 та 4. Наведені дані дозволяють думати, що цей виріб, очевидно, відноситься до одного з поясів.

З викладеного видно, що знахідки з Красного Бору мають багато спільних рис. Усі пояси складаються з окремих частин: еліптичних блях, обручів і різних виробів з емаллю. До виробів за допомогою заклепок прикріплювалися бляхи і обручі. В деяких обручах емаль заливалася в спеціальну ямку на зовнішній стороні заклепки після скріплення поясів або прикріплення до обруча такого виробу (пояс № 2). Незважаючи на залишки п'яти поясів, на жаль, жоден з них повністю не зберігся. На блясі пояса № 1 є виступ для закріплення, а на одній з блях пояса № 3 прикріплено виріб з емаллю, який мав, напевно, таке ж призначення. Лишається нез'ясованим, що собою являла та частина пояса, де закріплювалися подібні виступи і вироби. На обручах були вироби з емаллю (пояс № 4), які дозволяли відповідно зменшувати або збільшувати діаметр пояса. Кожна деталь має свої особливості, що свідчить про виготовлення таких предметів окремо.

Орнамент на бляхах викарбований зсередини. Усі бляхи мають одні й ті ж орнаментальні рисунки з різними варіантами геометричних фігур: ромбів, трикутників тощо. Обручі поясів також орнаментовані різноманітними візерунками.

Таким чином, пояси з емаллю з Красного Бору є цікавими виробами давніх ювелірів. Ці предмети мають певну художню цінність як вироби декоративно-прикладного мистецтва.

Близькі аналогії цим поясам автору не відомі. Але на деяких частинах поясів є орнаментальні знаки, а також окремі деталі предметів, які дозволяють в хронологічному і культурному відношенні пов'язувати їх з відомим Мощинським скарбом. Крім того, на браслетах з Мощина зроблені високі плоскі виступи з поздовжніми прорізами, близькими за формою до виступів на виробих з емаллю поясів № 1 та 4 з Красного Бору. Опуклини на трапецієвидних підвісках з Мощина також мають циркульні вдавлення і з'єднані між собою парними лініями — вдавленнями³⁸.

На блясі пояса № 1 зроблено дугоподібне заглиблення з округлими крапковими ямками на кінцях. Такий орнаментальний знак, тільки більшого розміру, є на бронзовій трапецієвидній підвісці, виявленій автором у 1960 р. в похованні № 3 в Абідні Биховського району Могилівської області. На цій же підвісці по краях видавлені такі ж лінії.

До сказаного можна додати, що поблизу Красного Бору в 1962 р. було виявлене селище, на якому знайдена ліпна гладкостінна кераміка, характерна для Абідні та інших селищ Верхнього Подніпров'я першої половини I тисячоліття н. е. Усі наведені дані дозволяють віднести знахідки речей з емаллю з Красного Бору до цього ж часу.

³⁸ Н. И. Булычев. Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра. М., 1899. З вказаними матеріалами автор ознайомився у Державному історичному музеї в Москві, № 25778, 289.

П. М. ТРЕТЬЯКОВ

СТАРОЖИТНОСТІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. В СЕРЕДНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

До останніх років на берегах Середньої Десни залишались майже зовсім невідомими старожитності I тисячоліття н. е. Поміж городищами юхнівської культури, кінець яких припадає на перші віки нашої ери, і се-

редньовічними давньоруськими поселеннями та курганами початку IX—X ст., які відносяться до роменського типу, тут зіяла широка хронологічна лакуна, що охоплювала не менше шести-семи сторіч. До цього часу відносилися лише декілька скарбів та поодиноких знахідок давніх речей. У звітах М. В. Воеводського, який протягом ряду років проводив на Десні археологічні дослідження, були відзначені два-три пункти з залишками давніх поселень, згодом віднесених до середини або третьої чверті I тисячоліття н. е. Але жодний з них ніколи не досліджувався.

У той же час (50—60-ті роки нашого століття) в сусідніх частинах поріччя Десни, в межах Брянської області, в багатьох пунктах було знайдено старожитності I тисячоліття н. е., які заповнювали лакуну поміж юхнівськими і роменськими пам'ятками. Вони репрезентовані двома різночасними групами: ранньою — I—III ст. н. е. і пізньою — середина і третя чверть I тисячоліття н. е. Першу з них становлять залишки численних поселень, що були виявлені на берегах Десни і її притоки. Культура цих поселень найкраще відома з розкопок Ф. М. Заверняєва на Почепському селищі в середній течії правої притоки Десни — р. Судості¹. Пізня група, ще більш численна, представлена залишками кількох десятків поселень, окремими городищами і могильниками з тілоспаленнями — безкурганними і курганними. Для прикладу можна навести селища Смольянь на Десні і Посудичі на Судості, досліджені автором цих рядків, селище Білокам'янка недалеко від Брянська, відкрите А. К. Амброзом, Володимирське городище (верхній шар) і Кветунський могильник, які вивчала Л. В. Артишевська, городища Макча (нижній шар), могильник поблизу с. Усох і ряд селищ, відкритих В. А. Падіним поблизу м. Трубчевська, та ін.²

В процесі вивчення зазначених брянських старожитностей перед археологічною наукою постало ряд питань, які мають відношення до давньої історії і етногенії не тільки Верхнього Подесення, але й сусідніх областей.

Передусім розгорілася дискусія відносно ранньої групи старожитностей. На думку одних, вони є пізньозарубинецькими, генетично пов'язаними з зарубинецькою культурою Середнього Подніпров'я. Інші, зокрема А. К. Амброз, намагалися довести, що населення, яке залишило ці старожитності, було пізньоюхнівським і лише потрапило під вплив зарубинецької культури. Тепер це питання можна вважати цілком розв'язаним. З'ясовано, що пізньозарубинецькі старожитності, аналогічні брянським, є в ряді пунктів Середнього Подніпров'я, зокрема в межах Києва і в поріччі р. Трубіж³, тобто там, куди юхнівські племена ніколи не поширювалися. Характерні особливості пізньозарубинецької культури, що відрізняють її від більш ранніх «класичних» зарубинецьких старожитностей, беруть свій початок не від юхнівських традицій. Вони сформувалися у Середньому Подніпров'ї в значній мірі під впливом південних сусідів та їх причорноморської культури римського часу. На Верхню Десну ця культура була принесена зарубинецьким населенням, яке просувалося з Середнього Подніпров'я на північ⁴.

По-друге, постало питання про відношення пізньозарубинецьких

¹ Ф. М. Заверняев. Почепское селище.— МИА, № 160, Л., 1969, стор. 88—118.

² П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 259—263; А. К. Амброз. К истории Верхнего Подесенья в I тыс. н. э.— СА. М., 1964, № 1, стор. 70; Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на р. Десне.— МИА, № 108, М., 1963, стор. 85—96; Ії ж. Разведка в верховьях Десны.— КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 84—89; В. А. Падин. Раннеславянские поселения и могильники в районе Трубчевска.— СА. М., 1960, № 3, стор. 317—319.

³ А. П. Савчук. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, № 160, М., 1969, стор. 82—87.

⁴ П. Н. Третьяков. Основные итоги и задачи изучения зарубинецких древностей.— МИА, № 160, Л., 1969, стор. 13.

брянських старожитностей до залишків культури наступних часів. Топографія поселень, їх зовнішній вигляд, характер жител, форма господарських ям, поховальна обрядовість виявились у тих і других однаковими. Побутовий і виробничий інвентар, його еволюція свідчать про наявність прямої і безпосередньої спадкоємності, про те, що протягом I тисячоліття н. е. на берегах Верхньої Десни проживало одне і те ж населення, культура якого лише потроху і поступово змінювалася у часі. На Брянщині було знайдено ряд пам'яток середина I тисячоліття н. е. (Жуківка, Посудичі), які тісно пов'язують пізньозарубинецькі старожитності з старожитностями третьої чверті I тисячоліття н. е.⁵ Необхідно зазначити, що подібна ж картина спостерігається на Верхньому Дніпрі, в межах Гомельської і Могилівської областей. Там поки що не знайдено пізньозарубинецьких старожитностей, аналогічних брянським. Проте там досліджені близькі до них старожитності більш пізнього часу — III—IV ст. Одне таке селище в урочищі Обідня, досліджене Л. Д. Поболем, досить добре відоме, хоча його матеріали ще не опубліковані. Здається цілком ймовірним, що культура типу Обідні послужила в Гомельському і Могилівському Подніпров'ї основою для розвитку місцевої культури середина і третьої чверті I тисячоліття н. е.⁶

По-третє, на чергу дня стало питання про етнічну інтерпретацію всіх цих старожитностей — більш ранніх і більш пізніх, верхньодеснянських і верхньодніпровських. Якщо рання їх група — пізньозарубинецька — генетично пов'язується з Середнім Подніпров'ям, якщо всі ці старожитності істотно відрізняються від залишків культури населення північної частини Верхнього Подніпров'я, їхньої периферії, в якому не без підстав вбачають східних балтів⁷, то пізня група старожитностей, яка належить до третьої чверті I тисячоліття н. е., знаходить собі найближчі аналогії знову ж таки на Середньому Дніпрі. Мова йде про залишки культури типу Пеньківка — Стецівка — Волоське, добре відомої в районі Києва, на Тясміні, у Надпоріжжі і в суміжних з Подніпров'ям ділянках поріччя Південного Бугу. Ці старожитності є ранньосередньовічними слов'янськими. Вони залишені окремою подніпровською групою слов'ян, дещо відмінною від слов'янського населення більш західних областей (культура Корчак, старожитності Подністров'я та верхів'їв Західного Бугу⁸). Населення, яке залишило ці старожитності, з'явилося у Середньому Подніпров'ї в третій чверті I тисячоліття н. е., зайнявши територію носіїв черняхівської культури III—IV ст., етнічна приналежність яких до цього часу, як відомо, є предметом дискусії. Безперечно лише те, що черняхівські племена, які змінили тут у свій час зарубинецьке населення, не були предками ранньосередньовічних слов'ян з культурою типу Пеньківка — Стецівка — Волоське. Остання жила зовсім іншими і притому безперечно північними традиціями, які склалися далеко від римської периферії. Великий вклад у вивчення цієї культури був зроблений В. П. Петровим.

В результаті багаторічних досліджень в Подніпров'ї автор цих рядків прийшов до висновку, який поділяється рядом радянських археологів, що стара точка зору на зарубинецькі племена як племена слов'янські є правильною. На початку нашої ери в обстановці великого переселення народів головні центри племен перемістилися на північні окраїни Середнього Подніпров'я і в південні області Верхнього Подніпров'я, які до цього

⁵ П. Н. Третьяков. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— СА. М., 1968, № 4, стор. 58—68.

⁶ Л. Д. Поболь, А. Г. Мітрафанаў. Проблема расселения славян на территории Белорусии в I тыс. н. э.— Вестн Академії навук БССР, серія громадських навук. Минск, 1966, № 2.

⁷ П. Н. Третьяков и Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963.

⁸ Д. Т. Березовець. Поселення уличей на р. Тясмині.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 145—208.

часу належали східним балтам. В наступні століття їхня культура по-троху змінилася, загубивши ряд специфічних зарубинецьких особливостей. Після краху черняхівської культури нащадки зарубинецьких слов'ян поширили власну територію у південному напрямку, про що свідчать старожитності типу Пенківка — Стецівка — Волоське.

Мені вже неодноразово доводилося виступати з цього питання в пресі, заперечуючи старі уявлення про прихід слов'ян у Придніпров'я з заходу — спочатку на Правобережжя, потім на Лівобережжя і на північ — лише в третій чверті I тисячоліття н. е.⁹ Слабкою ланкою моєї концепції Лівобережжя безперечними старожитностями третьої чверті I тисячоліття н. е. Найдавніші з відомих там пам'яток слов'янської культури — роменські і волинцевські — можна було датувати часом не раніше VIII—IX ст. Виходячи з цього захисники старої концепції східнослов'янського етногенезу дійшли висновку, що слов'яни, які просувалися з заходу на схід, у VI—VII ст. досягли берегів Середнього Дніпра, а в лісостепове Лівобережжя проникли не раніше VIII ст.¹⁰

Для того щоб перевірити, чи дійсно в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі немає старожитностей середини і третьої чверті I тисячоліття н. е., аналогічних згаданим вище верхньодеснянським і правобережним, а також чи є там більш ранні пізньозарубинецькі пам'ятки, з середини 60-х років на Середній Десні були розпочаті відповідні дослідження. Вони показали, що старі уявлення були помилковими. З'ясувалося, що картина, виявлена на Брянщині, повністю повторюється на сході Чернігівщини. Одночасно старожитності третьої чверті I тисячоліття н. е., аналогічні деснянським, були знайдені В. А. Іллінською і південніше — на Сеймі і у верхів'ях Сули та Псла¹¹. Археологи, що проводили раніше дослідження в лісостеповому Лівобережжі, цих старожитностей просто не знаходили.

Дослідження старожитностей перших трьох чвертей I тисячоліття н. е. на Середній Десні, інформація про які подана нижче, знаходяться на початковій стадії. Вони були проведені Е. О. Симоновичем, О. М. Мельниківською і автором цієї статті у 1966 і 1967 рр., а також Є. А. Горюновим у 1968 р. Під час цих робіт оглядалися лише окремі ділянки берегів Десни та її приток між гирлами правих деснянських приток Судості і Мени. Основні роботи були проведені у Новгород-Сіверському районі, де збереженість пам'яток по ряду причин виявилась кращою, ніж в інших місцях. Всього за час робіт було виявлено залишки понад 20 поселень і могильників з тілоспаленнями. Як і брянські старожитності, вони становлять дві основні групи: ранню, першої чверті I тисячоліття н. е. — пізньозарубинецьку і більш численну групу старожитностей середини і третьої чверті I тисячоліття н. е., на мій погляд, — ранньосередньовічну слов'янську.

Як і в сусідніх областях Подніпров'я, пам'ятки вказаного часу на території східної Чернігівщини розташовуються звичайно на невисоких місцях — на підвищеннях в межах заплави або по краю понижених ділянок надзаплавної тераси. В багатьох місцях, де Десна енергійно підмиває свій правий корінний берег, пошуки старожитностей перших трьох чвертей I тисячоліття н. е. виявилися марними — тут вони, певно, вже давно

⁹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне..., стор. 254—273; Його ж. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне, стор. 58—68.

¹⁰ И. И. Ляпушкин. К вопросу о культурном единстве славян. Исследования по археологии СССР. Л., 1961, стор. 205.

¹¹ В. А. Ильинская. Разведка в днепровском Левобережье.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 197—200; Ії ж. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в Днепровской Левобережной лесостепи.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 55—61.

зруйновані. Лише інколи вдавалося знайти незначні залишки (краї) давніх поселень.

Малорезультативними були обстеження в районі м. Сосниці, де в Десну впадає її права притока р. Убідь. На перший погляд здавалося, що тут і по Десні, і в пониззі Убеді топографічні умови дуже придатні для шуканих старожитностей — відсутні високі береги, в широких заплавах є велика кількість дюн і підвищень. Але це край бідних піщаних ґрунтів, непридатних для землеробства. Тут було зустрінuto лише кілька пунктів з залишками поселень третьої чверті I тисячоліття н. е., сильно розвіяних і не придатних для розкопок. Матеріали цього часу за рідкими і притому сумнівними винятками відсутні і в колекціях Ю. С. Виноградського, який протягом багатьох років проводив археологічні обстеження на околицях м. Сосниці. Тут зустрічаються численні старожитності лише періоду неоліту і бронзи.

Нижче околиць м. Сосниці, по р. Мені, де характер ґрунту змінюється (так званий сосницький степок), та вище самого міста,

Рис. 1. Схема розташування старожитностей I тисячоліття н. е. у Середньому Подесінні:

1, 2 — селища третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Вишеньки; 3 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Розльоти; 4 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Кудлаївки; 5 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Чулатово; 6, 7 — пізньозарубинецькі поселення і могильник в гирлі р. Смяч; 8 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. в гирлі р. Смяч; 9 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. в урочищі «Загребілля» в с. Смяч; 10—13 — селища третьої чверті I тисячоліття н. е. між селами Смяч і Мамекніє; 14 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. в с. Мамекніє; 15 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу Форостовичів; 16, 17 — селища третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Камінь; 18 — селище третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу с. Вітемля.

поблизу с. Вишеньки, де ґрунтові умови сприятливі для землеробства, картина змінюється. Старожитності перших трьох чвертей I тисячоліття н. е. зустрічаються так же часто, як і вище по Десні.

Ряд залишків поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. було виявлено на малих притоках Десни. Прикладом може бути численна група старожитностей у нижній течії р. Смяч, що впадає в Десну за кілька кілометрів вище м. Новгорода-Сіверського.

Цікаві знахідки виявлені і на прилеглий ділянці берегів Десни викладачем історії школи с. Смяч І. Ф. Іванченком. Карта виявлених у 1966—1968 рр. старожитностей (рис. 1) в процесі наступних досліджень, безсумнівно, значно поповниться. Поселення перших трьох чвертей I тисячоліття н. е. звичайно дуже невеликі, вони мають незначні культурні нашірвання. Тому їх виявити не так легко. Могильники, що не мають ніяких зовнішніх ознак, також, певно, зовсім невеликі і складаються лише з кількох поховань перепалених кісток. Всім цим і пояснюється те, що ці старожитності до останнього часу залишалися невідомими археологам.

Розкопки, проведені у 1966—1968 рр. в кількох пунктах, були рекогносцирувальними. Їхньою метою було визначення характеру пам'яток і вибір об'єктів, придатних для поглиблених досліджень. Вони проведені на шістьох пунктах: на пізньозарубинецькому селищі в гирлі р. Смяч (П. М. Третяков), на могильнику того ж часу, розташованому на сусідній дюні (Є. А. Горюнов) та на селищах третьої чверті I тисячоліття н. е. поблизу сіл Вишеньки (П. М. Третяков), Форостовичів (Е. О. Симонович і П. М. Третяков), Кудлаївки (Е. О. Симонович) та Чулатова (Є. А. Горюнов).

Щодо наявності на цій ділянці поріччя Десни старожитностей пізньозарубинецької культури можна було здогадуватись на основі двох старих знахідок, відзначених на археологічній карті, яку опублікував Ю. В. Кухаренко¹². По-перше, це знахідка двох ліпних посудин з перепаленими кістками поблизу с. Пирогівка на лівому березі Десни і знахідка лощеної миски недалеко від с. Розльоти. Варто зазначити, що ряд пізньозарубинецьких поселень виявлено на р. Судості, яка є північним кордоном Чернігівської області, а південніше на Сеймі відомі такі зарубинецькі поселення, як Хар'ївка та Басівка¹³.

Виявлені у 1967 і 1968 рр. пізньозарубинецькі старожитності знаходяться на правому березі Десни в гирлі р. Смяч, на дюнах, на краю і в межах заплави. На одній із дюн у відслоненні був виявлений незначний ґрунтово-культурний шар товщиною 0,25 м, чорного кольору, піщаний, перекритий такої ж товщини шаром дюнного піску. В шарі трапилися уламки пізньозарубинецької кераміки, а також окремі дрібні фрагменти глиняного посуду періоду неоліту і бронзи. Уздовж відслонення була закладена траншея розміром 2×14 м, яка відкрила добре збережену основу квадратного житла-напівземлянки.

Як і більшість відомих на Десні пізньозарубинецьких жител, землянка була орієнтована майже точно по сторонах світу. Її розміри з півночі на південь — 4,10 м, зі сходу на захід — 4,25 м. Середня глибина нижче основи культурного шару — 0,5 м. Східна, північна і західна стінки ями майже прямовисні, південна менш стрімка (60—65°). Долівка — горизонтальна; вона лише трохи понижувалася від стін до середини. На дні ями залягав чорний вуглисто-гумусний шар 5—10 см товщиною, що відрізнявся від заповнення більш інтенсивним забарвленням. Його поверхня була рівнем долівки житла перед тим, як воно було залишене своїми мешканцями.

У південно-східній частині землянки в долівці було виявлено 10 (або 11?) ям від стовпів. Одні з них, які розташовувалися вздовж стін і в кутках, відносилися до конструкції житла, другі, що знаходилися ближче до центральної частини долівки, є, очевидно, слідами домашньої обстановки. Під північною і західною стінками землянки ям від стовпів не було. Але, як видно з плану (рис. 2, 1), до цих стін примикали напівкруглі ніші, дно яких знаходилося на половині висоти стін. Такі ж точно ніші звичайні для землянок пізньозарубинецького Почепського селища¹⁴. Безпосередньо біля північної стінки житла, поза ним, виявлено велику і глибоку яму від стовпа. У центральній частині житла знаходилося відкрите вогнище у вигляді овального блюдоподібного заглиблення розміром 0,6—0,8 м і глибиною до 0,2 м, заповненого вугіллям та попелом. Біля вогнища трапилися скупчення уламків глиняного посуду, які належали двом ліпним посудинам і нижній частині такої ж третьої.

¹² Ю. В. Кухаренко. Памятники зарубинецкой культуры в области Верхнего Поднепровья.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 31.

¹³ Д. Т. Березовець. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП, т. V. К., 1955, стор. 49—66.

¹⁴ Ф. М. Заверняев. Почепское селище, стор. 93.

Крім цього, на долівці житла знайдені залізне шило, чотири біконічні глиняні пряслиця і точильний брусок (рис. 2, 2—5).

У заповненні землянки зустріното декілька великих уламків посудин, які частково підійшли один до одного. Певно, вони лежали на покрівлі житла. Крім цього, в заповненні і культурному шарі над землянкою знайдено декілька шматків залізного шлаку.

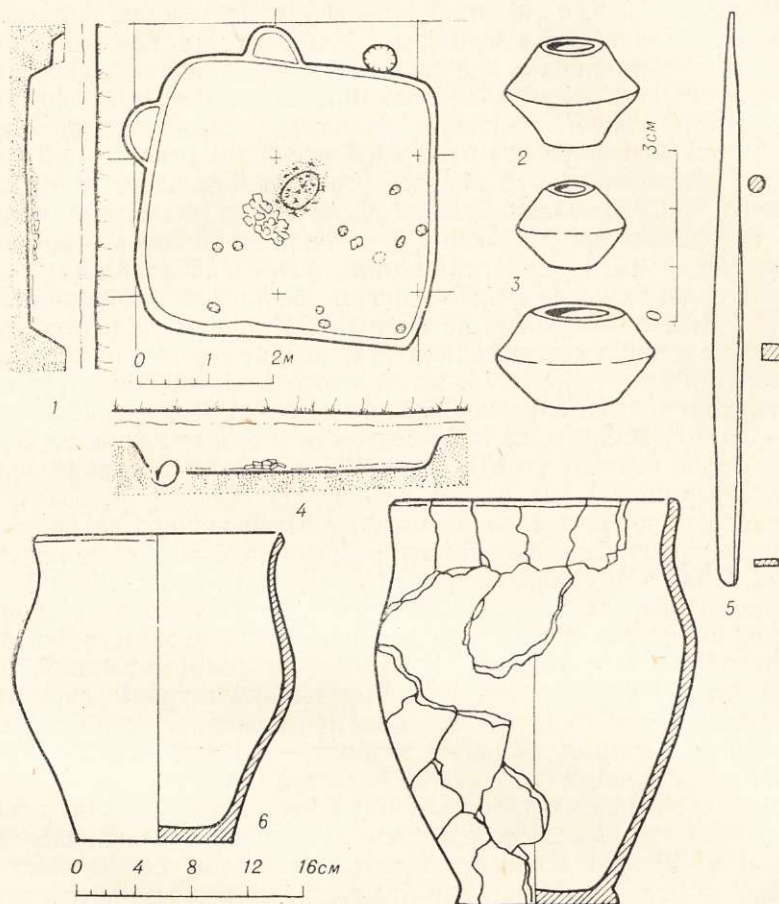

Рис. 2. Пізньюзарубинецьке поселення в гирлі р. Смяч:
1 — план і профіль землянки; 2—4 — глиняні пряслиця; 5 — залізне шило;
6, 7 — горщики.

Керамічний матеріал із розкопок на селищі на р. Смяч поділяється на дві групи: на грубий ліпний і ліпний з лощеною поверхнею посуд. Остання становить не більше 5% матеріала і представлена лише невеликими уламками. Грубий посуд виготовлено із глини з шамотом або піском, його поверхня нерівна, горбкувата, з слідами недбалого згладжування, колір жовто-бурий, нерівномірний, з темними плямами. Внутрішня поверхня нерідко чорна. Весь грубий посуд — це горщики двох основних форм — біконічної з згладженим ребром (рис. 2, 6) і менш профільованим (рис. 2, 7). Найбільші посудини мали висоту близько 30 см і діаметр 20 см, найменші — відповідно 15 і 10 см. Як і на інших пізньюзарубинецьких селищах, тут траплялися і зовсім крихітні посудинки висотою 5—6 см.

Груба кераміка не орнаментована. Лише один уламок вінець має навскісні насічки, а два — защипи.

Уламки лощеного посуду, зробленого із глини з ретельно подрібненою домішкою, належать великим ребристим мискам з вертикальною верхньою частиною і звуженою до денця нижньою. Це характерна форма мисок пізньозарубинецьких деснянських поселень.

У кількох метрах від землянки була відкрита кругла в плані яма з горизонтальним дном. Її діаметр дорівнює 0,9—1 м, глибина — 0,6 м. Це звичайна яма-погріб. Будь-яких знахідок у ній не виявлено.

На сусідній дюні, на відстані 150—200 м від селища, були виявлені поховання з залишками тілоспалень. У 1967 р. на поверхні тут було знайдено скупчення дрібних кальцинованих кісток, які є залишками п'яти або шести спалень. М. Ф. Іванченком знайдено на цій дюні нижню частину грубої ліпної посудини, наповнену перепаленими кістками. У 1968 р. при розкопках тут було виявлено п'ять спалень, що супроводжувалися уламками зарубинецької кераміки і залізною пряжкою початку нашої ери. Могильник буде досліджуватися і в наступні роки.

На поселеннях третьої чверті I тисячоліття н. е. — у Форостовичах і поблизу Кудлаївки — при розвідочних розкопках виявлено квадратні житла-землянки і супутні їм циліндричні або частіше дзвіноподібні ями-погребі. У Вишеньках житла не були знайдені. Там уціліла лише невелика окраїна площі поселення, яка була зайнята ямами-погребями. При розкопках їх було відкрито 19, здебільшого дзвіноподібної форми. Діаметр у верхній частині близько 0,8 м, по дну — до 1 м, заглиблення у материк — 0,5—0,8 м. Знахідки із Вишеньок склалися з уламків кераміки кількох кісток великої рогатої худоби і розбитих глиняних пряслиць біконічної форми.

На селищі поблизу с. Форостовичі, розташованого на краю берега у верхів'ях правої притоки Десни р. Роми, зустрінуто залишки двох землянок. Одна з них, наполовину зруйнована, була виявлена Б. О. Симоновичем під час огляду берегової кручі¹⁵. Друга розкопана мною. Вона мала в плані форму квадрата з заокругленими кутами, орієнтованого майже точно по сторонах світу. Її розміри в плані становили 3,7×4,1 м. Глибина ями в піску, що підстилав ґрунтово-культурний шар, дорівнювала в середньому 0,5 м. Стінки ями прямовисні. У долівці виявлено чотири ями від стовпів: більшу і глибоку — в центрі житла і по одній невеликій ямі біля північної, східної і західної стін.

У північно-східному (задньому правому) кутку землянки виявлені залишки вогнища. Від нього збереглися численні вуглики, що займали площу в 1 м². Землянка перестала служити житлом ще в давнину. Вона була перетворена в господарську будівлю, і в її долівці була викопана велика яма-погріб, стіни якої сильно зруйновані, і її первісну форму важко визначити. Можливо, що у свій час у центрі будівлі був поставлений центральний стовп — деталь, яка звичайно не зустрічається в житлах такого типу.

Поза житлом в межах розкопу виявлено ще кілька ям-погребів у тому числі ями класичної дзвіноподібної форми, звичайних розмірів.

Знахідки, що трапилися під час розкопок у Форостовичах, складаються із уламків глиняного посуду, біконічного глиняного пряслиця, точильного бруска та шматків залізного шлаку.

Керамічні вироби із Вишеньок, Форостовичів і всіх інших селищ цього типу з Середнього Подесіння дуже одноманітні. Посуд виготовлявся з глини з домішкою шамоту (нерідко великого) або, значно рідше — піску. Поверхня посуду нерівна, горбкувата. Випал — слабкий: керамік мажеться, її забарвлення буре, нерівномірне. Основною формою посуду є високі овально-біконічні горшки з діаметром шийки від 15 до 20 см.

¹⁵ Э. А. Симонович. Форостовичи — раннесредневековое селище в Подесень. Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 235—236.

і вузьким плоским дном. Найбільша ширина посуду спостерігається на половині висоти; у більшості випадків тулуб заокруглений, інколи ребристий. Висота посудин, судячи з уламків, досягала 30 см. Вінця були прямими або трохи відігнутими назовні. Край вінець заокруглений або горизонтально сплющений. Поодинокі екземпляри посудин мали на вінцях навскісну насічку або защіпи. Посуд можна охарактеризувати як товстостінний, стінки і днища мали товщину 0,7—1,2 см.

Другим типом глиняного посуду, що зустрічався значно рідше, були порівнюючи невеликі горщики з дещо відігнутими назовні вінцями і опуклою верхньою частиною. Декілька уламків належать широким ребристим мискам, які зберігають пізньозарубинецьку форму. Окремими уламками представлені сковорідки з низькими бортиками. У Форостовичах знайдено уламок невеликої лощеної посудини.

В цілому кераміка не відрізняється від посуду брянських селищ третьої чверті I тисячоліття н. е. Тут не представлені лише банкоподібні форми, які потрапляли на поселення Верхнього Подесіння від верхньодніпровських балтів.

Серед поселень, відкритих на Середній Десні, відсутні такі, час яких може бути визначений серединою I тисячоліття н. е. Пошуки таких поселень, що відповідають верхньодеснянським селищам Жуківці, Білокам'янці і Посудичі і пов'язують пізньозарубинецьку культуру з ранньосередньовічною східнослов'янською, є одним з першочергових завдань археологічних досліджень на Середній Десні.

В. Д. БАРАН

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ У С. ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ НА ДНІСТРІ

У 1966—1967 рр. Дністрянсько-Волинська археологічна експедиція Львівського університету провела дослідження слов'янського поселення середини I тисячоліття н. е. у с. Зелений Гай Заліщицького району Тернопільської області.

Поселення розташоване в центрі села на південному пологому схилі високого плато лівого берега Дністра на відстані 1,5 км на північ від русла ріки. Біля поселення з півдня є кілька джерел, вода з яких спливає у найближчий яр, з півночі і заходу воно обмежене шляхом, що проходить через центр села.

До 1939 р. площа поселення була зайнята під поміщицький парк, зараз тут посаджено колгоспний сад. Значна частина поселення знищена сучасними будинками, ямами і насадженнями. Не пошкодженою залишилася лише невелика площа приблизно в центрі поселення, де були проведені дослідження шляхом закладення окремих невеликих розкопів.

На розкопаній площі (1200 м²) відкрито вісім слов'янських жител і одну піч — кам'янку, побудовану за межами споруд, два житла, одну господарську яму та вогнище липицької культури, а також декілька вогнищ ранньозалізного часу.

Всі виявлені на поселенні слов'янські житла являють собою напівземлянки (рис. 1). Вони мають чотирикутну форму і орієнтовані кутами за сторонами світу. Їх площа невелика — 8,7—17,22 м², глибина — 0,87—1,55 м від сучасної поверхні. Північно-східна частина майже всіх жител заглиблена більше, ніж південно-західна, оскільки в цьому напрямку піднімається схил. Контури жител можна простежити на горизонті глибиною 0,40—0,70 м від сучасної поверхні на фоні материкової глини. Стінки вирізані у материку, вертикальні, інколи легко звужені донизу, долівка рівна і добре утоптана. Лише у житлі № 9 долівка утрамбована

слабо, що може свідчити про те, що напівземлянкою користувалися не дуже тривалий час.

В усіх житлах були виявлені ями від стовпів, розташовані у кутах напівземлянок і посередині двох (звичайно протилежних) або усіх чотирьох стінок. До речі, Зелений Гай — це поки що єдине слов'янське поселення на території Верхнього Подністров'я, де в житлах виявлено по вісім ям від стовпів. На інших поселеннях кількість ям від стовпів дорівнює лише шести. Вони заглиблені у долівку на 8—33 см, діаметр їх 0,20—0,45 м. Напевно, стовпи були основою стінок та підтримували дах.

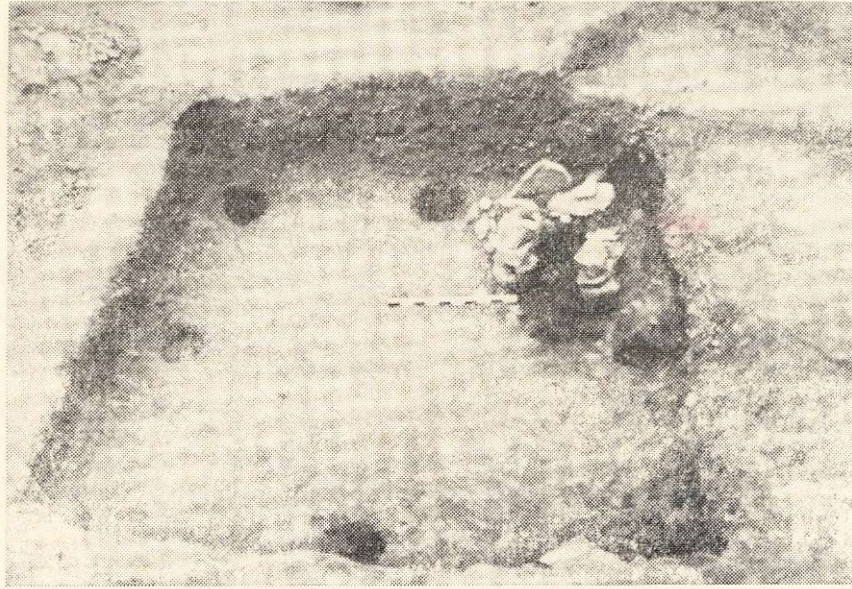

Рис. 1. Житло № 8. Вид із заходу.

У двох житлах (№ 3, 8) з південно-східного боку простежено вхід. У житлі № 3 він був вирізаний у стінці; в напівземлянці № 8 вхід являв собою напівовальне заглиблення розміром 1,30×3,70 м, стінки якого являють собою продовження двох відповідних стінок житла. Долівка входу знаходилась на 0,40 м вище долівки житла.

В кожному із жител порівнюючи добре збереглися печі, складені із кусків каменя-пісковіку. Як правило, печі розміщені у східному куті житла. Лише у напівземлянці № 10 піч знаходилась у північному куті. У житлі № 3 було дві печі, розміщені на незначній відстані одна від одної (рис. 2). Нижні частини стінок переважної більшості печей були складені із великих кусків каменя або з кам'яних плиток, поставлених ребром; верхні частини та склепіння складені з дрібних кусків каменя. Ні в одній із печей склепіння не збереглося. Форма печей переважно підковоподібна. Їх приблизні розміри від 0,45×0,60 м до 0,60×0,60 м. Черені печей підмазані глиною або складені із кам'яних плиток. У житлі № 9 під черинь була використана досить велика кам'яна плитка розміром 0,32×0,75 м. Найчастіше черинь знаходився на рівні долівки, і лише в одному випадку він лінзовидно поглиблювався у долівку житла.

Слід відзначити, що у житлі № 1, яке являло собою напівземлянку розміром 3,30×2,90 м, у східному куті було розчищене вогнище. Черинь був підмазаний глиною і сильно обпалений. Його розміри 0,53×0,45 м (рис. 2).

У житлі № 10 перед піччю на відстані 1,20 м на південь від неї розчищено передплічну яму розміром 0,45×0,50 м глибиною 0,13 м від рівня

долівки. У ямі знаходився попіл, перемішаний із землею та вугликами, а також два уламки ліпної слов'янської кераміки. Ще одна яма, але вже господарського призначення, була виявлена у південно-східній частині житла № 6. Вона мала овальну форму, дещо звужені донизу стінки і досить рівне дно. Її розміри $0,50 \times 0,80$ м, глибина $0,20$ м від рівня долівки.

В одному із розкопів, на глибині $0,30$ — $0,50$ м від сучасної поверхні, розчищено залишки печі-кам'янки, побудованої за межами споруд. Склепіння печі не збереглося. Від стінок залишився нижній шар каменів

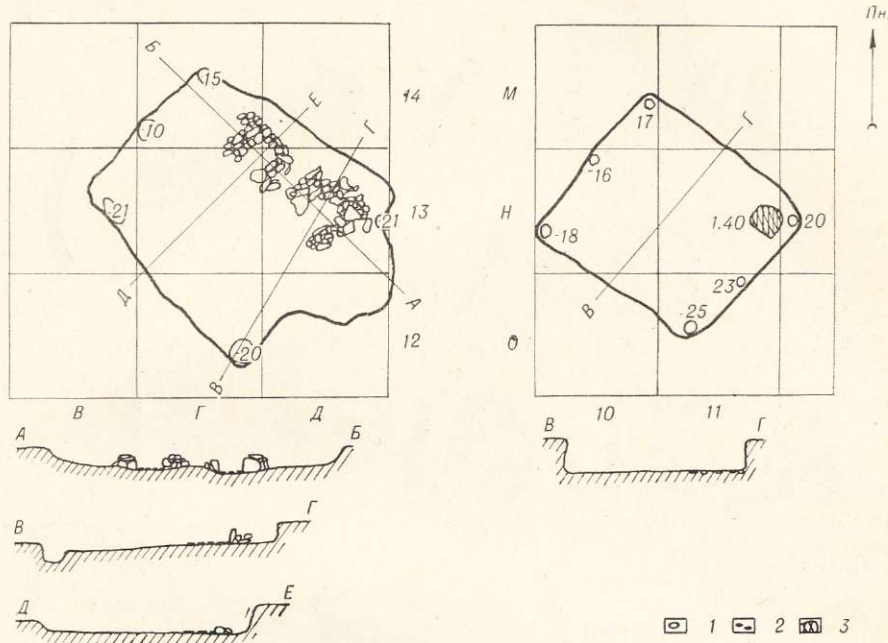

Рис. 2. План і розріз жител № 1 і 3:
1 — куски каменю; 2 — уламки кераміки; 3 — вогнище.

висотою 8 — 15 см від рівня череня. Форма печі зовні підковоподібна, всередині чотирикутна. Її внутрішні розміри — $0,43 \times 0,63$ м. Черинь, підмазаний глиною, залягав на чорноземі, напевно, на рівні давньої поверхні. Ніяких слідів споруди, яку можна було б пов'язати з цією піччю, не простежено. У процесі розчистки зібрано уламки ліпних слов'янських горщиків, один із яких вдалося частково реставрувати (рис. 3, 2).

В процесі розкопок зібрано значну кількість кераміки, а також знайдено одну бронзову шпильку з голівкою, закінченою потовщеним гудзиком, глиняне пряслице та два бруски.

Вся кераміка, за винятком окремих дрібних фрагментів, знайдена в житлах. Вона виявлена головним чином в печах або на долівці біля них, проте нерідко залягала і в гумусному заповненні споруд.

Кераміка головним чином ліпна. Лише окремі уламки від посудин, виготовлених на гончарному крузі, про які ми ще скажемо нижче. Вона виготовлена з глини із домішками шамоту, в деяких випадках з включеннями піску або жорстви. В переважній більшості посудини мають нерівну горбкувату поверхню, але зустрічаються також уламки, поверхня яких досить старанно згладжена, а в одному випадку з зовнішнього боку підмазана глиною. Колір коричневий або бурий з жовтуватим відтінком, випал вогнищевий, нерівномірний. Вся ліпна кераміка, за винятком двох

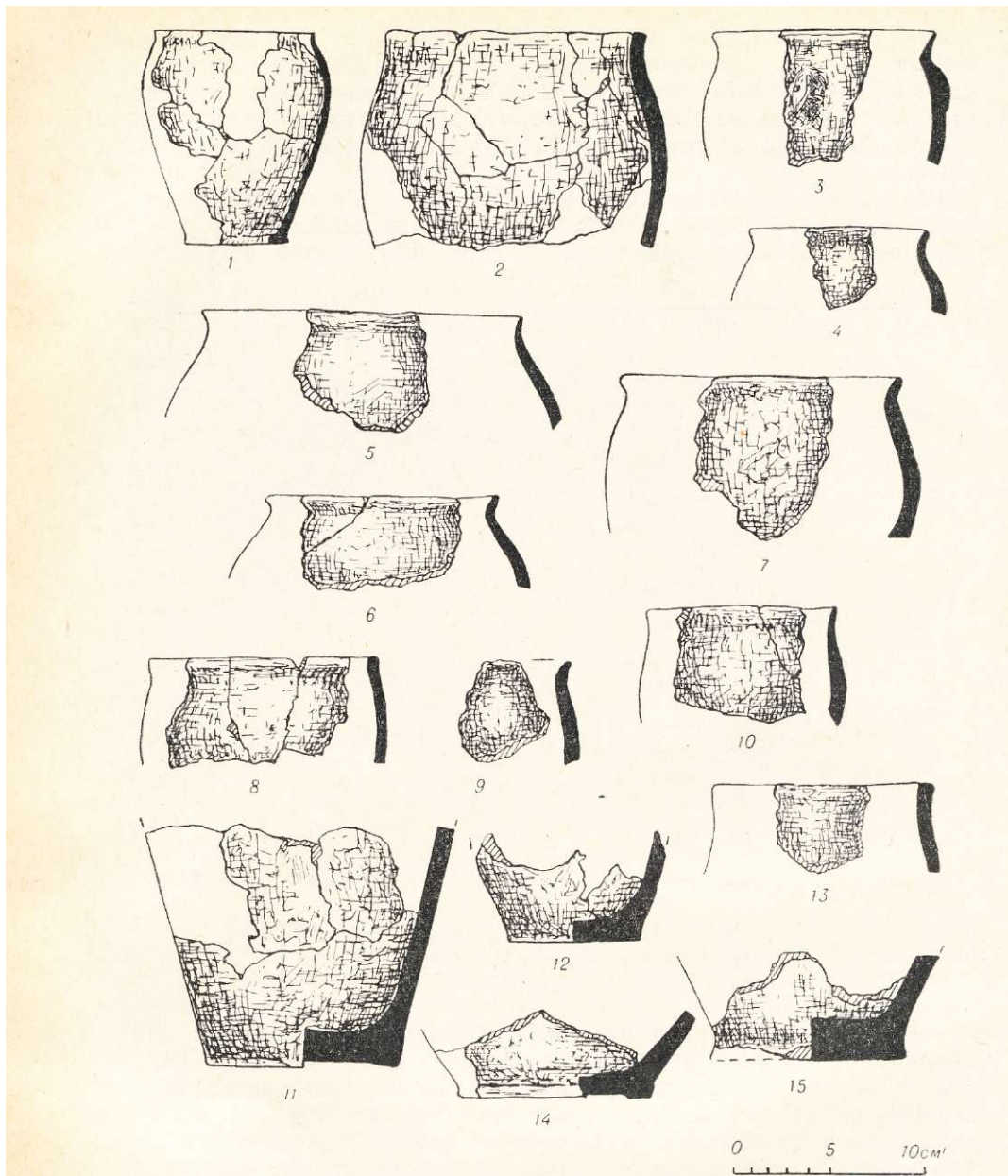

Рис. 3. Кераміка:

1—13, 15 — уламки ліпних горщиків із житла № 7; 14 — дещо гончарної посудини із житла № 7; 2 — частина ліпного горщика із печі, спорудженої за межами жител.

уламків сковорідок із низькими слабозвинутими бортиками, представлена горщиками, які поділяються на окремі типи.

До першого типу відносяться горщики середньої величини, у яких діаметр вінець менший від висоти посудини та найбільшої опуклості тулуба. Вони мають легко розхилені назовні, інколи майже прямі невисокі вінця, досить виразні плічка, злегка опуклий тулуб та плоске, переважно невелике дещо, нерідко з виділеними краями (рис. 4, 1—4; 5, 1—3). Один із горщиків першого типу прикрашений по плечках штамповим орнаментом. Відбитки штампа мають вигляд верхівки макової голівки і нагадують орнамент, яким нерідко прикрашався гончарний посуд черня-

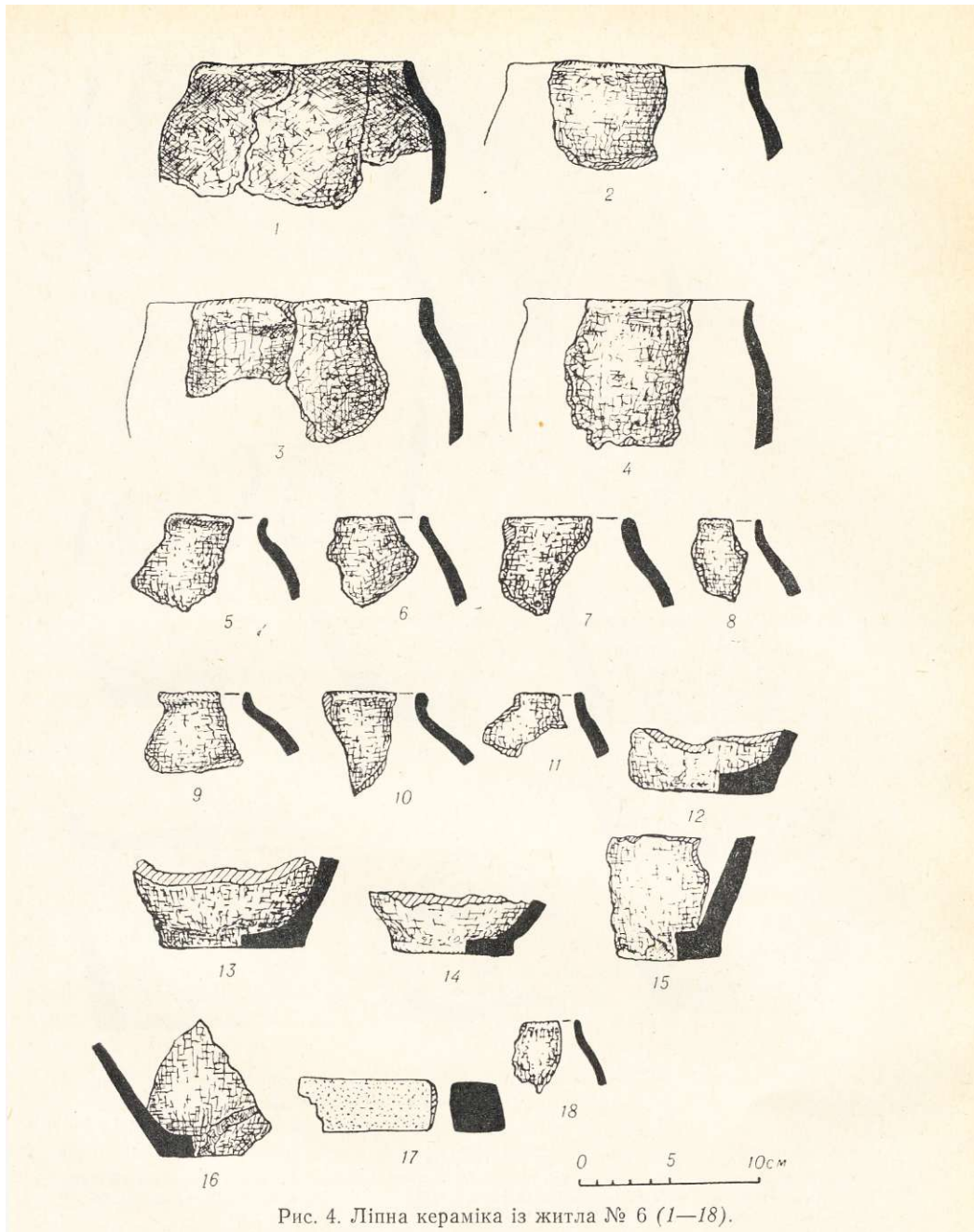

Рис. 4. Липна кераміка із житла № 6 (1—18).

хівської культури¹. Цей горщик має дещо пригладжену з зовнішнього боку поверхню, яка, крім того, підмазана рідкою глиною. До цього типу горщиків відноситься ще дві посудини, варті окремої уваги.

У житлі № 8 на долівці виявлений опуклобокий горщик досить витягнутих пропорцій з двома гудзками по плічках (рис. 5, 2). Поверхня горщика дещо заглажена, у тісті дрібні домішки шамоту. Наявність гудзків — ознака, не характерна для слов'янського посуду середини I тисячоліття н. е., і згаданий горщик є єдиною знахідкою цього роду на поселенні. Разом з тим хочу нагадати, що уламки посудин з наявністю

¹ Э. А. Симонович. Орнаментація черняховської кераміки.— МИА, № 116. М., 1964, рис. 19, 15; 22, 7.

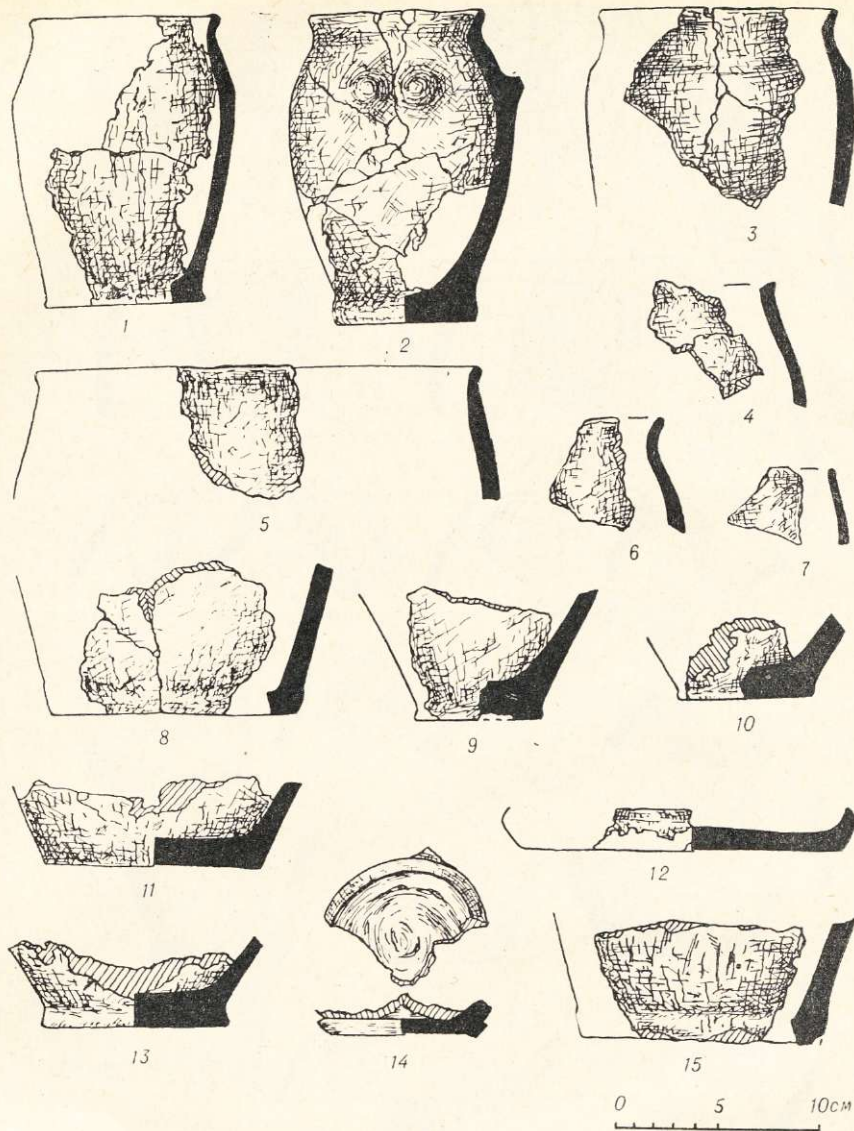

Рис. 5. Кераміка:

1, 3, 6, 13 — уламки ліпних горщиків із житла № 9; 14 — деще гончарної посудини із житла № 9; 2, 4, 5, 7—11, 15 — уламки ліпних горщиків із житла № 8; 12 — сковорідка із житла № 8.

подібних гудзків відомі серед керамічних комплексів цього часу на слов'янських поселеннях Південного Бугу² та Молдавії³.

П. І. Хавлюк розглядає ці посудини як найбільш ранні на поселеннях у с. Семенки і на Митківському острові. У нас немає підстав розглядати посудину з гудзками із Зеленого Гаю в хронологічному плані, проте хочеться відзначити, що комплекс кераміки з цього поселення за типологічними даними є досить раннім.

² П. І. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 348—349.

³ Э. А. Рикман, И. А. Рафалович. К вопросу о соотношении черняховской и раннеславянской культур в Днестровско-Дунайском междуречье.— КСИА, вып. 105. М., 1965, стор. 54.

Другий горщик представлений уламком верхньої частини посудини. Він знайдений у житлі № 7 (рис. 3, 3), виготовлений з глини із домішками шамоту. Поверхня горбкувата, колір коричневий з жовтуватим відтінком, випал посередній. Горщик має низькі, злегка розхилені назвні вінця, пологі плічка і за формою, складом глини та способом обробки поверхні ніяк не відрізняється від інших горщиків першого типу. Разом з тим він має іксоподібне вушко, що наближує його до посуду другої чверті першого тисячоліття, добре відомого із пам'яток типу Дитиничі-Трішина⁴.

Окремий підтип першого типу становлять малі за розмірами горщики, які на поселенні в Зеленому Гаю виступають порівнюючи у досить значній кількості. Так, у житлі № 6 знайдено верхню частину п'яти таких посудин, в житлі № 4 — чотирьох, в інших житлах також виявлено по кілька уламків невеликих горщиків (рис. 4, 8—11, 18). Діаметр вінця цих горщиків — 5—7 см. За формою вони майже не відрізняються від горщиків першого типу. Аналогічні невеликі горщики зустрічаються й на інших ранньослов'янських поселеннях Верхнього Подністров'я, але досить рідко. Вони більш характерні для поселень із заглибленими житлами черняхівського типу на цій території.

Другий тип становлять широкогорлі горщики, діаметр вінця яких дещо менший або дорівнює найбільшій опуклості їх тулуба (рис. 5, 5). Один горщик цього типу виділяється своєю товстостінністю та грубими домішками шамоту і жорстви в тісті. Він має розхилені, дещо потовщені вінця. За характером профілю тулуба і своєю обробкою поверхні більше нагадує ліпний посуд черняхівської культури. Окремо слід виділити ще один горщик, частину якого знайдено у житлі № 4. Він має нерівну, недбало оформлену поверхню з грубою домішкою шамоту в тісті. Вінця злегка розхилені, плічка пологі, тулуб стрункий, витягнутий. Судячи за збереженою частиною горщика, він також за формою наближається до одного із типів горщиків черняхівської культури, виявлених нами на поселенні Ріпнів II, Бовшів II та ін.⁵

Підсумовуючи результати досліджень слов'янського поселення у Зеленому Гаю, не можна не відзначити, що воно разом із тими матеріалами, які вводять його в коло слов'янських пам'яток Верхнього Подністров'я початку третьої чверті I тисячоліття н. е. (чотирикутні напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою, наявність великої кількості ліпної кераміки, нерідко близької до посуду житомирського типу), має і свої особливості.

Привертає увагу наявність житла з відкритим вогнищем замість печі. На території Верхнього Подністров'я дві такі ж напівземлянки з вогнищем виявлені нами на слов'янському поселенні поблизу с. Бовшова⁶. Землянки з вогнищами характерніші для поселень більш ранньої черняхівської культури на цій території, де вони являють собою основний тип житла⁷. На слов'янських поселеннях середини I тисячоліття їх можна вважати пережитками попередньої епохи.

Керамічний комплекс поселення у с. Зелений Гай досить своєрідний. Зокрема, владає в очі наявність значної кількості ліпних горщиків, які більше нагадують відповідні ліпні посудини поселень черняхівського типу другої чверті I тисячоліття н. е. Верхнього Подністров'я, ніж типові форми VI—VII ст., про що ми вже згадували при розгляді кераміки.

⁴ М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков. Могильник III—IV ст. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 94, рис. 4, 13.

⁵ В. Д. Баран. Пам'ятники черняхівської культури басейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, рис. 3, 1—3, 14—15.

⁶ В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднепровья и Западной Волины.— *Archeologické rozhledy*. Praha, 1968, XX/5, стор. 584.

⁷ Там же, стор. 591—592.

Окремо слід розглянути і два горщики із гудзками та іксоподібним вушком. Ці елементи характерні для фракійського і германського світу і чужі слов'янській кераміці. Враховуючи, що в середині I тисячоліття н. е. фракійці і германці не були безпосередніми сусідами слов'янського населення Верхнього Подністров'я, було б помилково допускати, що їх наявність є результатом безпосередніх зв'язків мешканців Зеленого Гаю з населенням згаданих племен. Тим більше, що мова йде не про форми посуду в цілому, які вкладаються в ранньослов'янський керамічний комплекс, а лише про певні елементи, характерні для фракійської та германської культур. Очевидно, більш вірогідним буде припущення про те, що слов'яни Подністров'я запозичили ці елементи раніше, у другій чверті I тисячоліття, коли вони жили по сусідству з фракійськими і з германськими племенами та перебували з ними у близьких економічних, а мабуть, і політичних стосунках. Їх слід розглядати як пережитки черняхівського часу.

Вище сказане доповнюється наявністю на поселенні у Зеленому Гаю окремих уламків гончарних посудин пізньоримського часу черняхівського вигляду. Вони виявлені у печах і на долівці житлових споруд, отже, не можуть бути виділені із цього керамічного комплексу. Це уламки вінець і донець горщиків, в глині яких знаходимо значні домішки піску, а також донець посудини, що виготовлена з відмученої глини (рис. 3, 14; рис. 5, 11).

Наявність гончарного посуду на слов'янському поселенні у Зеленому Гаю не є винятком. Гончарні посудини з рисами, характерними для кераміки пізньоримського часу, були виявлені у слов'янських похованнях VI—VII ст. в Корчаку і Катеринівці⁸, на південнобузьких поселеннях⁹, на поселенні Ханська II Котовського району Молдавської РСР¹⁰, на ряді ранньослов'янських поселень у Румунії¹¹. Особливістю керамічного комплексу у Зеленому Гаю є те, що тут гончарна кераміка черняхівського типу поєднується з ліпною, яка теж характеризується рисами, притаманними ліпній кераміці поселень черняхівської культури Верхнього Подністров'я з заглибленими житлами. Все це дозволяє зробити висновки, що поселення у Зеленому Гаю, де досить виразно зберігаються традиції черняхівського періоду як у кераміці, так і в житловому будівництві є одним із найраніших слов'янських поселень у Верхньому Подністров'ї. Керамічний комплекс цього поселення є типологічно більш раннім ніж кераміка відомого, добре датованого Зимнівського городища, яке виникло не пізніше VI ст. н. е.¹², і дозволяє датувати його у межах V—VI ст.

Матеріали цього поселення значно підсилюють висновки про типологічну близькість пам'яток черняхівського типу з заглибленими житлами із слов'янськими пам'ятками третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Верхнього Подністров'я, зроблені нами раніше¹³, і приналежність її одній і тій же етнічній групі населення.

⁸ Ю. В. Кухаренко. Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья.— КСИИМК, вып. 57. М., 1955, стор. 34.

⁹ П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения..., стор. 340.

¹⁰ За матеріалами Інституту історії Молдавської РСР. (Розкопки І. А. Рафаловича

¹¹ I. Nestor. Slavii pe teritoriul RP. Rîn lumina documentelor arheologice.— Stud și cercetare de istorie veche, 1, 1959, București, стор. 49—64.

¹² В. В. Ауліх. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимно, Волинської області.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 128—139; Його ж. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської обл.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 92—105.

¹³ В. Д. Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тис. н. е. на території західноукраїнських земель.— Торжество історичної справедливості. Львів, 196 стор. 27—36.

О. О. ПОПКО
СЛОВ'ЯНСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
У НИЖНІЙ ТЕЧІЇ ДЕСНИ

Численні археологічні пам'ятки в басейні Десни давно привертають увагу дослідників. Про деякі з них було відомо ще в минулому столітті¹. Початок науковому дослідженню цих пам'яток було покладено Д. Я. Самоквасовим². Значні роботи по вивченню деснянських пам'яток здійснено за роки Радянської влади. У 1946—1947 рр. автором, у складі Чернігівської експедиції Інституту археології АН СРСР і АН УРСР, проведено суцільне обстеження нижньої течії Десни від Чернігова і майже до Остра, результати якого ще не опубліковані. Всього тут зафіксовано 82 пам'ятки, в тому числі 46 слов'янських і 36 більш раннього часу. Нижче подаємо відомості про слов'янські пам'ятки, виявлені у 15 пунктах: на правому березі — 28 пам'яток, на лівому — 18, в тому числі 10 городищ, 28 поселень і 8 курганних могильників (рис. 1).

П р а в и й б е р е г

1. с. Желвинка Чернігівського району — три поселення і могильник.

а) Поселення в долині Десни у південно-західній частині Желвинського хутора. Розташоване під корінним берегом ріки у північній околиці села. Заняте будівлями і садибами. На поверхні зустрічаються у невеликій кількості уламки ліпної бурої товстостінної кераміки з шамотом ранньороменського типу VII—VIII ст.

б) Поселення у північно-східній частині села на плато корінного берега. Заняте будівлями і садибами. На поверхні зустрічаються уламки гончарної кераміки IX—XIII ст., шматки перепаленої глини, каміння, кістки тварин та уламки сильно окислених залізних предметів.

в) Поселення за 0,5 км на схід від села в долині ріки, на сучасному її березі, в урочищі Селище. Площа близько 1 га. Розорюється. В культурному шарі кераміка XII—XIII ст., уламки каменів, вугілля і кістки тварин.

г) Курганний могильник недалеко на захід від села, в урочищі «Ольгове поле». Від багатьох курганів, розораних ще наприкінці XIX ст., збереглися залишки лише чотирьох. Цей могильник є продовженням Чернігівського могильника у південно-західному напрямку.

2. с. Шестовиця Чернігівського району — два городища, чотири поселення і могильник.

а) Городище в центрі села на високому місці берега Десни над р. Десенкою в урочищі Городище. За формою нагадує чотирикутник, розміром 270×160 м (рис. 2, 1). Поверхня, де розміщувалося городище, рівна, схили круті, місцями (особливо зі сходу) обривисті. Тепер заняте будівлями і садибами. З напільного боку збереглися залишки розораного і місцями знесеного вала з ровом. Висота вала до 5 м, ширина по основі до 12 м. Глибина рову 1,5—2, ширина до 8 м. Городище поділене внутрішнім ровом і валом на дві рівні по довжині частини. Внутрішній вал також сильно зруйнований і краще зберігся зі сходу. Висота його 1,5—2 м, ширина по гребеню 3—5 м. Рів заплив і має глибину 1,25 м, ширину до 6 м. Культурний шар, товщиною до 1,25 м, розораний і перекопаний різними будівельними роботами. У лівому виявлено кераміку, вироби з металу, скляні браслети та намистини, шматки перепаленої глини, глиняну

¹ А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. К., 1851; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873.

² Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли. М., 1908; Иого ж. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908.

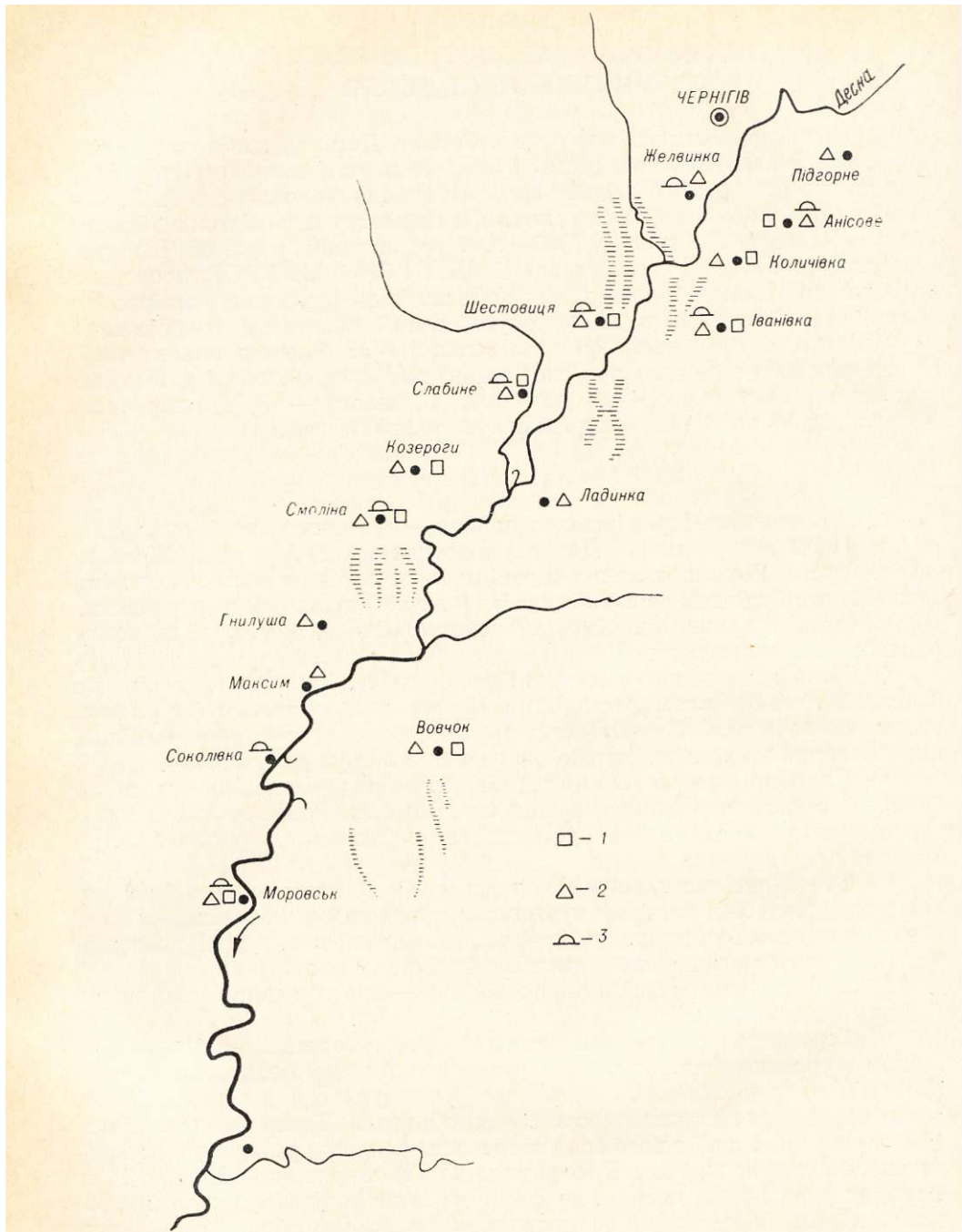

Рис. 1. Схема слов'янських археологічних пам'яток в нижній течії Десни:
1 — городище; 2 — поселення; 3 — кургани.

обмазку, уламки кам'яних жорен, шлаки, вугілля, дрібне каміння, кістки тварин, птахів і риб. Кераміка ліпна і гончарна. Перша зустрічається лише в південній частині городища. Вона в основному товстостінна з домішками шамоту та жорстви і належить до ранньороменського типу VII—VIII ст. Гончарна кераміка датується IX—XIII ст. Трапилися також уламки амфор. Городище вперше згадується у «Книге Большому черте-

жу», потім в працях А. Шафонського, Ф. Гумилевського і помічене на карті городищ сіверянської землі Д. Самоквасова. У 1946 р. Я. В. Станкевич провела попереднє обстеження цього городища і збрала на ньому незначну кількість ліпної кераміки³.

б) Поселення безпосередньо біля городища, за валом на захід від нього; на рівному плато. Витягнуте вздовж берега широкою смугою зі

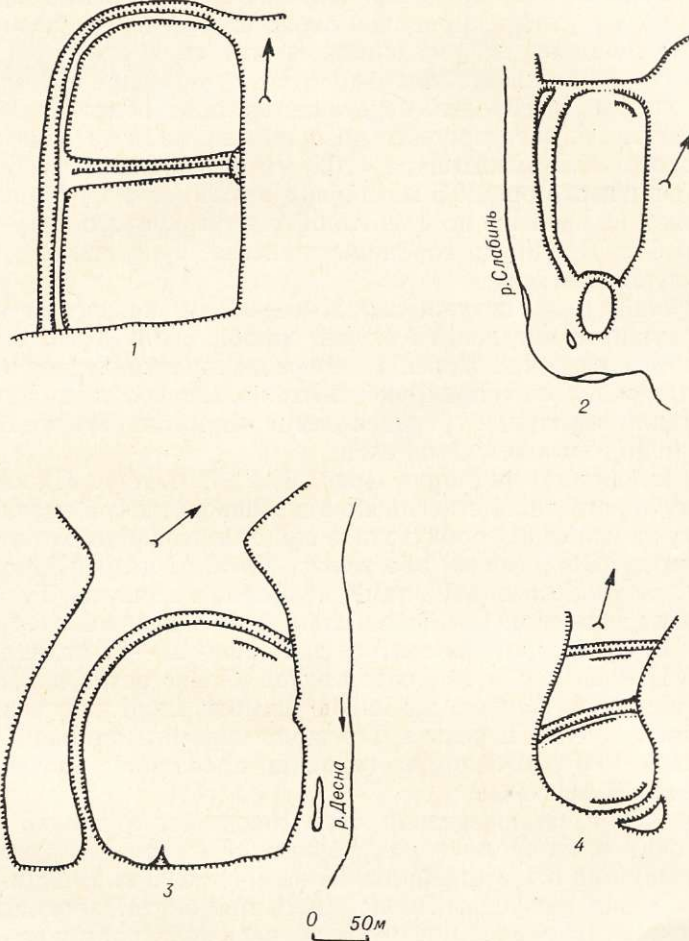

Рис. 2. Схематичні плани городищ:
1 — у с. Шестовиця; 2 — у с. Слабино; 3 — у с. Мороськ;
4 — у с. Шестовиця, урочище «Коровель».

сходу на захід і займає досить велику площу, забудовану сучасним селом. Культурний шар значно насичений знахідками, подібними головним чином, до культурних знахідок на городищі. Кераміка гончарна IX—XIII ст.

в) Поселення за 2 км на північ від села в напрямку до с. Киенки, в урочищі Селище. Тут в кручі високої надзаплавної тераси Десни простежується культурний шар незначної товщини. На поселенні знайдені уламки ліпної кераміки VII—VIII ст. і уламки гончарної кераміки IX—XIII ст., шматки перепаленої глини, каміння, вугілля і кістки тварин. У 1946 р. на поселенні Станкевич збрала кілька уламків ліпної кераміки

³ Я. В. Станкевич. Шестовицьке поселення і могильник по матеріалам розкопок 1946 г.— КСИА, вып. 87. М., 1962, стор. 15.

і значну кількість гончарної. У своїй публікації ліпну кераміку не датує⁴.

г) Городище за 1 км на південний захід від села в урочищі Коровель. Займає кінець видовженого мису з крутими схилами до долини Десни зі сходу, півдня і заходу. Розміри городища 150×80—100 м (рис. 2, 4). Поверхня його рівна, дещо понижується на південь. Для надання південному краю городища заокругленої форми і відокремлення від нього похилої частини мису, південно-східна оконечність мису відрізана від городища ровом глибиною до 4 м, шириною до 8 м. Тут же простежуються і сліди вала. З напільного північного боку городище відрізане валом і ровом. Городище посередині перетинає ще одна оборонна лінія з валу та рову. Внаслідок багаторічного розорювання вали та рови збереглися погано. Висота зовнішнього вала — 0,5—1 м, ширина по гребню до 4 м; глибина зовнішнього рову 0,5 м, ширина 6 м. Висота внутрішнього валу 0,5 м, ширина по гребню до 3 м, глибина внутрішнього рову 0,5—0,7 м, ширина до 6 м. В'їздів на городище, напевне, було два — з південного сходу і північного заходу.

Культурний шар, потужністю до 1—1,2 м, насичений керамікою. В ньому зустрінуто металеві та кістяні вироби, скляні браслети та намистинки, уламки кам'яних жорен та шифера, шматки перепаленої глини, металеві шлаки, кістки тварин, риб та птахів. Серед залізних виробів, під час обстеження городища, трапився леміш від плуга. Тут же були зафіксовані залишки житлових комплексів.

Кераміка ліпна і гончарна (рис. 3, 2, 7, 8, 11). Ліпна кераміка в основному товстостінна з незначною домішкою піску і значною домішкою шамоту та жорстви, горбкувата, з слідами неохайного згладжування, бурого кольору. Вінця прямі або злегка відігнуті назовні, іноді прикрашені по зрізу пальцевими зачіпами чи косими насічками. Тут же зустрінуто кераміку з меншою домішкою шамоту, з заглаженою та лощеною поверхнею. Вся кераміка відноситься до періоду II—IV ст. н. е. Є і ліпна кераміка VII—VIII ст., вона виготовлена більш ретельно, зі значною домішкою піску і незначною домішкою шамоту, іноді жорстви, поверхня її більш рівна і менш шерехата. Гончарна кераміка типова для періоду IX—XIII ст. У 1946 і 1948 рр. на городищі провадилися розкопки Інститутом археології АН УРСР⁵.

д) Поселення безпосередньо біля городища, з півночі від нього. Займає значну частину миса на урочищі «Коровель». Грунт пісчаний, культурний шар до 0,6 м товщиною. У північно-західній частині по краю обрива у видувах піску помітні невеликі прямокутні площадки з дуже твердим покриттям з попелу і вугілля, насичені керамікою, уламками перепаленої глини, уламками кам'яних жорен, шифера, залізних предметів і шлаків. Тут же при обстеженні було знайдено уламки залізного лемеша від плуга і серпа. Сліди подібних площадок помітні в зсувах по краю по всьому поселенні. Вони залишились від жител, розташовувались по краю поселення і згоріли. Гончарна кераміка датується IX—XIII ст.

Довгий час городище і поселення в урочищі Коровель розорювались, а у 1955 р. засаджено сосновим лісом. У 1947 р. це поселення обстежено І. І. Ляпушкіним⁶.

е) Поселення на південь від села в урочищі Торчин у долині ріки на сучасному березі Десни на невеликому підвищенні. У зрізі берега

⁴ Я. В. Станкевич. Шестовицкое поселение..., стор. 14, 15.

⁵ Я. В. Станкевич. Краткий отчет о раскопках в Шестовице.— КСИИМК, вып. XXI. М., 1947; Ії ж. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р.— АП, т. І. К., 1949; Ії ж. Шестовицкое поселение и..., стор. 6—30; Д. І. Бліфельд. Дослідження у с. Шестовицях.— АП, т. III. К., 1952, стор. 121—131.

⁶ І. О. Ляпушкін. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр.— АП, т. III. К., 1952, стор. 293, 298.

ріки, що руйнується водою, видно культурний шар, насичений гончарною керамікою XII—XIII ст., шматками перепаленої глини та іншими знахідками.

е) Шестовицький курганий могильник належить до числа найбільших на Чернігівщині і за своїми розмірами поступається лише Чернігівському і Седнівському. Пісчаний ґрунт, багаторічні розорювання і природні руйнування призвели до того, що значна частина цього могильника

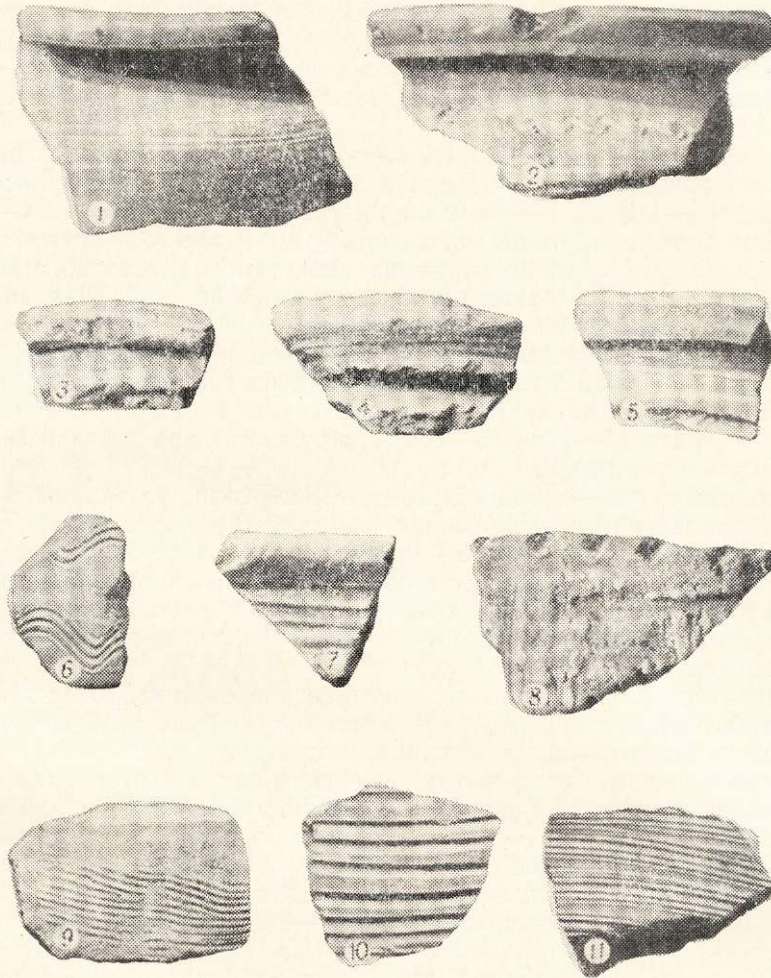

Рис. 3. Кераміка з городищ нижньої течії Десни:
1 — Смоліно; 2, 7, 8, 11 — урочище Коровель у с. Шестовиця; 3, 6 — Моровськ;
4, 9, 10 — Слабино; 5 — Анісово.

знищена. Зараз від нього збереглися кургани лише в таких місцях: 1). У середині села, на садибах на північ від городища виявлено п'ять курганів, в тому числі один великий. Кургани дуже розорані. 2). У північно-східній частині села в урочищі Кургани два великих сильно розритих кургани на місці значної групи, розораної кілька років тому під городи. Недалеко на схід зберігся один невеликий курган на лузі. 3). На північ від села в урочищі Курганьє три майже цілком розораних кургани на місці великої групи, розораної наприкінці XX ст. 4). На південний захід від села на полі під лісом п'ять курганів, серед яких один великий. Вони сильно розорані. 5). На південний захід від села, у північно-східній

частині урочища Коровель на береговій терасі в чагарнику п'ять невеликих курганів, висотою 0,5—1 м. За свідченням місцевих жителів, раніше в урочищі Коровель знаходилось багато курганів, що розташовувалися групами і поодиноці. Про одну з таких груп повідомляє Д. Самоквасов, зазначаючи, що під час розорювання в курганах знаходили у великих горщиках людські кістки, перемішані з попелом⁷. 6). На південний захід від села поблизу мису Коровель по дорозі у с. Слабино в урочищі Дуброва або Колодливо виявлено 107 курганів в заплаві Десни недалеко від берегової тераси. У південному напрямку вони поширюються до старого русла ріки, а з півночі і південного заходу відокремлені лісом. Площа могильника близько 500×300 м, в основному, рівна, задернована і місцями заросла кущами терну. Кургани поділяються на три групи: східну, середню і західну.

Перша група — східна, налічує 80 курганів, розташованих ланцюгом з південного заходу на північ. Деякі з курганів сильно розсунулись. Висота їх від 0,5—1 м до 1—1,5 м, окружність від 15—20 м до 20—30 м. Дванадцять великих курганів мають висоту від 2 до 4 м і окружність від 40 до 50 м. Форма курганів сферична або у вигляді зрізаного конуса. Деякі з них обведені рівчачками з перемичками і без них. Рівчачки дуже замулені і біля деяких курганів ледве помітні.

Друга група — середня, налічує 12 курганів, розташованих паралельно до першої за 80 м на південний захід від неї. За формою і виглядом вони аналогічні до курганів першої групи. Розміри дев'яти з них невеликі — висота 0,5—1 м і 15—25 м в окружності; три кургани висотою до 2 м і окружністю до 40 м.

До третьої групи — західної, входить 18 курганів, розташованих ланцюжком паралельно до перших двох і недалеко від них, на краю ліса. Всі кургани великі — висотою 3—4 м і окружністю до 60 м. Два з них сферичні, сильно розсунулися; три мають форму зрізаного конуса.

Всі кургани в урочищі Дуброва, розкопані і зараз не існують.

На шестовицькому могильнику у 1925—1927 рр. провадив розкопки П. І. Смолічев⁸.

На території с. Шестовиці місцеві жителі знаходили різні стародавні предмети, більшість з яких не збереглися. Тут же були знайдені римські срібні монети Марка Аврелія і Антоніна Августа⁹.

У Чернігівському історичному музеї зберігаються старовинні предмети, знайдені в урочищі Коровель і інших частинах села. Це два масивних бронзових браслети VI—VII ст. з сильно потовщеними розімкнутими кінцями, прикрашені нарізним геометричним орнаментом; залізний наконечник списа; бронзові пізньоскіфські і залізні наконечники стріл¹⁰.

З. с. Слабино Чернігівського району — городище, поселення і могильник.

а) Городище розташоване у південно-східній частині села в урочищі Деканівщина на високому мисі над річкою Слабинь (рис. 2, 2). Краї городища порівняно похилі. На західному схилі є тераса шириною близько 3 м, що знаходиться на 1,5—2 м нижче площадки городища, поверхня її знівельована. Городище овальне, видовжене з півночі на південь. Площадка його рівна, дещо похила в напрямку до заплави Десни. Південна

⁷ Д. Я. Самоквасов. Матеріали по археології Черниговской губ.— Труды предварительного комитета по устройству XIV АС, вып. 1. М., 1915, стор. 44.

⁸ П. І. Смолічев. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці улітку 1925 р.— «Україна», кн. 1, 1926.

⁹ В. Г. Ляскоронский. Находки римских монет в области Среднего Приднестровья.— Труды XI АС, т. I. М., 1901; Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959.

¹⁰ М. М. Добровольский. Описание исторического музея Черниговской губернии архивной комиссии, ч. II. Чернигов, 1905; Каталог Черниговского соединенного исторического музея городского и ученой архивной комиссии. Чернигов, 1915, № 110, 111.

частина городища відокремлена від основної його площі ровом, глибиною 0,5 м, шириною 5—6 м. Довжина городища 210 м, ширина у південній частині до 30 м, в північній — до 90 м. Вал і рів з напільного боку, внаслідок сільського будівництва і розорювання, майже не помітні. Відрізок валу по краю городища простежується лише у північно-західній частині. В'їзд до південної частини городища, очевидно, знаходився на терасі західного схилу миса, а до північної частини — через ров від долини ріки зі сходу. Раніше городище мало більші розміри. Воно було укріплене зовнішнім валом, що проходив на деякій відстані з напільного боку. Цей зовнішній вал існував ще в першій половині XIX ст., як про це повідомляє Шафонський¹¹. Він охоплював значну площу, упираючись своїми кінцями у малодоступну долину ріки.

Культурний шар, товщиною до 1 м містить кераміку, вироби з металів, уламки скляних браслетів, каміння, в тому числі шиферу, залізні шлаки, вугілля, кістки тварин та риби, шматочки перепаленої глини. Кераміка ліпна (перша половина I тисячоліття н. е.) і в більшості гончарна (IX—XIII ст.) (рис. 3, 4, 9, 10). Частина городища зайнята старим кладовищем, а частина — будівлями та садибами.

б) Поселення безпосередньо біля городища, поширюється від останнього вздовж мису в північно-західному напрямку на значну відстань. Зайняте сучасним селом. Культурний шар містить гончарну кераміку IX—XIII ст.

в) Поселення на східній околиці села в урочищі Селищина, вздовж берегової тераси. Розміри близько 0,5 км × 100 м. Поверхня рівна, дещо похила в напрямку до долини ріки. Зайнята будівлями та садибами. В незначному культурному шарі зустрічається кераміка IX—XIII ст. Місцеві жителі знаходили на поселенні металеві вироби та уламки скляних браслетів.

г) Поселення на схід від села в урочищі Ключина в долині ріки на сучасному її березі, на невеликому підвищенні. У зрізі берега ріки в культурному шарі зустрічається кераміка XI—XIII ст., шматочки перепаленої глини, вугілля і кістки тварин.

д) Могильник з залишками восьми курганів у селі і недалеко від нього на північний схід на полі. Раніше могильник займав майже всю територію сучасного села. Місцеві старожили пам'ятають ще багато курганів у різних місцях села, зараз розораних та зруйнованих будівельними роботами.

4. С. Козероги Чернігівського району — городище і поселення.

а) Городище на північній околиці в урочищі Шваччина гора розташоване на мисі, утвореному високим корінним берегом ріки і двома ровоподібними ярами (рис. 4, 1). Схили городища до бічних ярів стрімкі. Форма його овальна, поверхня рівна, дещо нахилена в напрямку до ріки. Розміри 50×35 м, висота над заплавою до 10 м. Вал і рів з напільного боку внаслідок сільського будівництва і розорювання, майже не збереглися. У культурному шарі, товщиною до 0,8 м, зустрічається в незначній кількості ліпна кераміка VII—VIII ст. і багато уламків гончарної кераміки IX—XIII ст., а також металеві вироби, скляні браслети, шматочки перепаленої глини, залізні шлаки, вугілля і тваринні кістки.

б) Поселення на північ від городища на високому береговому плато. Заняте сучасним селом. Зустрічається гончарна кераміка IX—XIII ст.

5. С. Смоліно Чернігівського району — городище, поселення і могильник.

а) Городище у південній частині села на мису берегової тераси, в його найвищій частині, що підноситься на 5—6 м над долиною ріки.

¹¹ А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание..., стор. 219.

Зі сходу відокремлено неглибоким ярмом, по якому зараз проходить шлях у село. З напільного північного боку збереглися залишки рову, глибиною 0,5—0,75 м, шириною до 6 м. По периметру городища розташовувався зруйнований тепер оранкою та будівельними роботами. Залишки валу помітні лише на південному краю. Городище овальне, розміром 110×50 м (рис. 4, 4). Культурний шар, товщиною до 1,25 м, насичений керамікою (рис. 3, 1), трапляються вироби з металу, скляні браслети та намистини,

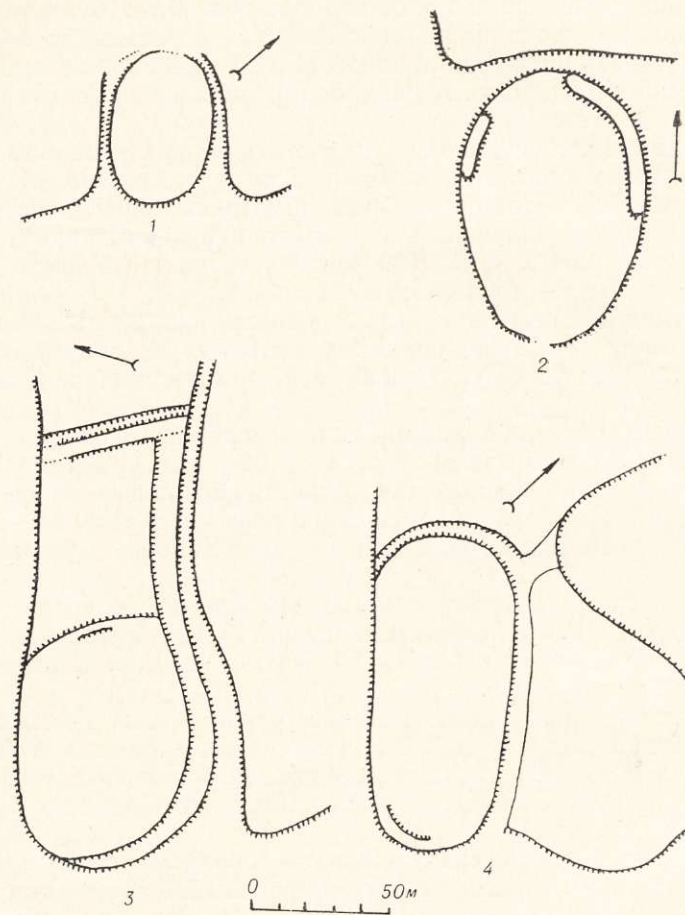

Рис. 4. Схематичні плани городищ:
1—у с. Козероги; 2—у с. Іванівка; 3—у с. Анісово; 4—в с. Смоліно.

уламки жорен, серед яких є керамічні, каміння, шифера, шматки перепаленої глини, залізні криці і шлаки, кістки тварин і риби. Кераміка частково ліпна (перша половина I тисячоліття н. е. та VII—VIII ст.) і в більшості випадків гончарна (IX—XIII ст.).

б) Поселення безпосередньо біля городища, на північ і схід від нього. Займає вздовж миса з півдня на північ значну площу, забудовану сучасним селом. Культурний шар насичений гончарною керамікою IX—XIII ст.

в) Курганний могильник, судячи з його залишок, займав велику територію. Зараз від нього збереглися окремі групи та поодинокі кургани в таких місцях:

1) У центрі села на корінному березі Десни. Раніше тут розташовувалося шість курганів, серед яких один великий. Збереглися лише ледь помітні сліди; 2) у північно-західній частині села з кількох курганів

частково зберігся тільки один — найбільший; 3) на західному кінці села в урочищі Шурковня не розораний один великий курган сферичної форми, висотою до 5 м і в окружності до 80 м, з слідами рівчака навколо; 4) за 0,5 км на захід від села в урочищі Рижиково по дорозі на с. Максим, на рівному полі один курган сферичної форми висотою до 3 м і в окружності до 50 м, з рівчаком навколо. Посередині кургана є яма глибиною до 1,5 м. На цьому ж полі, на згаданій дорозі, в урочищі Защита є курган сферичної форми висотою до 1 м і окружністю до 30 м.

6. С. Гнилуша Козелецького району Чернігівської області. Поселення у північно-східній частині села на береговому плато. Тепер зайняте будівлями і садибами. В культурному шарі зустрічається кераміка XI—XIII ст. і кістки тварин.

7. С. Максим Козелецького району. Поселення в долині Десни на південній околиці села, на невеликому підвищенні понад берегом ріки, площею 100×25 м. В розораному культурному шарі зустрічається кераміка XI—XIII ст., вугілля і тваринні кістки.

8. С. Соколівка Козелецького району. Курганний могильник розташований за 250 м на захід від села на рівному полі на березі Десни. Не розорюваними лишилися два кургани сферичної форми, висотою 1 і 2 м.

9. С. Мороськ Козелецького району — городище, два поселення і могильник.

а) Городище у південній центральній частині села на високому мисі берегової тераси Десни. По формі нагадує овал, видовжений з півночі на південь, площею 225×190 м (рис. 2, 3). З напільного боку відокремлене від частини миса ровом, глибиною 1—1,5 м, шириною до 8 м. Через забудову та розорювання відрізки валів простежуються лише у двох місцях — з боку плато перед ровом і з боку ріки. Судячи з залишків, вал, очевидно, проходив не тільки по периметру площадки, але й посередині її, поділяючи городище на дві частини, про форму і розміри яких при сучасному стані збереженості городища судити важко. Городище раніше займало більшу площу. Воно було укріплене ще додатковим зовнішнім валом, що знаходився на значній відстані з напільного боку. Про залишки цього валу, який зараз вже не існує, повідомляє Шафонський¹². Схили городища з боку ріки стрімкі. Один в'їзд з цього боку проходив з півдня по рову, де й зараз є шлях.

Культурний шар городища, товщиною 1—1,25 м, насичений різними знахідками. Крім кераміки (рис. 3, 3, 6) зустрінуті вироби з металу, скляні браслети та намистини, шматки перепаленої глини, уламки кам'яних жорен, шифера, залізні шлаки, кістки тварин та риби. Кераміка ліпна (перша половина I тисячоліття н. е. і VII—VIII ст.) та гончарна (IX—XIII ст.). Тут зустрінуті уламки амфор. Культурний шар заруйнований садибами і кладовищем біля церкви, яка розташовувалася раніше у північно-східній частині городища.

Слід вважати, що городище є залишками літописного Моровийська, згаданого під 1159 р.

б) Поселення займало всю підвищену частину плато на північ від городища і площу миса на захід від нього. В культурному шарі зустрічається ліпна і гончарна кераміка того ж часу, що й на городищі. Це поселення у давньоруський період було посадом Моровийська.

в) Поселення у західній частині села на береговому плато займало значну площу і зараз забудоване. Культурний шар незначний. Виявлено кераміку IX—XIII ст., вугілля, кістки тварин.

г) Курганний могильник займав майже всю територію сучасного села. Зараз від нього збереглися кургани в таких місцях:

¹² А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание..., стор. 127—218.

1) у центральній частині села в урочищі Вовковня два ледь помітних кургани. Інші кургани повністю розорані; 2) у північній частині села при в'їзді на с. Соколівку залишився один великий курган сферичної форми, висотою до 3 м, окружністю до 70 м. Раніше тут знаходилася велика група курганів; 3) на північний схід від села в урочищі Кам'яний Ріг на розорюваному полі над Десною є три кургани, серед яких один великий сферичної форми висотою 2,5 м, окружністю 60 м.

Місцеві старожили пам'ятають велику кількість курганів на території села, зараз повністю зруйнованих. Один із курганів Моровського могильника був розкопаний наприкінці XIX ст. Курган мав висоту 2,2 м і окружність 35 м. У насипу знаходилося два вогнища на глибині 1,3 і 1,55 м з жовтого піску. З речового матеріалу зустрінуто уламки посудин¹³.

Лівий берег

10. С. Підгорне Чернігівського району — два поселення.

а) Поселення на південно-західній околиці села, при в'їзді з боку Чернігова, ліворуч від шляху в долині Десни, поблизу урочища Круча над оз. Угор. Поверхня рівна, задернована, злегка підноситься над рівнем долини. Кераміка ліпна з домішкою шамоту, з шерехатою та загладженою поверхнею зарубинецького типу.

б) Поселення на південно-західній околиці села на краю борової тераси Десни над озером Угор в урочищі Круча. У задернованому культурному шарі, товщиною 0,2 м, виявлена кераміка XI—XIII ст., шматки перепаленої глини та вугілля.

11. С. Анісово Чернігівського району — городище. Три поселення і могильник.

а) Городище розташоване у північній околиці села на мисі, утвореному берегом ріки та ярмом. Видовжене з сходу на захід на 200 м. Ширина у східній частині 55, у західній — 70 м (рис. 4, 3). З напільного боку збереглися залишки рову, по якому зараз проходить вулиця. Вал ледве простежується лише в одному місці перед ровом. Посередині городища проходить впоперек миса невелике валоподібне розоране підвищення, а вздовж нього ледве помітне заглиблення — залишки, напевне, валу та рову. Можливо, що західна найвища частина городища, розміром близько 100×70 м, давніша. У культурному шарі, товщиною 0,5—0,7 м, виявлено кераміку, вироби з металу та кістки, скляні браслети та намистини, уламки кам'яних жорен, залізні шлаки, кістки тварин та риб. Кераміка ліпна — зарубинецького та ранньо-роменського типів. В більшості гончарна IX—XIII ст. (рис. 3, 5). Тут же знайдено уламки темносірої лощеної кераміки черняхівського типу. Городище зайняте садибами.

б) Поселення розташоване безпосередньо біля городища, поширюється від нього далеко на північний схід і займає південний кінець урочища Татарська Гірка, обстеженого у свій час В. Шугаєвським¹⁴. У потужному культурному шарі трапляється кераміка, вироби з металів, кістки та шиферу, скляні браслети, ливарні формочки, металеві і скляні шлаки, вугілля, кістки тварин. Кераміка ліпна — зарубинецького і ранньороменського часів, і гончарна — IX—XIII ст. Городище і поселення у 1947 р. обстежено І. Ляпушкіним¹⁵.

в) Поселення в центрі села на береговому плато довжиною до 200 м. Зайняте садибами. У культурному шарі зустрічається у невеликій кількості кераміка XI—XIII ст., вугілля, кістки тварин.

¹³ Д. Я. Самоквасов. Матеріали по археології Черниговской губернии.

¹⁴ В. Шугаєвський. «Татарська Горка» близ г. Чернигова.— Труды Предварительного комитета по устройству XV АС. М., 1911, стор. 244—258.

¹⁵ І. І. Ляпушкін. Дослідження..., стор. 293—298.

г) Поселення на захід від села в долині Десни в урочищі Селище, на невеликому підвищенні. Культурний шар задернований. У його відслоненнях виявлена у незначній кількості кераміка XI—XIII ст., вугілля, попіл.

д) Курганний могильник розташований на схід від городища і займає значну площу. Зараз від нього збереглися залишки чотирьох курганів в урочищі Курганьє і трьох на полі біля південно-східної околиці села.

12. С. Количівка Чернігівського району — городище і два поселення.

а) Городище на північному краю села на невисокому мисі корінного берега над долиною Десни. За формою наближається до овалу і має невеликі розміри. Оборонні споруди не збереглися. Культурний шар незначний і містить у невеликій кількості кераміку IX—XIII ст., вугілля та кістки тварин. Зайняте садибами.

б) Поселення недалеко від городища на південний захід, на береговому плато. Розміри невеликі, культурний шар незначний. Кераміка IX—XIII ст.

в) Поселення на 3 км на південь від села в урочищі Ліскове на піщаній дюні на мисі, утвореному терасою лівого берега Десни і ярмом. Площа 150×80 м. Біля підніжжя мису знаходиться озеро, з якого випливає до Десни річка Мамша. Культурний шар поруйнований видувами вітру; в ньому зустрічається ліпна кераміка епохи неоліту, бронзи, раннього заліза, зарубинецького типу і окремі уламки гончарної кераміки XI—XIII ст.

13. С. Іванівка Чернігівського району — городище, поселення і могильник.

а) Городище розташоване на північ від села в урочищі Городок у заплаві посеред непідступного ще в недавні часи болота. Має вигляд овалоподібного горба, розміром 90×50 м, висотою 1,5—2 м над долиною. З півночі відокремлене від величезного островоподібного підвищення в долині ріки вузькою, але порівняно глибокою багнистою низиною, а недалеко від південного краю річкою Вздвиг (рис. 4, 2). Частина східного краю зрізана під час будівництва дороги, прокладеної через городище і болото від села до поля. Поверхня городища в основному рівна, з незначним пониженням до середини. По краю зберігся вал. Зі сходу протягом 60 м і з заходу — 20 м. Напевне, в інших місцях вал було зрізано під час будівництва дороги. Висота вала над рівнем заплави до 2 м, ширина по гребеню до 3 м. Культурний шар, товщиною близько 0,25 м, залягає на материкі з червоної глини. В ньому зустрічаються поодинокі дрібні і маловиразні уламки грубої кераміки, вугілля, кістки тварин. До недавнього часу городище розорювалося.

б) Поселення в центрі села на береговому плато розміром 200×80—100 м. Зайняте садибами. У культурному шарі зустрічається ліпна кераміка VII—VIII ст., гончарна IX—XIII ст., уламки залізних предметів, шматки перепаленої глини, кістки тварин.

в) Курганний могильник на схід від села у напрямку до с. Скоринець в урочищі Кургани на рівному полі. Від багатьох курганів збереглося лише два. За свідченням місцевих жителів, значна курганна група, вже повністю розорана, знаходилась на полі недалеко від села в урочищі Плависте:

14. С. Ладинка Чернігівського району — два поселення.

а) Поселення на північний схід від села в долині Десни на піщаній дюні розміром близько 175×100 м. Поверхня задернована, а по краях заросла чагарником і місцями вивітрюється. У місцях видувів разом з керамікою епохи неоліту, бронзи і раннього заліза трапляється у великій кількості ліпна кераміка зарубинецького типу.

б) Поселення на північний схід від села на відстані 100 м від попе-

реднього поселення в урочищі Печище, на піщаній дюні в долині Десни, розміром близько 500×200 м. З південного заходу від дюни знаходиться багниста низина, а зі сходу — озеро. Поверхня дюни задернована, частково заросла лозою, а в одному місці вивітрена. На площі видува разом з керамікою епохи неоліта, бронзи і раннього заліза виявлено значну кількість ліпної кераміки зарубинецького типу і окремі уламки гончарної кераміки XI—XIII ст.

15. С. Вовчок Козелецького району — городище і два поселення.

а) Городище розташоване у західній околиці села над лугом на невеликому і невисокому підвищенні округлої форми в урочищі Городище. Поверхня засипана шаром дюнного піску значної товщини. Оборонні споруди не простежуються. Під час шурфування на городищі зрідка траплялися вугілля та попіл. Інших культурних знахідок не виявлено. Очевидно городище в давнину було відокремлене від берегового плато заплавною долиною, зараз завіяною піском, тобто воно було городищем так званого болотного типу.

б) Поселення на південний захід від села на боровій терасі Десни в урочищі Подол на дюнному піщаному мисі значних розмірів. У місцях видувів разом із уламками кераміки ранніх епох зустрічаються уламки ліпної кераміки зарубинецького типу.

в) Поселення в центрі села, займало значну площу. У Підйомному матеріалі зустрічається кераміка XI—XIII ст.

М. І. СІКОРСЬКИЙ, А. П. САВЧУК

ПЕРЕЯСЛАВЩИНА НАПЕРЕДОДНІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Місто Переяслав-Хмельницький — одне з найстаріших давньоруських міст, що засвідчено літописом у першому переліку міст в угоді з Візантією, позначеній 907 р. На думку академіка Б. О. Рибаківа, Переяслав був чи не старіший за Київ¹. Звідси археологічні пам'ятки, які передували утворенню цього князівства, мають бути дуже цікавими. Огляд таких пам'яток почнемо з черняхівської культури (рис. 1).

В самому місті розкопано цікавий могильник, в якому виявлено 42 поховання з різноманітними ритуалами і речовим складом². Він свідчить про досить складну структуру черняхівського суспільства. Йому можуть відповідати два поселення цієї культури, знайдених на околицях міста.

Одне з них розташоване на північній околиці Переяслава, де дорога йде понад заплавою Трубежа, недалеко від могильника. У стінах невеликого глиняного кар'єру відмічені житла землянкового типу з рідкими знахідками типової кружальної кераміки. Друге поселення зафіксоване на південній околиці міста. На зрізі високого лівого берега Трубежа, де було розташоване старе єврейське кладовище (тепер етнографічний музей-парк ім. Т. Г. Шевченка), теж відмічені сліди землянок з печиною і кружальною керамікою. Щодо останнього поселення, то йому можуть відповідати відомості, зібрані серед місцевого населення, про могильник поблизу (над Броварками, напроти Голосіївського лісу). Йдеться про давніші знахідки посудин і залізних виробів на схилах невеликого ярка.

Велике поселення простежено поблизу с. Стовп'яги на схилі висо-

¹ Б. Рибаків. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р.— АП, т. I. К., 1949, стор. 21.

² В. К. Гончаров. Могильник культури полей погребений у г. Переяслава-Хмельницького.— КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 37—39; В. К. Гончаров, Є. В. Махно. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.— Археологія, т. XI. К., 1957, стор. 127—144.

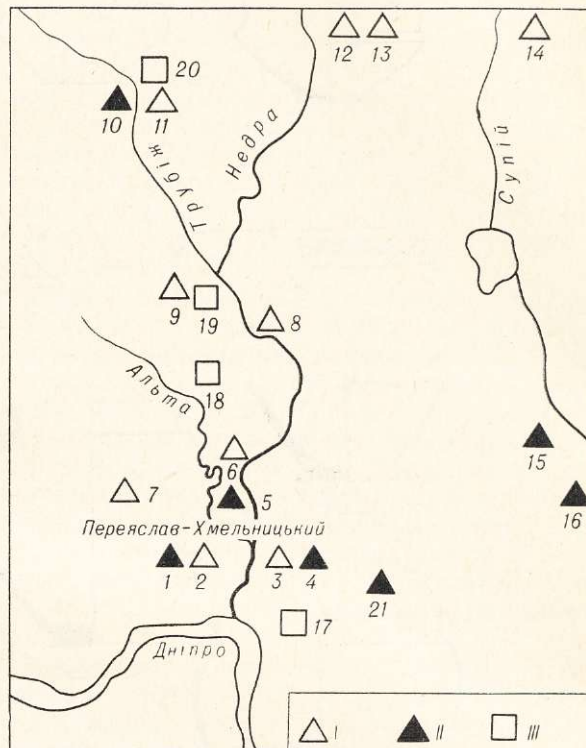
кого лівого берега Дніпра (на південь від хутора Кавказ). На ріллі площею в кілька гектарів, знайдено багато кераміки і печини.

Зібрано відомості про знахідки у зрізі дороги, дещо на північ від «Кавказу» (дорога до сіл Стів'яги і Дівички), окремих посудин, в яких можна вбачати сліди могильника.

Близько 10 км на північ від вищеописаного пункту поблизу с. Єрківці у 1948 р. досліджувалося поселення, на якому виявлено залишки напівземлянкового житла з типовими черняхівськими знахідками³. Далі на північ по лівому березі Дніпра черняхівські пам'ятки, мають на увазі на-самперед поселення, майже не зустрічаються. По-

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток черняхівської культури і Київської Русі на Переяславщині:

I — поселення черняхівської культури; II — могильники черняхівської культури; III — поселення Київської Русі. 1 — могильник поблизу с. Стів'яги; 2 — поселення поблизу с. Стів'яги; 3 — поселення на території парку ім. Т. Г. Шевченка в м. Переяслав-Хмельницькому; 4 — могильник на території парку в м. Переяслав-Хмельницькому; 5 — могильник, розташований на північ від м. Переяслав-Хмельницького; 6 — поселення, розташоване на північ від м. Переяслав-Хмельницького; 7 — поселення поблизу с. Єрківці; 8 — поселення поблизу с. Вовчків; 9 — поселення поблизу с. Пристроми; 10 — могильник поблизу с. Баришівка; 11 — поселення поблизу с. Баришівка; 12 — поселення поблизу с. Нова Басань; 13 — поселення поблизу с. Осовець; 14 — поселення поблизу с. Веприк; 15 — могильник поблизу с. Соснова; 16 — могильник поблизу с. Дениси; 17 — залишки м. Устя; 18 — залишки м. Живогляд; 19 — залишки м. Бронь княж; 20 — поселення поблизу с. Селище; 21 — могильник поблизу с. Циблі.

яснюється це явище зміною ґрунту: лісостеповий чорнозем тут поступається місцем піщаним дюнам і іншим малопридатним для землеробства ґрунтам, на яких піднімається суцільна стіна лісу, переважно, соснового.

На р. Супій поблизу с. Соснова знайдено й почасти досліджено розкопками могильник, за речовими знахідками подібний до Переяславського. Відомості про цей могильник надійшли від вчителів місцевої школи, учні якої знайшли цілу тривуху вазу, тотожню знайденої в Переяславі. Бачити цю знахідку нам не довелося, але при наступних розкопках були знайдені фрагменти від другої вази, у якій очевидці знахідки побачили цілковиту тотожність до знайденої раніше.

Розкопки проводив А. П. Савчук у 1962 р. за дорученням Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Місцевість становить затишну балочку, по якій протікає струмок — притока Супою. До моменту розкопок тут був великий ставок, на дуже низькому правому березі якого, біля тваринницької ферми, і трапилась вищезгадана знахідка. Місце являє собою пустир, який використовується під силосні ями, скотомогильник тощо. Очевидці розповідали, що ваза була знайдена недалеко від самої поверхні. Поблизу, справа, траплялися фрагменти черняхівської

³ В. М. Даниленко, А. Д. Столяр. Переяславська маршрутна експедиція.— АП, т. III. К., 1952, стор. 226—230.

кераміки. З цього вже можна було судити, що ґрунт в даній місцевості піддається ерозії і поховання виступають назовні. Була прокопана система з десятиметрової траншеї і багатьох шурфів по сторонах, поки зустрівся перше черняхівське поховання.

Кістяк дорослої людини лежав на спині у випростаному стані, головою на північ. Кістки рук витягнуті вздовж тулуба. Кістяк виявлено на глибині 80 см від сучасної поверхні. Через те, що він знаходився в товщі дуже потужного ґрунтового шару і піддавався дії всіх зв'язаних з таким

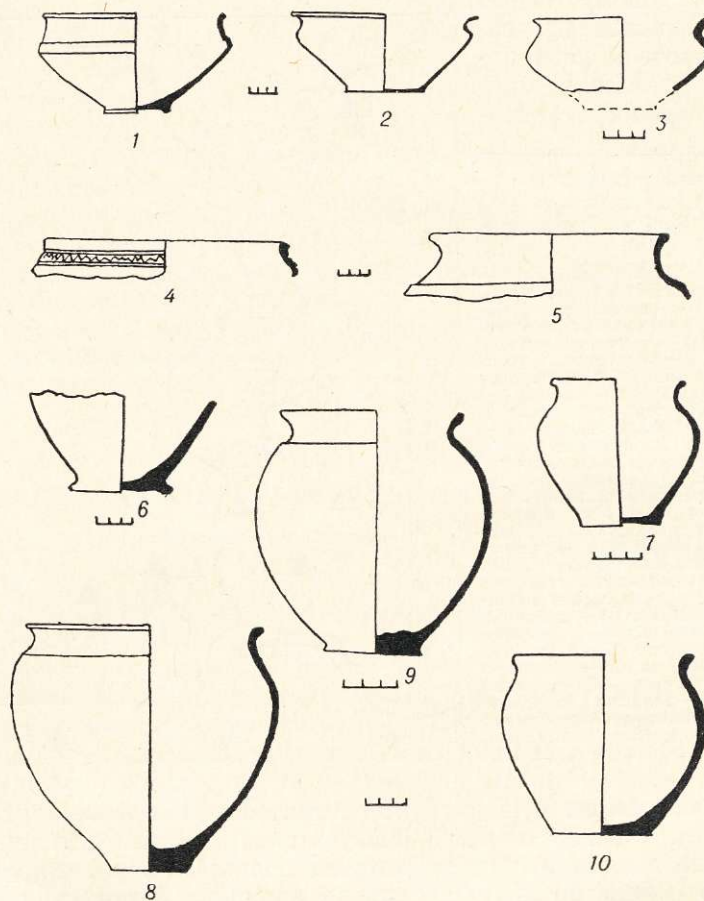

Рис. 2. Керамічний посуд з черняхівського могильника поблизу с. Дениси.

шаром чинників (коріння рослин, нори тварин тощо), фаланги рук і ні майже не збереглися і всі кістки дуже погано збереглися. Ніяких дрібних речей, звичайних для черняхівських поховань, не було знайдено. Лише біля решток правої стопи на глибині 55 см від поверхні, знайдено скупчення кількох фрагментів від однієї сіроглиняної кружальної миски з виступаючим денцем. Вона, ймовірно, лежала догори дном, або ж фрагменти її були перемішані при різних переміщеннях ґрунту. Всього навколо кістяка розкрито до материка 12 м² землі, але знахідок більше не трапилося. Лише у північно-східному кутку розкопу на відстані півтора метра від черепа, на глибині всього 30 см від поверхні знайдено залишок трьох кружальних посудин. Про одну ми вже згадували — це тривуха ваза. Вона мала у верхній частині характерну орнаментацию з пролощених рисок, які утворювали ромбічну сітку. Від другої посудини — мис

ки — збереглася лише приденна частина. Вона була заповнена кальцинованими кістками, тобто правила за урну. Окремі кальциновані кісточки і їх невеликі скупчення виявлено навколо всіх трьох посудин. Остання з них — мініатюрна мисочка з діаметром вінець 7 см — прикрашена у верхній частині орнаментом у вигляді сітки.

Виходячи з того, що ціла тривуха ваза, з розповідей, була знайдена метрів за десять від описаних знахідок, можна зробити припущення щодо розмірів могильника, про його подібність в цілому до Переяславського. Поселення до цього могильника, на нашу думку, можна знайти на протилежному високому березі балки, щоправда, зайнятому сільськими садибами, в межах яких археологічне обстеження значно ускладнене.

Сліди ще одного черняхівського могильника на р. Супої знайдено поблизу с. Дениси. При прокладанні шосейної дороги тут було виявлено поховання з випростаним кістяком і кількома типовими посудинами (рис. 2, 1—10). Серед них привертають увагу горщики з чорною глянцевою поверхнею і червонуватою глиною на зламі, чим нагадують техніку виготовлення зарубинецької столової кераміки. Одна кухонна посудина теж мала чорну поверхню, хоч за формою вона черняхівська (рис. 2, 5).

В останній час у Переяслав-Хмельницькому історичному музеї одержані відомості про сліди могильника черняхівської культури поблизу с. Віненці. На чорноземному плато при копанні погребка поблизу невеликого, поганої збереженості людського кістяка, напевне дитячого, знайдено кілька невеличких посудин (рис. 3, 3, 6). Серед них дуже цікавим виглядає кухлик, біконічний з петельчастою ручкою, висотою 8 см. Він зроблений на крузі і належить до кухонного посуду. Але чорна поверхня і червонувата глина на землі наче свідчать про переживання зарубинецької техніки (рис. 3, 3). Разом з керамікою знайдено мініатюрний косметичний набір: пінцет (рис. 3, 1) і вуховертку з бронзи (рис. 3, 2).

У верхів'ї Супою відомі поселення цікавої для нас культури⁴. Розглянемо ділянку Трубежа, зв'язану з іншою ландшафтною зоною — лісовою.

Притока Дніпра Трубіж довжиною лише 113 км, протікає у своїй більшій частині по чорноземній місцевості. Топографія черняхівських поселень по Трубежу дуже характерна, вони завжди займають край плато. Найкраще вивчене нами поселення, розташоване біля райцентра Барішівки, на лівому високому березі ріки по дорозі з хутора Хлопкова до села Селища. Недалеко від названого хутора йде смуга довжиною в 200 і шириною до 100 м з частими, типовими для черняхівських поселень знахідками: різноманітною кружальною і ліпною керамікою, великими скупченнями печини, які позначають собою житла, тощо. Ліпна кераміка повторює найбільш прості гончарні посудини, так звані кухонні, і становить 10% до кружальної. Знайдено фрагмент посудини світло-сірого кольору з особливо добрим глянцеюванням, орнаментованої відбитками різних штампів, канелюрами. Трапився типовий кістяний гребінь, пошкоджений плугом. Черняхівські знахідки не обмежуються вказаною територією, вони виявлені вздовж дороги до с. Селища понад Трубежем, але з перервами, відповідно до форми рельєфу — по горбочкам. В цілому все поселення витягнулося майже на кілометр. Цікаво, що закінчуються черняхівські знахідки перед суцільним дюнным масивом (Бирки), на якому знайдено кілька пунктів з зарубинецькою керамікою, в тому числі з багатим комплексом різних знахідок (підвіски з бронзи, намистини з пасти і скла тощо), який тяжіє до кола виїмчастих емалей⁵.

⁴ Э. А. Симонович. Северная граница памятников черняховской культуры.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 11—12, рис. 1 (карта).

⁵ А. П. Савчук. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубей.— МИА, № 160. Л., 1969, стор. 83—85.

За кілометр від Бирок, на протилежному березі Трубежа, поблизу с. Пасішна на площі ще одного зарубинецького поселення знайдена різкопрофільована фібула дунайського типу, яка, так само, як і знахідки кола виїмчастих емалей, може припадати на черняхівський час, тобто на час існування сусіднього черняхівського поселення. Перелічені знахідки не супроводжуються черняхівською керамікою. В свою чергу, територія черняхівського поселення абсолютно виключає зарубинецьку кераміку. Навіть ліпна черняхівська кераміка на даному поселенні відрізняється від кухонної зарубинецької. Виходячи з цього ми рішуче схилиємося до думки, що черняхівське і зарубинецьке поселення поблизу Баришівки різночасові. Бо навряд чи могли б ужитися поруч такі відмінні за своїм господарством і культурою суспільства.

Напроти поселення недалеко від хутора Хлопкова (через Трубіж) в Баришівці трапляються знахідки, які можуть свідчити про наявність

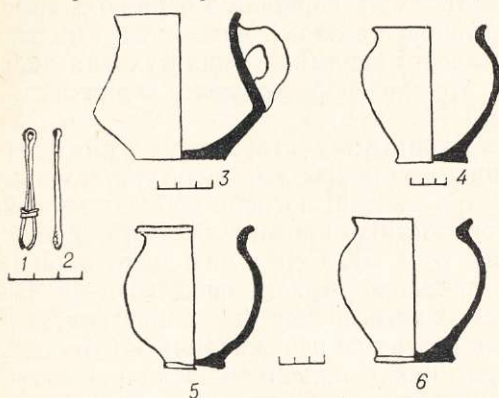

Рис. 3. Знахідки з черняхівського могильника поблизу с. Циблі: 1 — пінцет; 2 — вуховертка; 3—5 — керамічний посуд.

в межах селища могильника, що відповідає цьому поселенню. У 1957 р. на перехресті вулиць Леніна і Комсомольської при копанні ями для піску знайдено кістяк людини. Місце знахідки оглянув А. П. Савчук. Була розчищена лише верхня частина кістяка, нижня заходила під паркан садиби. На шиї дуже старої людини (лунки зубів були вже зарослими) знайдено 16 намистин. Одна з них пірамідальної форми з отвором на вужчому кінці, зроблена з янтарю. Інші — пастові у формі відрізків циліндру. Частина з них має поздовжні борозенки і з торця нагадують розетки. Найбільший діаметр пастових намистин — 1,5 см, найменший — 0,7 см (рис. 4). Біля намиста знайдені дрібненькі шматочки золотої фольги. Описані знахідки мають аналогії у сарматських комплексах і тим можуть бути близькими до черняхівської доби.

Хазяйка двору, біля якого знайдено вище описане поховання, розповідала, що за кілька метрів вглиб двору при копанні погребу було знайдено ще один кістяк у супроводі намиста. Кістяки з намистом знаходили і в інших дворах по сусідству. У цій частині Баришівки при будівельних роботах, в дощових рівчаках нерідко знаходять давні людські кістяки.

Ще одне велике типове черняхівське поселення, пов'язане з краєм чорноземного плато, знайдене поблизу с. Пристроми на правому березі Трубежа. Воно розташоване на північному краю села біля городища і значною мірою перекрите зв'язаним з ним давньоруським поселенням (посадом). Напроти останнього в заплаві на дюнах (урочище Товарчий гай) на відстані близько 300 м виявлено кілька пунктів із зарубинецькими знахідками. Як на дюнах зовсім відсутня черняхівська кераміка, так на плато — зарубинецька. Це спостереження ще раз може свідчити про розмежування в часі двох цікавих для нас культур.

Проте у виняткових випадках черняхівська кераміка зустрічається і на дюнах. Саме такого характеру поселення знайдено поблизу с. Вовків, поруч із Пристромами, в урочищі Великий Баличин. Знахідки кружальної черняхівської кераміки, щоправда дуже нечисленні, траплялися на площі близько 1 га. Можливо, на даному пункті переважає черняхівська ліпна кераміка. Проте поселення досліджено недостатньо. Через це важко сказати, чи справді ліпна кераміка у даному разі входить до чер-

няхівського комплексу. Знайдено кілька типових (гранчастих) намистин. Цікава невеличка бронзова, виготовлена ливарним способом фібула з шарніром для залізної голки, мабуть, арбалетовидна. Тут же знайдена залізна дротяна фібула, що має найближчі аналогії у пізньозарубинецьких пам'ятках на Десні⁶. Вона може свідчити про зв'язок з культурою пізньозарубинецького часу в даній місцевості.

Отже, дана пам'ятка виглядає як перехідна від зарубинецької до черняхівської культур. Проте вона більше тяжіє до черняхівського кола, що добре видно за переважанням дрібних черняхівських знахідок, а саме, намистин.

Підбиваючи підсумки короткого огляду черняхівських пам'яток на Переяславщині, зазначимо, що вони цілком відповідають межам поширення чорноземів, принаймні це стосується поселень.

На Переяславщині відомі знахідки великої кількості римських монет, якими, треба гадати, користувалися жителі поселень⁷.

Нарешті, з черняхівськими пам'ятками можна пов'язати відомі Змієві вали, розташовані на південь від Переяслава-Хмельницького⁸. Такі вали на той час були широко відомі у Європі, нагадаємо Троянів вал в Подністров'ї. Вся лісостепова частина Правобережжя оперезана системою таких валів.

Забігаючи дещо наперед, зазначимо численні знахідки поселень з керамікою XI ст. на Трубежі. Так, під Селищем поміж черняхівським і зарубинецьким поселеннями знайдено залишки будівель саме цього часу. Біля одного з них є сліди ювелірної майстерні⁹. Ми вже згадували про велике поселення поблизу городища у Пристровах — літописний Бронь Княж. Місцеве населення ще пам'ятає про пристань біля городища, де в наш час лише видно багатометрову товщу торфу; показують стародавню дорогу через городище, якою ще користувались до спорудження найближчих автомобільних і залізничних шляхів. Цікаво також, що в місцевій школі зберігається велика колекція шиферних пряслиць, зібраних навколо села — одна з ознак існування великого міста за часів Київської Русі.

Поблизу с. Харківців на р. Альті місцеві жителі добре пам'ятають про м. Живогляд. І, справді, у вказаному ними місці на березі Альти трапляється багато кераміки та інших знахідок епохи Київської Русі.

В усті Трубежа, де було літописне місто Устя (пристань стародавнього Переяслава), зустрічається багато знахідок часів Київської Русі. В урочищі Загай недалеко від с. Козинець знайдено енкалпійон, бронзову застібку для книги, шиферні пряслиця, безліч кераміки, залізних виробів тощо. Місцеве населення розповідає про пристань у Загаї, яка функціонувала до спорудження греблі, що веде до сучасної Переяслав-Хмельницької пристані на березі Дніпра.

Отже, нам залишається відповісти на питання, які ж саме археологічні пам'ятки зв'язують черняхівські поселення і могильники з поселеннями XI ст.?

Цей період у всій Наддніпрянщині є дещо особливим. Поселень відомо мало¹⁰. П. М. Третяков склав цікаву картину поширення пам'яток

⁶ П. Н. Третяков. Селища зарубинецького типу в області верхнього течення р. Десни. — Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1963, стор. 134, рис. 70.

⁷ М. Ю. Брайчевський. Римська монета на території України. К., 1959, стор. 144. Зокрема біля згаданого нами с. Селища знайдена ще до революції срібна римська монета II ст. н. е.

⁸ М. Ю. Брайчевський. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964, стор. 311.

⁹ А. Савчук, Ю. Костенко. Свідки минулого.— «Україна», 1966, № 10, стор. 23.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Передмова до зб. «Славяне накануне образования Киевской Руси». — МИА, № 108. М., 1963, стор. 5.

цього часу, на якій вся Київщина, а з нею і Переяславщина виглядають суцільною білою плямою¹¹. Він пояснює це явище недостатньою дослідженістю цієї епохи на зазначеній території. Його підтримує і ряд інших авторів. Зокрема відзначимо найбільш свіжу гіпотезу В. Й. Довженка, який пропонує шукати ранньослов'янські поселення не в широкій долині Дніпра, а на невеликих річках і водоймищах у глибині чорноземного плато¹².

Протягом багатьох років, починаючи з 1957 р., А. П. Савчуком досліджувалась не тільки долина Дніпра поблизу Переяслав-Хмельницького, але і його невеликі притоки, проте не було знайдено жодного керамічного фрагмента, який можна було б віднести до відомих ранньослов'янських культур типу луки-врублівецької, роменської та ін. Невідомі також знахідки раніші за IX ст. і на території стародавнього Переяслава, який інтенсивно розкопується протягом всього післявоєнного періоду. Басейни Трубежа та його приток Альти і Недри досліджувалися особливо ретельно. А. П. Савчукові, у зв'язку з будівництвом Бортничівської зрошувальної системи, було доручено Інститутом АН УРСР складання карти стародавніх курганів на цій території. Їм оглянуто не тільки найменші річки, але й їхні водорозділи. Тепер вони у більшості осушені і переорані. У цих містах інколи траплялася стародавня кераміка. Проте визначити її точніше як за таку, що належить до залізного віку, не вдавалося. Неможливо припустити, щоб в умовах боліт могли існувати великі поселення будь-якої епохи. У стародавні часи, коли головними шляхами сполучення були ріки, люди селилися на берегах рік. Про це розповідає «Повість временних літ»: полочани на р. Полоті, радимичі на Сожі і Березині, сіверяни на Десні тощо. На Переяславщині пам'ятки ранніх слов'ян невідомі як на берегах річок, так і серед водороздільних боліт. У цьому зв'язку викликає здивування карта численних пам'яток ранніх слов'ян на території Канівщини, яка висить на кафедрі археології Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Мається на увазі, що еталоном таких пам'яток є Канівське поселення, датування якого залишається дуже нетвердим. Автор розкопок відносить його до VII—IX ст.¹³, інші дослідники — не раніше IX ст.¹⁴

Незалежно від коливань в хронології канівських поселень, все ж неправдоподібним виглядає положення, коли на території Переяславщини такі пам'ятки невідомі зовсім, а на протилежному березі Дніпра, на такому ж чорноземному плато, їх знайдено багато. Тут і нечіткість типології кераміки, яка припадає на період між черняхівським і великокнязівським часом, і недостатня загальна інформація про дослідження цієї з найцікавіших епох в історії нашої Батьківщини.

Про відсутність на Переяславщині пам'яток VI—VIII ст. свідчить наявність великої кількості пам'яток інших епох. Переяславщину в даний час можна вважати однією з найбільш вивчених територій на Україні. Раннє середньовіччя становить собою єдиний розрив у ланцюзі добре вивчених археологічних культур. Притому, вивчені не тільки кераміка, але й інші категорії знахідок, по яким ми можемо вгадувати культурний комплекс в цілому. Так, мікролітичний кремій на дюнах спрямовує нас на пошуки неолітичної кераміки, макролітичний кремій — на трипільську і ранньої бронзи тощо. На згаданих нами поселеннях зарубинецької і черняхівської культур кераміку супроводжує певний набір інших дріб-

¹¹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 245, рис. 70.

¹² В. И. Довженко. Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каховской ГЭС).— С. А. М., 1967, № 4, стор. 260.

¹³ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян. К., 1965, стор. 122—123.

¹⁴ В. А. Богусевич. Канівська археологічна експедиція.— АП, т. III. К., 1952, стор. 151. Таку ж думку висловлює і П. М. Третьяков.

них речей. Вище ми показали, що поселення під Вовчковим є саме черняхівським, а під Селищем відноситься до зарубинецького кола, хоча обидва знайдені в однакових умовах — на дюнах. Зовсім нічого ми не можемо сказати про наступну за Черняхівим епоху, хоча можна припустити, що якісь нечисленні і невиразні за типом своєї культури поселення у цей час на Переяславщині все ж існували і вони, напевно, будуть відкриті в майбутньому. Але цим не порушується наша теза про культурну відсталість цікавого для нас періоду. Отже, твердження про відсутність знахідок VI—VIII ст. на Переяславщині не є браком матеріалів, а результатом дослідження. У цьому ми приєднуємось до висновку В. П. Петрова щодо зламу між двома великими культурними епохами: Римом і Візантією, який відбився і на нашій території¹⁵.

Вказана нами нерівномірність у культурному розвитку показує своєрідність історичного процесу, особливості тих умов, які передували утворенню великої держави середньовіччя — Київської Русі. Тоді, коли для черняхівської епохи характерна велика кількість поселень без міст, Київська Русь починається, як це видно на Переяславщині, саме з міст, а потім поселень з виробленою в цих містах культурою. Великі князі свідомо регулювали збільшення слов'янського населення на південь від Києва. Відомо, що Володимир Святославович — визнаний цивілізатор Русі, будувач на південних кордонах своєї держави нові міста і заселяв їх вихідцями з північних слов'янських племен: кривичами, радимичами й іншими. Якщо хто-небудь сумніватиметься в нашій здогадці щодо Переяслава, то, мабуть, ніхто не буде заперечувати такому поясненню щодо Воїня, а саме, що він передував зв'язаним з ним поселенням, а не навпаки.

Необхідно мати на увазі, що за певних умов землеробське, як і всяке інше поселення взагалі, не може існувати без укріплень. У болотах на верхній Сулі носії роменської культури споруджували городища. На Дніпрі першим слов'янам для надійного захисту потрібно було будувати вже чималі міста. Носії черняхівської культури обходились без міст, зате вони будували грандіозні укріплення — Змійові вали. На початку Київської держави укріплювалися лише міста, які ставали осередками нової культури. Гадаємо, що поляни з'явилися на Переяславщині як будівники міст, зокрема, Переяслава. Про них говориться у літописі, що вони «нині зовомая Русь». У даному разі ми висловлюємо свою здогадку про те, що поляни тоді прийняли ім'я «Русі», коли опанували Середню Наддніпрянщину і стали провідними серед інших східно-слов'янських племен.

¹⁵ В. П. Петров. Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 12.

А. Т. СМІЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ГОРОДИЩА ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Одним із визначних явищ середньовічної археології Південно-Східної Європи була салтівська культура, утворена, як вважають дослідники, наприкінці I тисячоліття н. е. аланськими та болгарськими племенами, що входили до складу Хазарського каганату. В Подонні і Приазов'ї відкрито та досліджено велику кількість салтівських пам'яток, підсумки вивчення яких викладені в ряді узагальнюючих праць¹.

¹ М. И. Артамонов. Саркел — Белая Вежа.— МИА, № 62. М., 1958, стор. 7—56; Иого ж. История хазар. Л., 1962; И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.— МИА, № 62. М., стор. 85—149; С. А. Плетнева. От кочевий к городам.— МИА, № 142. М., 1967.

Особливе місце серед пам'яток салтівської культури посідає відоме городище у с. Верхній Салтів. Вивчення цієї пам'ятки почалось ще на початку ХХ ст. В 1959—1961 рр. у зв'язку з спорудженням Печенізького водосховища експедицією Інституту археології АН УРСР досліджувався

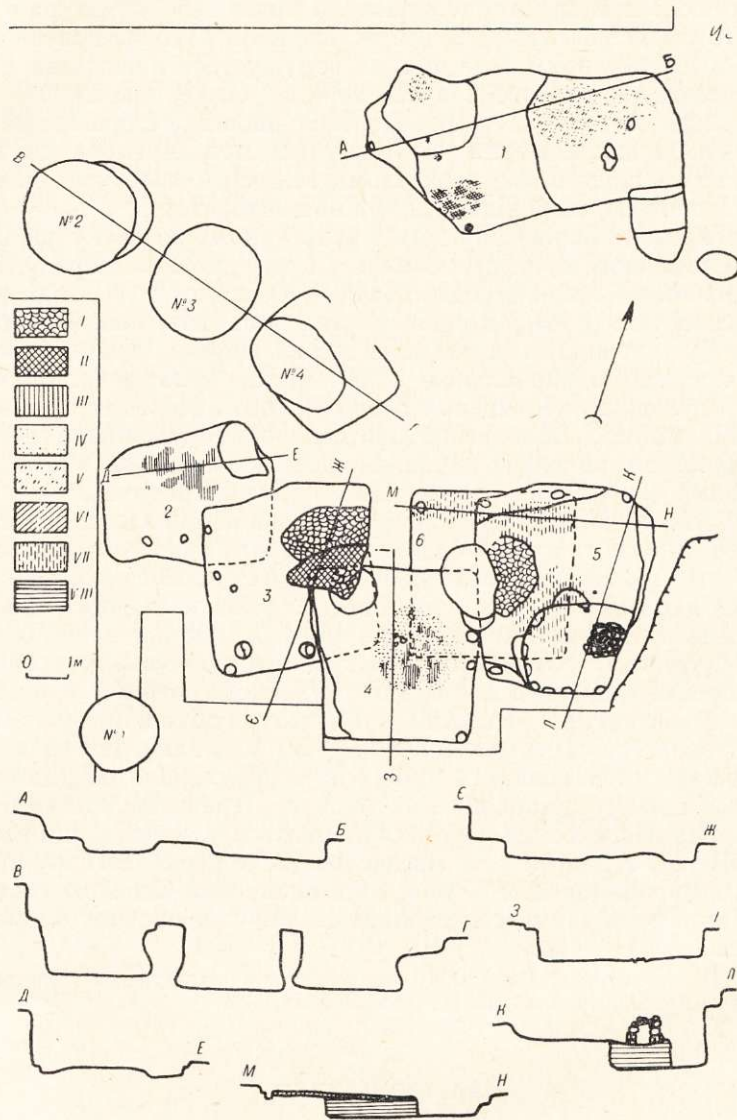

Рис. 1. Житлові і господарські будівлі, відкриті у центральній частині поселення на розкопці II:

I — глиняний чернів; II — печина; III — обпалена земля; IV — попіл;
V — вуглики; VI — дерево; VII — глина; VIII — гумус.

комплекс пам'яток у с. Верхній Салтів². Роботи, проведені на городищі, зокрема на його кам'яній фортеці, посаді, катакомбному могильнику, лівобережних поселенні і ґрунтовому могильнику, дали новий значний матеріал для характеристики цього великого середньовічного міста. Нами були проведені розкопки на посаді і подолі городища.

² Експедицією керував Д. Т. Березовець. Д. Т. Березовець. Раскопки в Верхнем Салтове 1959—1960 гг. (Печенежское водохранилище).— КСИА, вып. 12. К., 1962, стор. 18—22.

Великий міський посад, площею понад 100 га, укріплений валом та ровом, примикав до городища з півночі і сходу. Найбільш насичений культурний шар виявлено у центральній частині посаду, на підвищенні, відділеному від городища глибоким яром, по якому зараз проходить дорога. З південного заходу підвищення круто обривається до заплави ріки Сіверський Донець. З двох інших боків схили його більш пологі. На краю підвищення, біля обривів у бік городища та до заплави ріки, у розкопі I 1959 р. та розкопі II 1959—1960 рр. розкрито ділянку посаду із залишками забудови.

У розкопі II виявлено п'ять витягнутих у ряд житлових приміщень (№ 2—6), господарську будівлю (№ 1) та ряд господарських ям. Житлами служили прямокутні та квадратні напівземлянки, вкопані у материк на глибину від 0,14 до 0,8 м. Судячи із слідів перебудови жител та нашарувань сусідніх будівель одна на одну, житла споруджувались в цьому місці у різні часи протягом тривалого періоду. Відкритий ряд жител починався від краю обриву до заплави і був направлений перпендикулярно до лінії обриву (рис. 1). Найбільш віддаленим від обриву було житло № 2.

Розміри житла № 2 — $3,8 \times 2,6$ м, орієнтація — північний схід — південний захід. Значну частину будівлі займало вогнище, розташоване на невисокому материковому останці під північно-західною стінкою, майже прямокутної форми, розмірами $1,9 \times 0,9$ м. У деяких його місцях зберігся глиняний черінь. На вогнищі лежала верхня частина сіроглиняного одноручного глека з чорною лощеною поверхнею. Попіл з вогнища, напевно, згребали у неглибоку яму, яка знаходилася у північно-східному кутку будівлі, поруч з вогнищем (яма була заповнена попелом). Між вогнищем та південно-східною стінкою будівлі простежено дві стовпові ями. Біля південно-західної стінки житла лежала половина дуже грубої товсто-стіної піфосовидної посудини, що, очевидно, служила для зберігання припасів. Із заповнення житла походить уламок точильного бруска. У всіх відкритих житлах як в заповненні їх, так і на долівках, у печах, вогнищах та ямах виявлено значну кількість уламків посуду та кісток тварин, опис яких даємо нижче.

Східний куток житла № 2 був розташований над західним кутком більш пізнього житла № 3. Розміри житла № 3 — $3,7 \times 3,6$ м, орієнтація — північний схід — південний захід. Біля стін будівлі виявлено п'ять стовпових ямок, а біля північного кутка — залишки великої глиняної печі. Добре зберігся глиняний черінь, розміром $1,8 \times 1,8$ м. Частково поверх череня, частково біля нього лежав завал печини, що очевидно, походив від обвалених стін печі. На земляній долівці житла виявлено нижню частину мініатюрного кружального горщечка та три роздавлені глеку — два яйцевидні дворучні (рис. 2, 11, 12) та один приземкуватий одноручний (рис. 2, 13).

Глеку кружальні, сіроглиняні, прикрашені вертикальними пролощеними смугами та поодинокими борозеньками. У південному кутку будівлі, на долівці, лежало розколоте навіл жорно з граніту, діаметром 0,4 м з круглим отвором посередині.

Житло № 3 перекривалося житлом № 4, розташованим далі на схід в ряді будівель. Розміри житла № 4 — $3,5 \times 3,4$ м, орієнтація — північний схід — південний захід. В будівлі збереглися: сліди приступки під однією із стін, три стовпові ямки, кругла неглибока яма у західному кутку та у центрі — кругле вогнище, діаметром 1,8 м, злегка заглиблене у долівку. На долівці знайдено бронзову поясну бляшку.

На північний схід від житла № 4, майже біля самого обриву, знаходилося житло № 5, крайне в ряді. Будівля орієнтована з північного заходу на південний схід і мала розміри $4,6 \times 3,4$ м. Біля стін її простежено ямки від стовпів та неширокі земляні приступки. Недалеко від східного

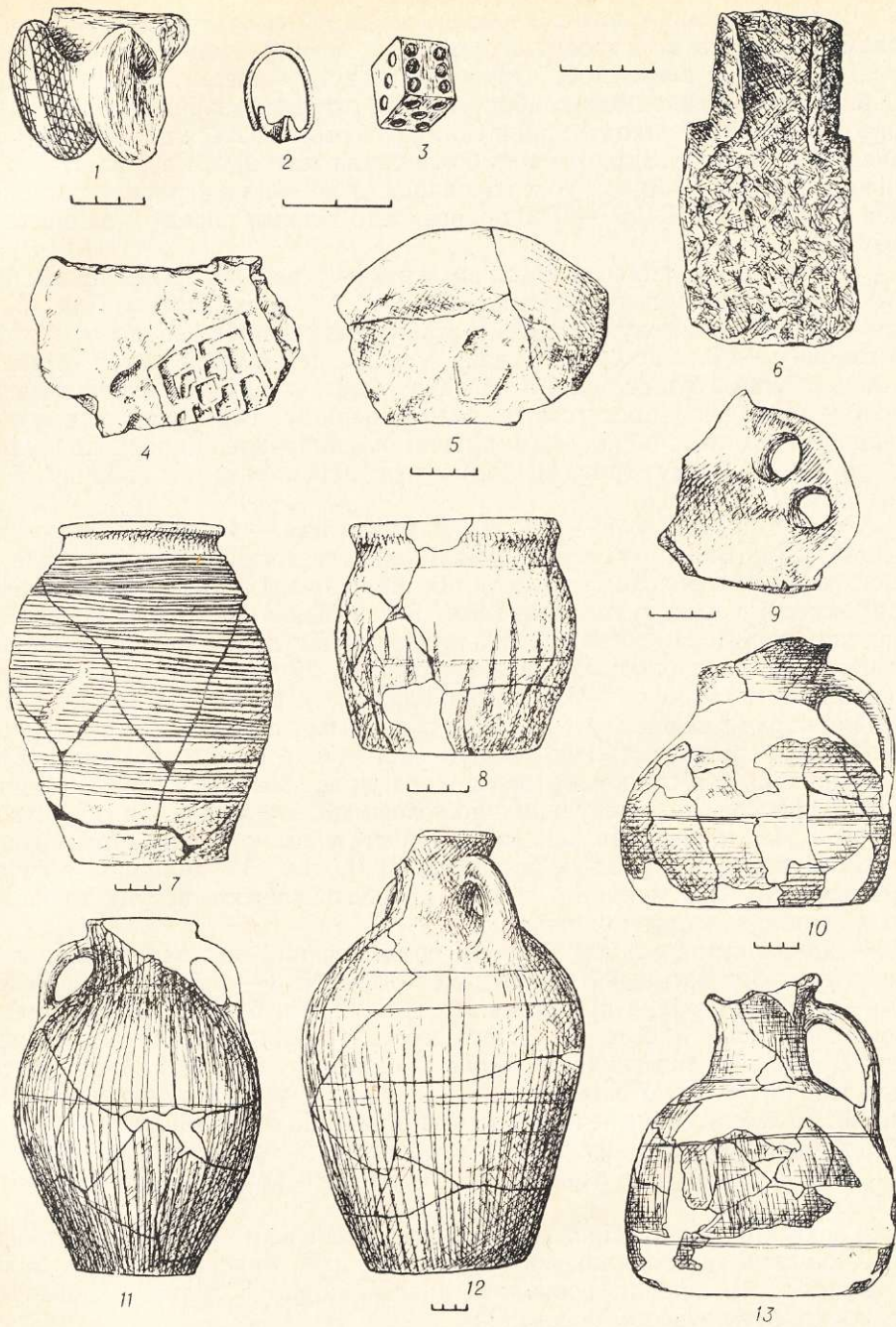

Рис. 2. Речовий матеріал із розкопок на посаді городища:

1 — кістяний амулет; 2 — срібна дужка сережки; 3 — кістяний гральний кубик; 4, 5 — клейма на денцях посуду; 6 — залізна мотичка; 7—13 — глиняний посуд.

кутка добре збереглася піч-кам'янка, складена із великих брил граніту і пісковіку, скріплених глиною. Глиною був також обмазаний черинь та нижня частина стін печі. Остання була споруджена на заповненні ями. Цей факт, а також два шари глиняної підмазки долівки свідчать про два етапи існування будівлі. На першому етапі, у східному кутку, на місці печі, знаходилась велика і глибока господарська яма, на дні якої вздовж

стін збереглися сліди ямок від стовпів, на які, можливо, спиралось перекриття.

Більшу площу описаної будівлі, за винятком її північно-східної частини, перекривали залишки пізнішої напівземлянки № 6, що мала розміри $3,6 \times 3,6$ м та орієнтацію північний схід — південний захід. Південний кут споруди був, у свою чергу, перекритий північним кутком житла № 4. Від житла № 6 місцями збереглася глиняна обмазка долівки, кутова ямка від стовпа, а посередині — частина глиняного круглого череня відкритого вогнища, діаметром близько 2 м. На вогнищі знайдено три великих куски глиняної жаровні, діаметром близько 0,4 м з плоским верхом і заокругленими краями дна.

Стратиграфічне розміщення відкритих жител № 3—6 свідчить про те, що найранішим з них було житло № 5. Його перекривало житло № 6, яке, в свою чергу, було перекрите житлом № 4. Останнє перекривалося житлом № 3, яке було найпізнішим. Отже, будівлі споруджувалися, починаючи від краю підвищення вглиб його в західному напрямку. Менш певним було стратиграфічне положення житла № 2.

Крім описаних житлових будівель на розкопі II були розкриті господарські споруди. Біля жител № 2 і 3 виявлено чотири господарські ями. На північ від жител, поруч з ними, знаходилися три ями, витягнуті в ряд у напрямку схід — захід. Ями були округлі або овальні в плані і грушевидні в розрізі. Їх верхній діаметр 2—2,3 м, нижній — 2,4—2,6 м, глибина від давнього рівня становила 1—1,5 м. Яма № 2 мала невелику приступку, а яма № 3 була вписана у прямокутну споруду розмірами $3 \times 2,4$ м, заглиблену в землю на 0,25 м.

У заповненні всіх трьох ям трапилося багато уламків посуду і кісток тварин. Крім них, у ямі № 2 знайдено частину великої сіроглиняної посудини з двома боковими ручками та верхню частину амфори. У ямі № 3 виявлені бортики глиняної жаровні, три кістяні проколки, кусок точильного бруска, печина, обпалена земля, попіл, вуглики. Обпалена глиняна обмазка, попіл та вуглики виявлено і в ямі № 4. Ці знахідки, очевидно, слід розглядати, як сліди пожежі. Ще одна яма, аналогічна описаним, знаходилася за 3 м на південний схід від будівлі.

На північний захід від будівель № 5—6, за 5 м від них, розкрито велику напівземлянкову господарську будівлю (№ 1) прямокутної форми, витягнуту з південного заходу на північний схід. Ширина її близько 3 м, довжина стіни, що найкраще збереглась — 5 м. Будівля складалася з двох частин, що мали різний рівень долівки: південно-західна була заглиблена від давнього рівня на 0,4, північно-східна — на 0,6 м. Біля східного кута простежено трисхідчастий вхід до будівлі. Судячи з напрямку південно-західної стінки, в цьому місці напівземлянка мала невелику прибудову. В західному кутку будівлі знаходилася велика яма, з якої походять кілька кусків кричного заліза та великий точильний камінь. У заповненні будівлі виявлено значну кількість уламків посуду, кісток тварин, ще один точильний камінь із слідами заточки залізних речей, три цілих та п'ять уламків прясел, більшість яких виготовлена із стінок посуду і лише одне із глини. Будівля зберегла явні сліди пожежі. На долівці споруди, у її заповненні і за її межами виявлено багато попелу, вугликів, шматочків печини. У долівці житла збереглося три ямки зі слідами згорілих стовпів. У південному кутку знаходився завал печини, напевне, від стіни, що згоріла і завалилася. Відсутність у споруді вогнища свідчить про її господарське призначення. Очевидно, це був сарай або комора, де зберігалося майно (бруски, прясла, криці), а можливо і необмолочений хліб, від якого після пожежі залишилась велика кількість попелу.

Значна кількість житлово-господарських комплексів на порівняно невеликій площі розкопу II (208 м²), а також дуже насичений культурний шар, товщиною 0,8 м, свідчать про густу заселеність даної ділянки.

Незважаючи на різночасовість будівель, вони постійно споруджувались по одній і тій же лінії, очевидно, відповідно до напрямку вулиці, що йшла перпендикулярно до обриву вбік заплави і вздовж обриву вбік городища, на деякій відстані від нього.

На самому краю цього обриву, у невеликому розкопі I, площею 74 м², також виявлено залишки житлово-господарських комплексів — чотирьох ям та прямокутної напівземлянки, можливо, розташованих з другого боку вулиці. Поруч з розкопом ще у 1948 р. С. А. Семеновим-Зусером виявлено залишки напівземлянки з кам'яним вогнищем у кутку, а біля житла — наземну господарську будівлю і зернову яму³. Культурний шар розкопу I також був насичений. Значний інтерес становить поховання, зруйноване однією з ям (№ 4). На краю ями, на глибині 1,47 м, виявлено залишки людського черепа, поблизу якого знайдено срібну дужку сережки, яка, очевидно, мала підвіску (рис. 2, 2). По другий бік ями на тому ж рівні знайдено частини гомілкових кісток. Можливо, з цим похованням зв'язані деякі речі, знайдені у ямі: залізна мотичка, кістяний гральний кубик (рис. 2, 3), заповірована з одного боку галька (розтирач фарб?), три людські ребра та чашечка коліна. Все це могло обвалитися у яму при її спорудженні або згодом, коли вона була закинута. Виявлене поховання, очевидно, належить до найдавніших поховань Салтівського городища, коли посаду ще не було, або він був в іншому місці.

В обох розкопах виявлено велику кількість речового матеріалу, здебільшого уламків посуду та кісток тварин. Зустрічалися також деякі знаряддя праці та предмети побуту.

Дані кількісного співвідношення знайдених уламків посуду приведені в таблиці.

Місце знахідки	Кухонні горщики	Амфори	Горщики-піфоси	Сірий лошений посуд	Ліпні горщики	Жаровні	Загальна кількість
Центр посаду	1915 (49%)	868 (22%)	568 (15%)	544 (14%)	15 (0,4%)	2 (0,05%)	3912 (100%)
Східний край посаду	314 (51%)	109 (18%)	94 (15%)	82 (13%)	13 (2%)	—	612 (100%)
Поділ	78 (23%)	64 (19%)	66 (20%)	123 (37%)	4 (1,2%)	—	335 (100%)

Найбільш численну групу становили уламки округлобоких кружальних горщиків, прикрашених по тулубу горизонтальними борозенками, а по вінцям — насічками і відтисками гребінця (рис. 2, 7). Два денця мали рельєфні клейма у вигляді кола та хреста в ньому. Лише поодинокі уламки належали горщикам, виготовленим майстерно: тонкостінним, добре обпаленим. Більшість посуду була грубого гатунку, товстостінна, зі значними домішками піску, дресви, шамоту, нерівномірно обпалена. На другому місці по кількості стоять уламки амфор. Судячи з уламків, це були здебільшого типові для даного періоду яйцевидні круглодонні амфори з коротким горлом і невеличкими півкругло зігнутими ручками. Поверхня їх вкрита борозеньками, іноді світлим ангобом. Третє за кількістю місце посідають уламки великих, слабо профільованих, грубо виготовлених товстостінних піфосовидних горщиків, з домішкою шамоту в глині. Вінця у них прикрашені насічками та відтисками гребінця, тулуб вкритий борозеньками різного напрямку та слідами згладжування. Ці посудини, очевидно, ліпились від руки або підправлялись на примітивно-

³ Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 269, рис. 104.

му крузі. За розмірами та надзвичайно низькими технологічними якостями, вони могли використовуватись лише для зберігання сухих припасів. Нерідко посудини обмазувалися вапном, очевидно, для збереження припасів від вологості.

Майже стільки ж, як і піфосовидних посудин, було знайдено уламків сіроглиняного посуду, виготовленого на крузі, із відмуленої глини, з гладкою або лискованою поверхнею сірого, чорного, іноді жовтого кольору. За формами це дворучні амфоровидні та одноручні приземкуваті глеки, великі посудини з боковими ручками (піфоси-глеки), горшковидні посудини, уламок блюда або сковорідки з бортиком. Посуд орнаментований пролощеними лініями (вертикальними, косими, хвилястими, зигзагоподібними, сіткою), борозеньками, валиком, нігтьовими вдавленнями, заглибленими хвилястими лініями. Вісім денець посуду мали рельєфні клейма у вигляді кола, хреста, хреста в колі, двозубця (рис. 2, 5). Зрідка траплялись уламки грубих ліпних горщиків, вінця яких прикрашені звичайним способом, тулуб має сліди загладжування, а також куски жаровень — глиняних дисків з трохи піднятими краями.

З культурного шару та окремих об'єктів походять ряд залізних та інших виробів: залізні струг, рибальський гачок, мотичка, пряжка, цвях, підковки, ніж, бронзова поясна бляшка, кістяні проколки, гудзик, гральний кубик, глиняне прясло, прясла та заготовки прясел із стінок посуду, кам'яні точильні бруски, розтиральник зернотерки, галька (розтиральник фарб?).

Знайдені кістки тварин були такого складу: 310 кісток бика (16 особин), 183 — коня (10 особин), 111 — свині (17 особин), 72 — дрібного рогатого скоту (12 особин), 3 — собаки (2 особини), 2 — благородного оленя (1 особина), 1 — лося.

Ділянка II розкопок на посаді знаходилася біля його східного краю, де збереглися залишки оборонного рову. Розкопками В. П. Петрова у 1959 р. тут було виявлено дві великі господарські ями. У 1960 р. в розкопі III нами розкрито ще три ями. Дві з них були такого ж типу, як і відкриті у центральній частині посаду, третя подвійна — вісімкоподібна. Одна з цих двох суміжних ям (№ 7), грушевидна в розрізі, була подібна до інших господарських ям посаду. Суміжна з нею яма (№ 8) оперізнана приступкою, з північного заходу мала три східці, а у дні — прямокутне заглиблення. З цього ж боку по краю ями зберігся підковоподібний завал печини, який вказує на існування над ямою перекриття, яке згоріло. У заповненні обох ям виявлено багато уламків посуду та кісток тварин, зокрема кінських. У ямі № 8, у верхній частині заповнення, лежала купа кісток коня. Серед знахідок ями № 8 — два кінських астрагали з отворами (гральні кісті), один з них має врізаний геометричний орнамент (рис. 2, 1).

Культурний шар ділянки був подібний до шару в центральній частині городища (див. таблицю керамічних знахідок), проте тут він був менш насичений. Крім уламків посуду і кісток тварин знайдено залізну мотичку зі втулкою (рис. 2, 6). Виявлено велику кількість окремих кусків печини, інколи з відбитками дерев'яних конструкцій. Знахідки печини свідчать про існування поблизу будівлі з дерев'яно-глинобитними стінами, проте сама споруда відкрита не була. В районі розкопу на поверхні траплялися куски залізних шлаків і криць.

Розкоп IV перерізав рів, що оточував посад і помітний в цьому місці тепер. Розкопки 1960 р. та згодом 1967 р. підтвердили наявність давнього рову, що мав глибину близько 6 м та ширину вгорі близько 11 м (рис. 3). Перед ровом у свій час, очевидно, був насипаний вал, який, однак, не зберігся. Про його існування свідчать сліди вкопаних в ґрунт округлих ям, діаметром 2 м, заповнених жовтою глиною, простежених перед внутрішнім краєм рову. Подібні ями відомі на городищах давньоруських

(Білгород) та польсько-руського пограниччя (Сутейськ) ⁴. На думку дослідників, ці ями, розташовані, звичайно, в основі валу та на бермі, служили для укріплення ґрунту і запобігання осипання валу.

Ділянка III розкопок знаходилась в низинній частині посаду — у нижній частині міста. Обстеження заплави правого берега Сіверського Дінця в районі городища показало, що підвищення заплави, які тягнуться у західному напрямку до с. Рубіжне, особливо їх східні схили, звернені до річки, мають культурний шар салтівського часу. На одному із підвищень на площі 140 м² у 1961 р. було відкрито дві напівземлянкові будівлі (розкоп VII) та господарську яму (розкоп VI).

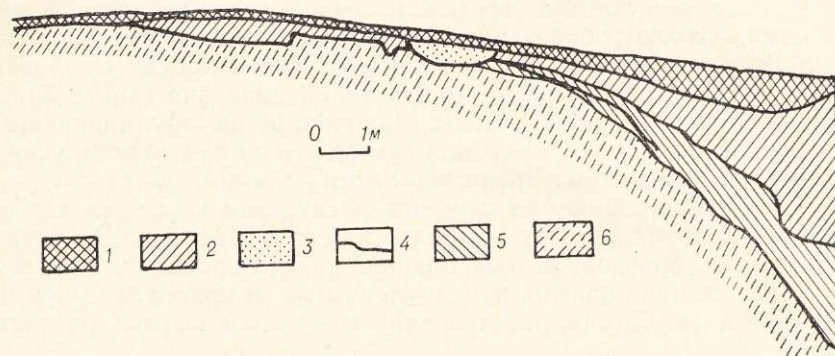

Рис. 3. Розріз з південної половини рову (1960 р.):

1 — гумус; 2 — світло-жовта глина; 3 — жовта материкова глина; 4 — прошарок гумусу; 5 — світло-зелена глина; 6 — зеленувато-біла материкова глина.

Житло № 7 мало чіткі контури (рис. 4). Це була квадратна будівля, орієнтована з північного заходу на південний схід, з довжиною стін у 4 м, заглиблена від давнього рівня на 0,3—0,4 м. В центрі житла знаходилося кругле, трохи заглиблене у землю вогнище, діаметром 0,9 м. Вздовж стін збереглося 16 стовпових ямок. Між вогнищем та південно-східною стінкою виявлено витягнуті в ряд ще чотири ямки, а біля них — яму довгастої форми. У північному кутку будівлі на земляній долівці лежала купа глини, червонувато-коричневого кольору. Така ж глина була виявлена у східному кутку будівлі. Тут купа глини була більшою і мала прямокутну форму. Гумусний прошарок, що добре простежувався між прямою і долівкою, вказував на те, що глина була принесена і складена в цьому місці через певний час після спорудження будівлі. У південному кутку житла на долівці збереглося невелике підковоподібне скупчення глини білого кольору. Всі три скупчення, що явно відрізнялись від материкової глини в місці розкопу, були принесені мешканцями житла для господарських потреб. Можливо, в будівлі займались виготовленням глиняного посуду. На долівці будівлі знайдено чимало уламків посуду і кісток тварин. Недалеко від західного кутка стояв на долівці округлобокий кружальний горщик грубої роботи, прикрашений лощеними вертикальними смугами, перетнутими посередині горизонтальною лощеною лінією (рис. 2, 8). Із уламків, знайдених у південно-східному кутку споруди, реставровано одноручний глек, виготовлений на крузі із сірої глини, приземистий, з лощеною поверхнею (рис. 2, 10). З долівки походить також кружечок, виточений із стінки амфори (заготовка прясла) та глиняний довгастий предмет, що нагадує затичку. В заповненні житла трапилися численні уламки посуду, серед них бік сіроглиняного кухлика з подвійною зооморфною ручкою (рис. 2, 9) та сіроглиняне дещо з рельєфним

⁴ Д. І. Бліфельд. Дослідження древнього Білгорода.— АП, т. III, К., 1952, стор. 35; Z. W a r t o ł o w s k a. Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu Polsko — Ruskim. Warszawa, 1958, стор. 89—90.

клеймом у вигляді трьох вписаних один в одній квадратів, з'єднаних перемичками (рис. 2, 4). Знайдено також залізну прямокутну пряжку, чотири точильні камені, дві білі пастові веретеноподібні намистини, прикрашені поперечними хвилястими сріблястими лініями, кістки тварин.

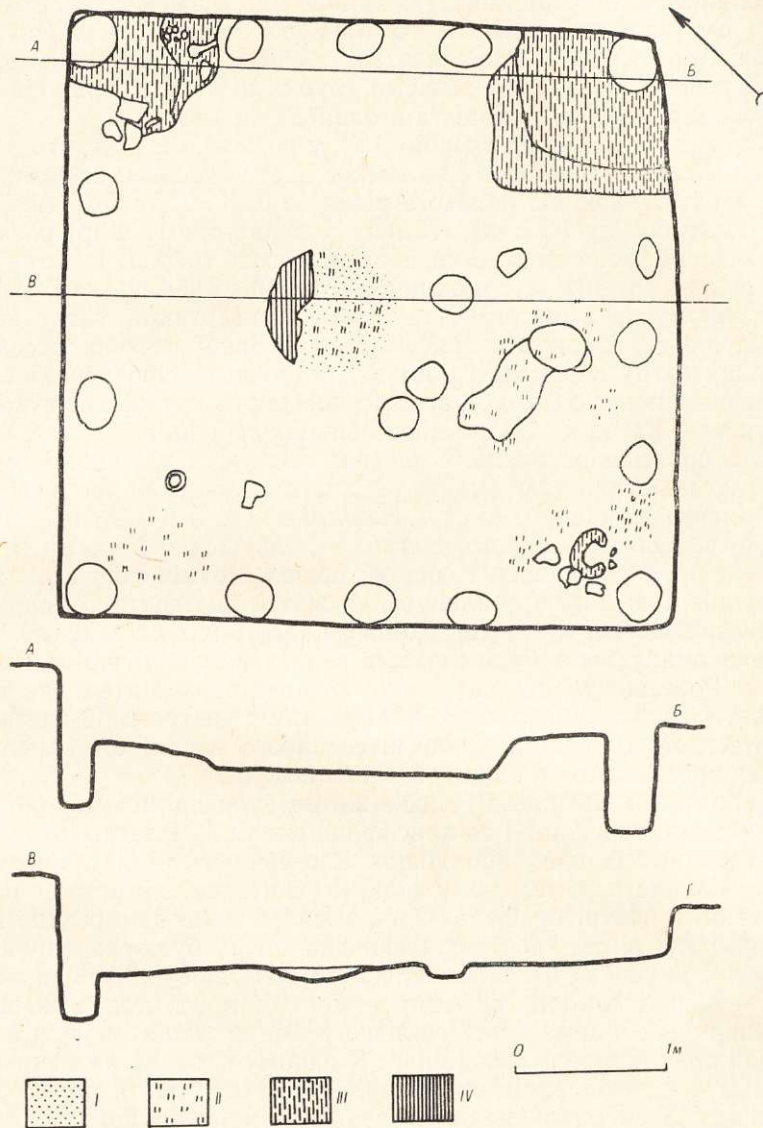

Рис. 4. План та розрізи житла (№ 7) на подолі городища:
I — попіл; II — вуглики; III — глина; IV — обпалена земля.

За 10 м на схід від житла № 7, нижче по схилу підвищення, відкрито ще одну напівземлянку (№ 8). Це була прямокутна будівля, витягнута з півночі на південь. Ширина її — 2,3 м, довжина — близько 5 м (південна стінка остаточно не була простежена). В південній частині західної стіни простежено отвір (вихід?). Біля стін збереглися стовпові ямки, а в одному місці під стінкою вузька канавка. Призначення її визначити важко, оскільки контури житла в цілому були нечіткі. На земляній долівці будівлі, в її південній частині, виявлено одне скупчення жовтої глини і два скупчення білої глини. Одне з них, що було посередині, мало округлу

вказували на осілий побут населення, значний процент кісток коня відображає кочові традиції населення. На східній околиці посаду жили і працювали ремісники — металурги, а на подолі — гончари. У двох відкритих житлах-майстернях подолу виробляли, очевидно, горщики — піфоси, грубі кухонні горщики, прясла. Ці знахідки, звісно, не заперечують існування гончарів і в інших частинах посаду і, тим більше, виробництва інших типів салтівського посуду. Без сумніву, на посаді існували й інші види ремесла та промислів. Згадаємо такі знахідки, як струг, ножі, прясла, проколки, точильні бруски, грузила, рибальський гачок, поодинокі кістки диких тварин тощо. На досить жваву торгівлю вказують уламки амфорної тари — близько 20% загальної кількості посуду. Це були яйцевидні круглодонні амфори кримського походження⁷, які, отже, свідчать про торгівлю вином з Північним Причорномор'ям.

Дослідження посаду дало також певні матеріали для визначення окремих етапів його розвитку (в цілому салтівську культуру та салтівське городище дослідники датують VIII — початком X ст.⁸). Відкриття поховання салтівського часу, зруйнованого господарською ямою на ділянці напроти городища свідчить, що центральна частина посаду, хоч і була найгустіше заселеною, не була найдавнішою. В цей час місто уже виникало, а центральне підвищення ще не було заселене. Привертає увагу і відмінний склад керамічних знахідок подолу, де переважає сіроглиняний лощений посуд, що, очевидно, відображає більш сильну сармато-аланську традицію. Можна думати, що заселення посаду почалося з подолу і пізніше поширилося на нагірну його частину, яка була згодом укріплена валом та ровом.

⁷ М. А. Фронджоло. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму.— Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968, стор. 133—143.

⁸ С. А. Плетнева. От кочевий к городам, стор. 135—140.

Ю. В. КУХАРЕНКО

КУРГАНИ X—XI СТ. ПОБЛИЗУ С. ОТВЕРЖИЧІ

Кургани поблизу с. Отвержичі Столинського району Брестської області розташовані на північній околиці села, на площі, яку займає сучасне сільське кладовище. Вони розміщені компактною групою, в якій нараховується близько 50 насипів (рис. 1). Насипи курганів пісчані, сферичні. Майже в кожний з них впущені сучасні могили. Розміри курганів невеликі: від 5 до 10 м в діаметрі при висоті до 1 м. Тільки один курган, який знаходився приблизно в центрі групи, мав насип висотою близько 2 м і діаметр понад 10 м.

Вперше кургани були досліджені Поліським загonom Інституту археології АН СРСР у 1955 р.¹ Тоді ж два з них були розкопані. У 1957 р. цим же загonom був розкопаний ще один курган — найбільший в групі. Матеріали цих розкопок і публікуються нами вперше.

Курган № 1. Висота насипу — 0,6 м, діаметр — 8 м. В насипу зрідка траплялись невеличкі уламки ліпного глиняного посуду. Частина з них представлена звичайними зарубинецькими типами, решта — дрібна і невідома. В насипу, на глибині 0,5 м від вершини кургана, виявлено незначний прошарок з золи і вугликів у вигляді овальної плями, витягнутої від центра кургану на північ. Довжина плями 2,5 м, ширина — понад

¹ Крім автора в роботі загону приймали участь І. П. Русанова та Б. В. Миролібов. Останній і знайшов ці кургани.

1 м, товщина — 0,1 м. У стратиграфічному відношенні прошарок розташовувався ніби на вершині первісного невеликого і зовсім низького насипу кургану, що складався з світложовтого піску. Пісок насипу вище прошарка — сірий. Із згаданим прошарком по часу, певно, пов'язані три глиняних горщики, уламки яких знайдені у верхньому, сірому шарі насипу навколо плями. Горщики повністю не реставруються. Вони зроблені на гончарному крузі. Два з них прикрашені лінійно-хвилястим орнаментом, третій — гладенький, не орнаментований (рис. 2, 3).

Під насипом, в центральній частині кургану, на рівні поверхні давнього горизонту знаходились рештки кістяка дорослої людини, певно, чоловіка. Збереженість дуже погана. Більш-менш збереглися лише

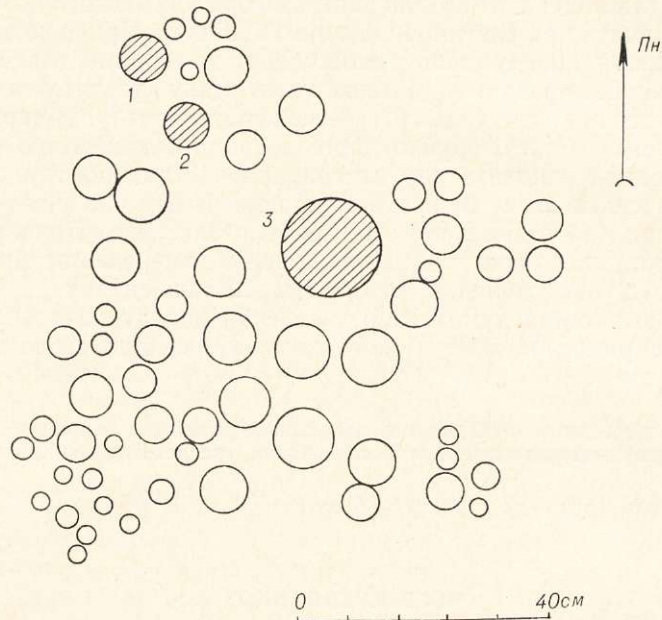

Рис. 1. Схема розташування курганів поблизу с. Отвержичі.

уламки черепа, частина передпліччя і гомілка. Судячи з їх розташування покійник лежав на спині, у випростаному стані, головою на південний схід. Справа від небіжчика, на відстані 0,5 м від кістки передпліччя знайдено залізний ніж (рис. 2, 1). Приблизно на такій же відстані в протилежний бік від похованого лежав невеликий уламок якогось дуже заржавілого залізного виробу. Небіжчик лежав на тонкому прошарку попелу у вигляді округлої плями діаметром близько 3 м, в його центральній частині.

Курган № 2. Висота насипу близько 1 м, діаметр — 8 м. В насипу, в різних місцях і на різній глибині зустрінута близько 20 уламків глиняного посуду і кілька дрібних уламків перепалених кісток людини. Майже всі уламки глиняного посуду ліпні, зарубинецькі. У насипу виявлені уламки глиняної лячки і велика бронзова булавка з плоско-спіральною голівкою. Подібні булавки звичайні для зарубинецьких поховань Полісся.

У конструктивному відношенні насип подібний до насипу попереднього кургану. На глибині 0,6 м від вершини кургану, під шаром сірого піску трапився прошарок з золи і вугликів у вигляді плями діаметром близько 3 м, який розташовувався приблизно в центрі кургану. На відстані 1,6 м на захід від нього трапився невеликий уламок кістки тварини і маленьке залізне кільце. Нижче прошарку насип складався з жовтого

піску. Під насипом на рівні поверхні давнього горизонту і трохи південніше центра кургану знаходилися рештки кістяка дорослої людини. Його збереженість погана. Вціліли лише уламки черепа, кістки руки і ноги, розташування яких дозволило з'ясувати, що покійник лежав на спині,

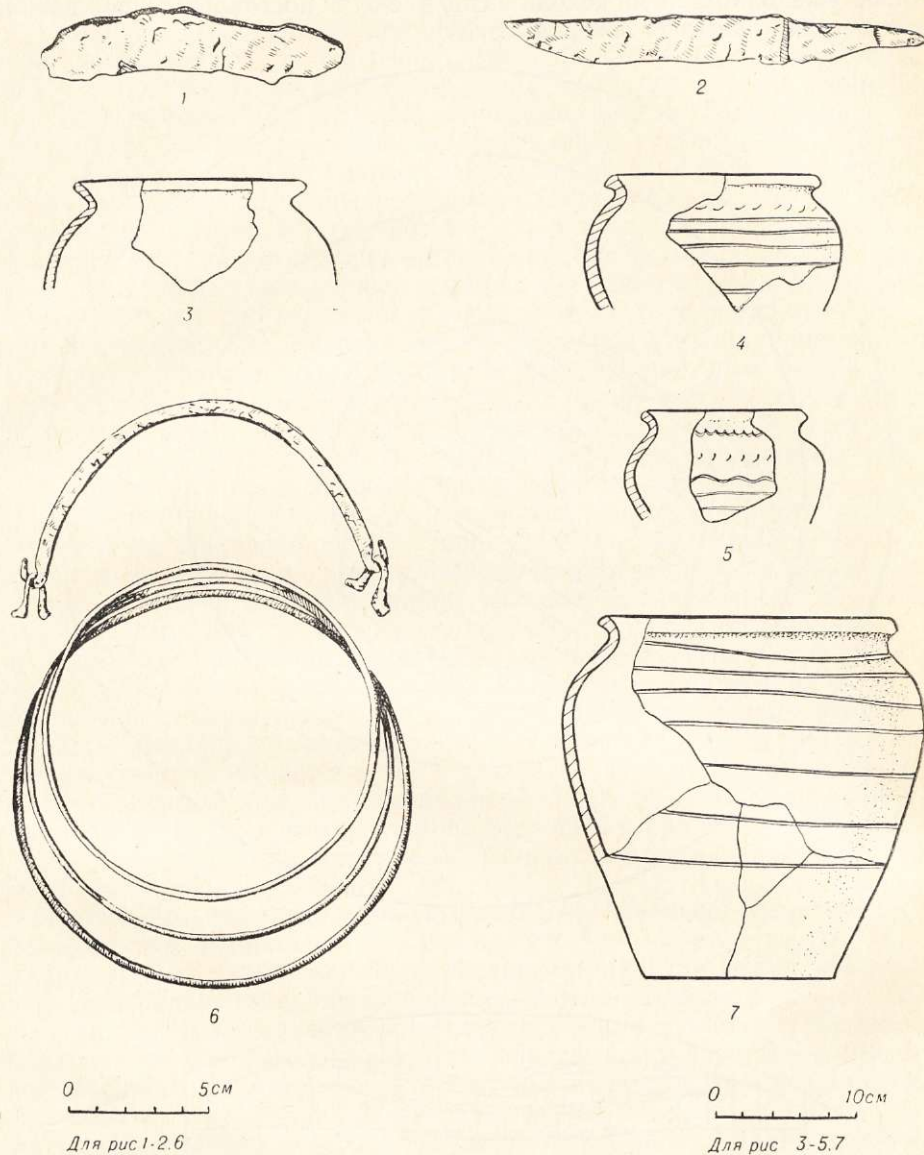

Рис. 2. Речі з курганів:
1, 3 — курган № 1; 2 — курган № 2; 4—7 — курган № 3.

у випростаному стані, головою на південний захід. Біля лівої руки покійника лежав великий залізний ніж (рис. 2, 2).

Під насипом, на рівні поверхні давнього горизонту зустрінуті залишки якоїсь дерев'яної споруди (у вигляді намету), яка згоріла. Обвуглілі колоди цієї споруди займали більшу частину північно-східного сектора площі, на якій насипано курган. Колоди досить великі: товщина уламків близько 0,1 м, довжина в окремих випадках до двох метрів. Колоди лежали горизонтально, в два широкі ряди під кутом одна до другої. Кінці

колод, які утворюють кут, перехрещуються, тобто лежать один на одному. Вершина цього кута була повернута до ніг небіжчика, що лежав на відстані приблизно 1 м на південний захід від споруди. Над колодами, під ними і біля них трапилося багато вугілля і золи. Слідів ям від стовпів не простежено. Можливо, колоди у свій час були поставлені в упор похило одна до одної прямо на поверхні ґрунту.

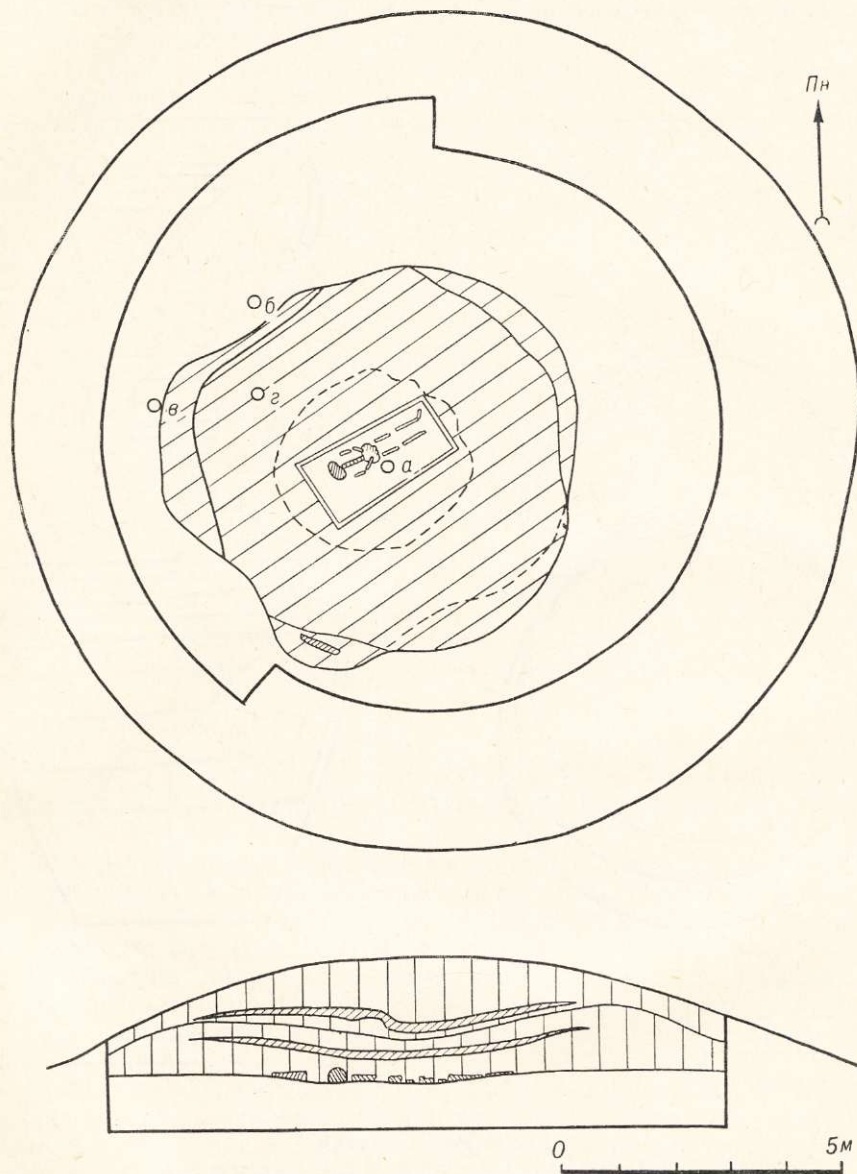

Рис. 3. План і розріз кургану № 3.

Курган № 3. Найбільший в групі. Висота насипу близько 2 м, діаметр — 15 м. У насипу кургану, ближче до його підшови впушено близько 10 сучасних могил, що не дозволило зняти весь насип кургану. Була розкрита лише основна, центральна його частина (рис. 3).

У насипу зустрінуто багато уламків глиняного посуду, окремі уламки перепалених людських кісток і деякі інші речі: зламана бронзова булавка з кільцевидною голівкою, бронзова лита, сильно профільована,

фібула, уламок другої бронзової фібули, залізна фібула середньолатенської схеми, крем'яна скребачка. Знайдено також дві невеличкі глиняні посудинки. Всі ці речі, за виключенням скребачки, потрапили в насип із зруйнованих під час спорудження кургану більш ранніх зарубинецьких поховань.

Сам насип кургану підсипався принаймні тричі. Про це свідчать два великих прошарки з золи і вугликів, які залягали в насипу один над другим. Перший з них знаходився на глибині близько 1 м від вершини кургану, під шаром сірого піску. У плані це велика округла пляма діаметром близько 7 м, яка розташована у центральній частині кургану. Місцями, у межах цієї плями, траплялись обвуглілі шматки дерева, найкрупніший з яких лежав на південному краю плями. Пісок насипу під цією плямою — сіро-жовтий. На глибині 1,5 м від вершини насипу кургану знаходилась друга пляма з золи і вугликів, приблизно таких же розмірів, що і перша. На відміну від першої, в межах цієї плями не виявлено уламків обвуглілих колод. Як і перша пляма, вона трохи угиналась у центральній частині кургану. На краю неї, на відстані 4 м на північний захід від центра кургану лежали уламки глиняного горщика, а неподалік від них, але вже поза плямою — уламки другого такого ж горщика. Обидва горщики гончарні. Ні один з них не складається повністю, бо багатьох уламків не вистачає (рис. 2, 4, 5). Поверхня горщиків прикрашена рифленням, хвилястими борозеньками і заглибленнями у вигляді ком.

Під насипом, на рівні поверхні давнього горизонту у центральній частині кургану виявлено кістяк старої людини. Збереженість погана. Небіжчик лежав на спині, у випростаному стані, головою на південний захід (рис. 3). Череп завалився вправо, кінцівки рук складені на тазових кістках, причому ліва прикривала праву. Біля правої стегнової кістки похованого стояло дерев'яне відро, від якого збереглися лише три залізних обручі і дужка з петлями (рис. 2, 6). Небіжчик був похований у дерев'яній прямокутній труні. Зотлілі дошки труни чітко простежувались з усіх боків кістяка. Довжина труни — 2,6 м, ширина — близько 1,3 м. В головах труна дещо ширша, ніж у ногах. Грунт під труною, а також навколо неї у радіусі близько 2 м покритий шаром золи. На відстані 3 м на північний захід від труни на глибині останньої стояв великий горщик, який був роздавлений під вагою землі. Горщик цей гончарний, поверхня вкрита рифленням (рис. 2, 7).

Під курганом знайдено п'ять поховань зарубинецької культури, які вже опубліковані автором².

Курганні поховання, які були досліджені на могильнику поблизу с. Отвержиці, судячи із знайдених в них речей, слід датувати X—XI ст. н. е.

На невисокому пісчаному підвищенні, розташованому на відстані приблизно 1 км на північний захід від описаних вище курганів, знаходиться селище того ж часу, що і кургани. Від останніх воно відокремлене заболоченим лугом. На зораній поверхні селища зібрано досить багато уламків глиняного посуду того ж типу, що і посуд, знайдений біля небіжчиків, похованих у курганах.

Судячи з поширення уламків глиняного посуду на поверхні селища, воно досить велике за розмірами. Селище займає північну частину височини і тягнеться з півночі на південь понад 1 км.

² Ю. В. Кухаренко. Памятники железного века на территории Полесья.— САИ, вып. ДІ-29. М., 1961, стор. 26.

БАГАТЕ ПОХОВАННЯ РУБЕЖУ X—XI СТ. У СУДОВІЙ ВИШНІ

Судова Вишня¹ — старовинне руське поселення. В епоху стародавньої Русі воно звалось Вишнею², а Судовою почало називатися тільки з XVIII ст.³ Перша і єдина згадка про давньоруську Вишню є в літописі під 1230 р.⁴

Від літописної Вишні збереглися два городища: одне — Судова Вишня I, розташоване на західних, і друге — Судова Вишня II — на східних околицях сучасного міста. За результатами досліджень обидва городища були феодальними замками, з яких перший існував у X—XI ст., а другий — у XII—XIII ст.⁵ Не вдалося виявити у Судовій Вишні давньоруського могильника, який знаходився, здається, на одному з горбів у південній частині міста на місці сучасного кладовища, де неможливо було провести дослідження. При відсутності могильника особливу увагу привертає багате давньоруське поховання, виявлене у Судовій Вишні випадково восе 1962 р. у південній частині міста, на краю горба, під час добування глини. Дослідженнями встановлено, що площа, на якій відкрито поховання, бувшиною горба з легким схилом у північному напрямку. На місці поховання простежувались слабкі сліди курганного насипу, а в березі горба сліди поховальної, прямокутної в плані, ями із зруйнованими контурами (розміри приблизно — 2×1,50 м), орієнтованої довшим боком по лінії схід — захід та зі шматками зітлілого дерева по краях. Поховання бувши вкопане у жовтавий суглинок на 0,60—0,70 м вглиб від сучасної поверхні і значною мірою зруйноване. Кістяк лежав у випростаному положенні головою на захід, з руками, витягнутими вздовж тіла, і належав дорослій жінці ростом біля 1,65 м і віком приблизно 45—50 років⁶. Біля кістяка знаходились численні і цінні речі, що прикрашали голову, шию, груди, руки і ноги, які суттєво доповнюють матеріали, добуті на городищах Судова Вишня I та Судова Вишня II, і становлять значний науковий інтерес для визначення часу поховання і соціально-економічного становища небіжчиці⁷.

Розглянемо ці знахідки.

У похованні по обидва боки голови лежали два уламки срібного дзеркала і по три гладких порожніх кульки (рис. 1, 1, 2). Вони належали, напевно, двом сережкам київського типу, що були поширеними на території стародавньої Русі. Такі сережки датуються часом від X ст. ввєрх⁸. Близько нижньої щелепи знайдено 19 скляних пронизок, які належали до багатонаміста (рис. 1, 4а, в, 5, 10). Пронизки кулястої форми, сім з них темносинього, шість жовтого, чотири темно-коричневого з білими смугами і двома світло-сріблястого кольорів. Всі пронизки, за винятком темно-синьої та кулястої (рис. 1, 4в) і двох жовтого кольору, які були однокулястими (рис. 1, 5, дві середні), були двокулястими. Пронизки є досить частими знахідками на території Східної і Центральної Європи вже починаючи

¹ Мостиський район Львівської області.

² Літопис по Іпатьєвському списку. СПб., 1871, стор. 508.

³ Akty grodzkie i ziemskie. Lwów, 1918, t. 23, стор. 199, 226.

⁴ Літопис по Іпатьєвському списку, стор. 508.

⁵ А. А. Р а т и ч. Древнерусские городища в Судовой Вишне. Тезисы доклада советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве, 1965, стор. 49—52.

⁶ За визначенням лікарів Судово-Вишнянської райполіклініки.

⁷ Положення кістяка і місця знахідок на ньому прикрас встановлено на підставі пояснень вчителя Судово-Вишнянської середньої школи Т. А. Дмитрисевича.

⁸ Б. А. Р ы б а к о в. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 337.

з перших сторіч нашої ери, а масове виробництво їх припадає на IX—XI ст.⁹

У зв'язку із знахідками пронизок слід згадати дві малі скляні намистини (рис. 1, 4б і 14б) і дві намистини з гірських порід (рис. 1, 14а, в), місця знайдення яких не вдалося встановити, але можна припустити, що

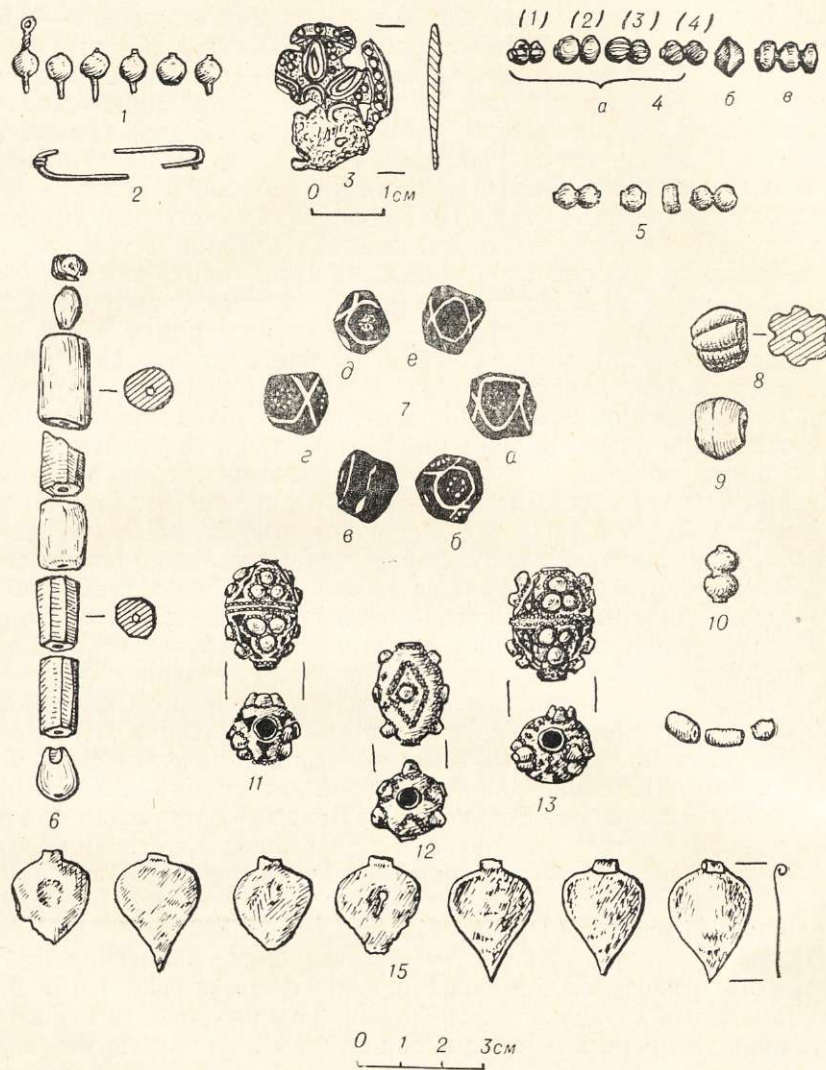

Рис. 1. Речі з поховання:

1 — срібні кульки; 2 — уламки срібного дроту; 3 — підвіска бронзова; 4а, в, 5, 10 — скляні пронизки; 4б, 14б — скляні намистини; 6 — янтарні намистини; 7а, б, в, г, д, е — пастові намистини; 8, 9, 14а, в — намистини з гірських порід; 11, 12, 13 — срібні намистини; 15 — срібні підвіски.

вони входили до складу прикрас намиста. Обидві скляні намистини темно-синього кольору. Одна з них бітрапеоїдна, друга циліндрична. Намистини з гірських порід різні за формою і кольором. Одна куляста сірого кольору, друга циліндрична з косо зрізаними боками кольору морської води. Аналогії для скляних намистин обох форм досить поширені

⁹ J. Poulik. Jižní Morava zeme davnych slovanu. Brno, 1948—1950, стор. 83—84.

на території стародавньої Русі. Особливо часто зустрічаються вони в Новгороді Великому і датуються X і XI ст.¹⁰

Найбільше прикрас знайдено біля шиї і на грудях кістяка. Найважливішими з них були три великі срібні намистини, овальної форми, порожні у середині (рис. 1, 11, 12, 13). Вироби у поздовжньому розрізі: еліпсоподібні, в поперечному — трикутні, з сильно заокругленими кутами. Всі три намистини майже однакові за розмірами: перша — $2,5 \times 2,5 \times 1,8$ см, друга — $2,4 \times 1,7 \times 1,7$ см і третя — $2,3 \times 1,8 \times 1,7$ см; вони однакові за формою і технікою виготовлення, а дві — за зовнішнім виглядом і орнаментом. Кожна намистина виготовлена з двох срібних пластинок виштампованих у два еліпсоїди, які поєднувалися у двох випадках уперек, а в одному — вздовж виробів. У двох намистин, з поперечним з'єднанням пластинок, проходить уперек рельєфний валик із тонкої дроту з рядками зерні по боках. По обидва боки валика розміщені симетрично на трьох площинах по три овальні, порожні всередині, гладкі півкулі-ковпачки, обведені по краях (в лінії прикріплення) рядками зерні. Між півкулями знаходяться на одній намистині трикутники, викладені з дрібною зерні, а на другій — трикутники і ромби. У намистині з поздовжнім з'єднанням півеліпсоїдів на лінії з'єднання відсутній рельєфний валик, а дві половинки просто спаяні. На кожному з трьох боків цієї прикраси є великі ромби, викладені із зерні. В центрі кожного ромба, на полях між ними і по обох кінцях намистини знаходяться прикріплені маленькі порожні і гладкі півкулі-ковпачки, обведені в місці спаювання рядком зерні. Всього півкуль-ковпачків дев'ять. У кожній намистині по боках є дірка від наскрізних отворів, які мали, здається в результаті заклепування краю срібної пластинки, дещо потовщені боки. Вони зміщені надто тонкою сканною ниткою і також обведені рядком зерні. Аналогічні намистини знайдені в ряді пам'яток стародавньої Русі: в скарбі з с. Дениси (колишнього Переяславського повіту Полтавської губернії¹¹), який датується другою половиною X ст. — рубіжем X—XI ст., в могильнику в м. Вчорашне (колишнього Сквирського повіту, Київської губернії¹²) і в двох курганах могильника у Житомирі. На території західних слов'ян такі намистини виявлені у селах Вель (повіт Шамотули), Великопольща, де вони датуються X і XI ст.¹⁴; в могильнику у с. Стшемешнице Вельке (повіт Бендзін) і датуються половиною XI — початком XII ст.¹⁵; у с. Битово і в ряді інших пунктів Померанії, їх знайдено 26 штук¹⁶. Місцем виготовлення великих срібних намистин вважаються значні промислові центри стародавньої Русі¹⁷, звідки вони розходились по території Східної і Центральної Європи.

На грудях кістяка лежало сім серцеподібних срібних підвісок з вигнутим в бік вушком для надівання на нитку намиста (рис. 1, 15). В центрі підвісок є овальне заглиблення, можливо, від тисненого орнаменту, який не зберігся. Розміри підвісок 3×2 см. Аналогічні підвіски

¹⁰ Ю. Л. Шапова. Стекланые бусы древнего Новгорода.— МИА, № 55. 1956, стор. 169—171, табл. 1, 15, 18.

¹¹ Г. Ф. Корзухина. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 85, табл. VIII, 10,

¹² В. В. Антонович. Раскопки в земле древлян.— МАР, 11. СПб., 1893, стор. 37, рис. 15.

¹³ С. С. Гамченко. Житомирский могильник. Житомир, 1888, табл. XLX, 12,

¹⁴ R. Jakimowicz. O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdujących w skarbie wczesnośredniowiecznych.— Wiadomości archeologiczne, XII. Warszawa, 1953, стор. 111—115, т. XIV, XXVII.

¹⁵ H. Zoll-Adamikowa. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe i łopolski.— Cz. I. Źródła. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, стор. 112—115, т. XIX

¹⁶ Wł. Lega. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopisk. Toruń, 1930, 1. Tekst, стор. 175; 2. Załączniki, т. XXXVIII.

¹⁷ Wł. Lega. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopisk. Toruń, 1930, 1. Tekst, стор. 176.

знайдено в похованнях київських могильників, які датуються IX—X ст.¹⁸, і у Старій Рязані¹⁹. Разом з підвісками на грудях кістяка виявлено округлу бронзову відливну прикрасу, очевидно, також підвіску, поганої збереженості (рис. 1, 3). На лицевій поверхні виробу є орнамент у вигляді квітки з короною у центрі і шістьма пелюстками (збереглися тільки три), а на полях між ними і навколо розміщені кульки псевдозерні. Погана збереженість виробу не дає підстави для повного відтворення орнаменту і підібрання аналогій. На грудях кістяка знайдено ще вісім намистин, виготовлених з янтарю (рис. 1, 6), і вісім з темної непрозорої пасти (рис. 1, 7а, б, в, г, д, е; 2, 8а, б). З янтарних намистин дві циліндричні гладкі, три циліндричні гранені і дві лимоноподібні, одна куляста. З пастових — п'ять кубикоподібних з заокругленими гранями, одна бочкоподібна і дві циліндричні. Поверхня п'яти кубикоподібних намистин прикрашена очковим орнаментом, виведеним на темному фоні смугами білої, зеленої і червоної емалі. На поверхні бочкоподібної намистини є тільки одна горизонтальна біла смуга, а на поверхні циліндричних, з яких одна має темно-коричневий фон, а друга темний — є в першому випадку смуга білих ліній, а в другому — білих і жовтих. Знайдені у похованні намистини належать до численних знахідок на всій території стародавньої Русі. Найбільше їх виявлено в похованнях, датування яких приблизно встановлено. Вони зустрічаються також у культурному шарі майже всіх досліджених давньоруських міст (Київ, Чернігів, Новгород Великий, Стара Ладога, Стара Рязань та ін.).

Найближчі аналогії для судововишнянських пастових і янтарних намистин маємо з Києва²⁰, Старої Ладоги²¹ (IX—X ст.) і Новгорода Великого²² (X—XI ст.). Крім пастових і янтарних намистин біля кістяка знайдено ще дві кулясті намистини з гірських порід — одна темно-зелена з гладкою поверхнею і друга блакитна з поздовжніми борозенками (рис. 1, 8, 9).

До комплексу підвісок з намиста слід зарахувати ще десять черепашок з просвердленими дірочками (рис. 2, 2). Аналогічні черепашки наявні у Воїні²³. На грудях кістяка ближче до пояса лежали бубонець (рис. 2, 5) і п'ять малих суцільних гудзиків з вушками (рис. 2, 3), які були, очевидно, приналежністю одягу. Знайдений бубонець аналогічний виявленому на дитинці Судова Вишня I²⁴, який датується XI ст. Аналогічні до судововишнянських суцільні бронзові гудзики з вушком відомі з підплитового поховання на посаді Пліснеського городища. Їх можна датувати XI ст.²⁵ Знайдені прикраси для рук: срібні браслет і перстень (рис. 2, 1, 12). Браслет округлий, сплетений з двох дротів, товщих по середині і тонших на кінцях (рис. 2, 1). Один кінець браслета скручений в колечко, в яке входить стержень другого. Браслет можна розширяти і звужувати. Він знаходився на передраменній кістці лівої руки кістяка. Діаметр браслета 6 см, а дротів, з якого зроблений сам браслет, від 0,2 до 0,4 см. Точну аналогію маємо у скарбі із с. Васьково (колишнього Великолуцького повіту, Псковської губернії), який був закопаний у XI — на початку

¹⁸ М. К. Каргер. Древний Киев. М.—Л., 1958, т. I, стор. 171, табл. XIV.

¹⁹ А. Л. Монгайт. Старая Рязань.—МИА, № 49. М., 1955, стор. 179, рис. 138, 2.

²⁰ М. К. Каргер. Вказ. праця, табл. V, 2.

²¹ Ф. Д. Гуревич. Древнейшие бусы Старой Ладоги.—СА, XIV. М., 1950, стор. 171, рис. 1, 1—4, 12—17.

²² Ю. Л. Щапова. Вказ. праця, стор. 177—178.

²³ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древноруське місто Воїнь. К., 1966, табл. XVIII, 12.

²⁴ О. О. Ратич. Результаты исследований древноруського городища Замчиська у м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1958 рр.—МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 114, табл. IV, 7.

²⁵ О. Ратич. Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 27.

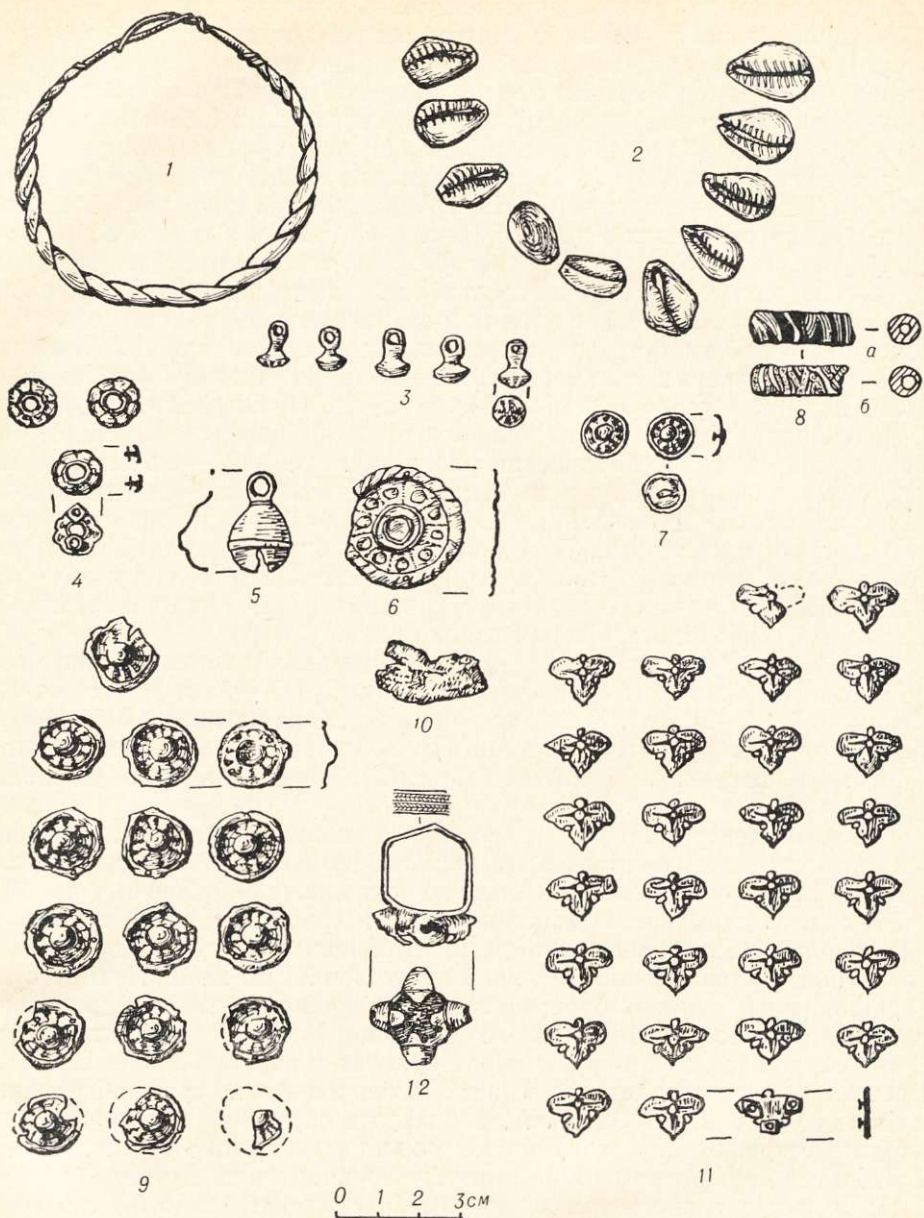

Рис. 2. Речі з поховання:

1 — срібний браслет; 2 — підвіски з черепашок; 3 — гудзик з бронзи; 4, 7, 11 — бронзові
бляшки; 5 — бронзовий бубонець; 6, 9 — срібні бляшки; 8а, б — пастові намистини; 10 — шкур-
ка; 12 — срібний перстень.

XII ст.²⁶ Подібні золоті плетено-ковані браслети знайдені у Києві, в скарбі (закопаний на рубежі X—XI ст.²⁷), в садибі І. А. Сікорського. Перстень зі вставкою (рис. 2, 12) зустрічається на території Південно-Західної Русі вперше. Виріб майже квадратний (довжина бока 2 см) з заокругленими кутами, виготовлений з пластинки і має у верхній частині ромбоподібний щиток, до якого припаяне овальне гніздо з чотирма ковпачками по боках. У кожного ковпачка в напрямку до центра є гнізда-виступи у вигляді пів-

²⁶ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 98, табл. XXIII, 1.

²⁷ Там же, стор. 83, табл. V, 3, б.

кола. В середині гнізда вміщений плоский, округлий камінь — янтар. Лицева поверхня пластинки персня (ширина 0,6 см) прикрашена між потовщеними краями і поздовжнім рельєфним валиком, який проходить посередині, двома рядками зерні, укладеними у вигляді ялинки. Деяка кількість таких пернів виявлена у Новгороді Великому у всіх шарах, починаючи з X ст.²⁸ Окремі екземпляри виявлені в Старій Рязані²⁹. Проте точна аналогія для нашого персня знайдена в скарбі із с. Івахники (колишнього Лохвицького повіту, Полтавської губернії), який датується IX—X ст.³⁰

На животі небіжчиці знайдено шістнадцять срібних тонких округлих бляшок з загнутими краями (рис. 2, 6, 9). Найбільша з них діаметром 3 см (рис. 2, 6), інші діаметром 1,5 см (рис. 2, 9). Більша — плоска, менші — рельєфні. Всі вироби прикрашені геометричним орнаментом. На лицевій стороні більшої плоскої бляшки відтиснені три концентричних кола. На площі між зовнішнім і середнім колом розміщені десять трапецій, кожна з колом в центрі. Площа між іншими колами плоска, неорнаментована. Зовнішній край виробу прикрашений косими лініями. Бляшка збереглася частково. На збереженій частині по краях виробу є сім малих округлих дірочок (на цілому виробі було десять). П'ятнадцять менших рельєфних бляшок мають вигляд півкулі-ковпачка. Їх лицева поверхня прикрашена орнаментом у вигляді розетки з опуклою півкулькою у центрі. На кожній бляшці по краях є по чотири дірочки. Всі бляшки крихкі і були, здається, пришиті до верхнього м'якого одягу. В ногах похованої лежали шматочки шкурки (рис. 2, 10), п'ять округлих (рис. 2, 4, 7) і 28 серцеподібних (трикутних) бляшок (рис. 2, 11). На відміну від попередніх вони бронзові, відливні, більш масивні, не мають дірок, а тільки шипи для прикріплення. Всі бляшки також прикрашені геометричним орнаментом. Дві з них (рис. 2, 7) округлі, за орнаментом подібні до описаних вище п'ятнадцяти бляшок, тільки менші від них. Їх діаметр — 1 см. У них немає дірок, лише один шип для прикріплення. Три інші округлі бляшки (рис. 2, 4) дещо інші за виглядом. У центрі є округлий отвір; на зовнішній стороні два шипи для прикріплення. Діаметр також 1 см. 28 серцеподібних (трикутних) бляшок (рис. 2, 11) мають вигляд квітки з трьома пелюстками. Лицева поверхня орнаментована трьома прямими лініями, які сходяться у центрі. У місці стику розташована мала кулька. На зворотній частині у них є по два шипи. Розміри прикрас 1,5×1,2×1,2 см. Аналогічні бляшки відомі з Києва і Новгорода. Дослідники вважають їх звичайно поясними бляшками або прикрасами кінських вуздечок³¹. Київські бляшки датуються IX—X ст. У похованні у Судовій Вишні бляшки знайдено в нижній частині ніг. Це дає підставу припускати, що вони могли бути і прикрасою взуття.

Серед інвентаря поховання знайшовся ще срібний кубикоподібний предмет розміром 0,8×0,6×0,5 см, мабуть, гирка. Аналогічний виріб, тільки мідний, виявлено в Райках³².

Для датування поховання вирішальне значення мають знайдені біля кістяка бронзові і срібні прикраси, аналогії яким є в точно датованих скарбах і в закритих поховальних комплексах. Назвемо найважливіші з них. Знайдені поблизу голови кістяка сережки київського типу були поширені на території стародавньої Русі і датуються часом від X ст. ввєрх, а скляні пронизки побутували масово на території Східної і Центральної Європи у IX—XI ст. Срібні, овальні, порожні всередині намистини,

²⁸ М. В. Седова. Ювелирные изделия Древнего Новгорода X—XV вв.—МИА, № 65. М., 1959, стор. 256, 258, рис. 10—19; 20; 22; 23; 26; 29; 38.

²⁹ А. Л. Монгайт. Вказ. праця, стор. 143—144, рис. 113а, 4, 5; 114, 13.

³⁰ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 80, табл. I, 4.

³¹ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 181, рис. 29; стор. 184, рис. 31.

³² В. К. Гончаров. Райковское городище. К., 1950, табл. XVIII, 9.

прикрашені на лицевій поверхні напівсферичними ковпачками і геометричними фігурами, викладеними з зерні, мають точні аналогії у виробках в скарбі з с. Дениси, який датується часом від другої половини X ст. до рубежу X—XI ст., і в скарбі з с. Вельок, Великопольща, що датується X—XI ст. Срібний браслет має точну аналогію в такому ж виробі зі скарбу в с. Вальково (колишньої Псковської губернії), який датується другою половиною X — рубежом X—XI ст. Срібний перстень зі вставкою має точну аналогію у виробі зі скарбу з с. Івахники (колишньої Полтавської губернії) і датується, як і більшість таких знахідок, з Новгородського Великого часом, починаючи з X ст. вверх.

Таким чином, є всі підстави датувати багате поховання у Судовій Вишні кінцем X — початком XI ст. Таке датування підтверджується і захороненням у зрубній труні під курганным насипом, властивим для стародавньої Русі у X—XI ст. Аналогічні жіночі поховання відомі з Пліснеська³³, Києва³⁴ і інших пунктів Русі³⁵. Скрізь вони датуються головним чином X—XI, а деколи і ранішим IX—X ст. Соціально-економічну належність похованої у Судовій Вишні особи визначає саме місце її поховання на околиці городища Судова Вишня I, яке у X—XI ст. було феодальним замком і мало багатий та різномірний поховальний інвентар. Похована особа належала, без сумніву, до феодальної верхівки, що проживала на дитинці городища Судова Вишня I.

Археологічні дослідження на горбі, на якому відкрито багате поховання, не виявили ні інших поховань, ні культурного шару. Таким чином, це поховання було самотнім.

Багате поховання у Судовій Вишні — важлива пам'ятка Південно-Західної Русі.

³³ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, т. VI. Kraków, 1882, стор. 58—61; т. VII. Kraków, 1883, стор. 41—50.

³⁴ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 112, 205.

³⁵ Д. И. Б ли ф е л ь д. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах среднего Поднепровья IX—X вв.—СА, XX. М., 1954, стор. 148—162.

В. В. АУЛІХ

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ

До давньоруських міст Волині, які згадуються в літописах, належить Пересопниця. Вперше воно виступає в Іпатьєвському літопису під 1149 р. як значне місто, садиба удільного князя, розташоване на важливому шляху із Володимира-Волинського в Київ¹. Останній князь пересопницький, володар цього міста, Мстислав Ярославич згадується в літопису з 1206 по 1226 р. Пізніші згадки про Пересопницю відносяться до кінця XV ст. у зв'язку з Пречистенським монастирем. На цьому, по суті, й закінчується писана історія м. Пересопниці, тому що у XVI ст. цю назву носить невелике за розмірами і значенням село.

Місцезнаходження давньоруського міста Пересопниці і його відношення до сьогоденного села, що носить цю назву, здавна цікавило істориків. Наприкінці минулого століття тут проведено перші археологічні дослідження. В. Б. Антонович і К. М. Мельник розкопали на околиці сьогоденного села кілька груп давньоруських курганів. Під час обстеження місцевості вони виявили на мисовидній частині берега р. Стубла чотирикутної форми городище, обведене невисоким валом. К. М. Мельник схильна була визнати це городище залишками літописної Пересоп-

¹ ПСРЛ, т. II. СПб., 1908, стор. 386—387.

ниці². Але В. Б. Антонович вважав, що його не можна відносити до княжих часів з уваги на чотирикутну форму і розташування на низовині. Він висловив припущення, що воно є залишками укріплень, споруджених у XV—XVI ст. князями Чорторійськими для захисту побудованого ними монастиря. За його гіпотезою залишками колишньої княжої Пересопниці слід вважати городище, розташоване на території сусіднього с. Білева, що лежить на відстані 1,5 км від сучасного с. Пересопниці, вверх по течії р. Стубла³. Своє припущення В. Б. Антонович обґрунтував тим, що Білівське городище відповідає типові городищ давньоруського періоду своєю природною неприступністю і величавими укріпленнями. Ці припущення були зроблені тільки на основі зовнішнього вигляду пам'ятки і не були підтверджені жодними археологічними дослідженнями.

Довгі роки думка В. Б. Антоновича була єдиною з цього приводу. Її використовували в своїх працях Р. Якимович, О. О. Ратич і М. М. Тихомиров⁴.

У 60-х роках в працях О. М. Цинкаловського і П. О. Раппопорта місцезнаходження княжої Пересопниці визначено на території сьогодинського с. Пересопниці⁵. Зокрема, П. О. Раппопорт, дослідивши ряд західноруських городищ, переконливо довів, що чотирикутне пересопницьке городище цілком відповідає типові городищ Волинської землі⁶. Але П. О. Раппопорт, з'ясувавши питання про місцезнаходження княжої Пересопниці, залишив відкритим питання про характер Білівського городища, яке, як відомо, довгі роки приймалося в літературі за княжу Пересопницю.

В ході обстеження давньоруських городищ Волинської землі, Слов'янська археологічна експедиція Львівського інституту суспільних наук провела у 1966 р. невеликі розкопки Білівського городища з метою визначення його характеру і датування.

Городище розташоване на плато високого правого берега р. Стубла, відмежоване зі сходу і заходу глибокими ярами, з півдня — природним стрімким урвищем берега в бік річки, а з північного, напільного боку — штучним ровом, що з'єднує обидва яри. Відповідно до форми площадки городище має неправильну овальну форму (рис. 1). Розміри площадки — 83×95 м. Вона оточена валом, який у північній частині вищий, а у південній — нижчий відповідно до природної неприступності схилів. Максимальна висота валу з боку площадки городища у північній частині близько 5 м і 1,5—2 м — в південній. Ширина основи валу досягала відповідно від 8 до 20 м. Глибина рову коливається в межах 5—6 м, при ширині 12—25 м.

У північній частині городища був зроблений в'їзд, шириною близько 10 м. Напроти нього рів був менш глибокий, а посередині знаходився курганоподібний насип, висотою близько 1,5 м. Загальна висота укріплень городища з північного боку від дна рову і до вершини валу становить 10—11 м.

Пам'ятка дуже пошкоджена будівництвом земляних і деревоземляних укріплень під час першої світової війни, коли її територія була

² К. Н. Мельник. Дневники раскопок в земле Лучан.— Труды XI АС, т. I. М., 1901, стор. 533.

³ В. Б. Антонович. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы.— Труды XI АС, т. I. М., 1901, стор. 153—154.

⁴ R. Jakimowicz. Szlak wyprawy Kijowskiej Bolesława Chrobrego w swietle archeologii.— Rocznik Wolyński, t. III, Równie, 1933, стор. 80—81; О. О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 40; М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 323.

⁵ О. Сункаловський. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. Warszawa, 1961, стор. 190; П. А. Раппопорт. Военное зодчество западноруських земель X—XIV вв.— МИА, № 140. М., 1967, стор. 55.

⁶ Там же, стор. 51 і далі.

перетворена в опорний пункт російських військ. Крім того, у південній частині городища виник глибокий яр ерозійного походження, який постійно руйнує площадку городища.

Основні нашарування ґрунту на городищі такі: зверху залягає шар гумусованої дернової землі, товщиною 0,15—0,30 м, нижче — шар чорнозему з різними домішками, до глибини 0,8—1,2 м від нинішньої поверхні, ще нижче лежав перехідний шар товщиною 0,3—0,4 м і, нарешті, — материковий лес. Місцями дерновий шар був перекритий насипом із викидів,

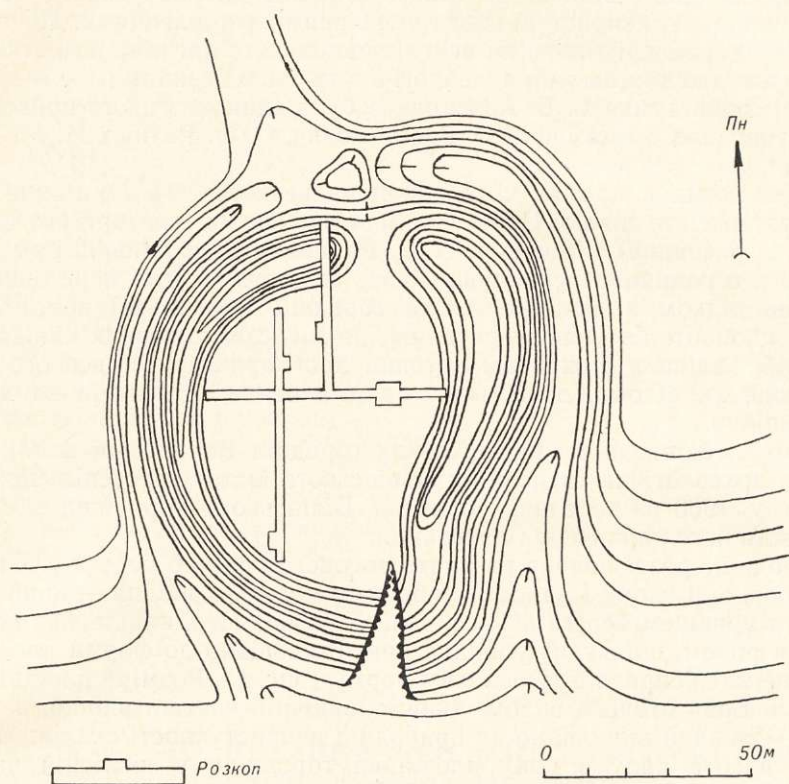

Рис. 1. Загальний план Білівського городища.

що виникли при спорудженні згаданих вище укріплень. Товщина культурного шару співпадає, в основному, з товщиною шару чорнозему. Саме тут зустрічається найбільше слідів діяльності людини у вигляді різноманітних нашарувань, що вклинюються у чорнозем.

Культурний шар пам'ятки не дуже багатий на знахідки. Вони представлені переважно дрібними уламками кераміки, що відносяться до різного часу — енеоліту і пізньофеодального періоду. Керамічний матеріал супроводжують окремі знаряддя праці і предмети побуту. У цій статті ми розглянемо об'єкти давньоруського часу, до якого належать земляні укріплення, а також виявлені розкопками напівземлянкове житло, дві наземні печі і кілька господарських ям.

Повний розріз валу зроблено у північній частині городища, поруч з в'їздом. Виявилось, що для спорудження городища проведено величезний об'єм земляних робіт. Підшва валу мала тут близько 12 м ширини, висота валу — від стародавньої денної поверхні — близько 4 м. На шарі похованого чорнозему був насипаний шар перемішаної чорної землі й глини, на якому лежав шар чистого жовтого лесу, товщиною до 2,2 м, що становив серцевину валу. Ця серцевина була прикрита шаром чорної

землі, перемішаної з жовтою глиною, який розділявся на прошарки різних відтінків, залежно від кількісного співвідношення обох компонентів. З внутрішнього боку на схилі валу простежувались різні прошарки сірої і чорної землі з більшими або меншими домішками шматочків крейди і перепаленої глини. Вершина валу пошкоджена траншеями воєнного часу. Таку ж конструкцію ствердив для північно-східної частини валу Білівського городища П. О. Раппопорт⁷.

Іншу конструкцію валу простежено у західній частині городища, де траншея частково перерізала внутрішній схил валу. Виявилось, що вал тут мав серцевину, написану із аморфних шматків крейди. Їх розміри

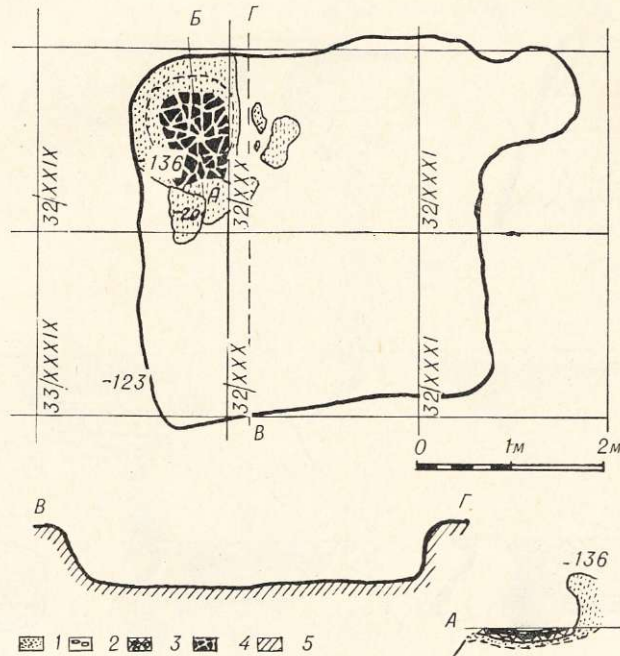

Рис. 2. План і розріз житла з городища в Біліві:
1 — перепалена глина; 2 — керамічні фрагменти; 3 — перепалена глина з кусками кременю; 4 — чернінь печі; 5 — материкова глина.

досягали 0,2—0,25 м в діаметрі і залягали суцільним шаром. Насип крейди був прикритий зверху шаром перемішаної землі. На жаль, вал у цьому місці сильно зруйнований траншеями воєнного часу.

Говорити про точну дату спорудження валу ми поки що не можемо із-за відсутності відповідних матеріалів. Інші об'єкти давньоруського часу за характером інвентаря і особливо керамічного матеріалу діляться на три групи. До найчисленнішої і одночасно найпізнішої відноситься житло, дві печі і дві ями.

Житло виявлено у східній частині городища, на відстані близько 10 м від підніжжя валу. Його контури простежено на глибині 1,23 м від сьогоденньої денної поверхні. Це була землянка прямокутної, майже квадратної форми, розміром 3,55×3,80 м, орієнтована стінками по сторонах світу. Стінки вертикальні, збереглися на висоту 0,6—0,8 м від рівня долівки, яка залягала на глибині 2,0 м від сьогоденньої поверхні (рис. 2).

У південно-західному куті землянки знаходились залишки печі. Її основна частина була вирізана у спеціально залишеному під час спорудження житла останці материкового лесу. Розміри цього останця

⁷ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 121.

1,4×1,5 м. Стінки печі збереглися до висоти 0,6—0,7 м від рівня черені і були перепалені на товщину 0,15—0,20 м. Черинь мала овальну форму (1,2×0,9 м) і складалась із двох шарів: верхнього, товщиною 0,04—0,05 м, що був вимазаний на шарі керамічних фрагментів, і нижнього, товщиною 0,10—0,15 м, що складався із шару чистої глини, поверхня якого була викладена аморфними кусками кременю.

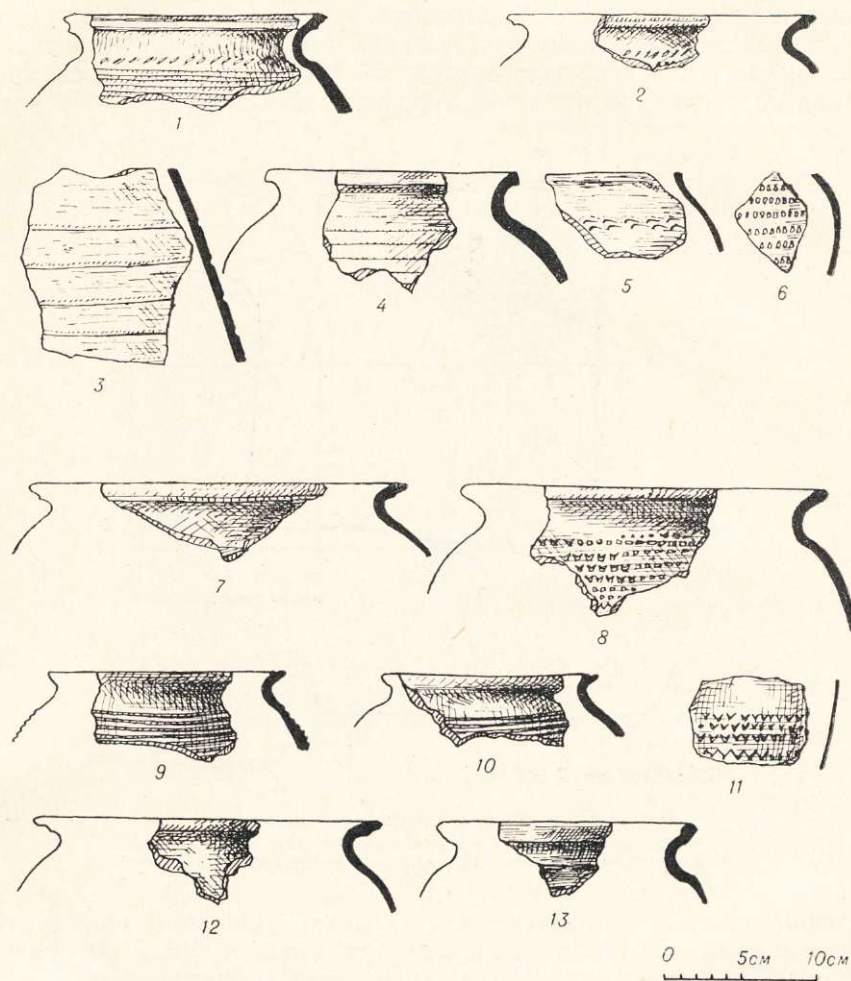

Рис. 3. Кераміка Білівського городища:
1—6 — з заповнення житла; 7—13 — із черені наземної печі.

До північно-західного кута житла примикала господарська яма, діаметром 0,8—0,9 м, дно якої лежало на рівні долівки. В її заповненні знайдено кілька великих каменів. Керамічний матеріал із заповнення ями аналогічний до знайденого у землянці, що дозволяє вважати її складовою частиною житла.

Заповнення землянки було однорідним, воно складалося із землі темно-сірого кольору з домішкою дрібних шматочків крейди, вугликів і невеликої кількості керамічного матеріалу (рис. 3, 1—6). Крім того, знайдено також цілий і фрагментований залізний ніж, наконечник остеня, уламок підкови, біконічне пряслице із рожевого овруцького шиферу і два кам'яних бруски (рис. 4, 6, 11, 14, 20).

Дві наземні печі виявлено в західній частині городища. Перша з них знаходилася на глибині 1,0—1,5 м від сьогоденної денної поверхні. Піч

мала підковоподібну у плані форму і була споруджена на шарі чорнозему із глини без допомоги каркаса. Стінки, що збереглися на висоту 0,4—0,5 м, були легко нахилені до середини печі, мали товщину 0,2—0,3 м

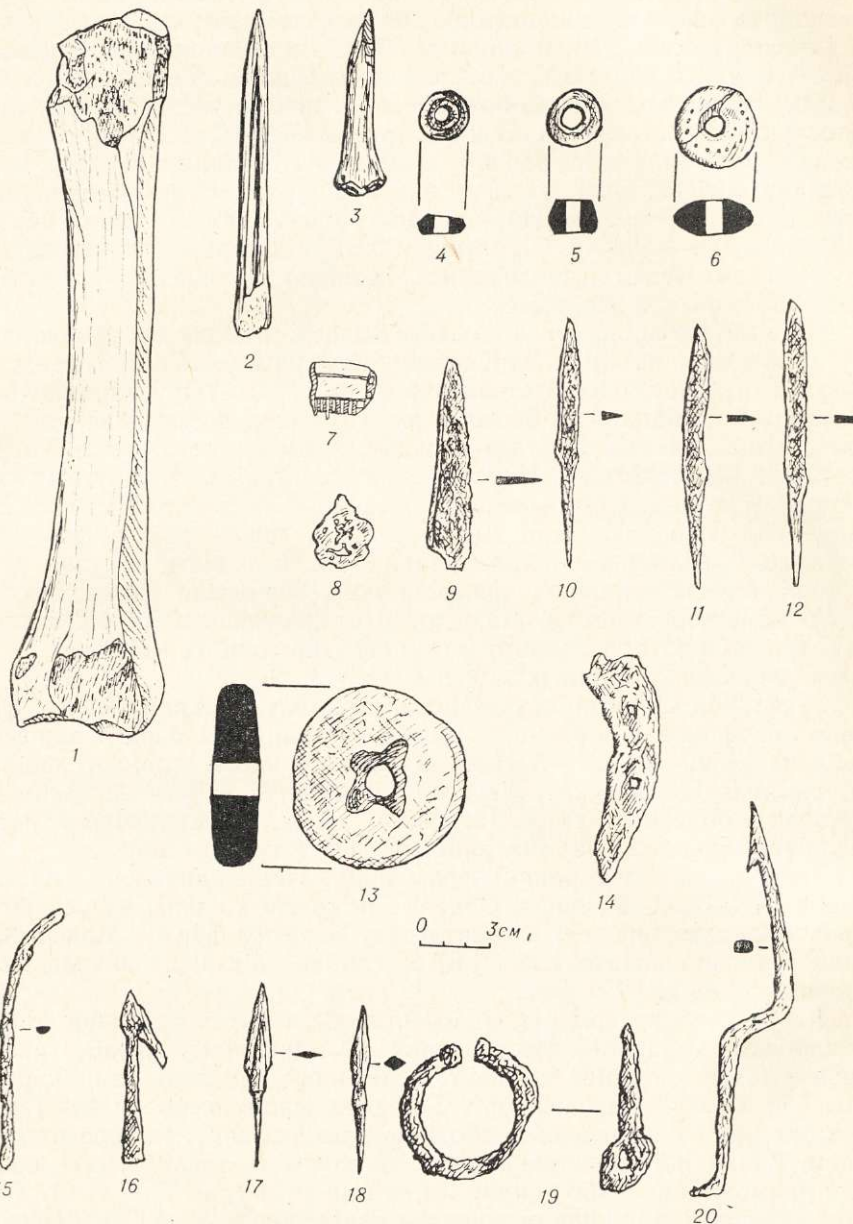

Рис. 4. Металеві, кістяні і кам'яні вироби із Білівського городища:
1, 2, 9, 19 — із заповнення ям та культурного шару; 4, 6, 11, 14, 20 — із заповнення житла.

і були перепалені з внутрішнього боку на товщину 0,05—0,06 м. Челюсті, шириною 0,3 м, знаходились у південній її частині. До челюстей примикала припечна площадка, вимазана глиною у формі напівовала, шириною 0,4 і товщиною 0,04 м. Площадка розміщена на 0,2 м нижче рівня черені. Черень, овальна у плані, розміром 1,05×0,72 м, складалася із двох горизонтів: верхнього, товщиною 0,04—0,05 м, і нижнього, товщиною 0,05—0,07 м, який плавно переходив у шар жовтої насипної глини (0,08—0,10 м).

Обидва горизонти були вимазані поверх шару дрібних уламків кераміки (рис. 3, 7—13).

Друга піч дещо гірше збережена. Вона виявлена на глибині 1,27 м. Твердити, чи це була наземна піч, чи піч заглибленого житла — зараз неможливо, тому що вся територія навколо неї перерита пізнішими ямами. Піч споруджена з глини на шарі темної перемішаної землі, розмірами 1,35×1,10 м. Стінки, легко нахилені до середини, збереглися на висоті 0,6 м; їх товщина досягала 0,2—0,3 м. У нижній частині стінок простежено вуглики, можливо, залишки каркаса. Черинь цієї печі складалася також з двох горизонтів. Верхній, виліплений із глини з кусками каменів (товщина 0,04—0,05 м), залягав над прошарком каменів, перемішаних з попелом (0,02—0,04 м). Нижній горизонт складався з чистої перепаленої глини (0,04—0,06 м). Під ним залягала підстилка з глини, перемішаної з вуглем. Челюсті знаходились, імовірно, у південній частині печі, знищеній ямою пізнішого часу.

Дві ями, що відносяться до цього ж часу, мали не характерні форми.

Керамічний матеріал, знайдений у перелічених об'єктах, представлений уламками посудин, виготовлених на гончарному крузі з добре очищеної глини з домішкою дрібного піску. Посудини добре випалені, сірого, жовтувато-сірого або жовтого кольору. Уламки належать опуклобоким горщикам з високо піднятими плічками і невисокими, відігнутими назовні вінцями. Краї вінця потовщені, з різними варіантами гранчастого карнизоподібного профілювання. На внутрішній грані краю вінця нерідко знаходиться рельєфний валик — закраїнка. Більшість посудин прикрашена на бочках і плічках прямолінійним або, дещо рідше, хвилястим жолобчастим орнаментом. Іноді верхня посудини прикрашена відбитками три- або чотиригранного штампика, нанесеного, можливо, за допомогою зубчастого коліщатка (рис. 3; 5, 8).

Загальний характер керамічного матеріалу і, зокрема, спосіб формування і профілювання вінця та орнаментування дозволяють віднести цю групу кераміки до XII—XIII ст. Таким же часом датовані аналогічні матеріали із Пліснеська⁸, Червеня⁹ і Воїня¹⁰. Таким же часом треба датувати й описані об'єкти. Нагадаємо також, що аналогічний матеріал становить переважну частину знахідок із культурного шару.

Типологічно більш ранній керамічний матеріал виявлено в двох ямах у західній частині городища. Обидві ями круглі в плані, а у розрізі мали характерну для зернових ям витягнуту овальну форму. Максимальний діаметр ям дорівнював 1,22 і 1,67 м, глибина від рівня виявлення була відповідно 1,88 і 2,02 м.

Керамічний матеріал із заповнення цих ям представлений уламками опуклобокких горщиків, виготовлених на гончарному крузі з очищеної глини з домішкою дрібного піску. Вони добре випалені, темно-сірого, сірого або жовтуватого кольору. Горщики мали високо підняті плічки, невисокі вінця з потовщеним, або закругленим, іноді ледь профільованим краєм. Бочки посудин прикрашені, як правило, заглибленим жолобчастим прямолінійним або хвилястим орнаментом (рис. 5, 4, 6, 9). Типологічно ця кераміка раніша від описаної вище кераміки XII—XIII ст. Аналогічний матеріал із літописного Червеня А. Абрамович датує XI—XII ст.¹¹

Найраніший керамічний матеріал знайдено у невеликій, найімовірніше, сміттєвій ямі у центрі площадки городища. Її заповнення складалося

⁸ М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 50, табл. 20, 2.

⁹ А. Абрамович. Ceramika z Czerwnia nad Huczwa.— Archeologia Polski, т. IV, з. I. Warszawa—Wrocław, 1959, стор. 159—167.

¹⁰ В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966, стор. 82—83, табл. VII—X.

¹¹ А. Абрамович. Вказ. праця, стор. 160—168.

із темного гумусу з вкрапленнями шматочків крейди, перепаленої глини, кісток і дрібних фрагментів кераміки. Більшість уламків посуду мало характерні. Вони належать горщикам, виготовленим на гончарному крузі з глини з домішкою піску, переважно дрібного. Колір уламків темно-сірий, випал сильний. Деякі посудини були прикрашені орнаментом із прямих горизонтальних ліній або жолобків. Вінця горщиків тригранно

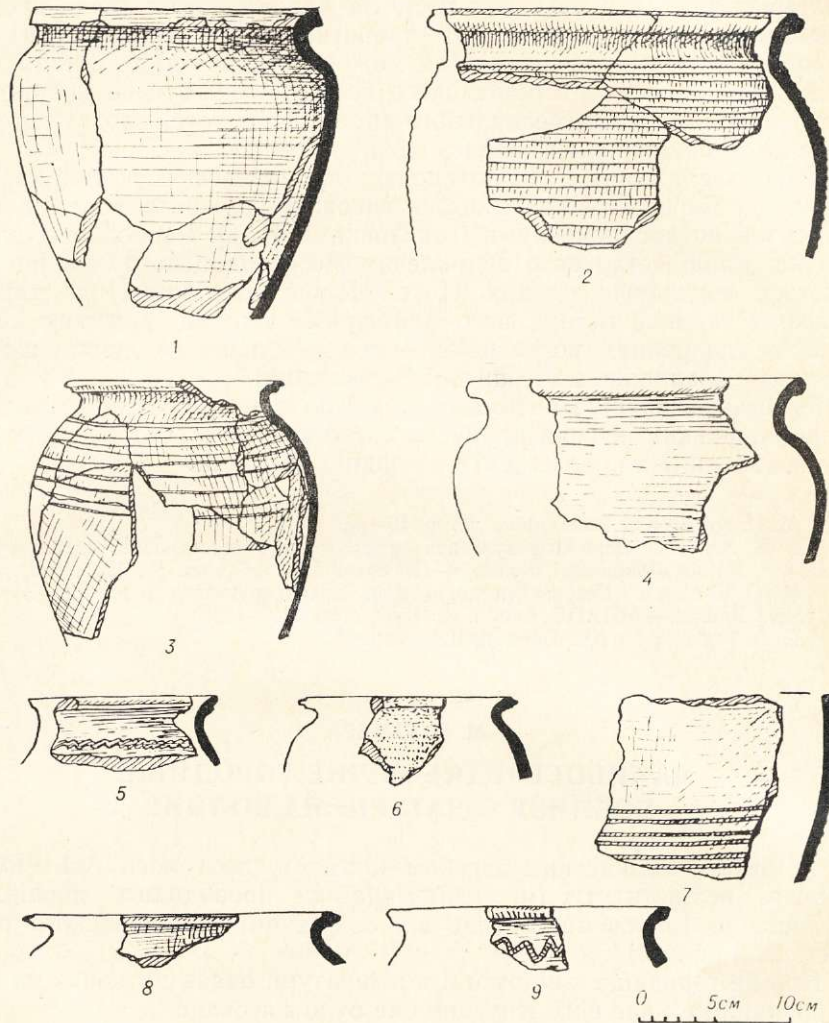

Рис. 5. Кераміка з Білівського городища:
1, 4—9 — із заповненням ям; 2, 3 — із культурного шару.

потовщені, нерідко манжетоподібно профільовані. Одна з посудин збереглася майже повністю. Це горщик з опуклими стінками, високо піднесеними плічками і невисокими сильно відігнутими назовні вінцями, край яких тригранно потовщений і сформований у вигляді вертикального манжета. Поверхня посудини не орнаментована (рис. 5, 1, 5, 7). Такі горщики відомі у спеціальній літературі як горщики курганного типу. Вони широко відомі з курганних поховань X—XI ст. (Шестовиця, Табаївка, Новий Білоус)¹². На території Галицько-Волинської землі вони

¹² Д. І. Бліфельд. Дослідження в Шестовицях.— АП, т. III. К., 1952, стор. 128—130; Його ж. Деснянська археологічна експедиція 1949 р.— АП, т. V. К., 1955, стор. 14—21.

відомі у Пліснеську¹³, Ріпневі I¹⁴, Судовій Вишні¹⁵ і датуються таким же часом. У культурному шарі нашої пам'ятки уламків такої кераміки дуже мало.

Результати розкопок Білівського городища змушують вважати гіпотезу В. Б. Антоновича про ототожнення цієї пам'ятки з літописною Пересопницею безпідставною. Культурний шар городища дуже бідний, що не характерно для давньоруських міст. За час існування міста протягом декількох століть тут повинен був створитися потужний шар культурних залишків. Другим контраргументом може бути відсутність в найближчій околиці городища слідів ремісничого посаду, який був невід'ємною частиною кожного ранньофеодального міста. Крім того, площа городища 0,35 га не відповідає площі колись важливого міста.

Друге твердження В. Б. Антоновича про пізньофеодальний характер городища у Пересопниці на сьогодні також мало переконливе. Воно вже аргументовано дослідженнями і висновками П. О. Раппопорта, зробленими на основі детального обстеження Пересопницького городища, що датується, починаючи з кінця XI ст.¹⁶ Площа городища, що становить близько 4 га, наявність в його найближчій околиці великого селища і кількох синхронних могильників — усе це схиляє до думки, що саме городище і є залишками літописної Пересопниці.

Білівське городище, натомість, як видно із поданого вище, синхронне з Пересопницьким, можна припустити, що воно було сторожовою заставою, яка захищала підступ до Пересопниці по долині р. Стубла.

¹³ М. П. Кучера. Вказ. праця, стор. 46—48.

¹⁴ В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 58—59.

¹⁵ О. О. Ратич. Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 118—119.

¹⁶ П. А. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 56.

М. П. КУЧЕРА

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОРОДИЩЕ ПОБЛИЗУ С. ЗАТУРЦІ НА ВОЛИНІ

У 1967 р. Волинським загоном Інституту археології АН УРСР та Луцького педінституту ім. Лесі Українки провадилися дослідження городища за 1,5 км на південь від с. Затурці Локачинського району Волинської області¹.

Про це городище є відомості в літературі, однак розкопок на ньому не провадилось і час його існування не було з'ясовано².

Городище розташоване на найвищій частині видовженого з півночі на південь мисоподібного підвищення, оточеного з заходу, півночі і частково зі сходу заболоченим озером (рис. 1). У післявоєнні роки рівень води в озері значно понизився в зв'язку з тим, що від нього прорили канал до р. Турії. Раніше озеро продовжувалось по долині значно далі на схід і південь і обмежувало підвищення з трьох боків, за винятком перешийка у східній частині.

Довжина підвищення 180 м, ширина у найвищій середній частині 60 м. Понижені північна частина підвищення, довжиною 50 м, і південний його кінець, довжиною 15 м, відрізані від городища ровом, шириною 10 м,

¹ Від Луцького педінституту в дослідженнях приймали участь студенти-практиканти на чолі з доцентом П. К. Сміяном.

² О. Ратич. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 77; П. А. Раппопорт. Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.— МИА, № 140. Л., 1967, стор. 33.

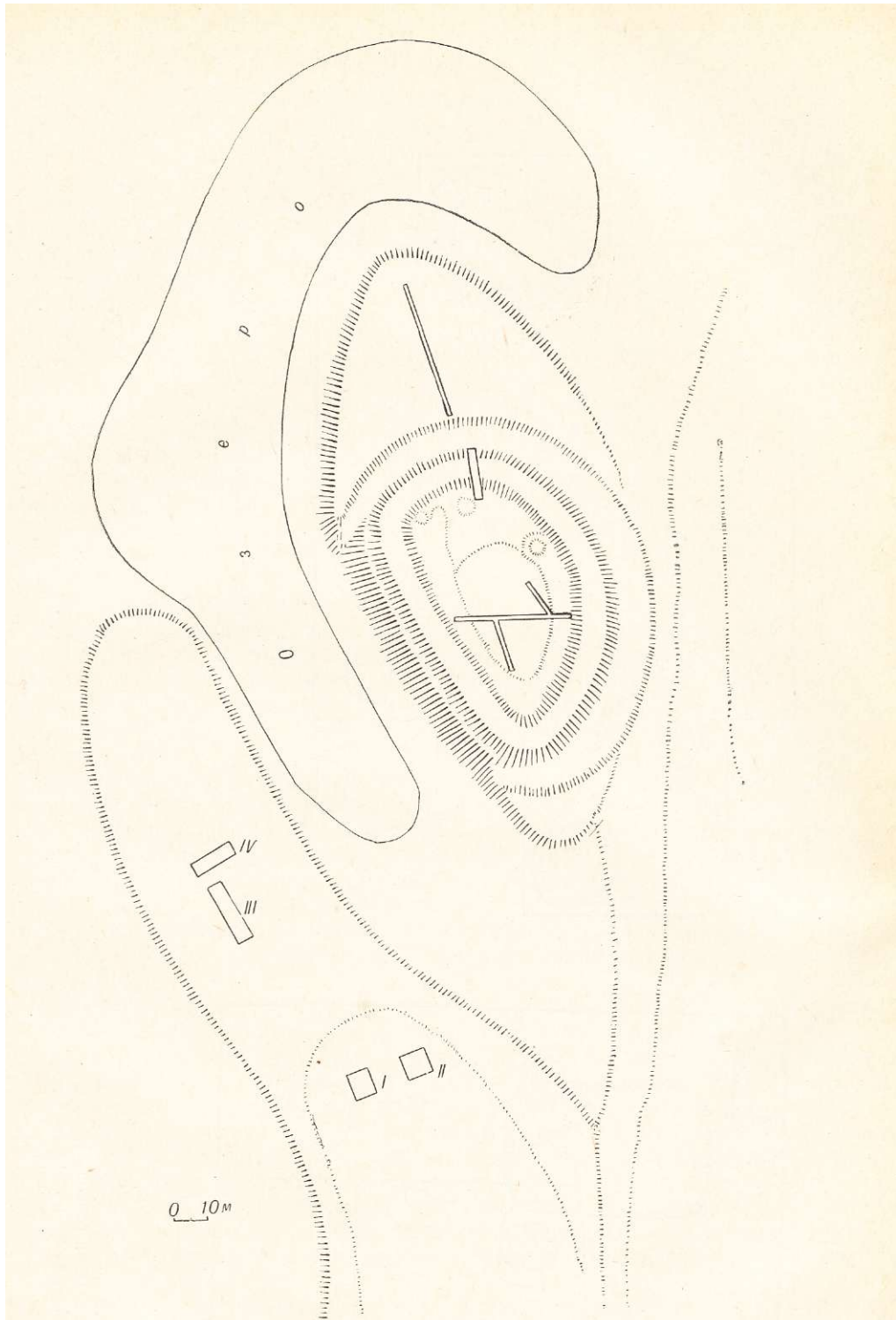
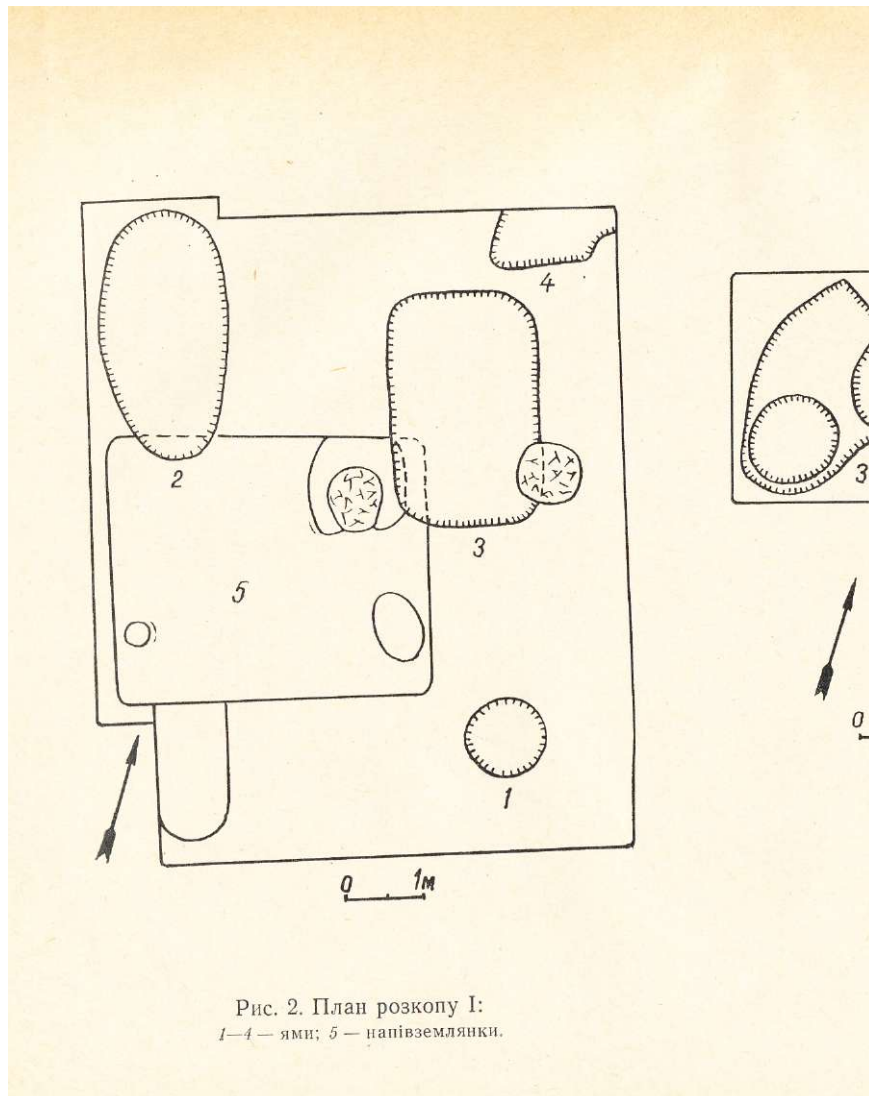

Рис. 1. План городища поблизу с. Затурці:
I—IV — розкопки.

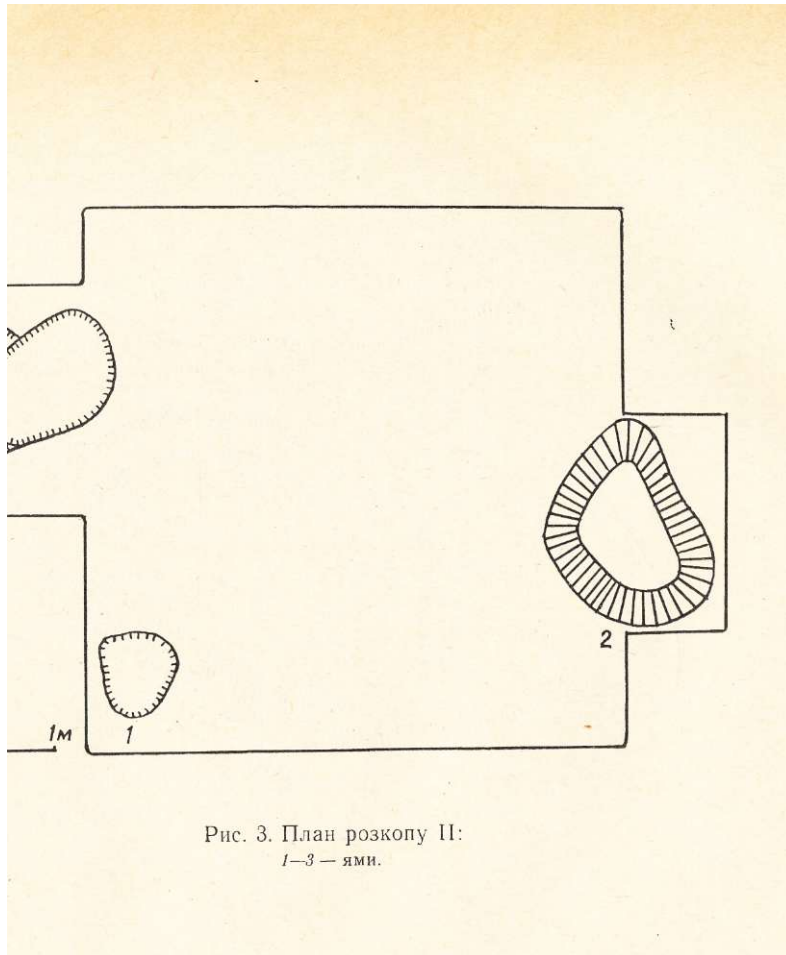

Рис. 3. План розкопу II:
1-3 — ями.

глибиною 1—1,5 м. Незначні залишки рову збереглися з відкритого східного боку городища (тут рів сильно розорений). Городище, крім того, з усіх боків оточене валом, висотою 2,8—3,2 м, шириною 14—16 м. Площадка городища овальної форми, має довжину 70 м, найбільшу ширину — 38 м (площа 0,21 га). По краю площадки городища перед внутрішнім схилом вала проходить рів, шириною 6—8 м, глибиною 1 м, який в північно-східній частині площадки має вигляд незначного, але досить широкого заглиблення. Внутрішній рів давнього походження, він утворився внаслідок вибирання ґрунту під час спорудження валу³. Площадка городища у північній частині і вал пошкоджені ямами та окопами, що відносяться, за свідченням місцевих жителів, до першої світової війни, коли на городищі тривалий час знаходилися позиції російських військ.

Висота площадки городища над рівнем води в озері 11,5 м; висота північного краю підвищення 6 м, південного — 8 м.

Площадка городища дещо понижується у поздовжньому напрямку до півночі, а в поперечному напрямку — від середини до заходу. Городище, як і вся площа підвищення, задерноване.

У відслоненнях на поверхні підвищення, в тому числі й на городищі, при досить уважному обстеженні вдалося знайти поодинокі уламки кераміки давньоруського часу. Ще до розкопок не було сумніву в тому, що на городищі культурний шар майже відсутній. Значний інтерес становить вал городища, в насипу якого помітно перепалену глину.

Культурний шар давньоруського часу поширюється на схід, захід і південь від городища, де знаходилося велике за площею неукріплене селище. Під час досліджень територія навколо городища була засіяна. Вільною від посіву лишалась дещо підвищена мисоподібна ділянка поля на захід від городища, розміром 170×50 м, на протилежному березі озера. На відміну від городища, тут було виявлено значний речовий матеріал.

Дослідження на вказаній частині селища провадилися на чотирьох розкопах, розміром 6×8; 5×8; 20×4; 23×4 м (рис. 1). Під шаром чорнозему, товщиною близько 20 см, на фоні світло-жовтої материкової глини було відкрито такі археологічні об'єкти: на розкопі I — напівземлянкове житло, черинь печі від наземного житла і чотири ями (рис. 2), на розкопі II — три ями (рис. 3), на розкопі III — п'ять ям (рис. 4), на розкопі IV — напівземлянкове житло і чотири ями (рис. 5). Дві ями (№ 4 на розкопі I і № 5 на розкопі III) відкрито лише частково (в межах розкопів).

Напівземлянкове житло на розкопі I в плані прямокутне, площею 3,25×4 м, глибиною 0,95 м⁴. У північному кутку на долівці виявлена глиняна піч, від якої зберігся овальний черинь з підвищеними краями, розміром 65×80 см, і нижня частина стінок. Біля південно-східного кута житла розчищено овальну яму, розміром 60×85 см, заглиблену в долівку на 30 см і заповнену перепаленою глиною; зверху в ямі лежав великий уламок борта від глиняної жаровні. Біля південного кута знаходився вхід у напівземлянку (ширина 90 см, довжина 1,75 м), вирізаний у материковій глині. Починаючи з поверхні, вхід поступово заглиблювався і через приступку висотою 0,5 м переходив до долівки напівземлянки. Перед входом знаходилась у долівці яма, можливо, від стовпа, діаметром 32 см, глибиною 30 см.

У заповненні напівземлянки з гумусованого темно-жовтого суглинку разом з уламками посуду знайдено кістяний виріб з зазубринами

³ П. О. Раппопорт помилково сприйняв цей рів за край схилу підвищення, вважаючи, що вал городища споруджено нижче, на схилі (П. О. Раппопорт. Вказ. праця, стор. 33).

⁴ Тут і далі глибини подаються від рівня сучасної поверхні.

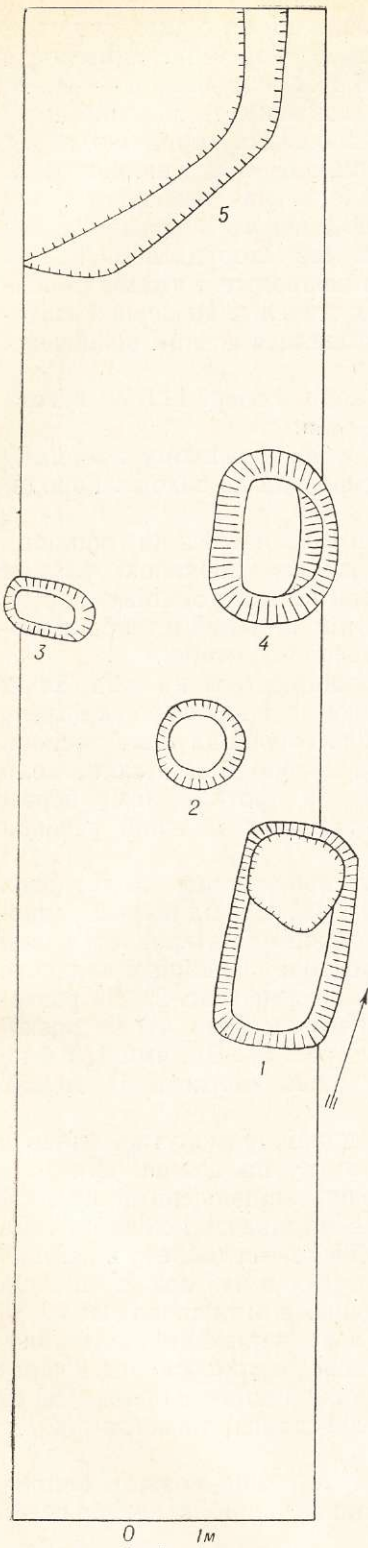

Рис. 4. План розкопу III:
1-5 — ями.

по одному краю, очевидно, знаряддя для орнаментування глиняного посуду. У самій нижній частині заповнення і на долівці напівземлянки знахідок майже не було. В ямі перед піччю серед кусків перепаленої глини знаходився уламок горщика. Дрібні уламки кераміки зустрінуто під час підчистки глиняної долівки перед піччю.

Напівземлянка у розкопі IV також в плані прямокутна, площею $3,15 \times 3,2$ м, глибиною 0,95 м. У східному кутку знаходилась глиняна піч, від якої зберігся черинь і нижня частина стінок. Цей кут житла і частково піч знаходились на заповненні більш ранньої ями. Черинь печі підвищувався над долівкою на 8 см. Біля південного кута житла знаходився вхід, довжиною 1,25 м, шириною 0,65—0,75 м, глибиною 0,55 м. Між входом і напівземлянкою відкрито приступку, висотою 0,2 м над долівкою, яка, можливо, має випадкове походження (виникла під час побудови чи ремонту житла). Біля західного кута в долівці розчищено ямку коритоподібної форми, розміром $0,35 \times 0,8$ м, глибиною 10 см.

У заповненні напівземлянки, крім численних уламків кераміки, знайдено два уламки залізного обруча, бронзове скроневе кільце і половинку вапнякового пряслиця.

Від наземного житла на розкопі I на глибині 30 см відкрито округлу черинь печі, розміром 75×80 см, обмазану шаром глини, що випалилась і потріскалась. На самому черені і навколо неї знаходилась перепалена глина від стінок печі, поруйнованої плугом під час неодноразової оранки.

Відкриті на розкопах 16 ям мали господарське призначення. Вони представлені кількома типами.

Найпростішими є ями округлої, овальної або неправильної форми (рис. 2, 1; 3, 1; 4, 2—4; 5, 1), які служили для зберігання різних припасів. Більші за розмірами ($1,5—2 \times 3—3,5$ м) прямокутні та овально-видовжені ями походять від нижньої частини господарських споруд (рис. 2, 2, 3; 4, 1; 5, 2, 3). До цього ж типу належать більші ями неправильної форми (рис. 3, 3; 4, 5), що залишилися від господарських споруд із заглибленою нижньою частиною. Майже всі ями мають незначну глибину — 0,4—0,8 м. Винятком є одна кругла яма, глибиною 1,9 м

(рис. 5, 1), і три ями-льохи інших форм (рис. 3, 2; 4, 4; 5, 4), глибиною 1,1—1,4 м.

У гумусованому заповненні ям зустрінуто уламки глиняного посуду та кісток тварин. Досить багато уламків глиняного посуду знаходилося у заповненні ями № 2 на розкопі I, ями № 3 на розкопі II і ямах № 2, 3, 4 на розкопі IV. Заповнення ями № 3 на розкопі III складалося з перепаленої та неперепаленої глини, в якій речових знахідок не було. З інших виробів у ямах та в культурному шарі зустрінуто п'ять залізних ножів, пружинні ножиці, два шиферних пряслиця, уламок леза сокири, уламок залізного обруча, залізну скобу. У ямі № 3 на розкопі IV, крім двох залізних ножів і пружинних ножиць, знаходилося два уламки стінок амфор.

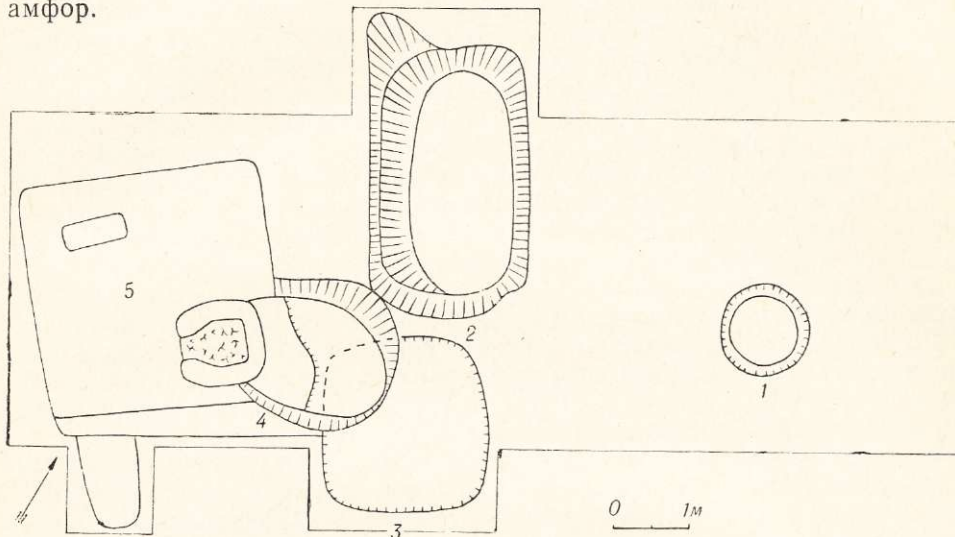

Рис. 5. План розкопу IV:
1—4 — ями; 5 — напівземлянка.

Заслуговує на увагу відкриття трьох будівельних періодів на розкопі I. Тут напівземлянкове житло перекривалося ямами № 2, 3, тобто останні були споруджені після того, як напівземлянка вже не існувала. В свою чергу, на заповненні ями № 3 знаходився черинь печі від наземного житла. Принаймні два будівельних періоди стратиграфічно простежуються на розкопі IV, де напівземлянкове житло перекриває більш ранню яму № 4. Частково на заповненні цієї ями була яма № 3.

Кераміку з селища, представлену уламками гончарних горщиків, можна поділити на п'ять груп.

1) З домішкою в глині крупного піску і кварцу. Вінця відхилені назовні і зрізані по краю, причому площина зрізу має нахил до середини (рис. 6, 1) або назовні (рис. 6, 3). На деяких уламках зрізані вінця по краю потоншені (рис. 6, 2). Характерною ознакою цієї групи горщиків є видовжена шийка, що конічно розширюється до низьких плічок, і сильний випал, нерідко рожево-цеглистого кольору. Орнамент лінійний, рідше хвилястий, вкриває верхню, а іноді частково й нижню частину тулуба.

2) З відмуленої глини з домішкою дрібного піску або глини з домішкою піску. Вінця зрізані з нахилом назовні чи потовщені у вигляді манжета. Шийка круто переходить у плічка (рис. 6, 4, 5). На плічках зустрічається лінійний орнамент.

3) З відмуленої білуватої глини. Вінця з вертикальним, заокругленим зовні манжетом, шийка круто переходить у високі плічка (рис. 6, 6). На плічках зустрічається лінійний орнамент.

4) З відмуленої білуватої глини. Манжетовидні вінця мають потовщену не лише нижню, а й верхню частину (рис. 6, 7—9). Посудини не орнаментовані.

5) З відмуленої білуватої глини, іноді з домішкою піску. Вінця заокруглені до середини (рис. 6, 10), на плічках — лінійний орнамент.

Охарактеризовані групи кераміки знаходились на всіх розкопах. При цьому найчисленнішою є кераміка четвертої групи, у кількісному відношенні вона набагато переважає над всіма іншими групами, взятими разом. Друге місце за кількістю посідає п'ята група, яка становить приблизно четверту частину четвертої групи. Дещо рідше зустрічається кераміка першої групи і ще рідше — кераміка другої і третьої груп.

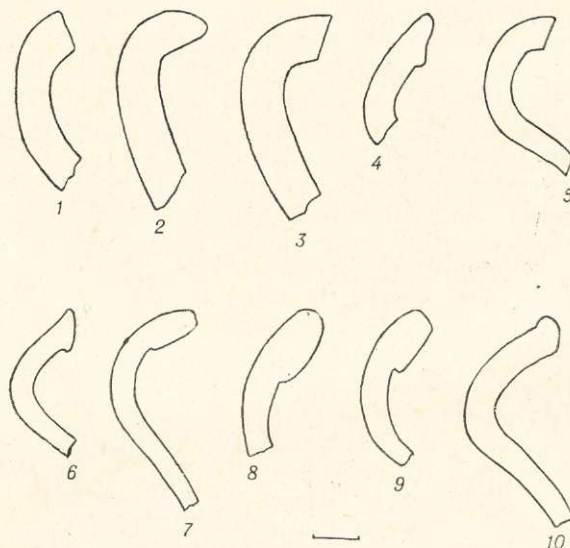

Рис. 6. Профілі вінця горщиків VIII—XII ст.

Кераміка з с. Затурців має широкі аналогії на території УРСР і за її межами. Так, перша група — це найраніша загальнослов'янська гончарна кераміка. На Правобережній Україні, у південно-східній частині Польщі в Чехії, на території сучасної Угорщини та в Болгарії вона датується VIII—IX ст. Друга, третя і четверта групи кераміки характерні лиш для західних областей УРСР і датуються так: друга група — не пізніше X ст., третя — кінцем X — початком XI ст., четверта — XI ст. П'ята група на всій території давньої Русі датується XII ст. Привертає до себе увагу порівняно незначна кількість цієї кераміки у Затурцях.

Відкриті на селищі залишки жител та господарських споруд за керамічним матеріалом слід датувати таким чином.

До часу не пізніше IX—X ст., належать: півземлянкове житло і яма № 1 на розкопі I, а також яма № 2 на розкопі II; до XI ст. — ями № 2 і 3 на розкопі I, яма № 3 на розкопі II, ями № 1, 4, 5 на розкопі III, ями № 1, 2, 4 і напівземлянкове житло на розкопі IV; до XII ст. — яма № 3 на розкопі IV.

У ямах № 4 на розкопі I, № 1 на розкопі II і № 2 на розкопі I виявлені дрібні уламки стінок кераміки XI або XII ст. В ямі № 3 на розкопі III речових знахідок не було. Судячи з того, що заповнення цієї ями виявилось в шарі чорнозему на глибині 15 см від сучасної поверхні, вона існувала не раніше XI ст. Слід вважати, що більшість з цих ям, як за відсутністю відповідних даних, можна визначити в більш широкі хронологічні межі — XI—XII ст., скоріше належать до XI ст., оскільки

найінтенсивніше життя на селищі, судячи з чисельності керамічного матеріалу, існувало саме в цей час.

Не було знахідок на черені печі на розкопі I. Виходячи з того, що ця черень частково перекриває яму XI ст., її слід датувати, імовірно, XII ст.

Через недостатню вивченість селищ давньоруського часу характер їх планування остаточно не з'ясовано. Звичайно на селищах VIII—IX ст. житла розташовувались окремими групами по кілька штук одне біля одного. Безпосередньо біля кожного житла знаходились господарські ями⁵. Що ж до селищ XI—XII ст., то відомості про їх планування залишаються ще недостатніми. З цього приводу розкопки в с. Затурцях становлять певний інтерес. Тут на всіх розкопах відкрито чимало господарських ям XI ст., що утворюють окремі комплекси. В той же час житла на селищі розташовувались на значній відстані одне від одного. Отже, основну площу на дослідженій частині селища у XI ст. займали індивідуальні двори з різними господарськими спорудами. Виділення таких дворів є наслідком довготривалого процесу складання у суспільстві приватновласницьких відносин.

На городищі було закладено чотири траншеї, з них одну поперек площадки, дві — на її краях і одну на валу в північній частині. Одну траншею прокопано вздовж площадки миса північніше городища (рис. 1).

Траншеями виявлено, що площадку городища перекриває сірий, частково гумусований ґрунт (в нижній частині жовтуватий), який на глибині 30 см переходить в жовту глину. В культурному шарі досить рідко зустрічаються уламки кераміки VIII—XI ст., причому серед них кількісно переважають уламки X—XI ст. (в тому числі, можливо, і XII ст.⁶). Такий самий характер має культурний шар на мисовій частині підвищення північніше городища⁷.

В поперечній траншеї через площадку городища, майже на середині її довжини, на глибині 0,55 м відкрито округлий черень печі (або вогнища), діаметром 0,8 м, з прошарку глини, поверхня якої потріскалась і частково вищербилась. Стіни печі збереглися місцями в самій нижній частині. Зсередини вони були не досить сильно випалені і за кольором не відрізнялись від материкової глини на дні траншеї. На черені знаходилось небагато перепаленої глини, жодних археологічних речей на ній не було. В прирізці до траншеї ознак споруди, до якої міг би належати черень, виявити не вдалося.

Перерізаний траншеєю рів по східному краю площадки початково мав ширину 7 м і був заглиблений у материкову глину на 1 м. Зараз він заповнений сірим, частково гумусованим ґрунтом, товщиною 0,5—0,6 м. Відразу за ровом починається внутрішній схил валу, який було прорізано траншеєю на 2 м. В ньому відкрито залишки поперечної стіни, від якої в нижній частині збереглися обвуглені дубові деревини.

Траншея поперек валу у північній частині виявила у внутрішньому і зовнішньому схилах перепалену червону супіщанисту глину (рис. 7), яка залягала окремими брилами. У внутрішньому схилі ця глина утворює вертикальну стінку, шириною 1,4 м. На відстані 5,4 м від неї у зовнішньому схилі в нижній частині перепалена глина також має вигляд вертикальної стіни, шириною 0,25—0,5 м, яка доверху товстішає (1,2 м), нахиляється досередини і перекриває вершину вала. На схилах валу перепалена глина має відбитки розколотих деревин, як правило, прямо-

⁵ Частиною такого планування є напівземлянкове житло IX—X ст. на розкопі I. до якого, певно, належить розташована поруч господарська яма № 1 того ж саме часу.

⁶ Про наявність на городищі кераміки XII ст. достовірних даних немає, оскільки типових для цього часу уламків вінець не знайдено. Що ж до уламків стінок посудин, то вони не виявляють характерних хронологічних ознак в межах XI—XII ст.

⁷ Північна частина підвищення, можливо, також належала до городища, хоч на ній укріплені і не помітно (зараз по її краю проходить військова траншея з бруствером). Ця частина з усіх боків захищена: з півдня — городищем, з інших боків — озером.

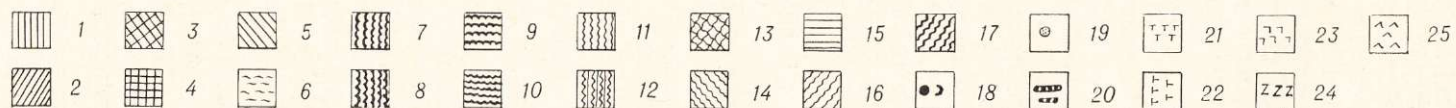
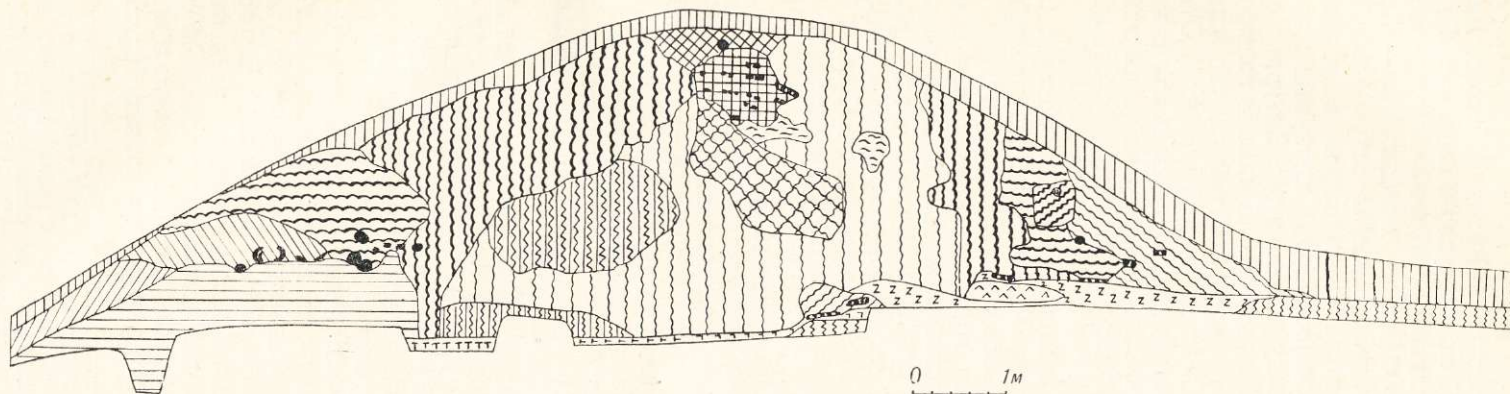

Рис. 7. Профіль східної стінки траншеї через вал городища:

1 — чорна земля; 2 — сіра земля; 3 — темно-сіра земля; 4 — чорна пухка земля; 5 — світло-жовта земля з вкрапленнями кусочків перепаленої глини; 6 — глина з відбитками дерева; 7 — перепалена глина з відбитками дерева; 8 — куски перепаленої глини з відбитками дерева; 9 — перепалена глина з неперепаленою світло-жовтою глиною; 10 — комкувата жовто-рожева глина; 11 — комкувата світло-жовта глина; 12 — світло-жовта глина; 13 — пухка темно-сіра земля; 14 — темно-сіра земля з вкрапленнями вугликів і кусочків перепаленої глини; 15 — сіра глина; 16 — перепалена щільна глина; 17 — перепалена глина; 18 — торці обвугленого дерева; 19 — сажа; 20 — обвуглене дерево; 21 — чорна глина з вугіллям і сажою; 22 — темно-сіра глина з вугіллям і сажою; 23 — темно-сіра глина; 24 — темно-сіра глина з вкрапленнями дрібних вугликів; 25 — світло-сіра глина.

кутних або трапецевидних в перетині, рідше — трикутних. Дуже рідко зустрічались відбитки округлених деревин. Під час розкопок склалося враження, що здебільшого глиняні брили мають відбитки дерева знизу, рідше — зверху і ще рідше — на боковій стороні. Зустрінуто куски глини з відбитками дерева на обох боках (знизу і зверху), куски з відбитками дерева на двох суміжних гранях. Багато кусків глини в перетині клиновидні, що походять із стиків між деревинами. Спостереження під час розкопок свідчать, що дерево-глинобитну конструкцію споруджували в такий спосіб: поколоті деревини клали на деякій відстані одну від одної в поперечному напрямку і накладали на них шар глини, останній перекривали зверху аналогічними деревинами в поздовжньому напрямку і накладали на них новий шар глини. Потім клали деревини впоперек, на них накидали знову шар глини і так далі. Поколоті деревини, прокладені в протилежних напрямках між шарами сиріої глини, скріплювали останню, запобігаючи її розсуванню під час будівництва.

Всередині між перепаленою глиною насип валу споруджено з неперепаленої світло-жовтої глини, розчленованої на горизонтальні нашарування, товщиною в середньому 15 см, які покололись у вертикальному напрямку на окремі брили. Горизонтальні нашарування глини були добре помітні на зрізі в західній стінці траншеї — це сліди від порожнин на місці деревин. Однак відбитки дерева на неперепаленій, дуже крихкій глині зустрічались рідко — вони на ній осипались. Під своїм власним тягарем ця глина у валу деформувалась, в багатьох місцях запалась і розсунулась. Серед неперепаленої глини, особливо в нижній частині валу, зустрічались також значні включення твердої насипної глини. В східній частині траншеї неперепалена глина була розсипчастою і складалася з окремих невеликих грудок. Тут же знаходилась і темно-сіра пухка земля, а вище — чорна розсипчаста. В цій землі під вершиною валу, на глибині від 0,3 до 1,1 м від сучасної поверхні, відкрито кілька обвуглених кусків округлих деревин, що залягали впоперек; зверху над ними знаходився аналогічний кусок, який лежав вздовж валу. Обвуглене дерево походить з стіни якоїсь споруди, що існувала на лінії східної стінки траншеї. На цьому ж рівні в західній частині траншеї і в зрізі її західної стінки обвугленого дерева не було.

Куски округлих обвуглених деревин виявлені вздовж внутрішньої стінки з перепаленої глини, переважно по її краю, що виходить до площадки городища. Під західною стінкою траншеї вони краще збереглися і продовжуються в цьому напрямку за її межами. Одна деревина на глибині 1,14 м від сучасної поверхні вала (2,45 м від рівня вершини) була частково гнилою. Тут же знаходились куски і від поперечних деревин.

З півночі, тобто з боку рову, перед зовнішньою стіною з перепаленої глини насипано внизу шар сиріої однорідної глини, товщиною 0,8 м, з рівною поверхнею, шириною 2,3 м⁸. На ній, на глибині в середньому 1,2 м від сучасної поверхні (2,65 м від рівня вершини валу), виявлено кілька поздовжніх, сильно обвуглених товстих округлих деревин, які походять з розвалу якоїсь споруди. Деревини лежать на поверхні сиріої глини, проте залишки деревин простежувались по зовнішньому краю перепаленої глини і частково в перепаленій глині. Вище сиріої глини з зовнішнього боку трапилося невелике нашарування світло-жовтої землі з вкрапленнями шматочків перепаленої глини, а з внутрішнього боку, безпосередньо біля перепаленої глини — нагромадження суміші з перепаленої і неперепаленої світло-жовтої глини, яке завалилось назовні і перекиває по схилу попереднє нашарування.

⁸ На самому краю зовнішнього схилу валу ця глина у прокопаному шурфі, глибиною 0,6 м, продовжується ще глибше.

Внутрішній схил валу перед внутрішньою стіною з перепаленої глини насипано з темно-сірої землі з вкрапленнями вугликів і шматочків перепаленої глини.

Вал споруджено на шарі темно-сірої глини, перемішаної у зовнішній частині з вугіллям та сажою, а у внутрішній — вкрапленнями дрібних вугликів. Цей шар насипано не поверх давнього гумусованого ґрунту, а безпосередньо на світло-жовтий глинистий материк. Зверху вал перекрито шаром чорної землі, дуже тонким на зовнішньому схилі і значно товстим на внутрішньому. На місці траншеї вал зараз має висоту 3,5 м, ширину 12 м.

В цілому вал споруджено з шарів глини, перекладених розколотими деревиною. Від останніх крім відбитків на глині не виявлено жодних залишків; очевидно, ці деревини давно згнили, а ті, що перегоріли — перетерлися на сажу. По краях валу розміщувалися дерев'яні конструкції з округлих деревин, які згоріли і частково збереглися в обвугленому стані. У внутрішньому схилі валу ці деревини було укладено у вигляді поздовжніх і поперечних стін, які призначалися для кріплення глиняної стіни. У зовнішньому схилі валу на підсипці з сірої глини знаходились, можливо, споруди типу клітей, що прилягали безпосередньо до стіни з перепаленої глини. Нашарування над залишками обвугленого дерева тут мають вигляд завалу перепаленої глини у зовнішній бік, в порожнину, що утворилась після пожежі. Посередині валу, у його верхній частині, знаходилась інша дерев'яна конструкція, якій відповідають на східній стінці траншеї залишки обвугленого дерева від поперечної стіни з темно-сірим та чорним заповненням. Структура заповнення (пухка земля) вказує на те, що тут утворилась порожнина, напевно, внаслідок вигорання дерева. Ця конструкція виходила на поверхню валу і належала, мабуть, до наземної оборонної стіни.

Зазначимо, що розріз валу є контрольним, він дає лише попередні відомості про будову валу.

Не зовсім з'ясовується походження випалених глиняних стін та обвугленого дерева в насипу. Приймаючи до уваги наявність під валом вугілля та сажі, слід вважати, що вал свідомо випалювали під час будівництва.

На місці розрізу, як, напевно, і в інших місцях, вал споруджено по самому краю центральної частини підвищення по похилій назовній поверхні, що поступово переходить до нижчої, крайньої частини підвищення. У зв'язку з цим, для запобігання зсування валу, похилу поверхню на місці спорудження валу зрізано у вигляді трьох горизонтальних площадок, що переходили одна до одної через уступи. Ці площадки під валом перекрито гумусованою (темно-сірою та чорною) глиною з вугіллям і сажою, що утворилась під час будівництва.

Слід зазначити, що все обвуглене дерево у валу дубове.

Із датуючих матеріалів під час розкопок валу знайдено п'ять керамічних уламків. Два уламки вінець XI ст. і один уламок шийки горщика IX—X ст. виявлені у верхньому чорноземному шарі, що перекриває вал на його внутрішньому схилі. Ці уламки могли потрапити сюди під час існування валу. Один уламок вінця X ст. трапився на внутрішньому боці перед вершиною валу в самій нижній частині верхнього шару (на глибині 25 см від сучасної поверхні). Нарешті, уламок стінки від посудини IX—X ст., вкритій густим лінійним орнаментом, зустрінуто серед перепаленої глини на зовнішньому боці валу (на глибині 1,5 м). Уламок перепалений. До чистої глини з ранішого культурного шару він потрапити не міг. Очевидно, цей уламок належить до часу спорудження валу.

Є й інші підстави вважати, що городище виникло не пізніше IX—X ст. Місцевість навколо городища була заселена починаючи з VIII—IX ст. Однак на городищі знахідки цього часу трапляються дуже рідко. Між тим підвищення, якщо б на ньому не знаходилося городище, було

найбільш зручним для заселення. Знахідок подальшого періоду — X—XI ст.— тут також дуже мало. Взагалі культурний шар на городищі майже позбавлений гумусу. Отже, характерна особливість городища — відсутність на ньому слідів постійного заселення, відноситься до всього періоду існування навколо нього життя. Безперечно, що люди оселились в цьому місці заради наявності підвищення, оточеного майже з трьох боків озером і дуже зручним для влаштування городища. Озер в околицях городища є кілька, але мисів, подібних до того, на якому розташоване городище, більше немає.

Дуже цікава будова валу городища. Подібні дерево-глинобитні вали на території УРСР до цього часу не були відомі. Основний конструктивний елемент — чергування в насипу валу горизонтальних рядів деревин з шарами глини (в тому числі перепаленої) або землі — характерний для західнослов'янських земель. Такий конструктивний тип був поширений з досить ранніх часів на території Польщі (так звана перекладкова конструкція). З найближчих аналогій можна навести городище VIII—X ст. у Хелмцу, у валу якого відкрито горизонтальні нашарування кусків деревин і перепаленої глини. Як і в Затурцях, ряди поперечних і поздовжніх деревин чергувались з дуже перепаленою глиною, яка залягала у вигляді брил⁹. Випалені дерево-глинобитні вали відомі й на території Чехословаччини. У валу на городищі VIII ст. Старе Замки відкрито горизонтальні глиняні нашарування з відбитками розколотих деревин і пруття та залишками обвуглених поперечних і поздовжніх деревин. Як і в Затурцях, в середині валу глина не була випаленою¹⁰.

Наявність у Затурцях своєрідного конструктивного типу укріплень, характерного для західних слов'ян, відбиває, очевидно, певні племенні традиції і, найімовірніше, вказує на спорудження городища волинянами ще до входження їх до складу давньоруської держави.

Незначна кількість культурних знахідок, як і відсутність в'їзду, вказує на те, що городище не мало господарсько-виробничих функцій. Воно було сховищем для навколишніх жителів на випадок зовнішньої загрози. Одночасно городище служило громадським і адміністративним центром для місцевого населення.

⁹ Maria Cabalska. Grodzisko w Chelmcu, pow. Nowy Sącz w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Wiadomości archeologiczne, t. XXXII, z. 3—4. Warszawa, 1966—1967, стор. 459, 460; Antoni Jodłowski. Osadnictwo obronne w dolinie Dunajca. Materiały archeologiczne, t. VIII. Kraków, 1967, стор. 10.

¹⁰ Jaroslav Kudrnač. Výzkum hradišť u Doubravčic na Česnokostecku. Památky archeologicke, t. LVIII, 1967, n. 2. Praha, стор. 563, 564, 568.

Б. О. ТИМОЩУК

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА ДАРАБАНИ-ЩОВБ

Під час вивчення оборонних споруд давньоруських городищ Буковини одному з них — Дарабани-Щовб — виявлені сліди укріплення у вигляді дерев'яного частоколу. Подібні укріплення в процесі археологічних досліджень простежуються рідко і тому заслуговують на більшу увагу.

Городище Дарабани-Щовб розміщене на правому березі Дністра, за 2 км на південний схід від с. Дарабани, на високому (до 90 м) мису Щовб. З трьох сторін мис обмежений крутими схилами, а з четвертої, напільної сторони його перерізає вал, висотою до 1 м, і рів, шириною до 6 м. Площадка городища невелика: вона витягнута із заходу на схід на 40 м при найбільшій ширині — 25 м. На всій території площадки, на

глибині 0,10—0,50 м виступає давньоруський культурний шар, що відноситься до XII—XIII ст. В більшій своїй частині він зруйнований: у північно-західній частині окопами часів Великої Вітчизняної війни, а в південно-східній половині площадки культурний шар значною мірою змитий.

У 1966 р. експедиція Чернівецького краєзнавчого музею¹ провела на городищі розвідкові розкопки. Виявилось, що у XII—XIII ст. на площадці городища стояли наземні дерев'яні будівлі, від яких тепер збереглися зовсім незначні залишки: уламки давньоруської кераміки, кістки

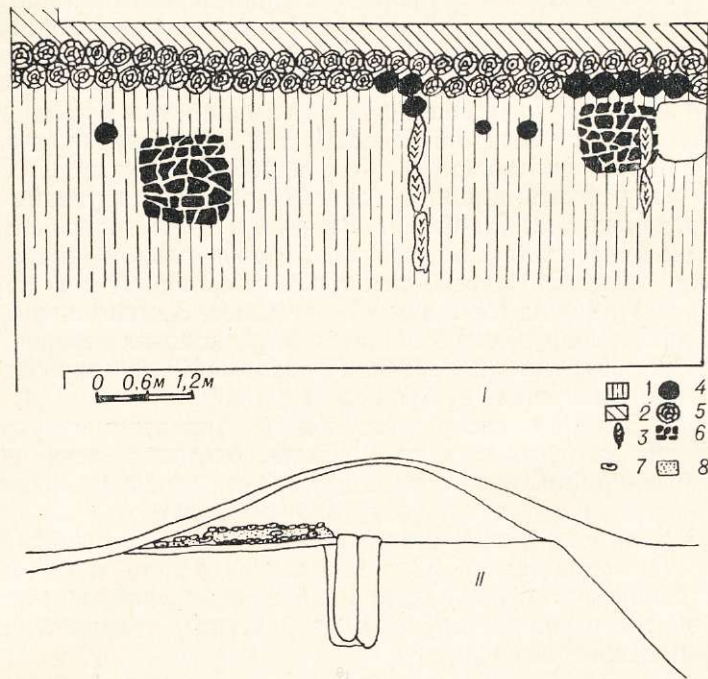

Рис. 1. План розкопу (I) — розріз оборонного валу городища (II) Дарабни-Щовб:

1 — глиняна долівка житла; 2 — насип валу; 3 — рештки згорілого дерева; 4 — обгорілі стовпи частоколу; 5 — рештки дерев'яних стовпів частоколу; 6 — черинь печі; 7 — камені; 8 — шар глини, змішаної з вугіллям.

тварин, шматки глиняної обмазки тощо. Судячи із скупчень культурних решток, дерев'яні будівлі розміщувалися біля валу, в центрі, північній та західній частині площадки городища. У південній його частині розкопано залишки двох зернових ям, обпалені стінки яких збереглися висотою 0,2 м.

З метою вивчення оборонних споруд городища насип валу і рів були перерізані траншеєю, шириною 1 м, і розкопано вал, по периметру протягом 8 м. При розкопках виявлено, що основою оборонної лінії городища був частокіл (рис. 1, I), поставлений з дубових стовпів у два ряди. Від частоколу збереглися під земляним насипом валу ями, глибиною 1,25 м, заповнені гумусною землею і рештками струхлявілого дерева. Напрямок волокон дерева в ямах завжди був вертикальний. Сім стовпів від частоколу були зверху обвуглені і добре вирисовувалися в плані і в профілі. У плані простежено всю лінію частоколу на всій восьмиметровій ділянці

¹ В експедиції брали участь чернівецький художник М. Ф. Ткачук і працівник Чернівецької обласної дитячої туристсько-екскурсійної станції М. І. Коломенський. Розкопки проведені силами юних краєзнавців м. Чернівців.

розкопаного валу. Частокіл складався з круглих дубових стовпів, діаметром 0,3—0,35 м, розміщених в дві лінії. Будували його в такий спосіб. Спочатку викопували траншею, шириною 0,6 м, в яку ставили стовпи зовнішньої лінії і приставляли стовпи другої лінії частоколу. При цьому щілини між стовпами зовнішнього ряду закривали стовпами другого, внутрішнього ряду. Після цього траншею засипали землею і добре утрамбовували. Для більшої стійкості частокіл із зовнішньої сторони присипали в наземній частині ґрунтом, який був виїнятий з рову. В результаті цього утворився земляний вал, висота якого тепер становить 1 м. У давнину він був значно вищим і досягав приблизно 2 м висоти.

В насипу валу не виявлено жодних дерев'яних конструкцій. Одним своїм кінцем у південній частині городища він не доходить до краю обриву, залишаючи тим самим вузьку доріжку для в'їзду на площадку. Паралельно валу з його зовнішньої сторони проходив рів, залишаючи берму, шириною 0,6 м. Розкопками встановлено, що ширина рову становила 6 м, а його глибина — 2,25 м від давньої (2,5 м від сучасної) поверхні. На дні рову під час розкопок знайдені уламки давньоруської кераміки XII—XIII ст. і необроблені камені.

З внутрішньої сторони до частоколу примикали житла. Вони були наземними, дерев'яними, з глинобитними печами. Значна частина цих жител повністю зруйнована. Уціліла лише та частина жител, яка під час руйнування городища опинилася під насипом валу, що розсунувся. В тій частині, яка залишилася не присипаною земляним валом, житла згодом були розорені і повністю зруйновані. Від частини жител, що збереглися під насипом валу, простежені долівки, які були насипані з глини, товщиною до 0,1 м. Розкопано залишки двох глинобитних печей. Відстань між ними близько 4 м. Печі у плані майже прямокутні. Їх розміри: 1×1,1 та 0,8×0,9 м. Товщина череня в печах — 2—3 см. Біля печі, що знаходилася у південній частині розкопу, виявлено передпічну яму, глибиною 0,6 м. В плані вона квадратна із заокругленими кутами. Простежений вхід до ями у вигляді сходинок, шириною 0,2 м. Яма наповнена золою, вугіллям, обпаленими каменями та уламками кераміки, які відносяться до XII—XIII ст.

Глиняні долівки жител зверху були перекриті шаром жовтої глини, перемішаної з великою кількістю невеликих плоских каменів і обвуглених деревин. Цей шар утворився в результаті руйнування жител, головне — їх стелі. Є всі підстави вважати, що покрівля жител була плоскою. Вона складалася з дерев'яного накатника, вкритого зверху шаром глини. Плоска криша жител, що примикали до частоколу, могла служити одночасно і бойовою площадкою для воїнів. Щоб на час непогоди жителям було зручно ходити по глиняному настилу, останній вимощували камінням.

Очевидно, дубовий частокіл йшов по всьому периметру городища. Над обривами оборонна лінія могла мати простішу конструкцію; вона не була скріплена валом, і тому тут сліди частоколу не збереглися. Їх не вдалося виявити під час розвідкових розкопок з цією метою у південній частині городища.

Повної аналогії укріпленням городища Дарабани-Щовб серед давньоруських матеріалів не знаходимо. В археологічній літературі є лише згадки про сліди частоколів у земляних валах. Вони, наприклад, виявлені розвідковою траншеєю на Черкасовському городищі у Білорусії². Там також були відкриті ямки від стовпів діаметром 0,3—0,38 м, розміщених у два ряди паралельно валу. Дослідник розглядає ці ямки як сліди

² С. А. Дубінскі. Черкасаўскае гарадзішча под Воршай.— Працы археалагічнай камісіі Беларускай АН, т. 2. Менск, 1930, стор. 73—74.

частоколу, що був розміщений з внутрішньої сторони валу, примикаючи до нього безпосередньо.

Укріплення з частоколу згадуються в літописах під назвою столпие³. Як оборонна конструкція вони широко застосовувалися ще у VIII—X ст., і, за свідченням літописів, ними користувалися у XI—XIII ст.⁴

У XII—XIII ст. частоколом, очевидно, укріплювалися садиби великих бояр. Так, у Києві боярські двори були укріплені високим дерев'яним тином-частоколом⁵. Двори бояр згадуються і на території Галицького князівства. Вони, без сумніву, були і на території Північної Буковини. Залишки одного з них і є городище Дарабани-Щовб.

Під час розкопок Дарабанського городища на місцях давніх жител знайдені різноманітні речі, які вкладаються у хронологічні рамки XII—XIII ст. До них, в першу чергу, належать численні уламки давньоруської кераміки. Вони походять від горщиків, що мають високі та широкі плічка і прямі низькі шийки з чітким вигином при переході до вінець. Відігнуті назовні короткі вінця гранчасто сформовані і мають жолобок для покритишки. На плічках горщиків нерідко є заглиблений орнамент. Частіше лінійний і рідше — хвилястий. Аналогічної форми горщики були поширені повсюдно на території Галицької Русі у XII—XIII ст. На території городища знайдено залізний наконечник списа, довжиною 32 см (рис. 2, 1). Він має коротку втулку і перо лавролистий форми. Подібного типу списи А. М. Кирпичников відносить до типу IV А і вважає, що вони з'явилися у XII ст.⁶ З інших знахідок слід назвати два залізних втульчастих, двошипних

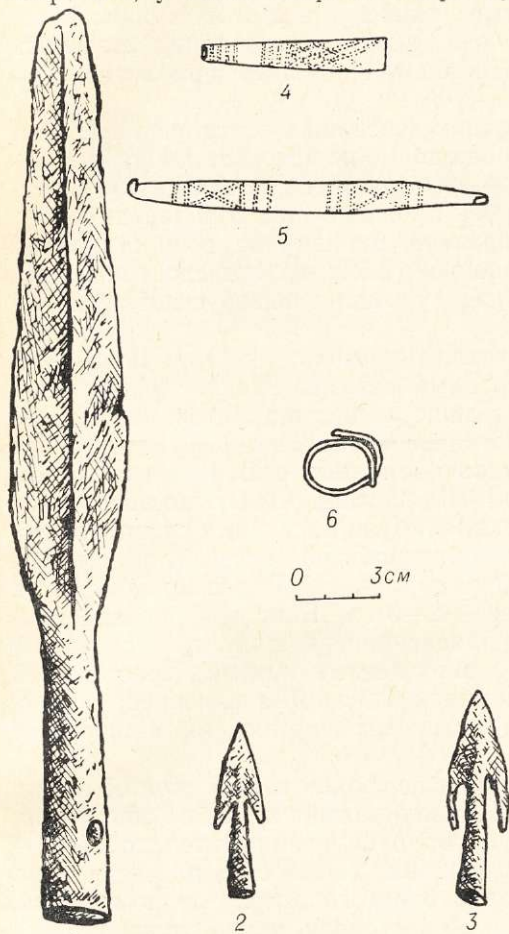

Рис. 2. Знахідки з городища Дарабани-Щовб: 1 — залізний наконечник списа; 2, 3 — залізні наконечники стріл; 4, 5 — металеві пластинчасті браслети; 6 — срібне скроневе кільце.

наконечники стріл (рис. 2, 2, 3), металеві пластинчасті браслети (рис. 2, 4, 5), срібне скроневе кільце, в якому кінці заходять один за одиний на $\frac{1}{4}$ оберту (рис. 2, 6). Вони також характерні для XII—XIII ст. Певно, городище Дарабани-Щовб було збудоване у XII ст. і припинило своє існування у першій половині XIII ст.

³ ПСРЛ, т. II, М., 1962, стор. 719.

⁴ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.— МИА, № 52. М.— Л., 1956, стор. 19.

⁵ М. К. Каргер. Древний Киев. М.— Л., 1958, стор. 283.

⁶ А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие.— САИ, вып. Е1—36. М., 1966, стор. 15.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

ДАВНЬОРУСЬКІ КІСТЯНІ ВИРОБИ З РОЗКОПОК В. В. ХВОЙКИ

Відомому київському археологу В. В. Хвойці належать дослідження багатьох важливих пам'яток на території України. Значна кількість їх відноситься до епохи Київської Русі. Крім пам'яток столиці Стародавньої Русі — Києва, він здійснив також розкопки кількох невеликих давньоруських міст і городищ — в Білгородці, Витачеві і Шарках на Київщині та Кононці на Черкащині.

Серед численних і різноманітних ремісничих виробів давньоруських умільців, зібраних під час цих розкопок, досить значну серію становлять знаряддя праці та побутові вироби з кістки та рогу тварин¹. Результати розкопок названих пам'яток опубліковані², але кістяні вироби з них залишаються по суті невідомими³. Завданням цієї статті є спроба їх короткої публікації. Як відомо, В. В. Хвойка, вивчаючи стародавній Білгород у 1909—1910 рр., провадив розкопки в його центральній частині — дитинці. Об'єктами досліджень були залишки оборонних споруд міста — південно-західного форпосту Києва. Там же він виявив і дослідив фундаменти двох церков XII ст. та залишки кількох жител епохи Київської Русі.

Серед значної кількості ремісничих виробів, зустрінутих при розкопках, були і кістяні. Це, головним чином, ручки від залізних ножів, проколки та побутові предмети. Ручки бувають двох типів. Одні з них мають вигляд тонкої кістяної трубочки, в середину якої вставлявся держак від ножа (рис. 1, 9—11, 14), другі складаються з двох кістяних пластинок, на внутрішніх поверхнях яких вирізані жолобки для держака. Пластинки скріплювалися між собою і з держакон ножа за допомогою залізних штифтів (рис. 1, 12, 13). Пластинки ручок інколи орнаментовані. Так, наприклад, поверхня однієї з таких ручок поділена поперечними лініями на вісім квадратиків, заповнених косими лініями (рис. 1, 9). Проколки виготовлені з невеликих кісток тварин (рис. 1, 6, 7) та рогів оленя (рис. 1, 20). Побутові предмети представлені застібками-цурками у вигляді стержнів з перехватом в їх середній частині (рис. 1, 3) та вуховертками (рис. 1, 8)⁴. Вони аналогічні таким же виробам з інших давньоруських міст, насамперед з Києва. Збереглися два циліндрики з отворами, прорізними по обводу у верхній частині (рис. 1, 1, 2). Призначення їх ще не зовсім встановлене, але такі вироби досить поширені у давньоруських містах. Особливо багато їх було знайдено, наприклад, на Райковецькому городищі на Житомирщині⁵. Більшість дослідників вважають, що вони використовувалися як пристрій для сукання ниток⁶.

¹ Вони зберігаються у фондах відділу «Київська Русь» Державного історичного музею УРСР.

² Н. Д. Полонская. Археологические раскопки В. В. Хвойка 1909—1910 гг. в м. Белгородке.— Труды Московского предварительного комитета по устройству XV археологического съезда. М., 1911, стор. 47—66; В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913, стор. 76—94; Його ж. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность.— Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 99—102; АЛЮР, т. I. К., 1899, стор. 49, 94, 146.

³ Тут ми не торкаємось численної колекції давньоруських кістяних виробів з розкопок В. В. Хвойки у Києві, хоча вони опубліковані лише частково.

⁴ У інвентарній книзі археологічного відділу Державного історичного музею УРСР під № 24494—24495 записані також кістяні гребінці, знайдені в Білгородці під час цих же розкопок, але вони не збереглися.

⁵ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. 31, 2—12.

⁶ Б. А. Рыбаков. Ремесло. История культуры древней Руси, т. I. М.—Л., 1948, стор. 110, рис. 71, 1, 2; Н. И. Лебедева. Прядение и качество восточных славян.— Восточнославянский этнографический сборник. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. 31. М., 1956, стор. 496; В. П. Довженко. В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966, табл. 25, 16, 18.

У Білгородці було виявлено і кілька кістяних наконечників стріл, два з яких втульчасті конічної форми (рис. 1, 4, 5). Одна з кістяних пластинок (рис. 1, 19), можливо, була частиною накладки складного лука,

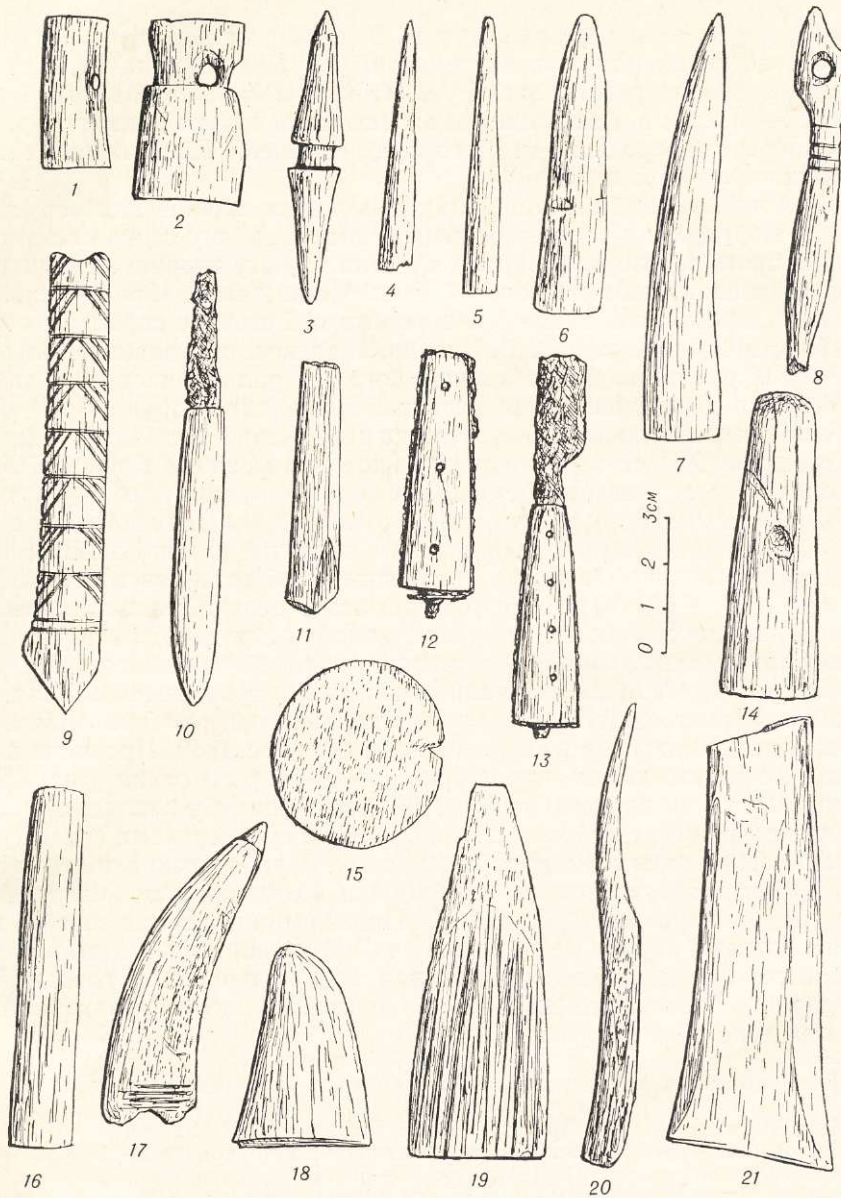

Рис. 1. Кістяні вироби з с. Білгородка:

1, 2 — пристрої для сукання ниток; 3 — застібка-цурка; 4, 5 — наконечники стріл; 6, 7, 20 — проколки; 8 — вухоvertка; 9—14 — ручки від ножів; 19 — накладка від складного лука; 15, 16—18, 21 — заготовки.

вона нагадує подібну знахідку з давньоруської фортеці — гавані Воїнь на Сулі⁷. Крім закінчених виробів під час розкопок в Білгородці виявлені й різноманітні заготовки: пластинки, відпиляні з одного або обох кінців (рис. 1, 16, 18, 21), круглий диск, напевно, заготовка для гудзика (рис. 1, 15), відпиляні роги оленів зі слідами зрізування на їх поверхні

⁷ В. П. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Вказ. праця, табл. 22, 5.

(рис. 1, 17) тощо. Всі кістяні вироби та заготовки свідчать про існування в давньоруському Білгороді досить розвинутого місцевого костерізного ремісничого виробництва.

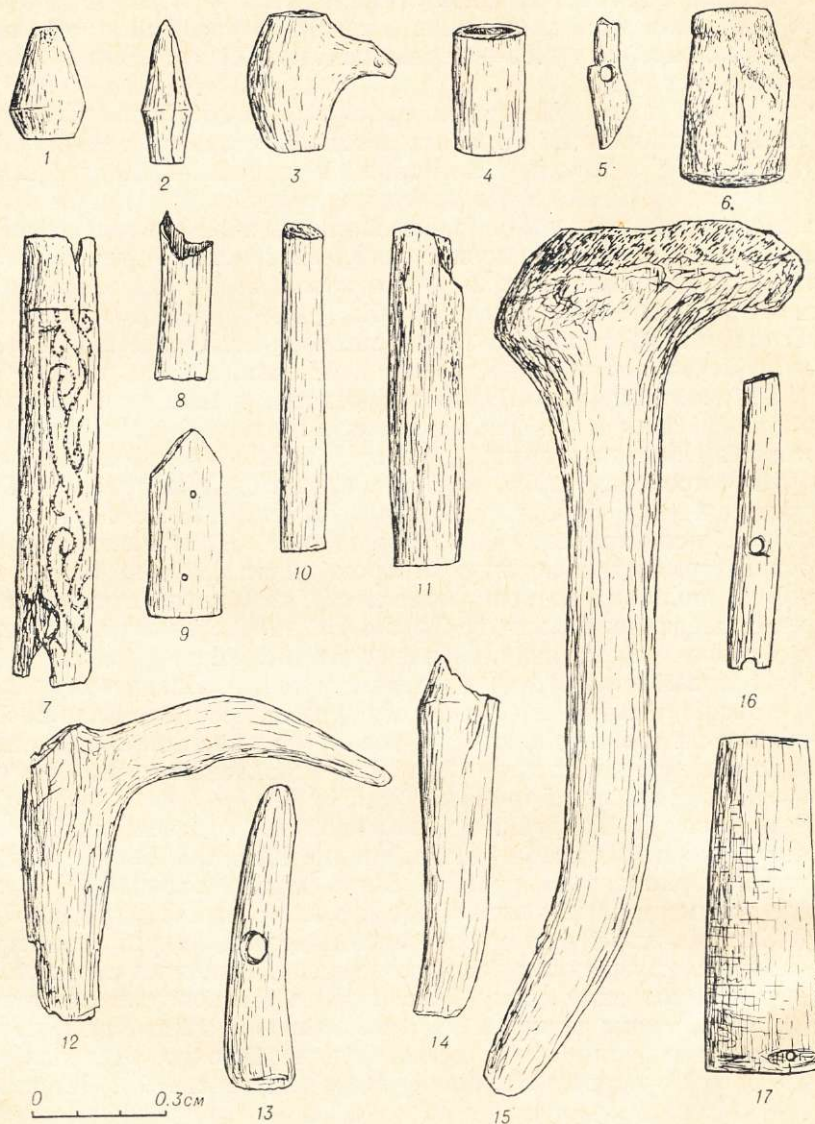

Рис. 2. Кістяні вироби з с. Кононча:

1, 2 — наконечники стріл; 3 — навіршя руків'я канчука; 4 — порожнистий циліндрик; 5 — деталь від сагайдака; 6—12 — заготовки; 7, 8—10, 11, 14, 17 — ручки від ножів; 13 — псалія(?); 15 — молоткоподібне знаряддя; 16 — пластинка з отворами.

Цікаву колекцію становлять також кістяні вироби з городища в с. Кононча. У першому повідомленні про їх знахідки В. В. Хвойкою у 1899 р вказується, що кількість кістяних виробів епохи давньої Русі була досить значною⁸. Тепер в колекції є кілька ручок від ножів у вигляді суцільних трубочок (рис. 2, 7, 8, 10, 11, 14, 17). Поверхня однієї з них (рис. 2, 7) орнаментована ажурними завитками, виконаними пунктирними ямочками. Інші ручки складаються з двох напівкруглих пластинок з жолобком

⁸ АЛЮР, т. I, стор. 94.

в середині для держака ножа. На поверхні пластинок пробиті отвори для штифтів, якими вони скріплювалися між собою та з залізним держаклом ножа (рис. 2, 9). Є два втульчастих наконечники стріл біконічної форми (рис. 2, 1, 2) подібних до відомих, наприклад, у Воїні⁹ і Новгороді¹⁰. О. Ф. Медведєв вказує, що вони є типовими «томарами стрельними», найбільш поширеними у XI — першій половині XII ст.¹¹ Виріб (рис. 2, 13), напевно, був псалією.

З Конончі походить навершя рукоятки канчука, довжиною 4 см, на виступі якого зображена стилізована голівка тварини (рис. 2, 3). Відомі вони у Воїні¹², а також у Новгороді, в шарі XI—XII ст.¹³ Можливо, деталю від сагайдака була невеличка фігурна пластинка з отвором (рис. 2, 5). Цікаві молоткоподібне знаряддя з рога оленя (рис. 2, 15), порожньотілий циліндр, довжиною 2,7 см (рис. 2, 4), уламок пластинки з двома отворами (рис. 2, 16), а також заготовки з рога оленя зі слідами зрізування для якихось виробів (рис. 2, 6, 12).

Готові кістяні вироби, а також заготовки свідчать, що і в Конончі, напевно, існувала місцева косторізна майстерня.

У Шарках 1901 р. В. В. Хвойка розкопав кілька давньоруських жител, на площі яких серед інших предметів трапились різноманітні кістяні й рогові вироби та заготовки до них¹⁴. В описі речей з цих розкопок згадуються проколки, шила, вуховертки, застібки, прикраси¹⁵. На жаль, більшість з них не збереглася. Тепер в колекції є лише кістяний двосторонній гребінець трапецієвидної форми (рис. 3, 2), наконечник стріли, так званий томар з наскрізним отвором у центрі й тригранним вістрям (рис. 3, 1), подібний до новгородського¹⁶, кістяна пластинка, можливо, ручка від дзеркала, довжиною 7,5 см. На закругленому кінці останньої з однієї сторони схематично вирізані очі й ніс тварини (рис. 3, 4), з другої — три подвійні кружечки з точками у центрі. На другому кінці пластини є проріз, в який міг вставлятися держак дзеркала і два наскрізних отвори для штифтів кріплення. З обох сторін пластинка орнаментована кількома рядами паралельних ліній. У Шарках знайдено і ручку для ножа у вигляді суцільної трубочки (рис. 3, 3).

З розкопок В. В. Хвойки на Витачівському городищі походять орнаментовані ручки (від ножів і інших предметів). О. С. Гущин, який у свій час вивчав орнамент на давньоруських виробах, зокрема з Витачева, поділяє орнамент на кістяних виробах з нього на геометричний і плетений¹⁷. Так, від однієї ручки збереглась пластинка, вкрита геометричним орнаментом з кружечків з крапкою всередині і прямих ліній, що разом нагадують ромбовидну схему (рис. 4, 5)¹⁸. На поверхні пластинки від другої ручки, також прикрашеної геометричним орнаментом, розміщені фігури з кількох рядів ліній, що нагадують трапецію. Всередині кожної з них є по три кружечки з крапкою всередині (рис. 4, 7). Остання опуб-

⁹ В. П. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Вказ. праця, табл. 22, 14.

¹⁰ А. Ф. Медведєв. Оружје Новгорода Великого.—МИА, №65. М., 1959. рис. 13, 60.

¹¹ А. Ф. Медведєв. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв.—САИ, вып. Е1—36. М., 1966, стор. 87.

¹² В. П. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Вказ. праця, табл. 25, 2—3.

¹³ А. Ф. Медведєв. Оружје Новгорода Великого, рис. 20.

¹⁴ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, стор. 100—101.

¹⁵ Перечневая опись предметов древности, доставленных В. В. Хвойкой из раскопок, произведенных в 1901 г. при с. Шарки Васильковского у., Киевской губ.—Архив ЛОИА АН СССР, ф. 1, д. № 99, 1901 г., л. № 11 и 12.

¹⁶ А. Ф. Медведєв. Оружје Новгорода Великого, стор. 151, рис. 12, 4; стор. 171.

¹⁷ А. С. Гущин. К вопросу о славянском земледельческом искусстве.—Изобразительное искусство. Временник отдела изобразительных искусств. Л., 1927, стор. 63—64.

¹⁸ Там же, табл. I, 8.

лікована у В. Є. Гезе¹⁹. Плетеним візерунком покрита поверхня рукоятки, виготовленої з сучільної трубки (рис. 4, 6)²⁰. Крім того, у Витачеві знайдено гудзик продовгуватої форми з отвором у центрі (рис. 4, 1), своєрідну фігурну застібку, також з отвором у центрі, поверхня якої орнаментована ямочками, розміщеними по контуру (рис. 4, 3). В. Грубі вважає, що такі вироби могли бути гудзиками до одягу²¹. До побутових предметів відносяться і двоє кістяних кілець, діаметром 4 (рис. 4, 2) і 6 см (рис. 4, 4). Подібні кільця, на думку Я. Каван²², могли бути кільцевими пряжками, до яких прикріплювалися металеві язички.

Цілком можна погодитись з думкою О. С. Гущина, що

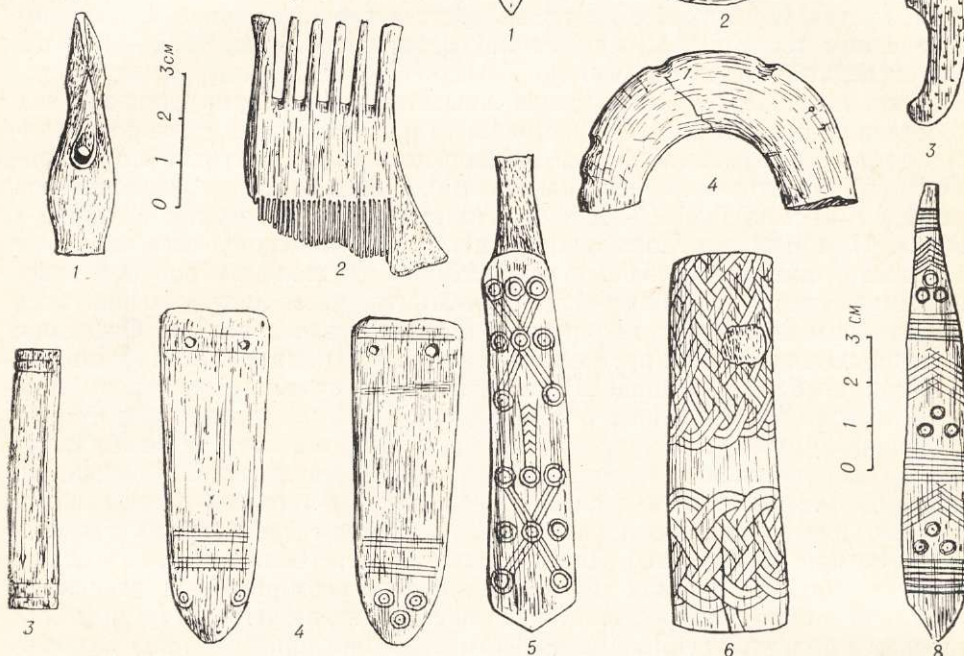

Рис. 3. Кістяні вироби з с. Шарки:

1 — наконечник стріли; 2 — гребінець; 3 — ручка від ножа; 4 — ручка від дзеркала.

Рис. 4. Кістяні вироби з с. Витачів:

1 — гудзик; 2, 4 — пряжки; 3 — застібка; 5—8 — ручки від ножів.

у Витачеві і Шарках існували косторізні майстерні²³. Кістяні вироби з Білгородки, Конончі, Шарків і Витачева є типовими для ремісничих виробів з давньоруських міст, а їх досконале виготовлення свідчить про високий розвиток косторізної справи на Русі, яка займала важливе місце серед інших видів її багатогалузевого ремесла. Значна кількість кістяних виробів свідчить, що вони широко використовувалися у повсякденному господарському житті і побуті давньоруського населення.

¹⁹ В. Е. Гезе. Заметка о некоторых киевских древностях.— ЗРАО, XII, вып. 1—2. Новая серия. СПб., 1901, стор. 198, рис. 42.

²⁰ А. С. Гущин. К вопросу о славянском земледельческом искусстве, табл. II, 16.

²¹ V. Grubý. Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. Památky archeologické. Praha, Ročník XLVIII, 1957, N 1, стор. 165, т. 3, 12—13, 16; рис. 31.

²² J. Kavan. Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance v Davle.— Vznik a počátky Slovanů, V. Praha, 1964, стор. 225—227, т. 2, 1—8.

²³ А. С. Гущин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. Л., 1936, стор. 24.

ЗНАХІДКИ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
У НАДПОРІЖЖІ

Як відомо, перші сліди перебування слов'ян у Надпоріжжі були виявлені під час побудування греблі Дніпрогесу Дніпрельстанівською археологічною експедицією у 1927 р.¹ Пізніше, у 1936 р., експедицією Запорізького музею Дніпробуду під керівництвом М. Г. Філянського і М. С. Мушкет було проведено обстеження берегів Надпоріжжя та р. Самари, внаслідок чого виявлено кілька слов'янських поселень Х—XIV ст., зокрема: велике поселення на р. Сурі поблизу с. Ямбурга, поселення на р. Самарі на «Підкові» і недалеко від с. Первомаївки на балці Яцевій. Ці відкриття по-новому висвітлювали історію півдня, не як степової пустелі кочовиків, а як досить густозаселеної слов'янським осілим населенням території. Після Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. ряд експедицій Інституту археології АН УРСР і Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею провели невеликі розкопки на слов'янських поселеннях на р. Самарі, балці Яцевій та р. Сурі. Пізніше автором неодноразово обстежувалися береги Надпоріжжя та Каховського моря і виявлено цілу систему поселень і могильників, в основному християнського періоду Київської Русі XI—XIV ст. і, як виняток, раннього періоду VIII—IX ст. Пам'ятки раннього періоду належать місцевому слов'янському населенню, яке користувалося грубостінним кружальним посудом з домішками вапна у глиняному тісті. Виробництво цього посуду розвинулось під впливом довізного тонкостінного давньоруського посуду. Очевидно, частина східних слов'ян переселилася з заходу і півночі України у південні степи, на береги Дніпра. Ці пам'ятки давньоруського часу розміщені по Дніпру до берегів Чорного й Азовського морів та вздовж водної артерії великого шляху з «варяг у греки», експедиціями вони не досліджувалися. Тепер зруйновані хвилями водосховищ Дніпрогесу та Каховського моря. Це могильники та численні житла з характерними глинобитними печами. Поселення та могильники розташовані частіше у гирлах допливів та балок при їх впадінні у Дніпро, рідше на берегових виступах над лиманами, або на островах. Поселення різних розмірів — від невеликих селищ до значно більших. Найбільші поселення розташовані на широких терасах з родючим супіщаним ґрунтом. Археологічний матеріал на поселеннях типовий: це уламки кружальних горщиків, характерних довізних киево-руських і місцевих форм, уламки амфор та пляшкоподібних посудин, нерідко покритих зеленою, жовтою або коричневою поливою. Трапляється кераміка глековидних форм з характерним складом тіста. Знайдено жорна з піщаника, вапняку, граніту, шиферу і залізорудного криворізького каменю. Поширені залізні вироби: наральники, серпи, ості, замки (рис. 1, 4), наконечники стріл та списів, подібні до дружинних поховань на Чернігівщині (рис. 1, 7, 9), бойові сокири (рис. 1, 5, 6), рибальські гачки і блесни (рис. 1, 1), різноманітні оздоби з бронзи (рис. 1, 3), срібла, пряжки до поясів, сережки, нерідко з трьома кульками (рис. 1, 2), натільні хрестики (рис. 2, 8, 10, 11), уламки смальти, намистиц та численні уламки гладеньких, рідко витих браслетів з жовтого, зеленого, синього і коричневого скла, які часто оббиті смужкою жовтого скла (рис. 2, 1, 3).

Біля р. Самари на «Підкові», свого часу важливому контрольному вузлі, трапляється дуже багато східних мідних і рідко срібних монет XIII—XIV ст. та пластинчасті браслети з написами висловів з корану.

¹ Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, том I. Дніпропетровськ, 1929 р.

Тут виявлено багато напівземлянок. На інших слов'янських поселеннях знахідок монет майже не відомо, крім візантійської монети Іоанна Кашпіна 1118—1143 рр., яку знайдено на острові Малому Дубовому. Починаючи опис всіх слов'янських поселень і їх матеріалу², розглянемо унікальні знахідки 1962 р. з поселення і могильника на р. Сури поблизу с. Дніпровського.

Сурське поселення й могильник розташовані на північному і південному берегах гирла р. Сури при впадінні її в Дніпро. Південна сторона, поблизу якої знаходиться с. Волоське, займає, згідно з своєю топографічною особливістю, невелику частину окремого поселення й могильника,

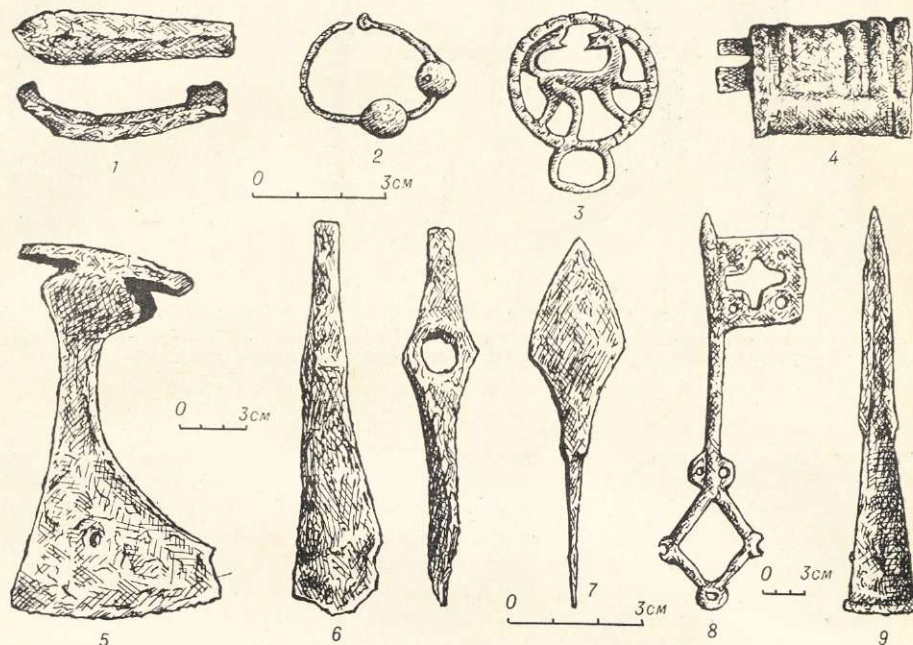

Рис. 1. Речі з поселень давньоруського часу в Надпоріжжі:
1 — блєсна; 2 — сережка; 3 — підвіска; 4 — замок; 5, 6 — бойові сокири; 7 — наконечник стріли;
8 — ключ; 9 — наконечник списа.

тоді як північна сторона гирла р. Сури, що примикає до с. Дніпровського (Ямбурга), дуже широка, полого і зручна для великого поселення. Останнє розмивається понад тридцять років, внаслідок чого знищено сотні напівземлянкових жител з глинобитними печами і господарськими ямами. У 1954 р. почало розмивати величезне кладовище епохи Київської Русі і пізніших часів (XI—XIV ст.). Деякі могили на кладовищі опущені в покинуті напівземлянки XI—XII ст. Поховання цього слов'янського некрополя розташовані густо і лежать не глибше 0,8—1 м в основі гуму-сованого ґрунту, або у верхньому горизонті суглинку. Поховання, як правило, безінвентарні, орієнтовані головою на захід. Деякі поховання без трун, але з залишками перетлівшої підстилки на дні ями; частина у примітивних трунах, в інших на дні є човновидні ями, закриті лише дошкою, більшою за яму. Як велика рідкість трапляються поховання у довбаних колодовидних трунах³. Цікаво, що на деяких черепах у тим'яній

² Готується повна публікація цих матеріалів.

³ Майже тотожну картину похорону маємо на величезному січовому кладовищі біля могили кошового І. Сірка в с. Капулівці, де вода обвалює поховання початку і кінця XVII ст. Небіжчики лежать у домовинах прямокутного перекрою, в човновидних трунах і трунах-колодах, довбаних теслом (зачистка автора у 1962 р.).

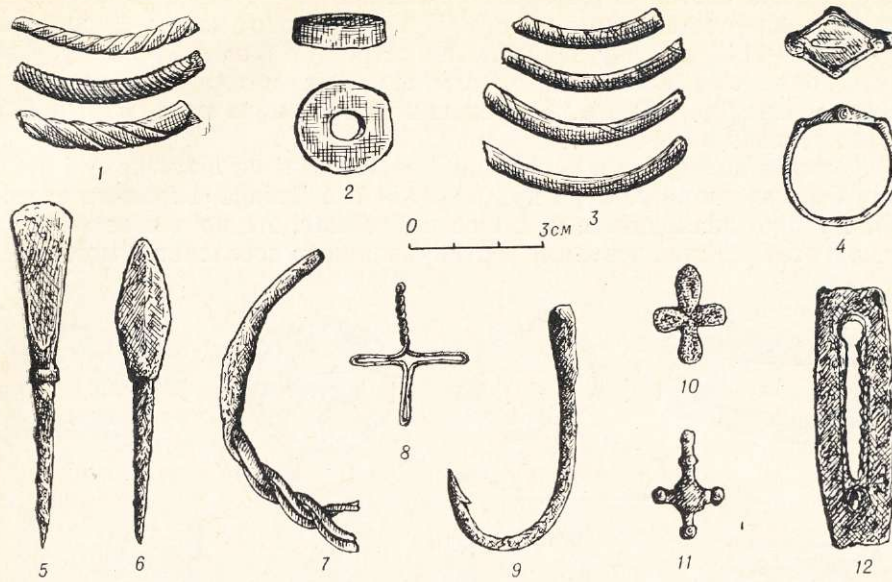

Рис. 2. Речі з поселень давньоруського часу в Надпоріжжі:
 1, 3 — уламки скляних браслетів; 2 — пряслице; 4 — перстень; 5, 6 — наконечники стріл;
 7 — уламок гривні; 8, 10, 11 — натільні хрестики; 9 — риболовний гачок; 12 — кресало.

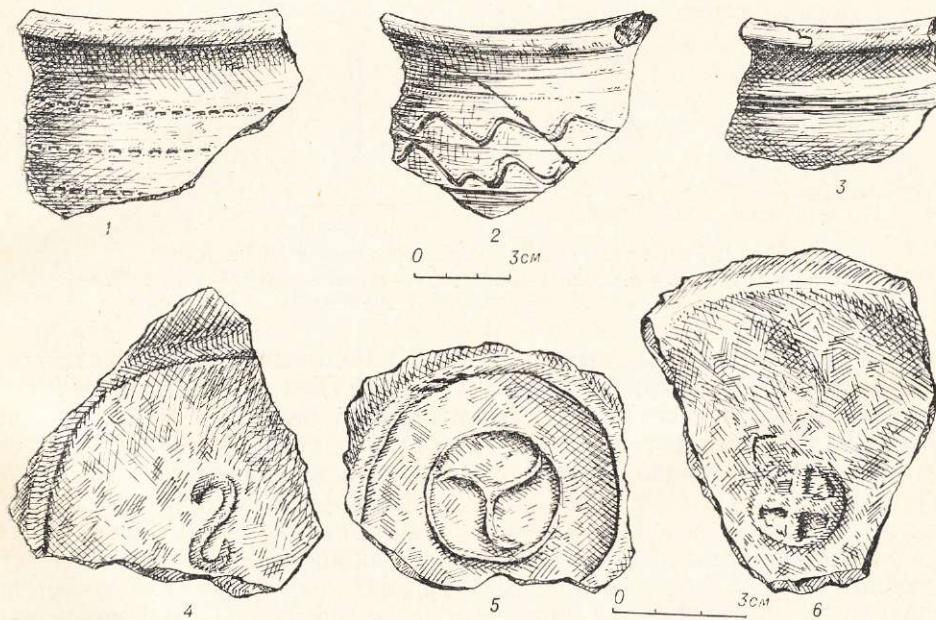

Рис. 3. Уламки керамічного посуду з Сурського давньоруського поселення:
 1-3 — вінця; 4-6 — денця з клеймами.

частині є розрубаність шаблею або тонка пробоїна клівцем. Більшість слов'янських кладовищ часів Київської Русі на Каховському морі, зокрема у с. Покровському Нікопольського району, мають тотожну глибину залягання, орієнтацію, різновидні труни та зрідка пробиті клівцем черепи. У розмиві на Сурському слов'янському поселенні знайдено у великій кількості уламки посуду часів Київської Русі, на денцях якого нерідко

зустрічаються клейма (рис. 3, 1—6). Трапляються численні знахідки з заліза, бронзи, свинцю. Це риболовні гачки (рис. 2, 2), іноді з свинцевою блесною, відлитою у вигляді схематичної риби, двозубчасті ості, ножі, замки, ключі, наконечники стріл, ромбічні слов'янські (рис. 2, 6) і тупоконечні кочовницькі (рис. 2, 5). Рідко трапляються залізні наральники. Поширені знахідки плоских та опуклих пряслиць, виточених з стінок посуду (рис. 2, 2), або зроблених з шиферу і свинцю. З оздоб є серги, частіш з трьома кульками, натільні хрестики, персні, один з яких бронзовий, литий, має ромбічний щиток з зображенням правої руки людини, з чотирьох боків оточеної гадючими головами (рис. 2, 4). Поширені характерні скляні намистини, браслети. Весною 1962 р., оглядаючи слов'янське кладовище на лівому гирлі р. Сури, біля розмитого поховання (небіжчик лежав у колодовидній довбаній труні) між розмитими кістками знайдено лите бронзове зображення юного Христа, покрите позолотою, і ключ. Тут же знаходились єдині на все кладовище кілька великих (0,6—1,8 м) необроблених довгастих каменів граніту. У відслоненні тераси простежуються частково обвалені поховання, які йдуть вглиб нерозмитої площі могильника. Восени 1962 р. завідуючий Дніпровською початковою школою передав автору

чудової роботи мідне лите зображення Христа, прикрашене емаллю, і енколпійон, знайдені школярами весною 1962 р. біля гранітних каменів на слов'янському кладовищі на р. Сурі⁴. Ці знахідки християнського культу походять, очевидно, з двох різних багатих поховань, могили яких були обкладені або відзначені гранітними каменями.

Мідний енколпійон, литої роботи, складається з двох половинок на закріплених стерженьках. У середині його вміщені, напевно, «святі мощі» з темно-коричневої маси. Лицеві сторони хреста покриті позолотою з ясно-жовтого золота з перегородками з кілець і окантовок, заповнених зображеннями кругів і хрестиків з темно-червоної, біло-сірої і темно-синьої емалей. З боків окантовок виступають часткові зображення рівноконечних хрестиків (рис. 4). У верхній частині хреста закріплено рухоме біконічне лите вушко. Висота хреста — 8,8 см, ширина — 3,6 см, товщина 1,2 см, вага — 55 г.

Ключ литий з білястої бронзи з ромбічною голівкою і хрестовидним просвітом на щитку (рис. 1, 8), довжиною 9,9 см.

Оскільки описані культові вироби знайдено на кладовищі, їх можна датувати XIV ст., що підтверджується знайденою монетою Володимира Ольгердовича на поселенні в гирлі р. Самари, тотожньому поселенню на р. Сурі.

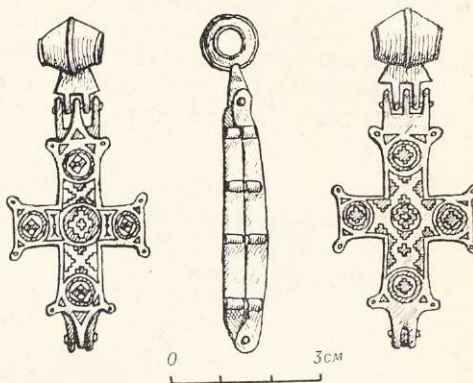

Рис. 4. Хрест-енколпійон.

⁴ Обидва зображення Христа вже опубліковані. А. В. Бодянский. Из новых находок на Нижнем Днепре.— СА. М., 1966, № 3, стор. 245—246.

Ю. П. ЛАЩУК

НОВІ ДАНІ ПРО КЕРАМІКУ XIV—XVI СТ.
(За матеріалами знахідок на Верхньому
Придністров'ї та Волині)

На західних просторах українського етнографічного масиву розташовані стародавні гончарські осередки, що простяглися широкою смугою від Білої на Підляшші, верхів'їв Прип'яті, через Сокаль, Львів і Ярослав до Бардієва, Ужгорода та Хусту на Закарпатті. В процесі вивчення їх одержано цікаві дані щодо збереження деяких традицій та пережитків минулого як в галузі технології, термінології, так і форм орнаментики.

На Закарпатті, наприклад, загально вживають ще й тепер давньоруське слово «корчага» (вужькогорла посудина для води) та «блюдо» замість «миска». Тут виявлене однокамерне конусовидне горно, що стоїть просто на землі¹. У поліському селі Рокита є багато круглих горнів без

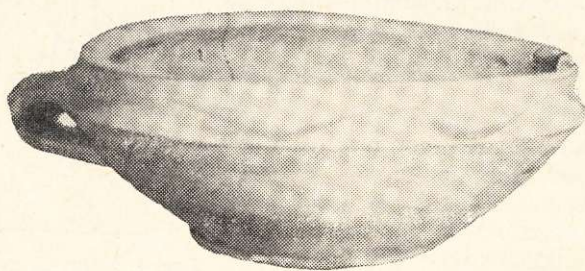

Рис. 1. Миска XV ст. з Потелича.

черіні, які в центрі мають невисокий круглий стовп — підпору. Правда, це виняткові явища, що збереглися в закуткових селах, переважна ж більшість сучасних горнів — це двох'ярусні печі типу давньоруських горнів XI—XIII ст., які, в свою чергу, походять від пізньоримських гончарських печей.

Предметом нашого розгляду є найновіші матеріали розкопок і знахідок в смузі Луцьк — Львів — Перемишль, що висвітлюють стан гончарського виробництва післямонгольського періоду, його традиції та тенденції розвитку². Основні дані отримано з Потелича — стародавнього міста, що після включення Волинсько-Галицького князівства, яке отримало назву Червоної Русі, до складу Речі Посполитої було найбільшим гончарським осередком всієї держави. Крім Потелича визначними центрами вважались Перемишль, Ярослав, Судова-Вишня, Львів, Жидичин поблизу Луцька.

Важливою технологічною особливістю післямонгольського часу було повсюдне вживання швидкообертового ножного гончарського круга. Він мав особливу, відмінну від сучасних, конструкцію і, виходячи з етнографічних матеріалів, звався шпичевий, шленський або шестерня³. Цей круг не мав рухомої осі — веретена. Верхній круг з нижнім з'єднували пру-

¹ Горно цього типу репродуковане в роботі автора: Закарпатська народна кераміка. Ужгород, 1960, стор. 28—29.

² Матеріалом для статті послужила колекція кераміки співробітника Львівського музею українського мистецтва П. Лінинського, де зібрано цінні предмети з Потелича, Підгороддя (поблизу Рогатина), Урича (недалеко від Борислава), Бубнища (поблизу Болехова), а також матеріали розкопок О. Ратича із Львова та знахідки автора з нового русла ріки Телиці в Потеличі і урочища Скудельники біля Жидичина.

³ Назва шленський походить від Шльонська-Сілезії — південно-західної частини Польщі, крізь яку проходив основний сухопутний торговельний шлях, що зв'язував Україну з країнами Західної Європи.

тики — шпичі. Круг стояв на вкопаному в долівку кілку, що проходив крізь отвір нижнього круга і упирався загостреним кінцем в спід верхнього круга. Шпицевий круг був замінений веретенним кругом, так званим волоським⁴, у XIX ст. і в деяких осередках Чернігівщини зберігся до початку нашого віку. Звідти походять і приведені нами назви.

Швидке формування на ножному гончарському крузі зовсім витіснило малопродуктивну ручну ліпку посуду. Серед великої кількості матеріалів з Потелича та Жидичина не виявлено навіть слідів ліпленого або оболочуваного виробництва вже у XIV ст.

У XV ст. починають вживати зелену свинцеву поливу, якою спочатку вкривали стінки кахлів та внутрішню сторону посуду. Лицева ж сторона горщиків прикрашалась вишуканими геометричними орнаментами — рельєфними, створеними за допомогою зубчастих коліщаток, або широким валиком з вирізьбленим на ньому орнаментом, а у XVI ст. — мальованим рудою глиною за допомогою пензлика.

Цікавою особливістю гончарського виробництва Червоної Русі є те, що, незважаючи на значні зміни в технологічному процесі, тісні зв'язки з іншими країнами, майстри протягом віків дбайливо зберігали форми посуду, зокрема миски та горщики, вироблені предками у XII—XIII ст.

Заслужують на увагу миски, виявлені П. Лінинським в шарі XV ст. в Потеличі (рис. 1). Вони сформовані на ножному гончарському крузі, проте їхні пропорції нагадують ліпні: дуже широке дно (майже половина діаметра), зовнішній злам на тулубі, стоячі вінця, вухо. У XVII ст. їх місце зайняли полумиски — тарілки з широкими крисами.

Як свідчать знахідки з Потелича, Жидичина, Урича та Бубнища, а також матеріали з Перемишля, найстійкішою виявилась форма горщика. Горщики у XV і частково у XVI ст. зберігають напівкруглі вінця⁵, що плавно переходять у тулуб. Вгорі вінця мають внутрішні, рідше зовнішні потовщення. Цікаво, що довгий час (мабуть, протягом всього XV ст.) верхню частину горщиків в Потеличі та Жидичині, а також в інших осередках прикрашали широкими смугами рельєфних пружків, що горизонтально оперізують верхню частину тулуба горщиків, як і на зразках передмонгольського часу.

Проте найяскравішою і стійкою особливістю, що не змінилася до останнього часу в Потеличі, є збереження своерідної видовженої форми

Рис. 2. Горщик XVII ст. з Потелича.

⁴ Враховуючи те, що в середньовіччі волохами називали не лише румунів, а й передусім італійців (в сучасній польській мові Італія і досі називається Влохи), термін волоський слід розуміти як італійський. Про зв'язки нашого гончарства з Італією свідчить і те, що саме під впливом італійської кераміки у нас в XVI—XVII ст. розвиваються підполивні розписи типу меццомайоліки, які ми нині здебільшого називаємо народна майоліка. Від справжніх італійських майолік вони відрізняються тим, що розписи виконувалися не по олов'яній білій поливі, а по білій глині — «побілці». У художньому відношенні наша народна майоліка не має нічого спільного з італійською. Нашими гончарями в техніці підполивного розпису створено виняткові цінності всесвітнього значення.

⁵ Вінця напівкруглої форми і тепер зберігаються у виробах гончарів всього Закарпаття.

горщиків. Навіть у XVII—XVIII ст., коли скрізь панували широкі, опуклобокі горщики і напівкруглі вінця було замінено на стоячі, горщики залишалися стрункими, видовженими (рис. 2).

Але, зберігаючи все корисне і рідне з минулого, майстри завжди охоче сприймали нове — необхідне тогочасному побуту. Особливо розквітло виробництво кахлів, яке на цій території представлене найстаршими зразками. Найдавніші кахлі XIV — першої половини XV ст. представлені трьома типами: циліндричними, мисковидними та конусовидними⁶

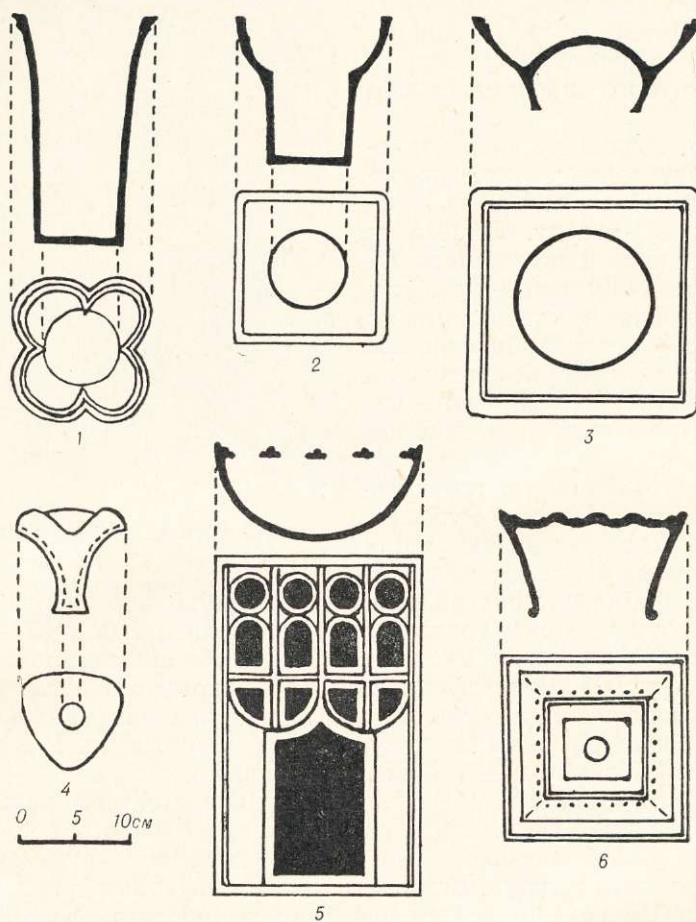

Рис. 3. Кахлі XIV—XVI ст.:

1 — кахля циліндрична XIV ст. (Луцьк); 2 — кахля мискова XIV—XV ст. (Потелич); 3 — кахля закрита XVI ст. (Урич); 4 — кахля трикутна XIV—XV ст. (Потелич); 5 — кахля з решіткою (напівзакрита) XVI ст. (Урич); 6 — кахля XVI ст. (Луцьк).

(рис. 3, 1—6). Всі вони місцевого виробництва, неполив'яні, сформовані на ножному гончарському крузі. Циліндричні кахлі з Потелича, по суті, не відрізняються від зразків з Перемишля, Луцька, Києва. Мискові мають певні локальні особливості. Тут вперше виявлено на Україні невеличкі трикутні кахлі.

За способом застосування всі вони не схожі на ті, які ми знаємо сьогодні. Так звані відкриті кахлі ставили дном до вогню, а отвором в кімнату. Згодом, щоб замаскувати темні отвори, почали вставляти глиняні решітки або простіші, як на зразку з Острозького музею, або

⁶ Циліндричні та конусовидні кахлі знаходяться в збірці П. Лінинського. Мискові — в збірках його та автора.

складні з високохудожнім силуетом, як бачимо на полив'яній кахлі XV ст. з Урича ⁷.

Наприкінці XV ст. у застосуванні кахлів настає важлива зміна. Їх становлять отвором до вогню, а плиткою назовні. Всі плитки були напочатку квадратними, розміром від 18 до 21 см, криса (румпа) стає коротшою від сторони плитки та має постійну тенденцію до скорочення. Якщо предмети XV — початку XVI ст. мають крису 14—16 см заввишки, то на початку XVII ст. вона не вища від 10—12 см. Так з'явилися кахлі закриті — сучасного типу.

На першому етапі кахлі прикрашаються високохудожніми рельєфами. Зразки з Луцька та Урича мають в центрі велику півкулю, на інших кахлях з Підгороддя, Львова, Урича та Потелича — зображений Юрій Зміборець, лев або рослинні орнаменти, замкнені сильно виступаючим обрамленням ⁸. Частину кахлів вкриває зелена свинцева полива. П. Лінинським у Підгородді виявлено рельєфні кахлі з вишуканою орнаментациєю, ніжно розписаною кольоровими емаллями.

Друга половина XVI і XVII ст. позначається зниженням рельєфів, які пізніше стають лише рельєфними рисунками. В орнаменті зберігається центральна композиція, в яку все сильніше просочуються елементи українського народного мистецтва того часу. Особливо сильно виявляються мотиви кованого металу та геометричної різьби. Яскраво виявлене народне начало на кахлях з Підгороддя (рис. 4).

Рис. 4. Кахля XVI—XVII ст. з Підгороддя.

Зроблений огляд пам'яток українсько-руської кераміки XIV—XVI ст. з Верхнього Подністров'я та Волині приводить до певних висновків:

1. В цій зоні гончарство не зазнавало істотних змін від монгольських нападів. Це підтверджується збереженням силуетів і пропорцій форм посуду, а також деяких декоративних засобів, властивих попередньому періодові, які зберігалися у XIV—XV і пізніших століттях.

2. Гончарство не відчуло допливу майстрів-чужинців і залишалося в руках корінного українського населення. Тому у формах кухонного та столового посуду, виконаного як міськими, так і сільськими майстрами, не знаходимо істотної різниці. Згодом, у XVI ст. з'являються відмінності в асортименті — це, наприклад, виробництво кахлів, полумисків, сулій, пляшок, частішого застосування свинцевих полив міськими майстрами.

3. Кахлярство, яскрава сторінка українського мистецтва XIV—XVII ст., позначилося високим технічним рівнем, винахідливістю та художньою неповторністю. Якщо відкриті кахлі мало відрізняються від панівних зразків Центральної Європи та басейну Балтійського моря, то закриті — є чудовою ілюстрацією глибоких художніх пошуків, що відображають українську художню культуру того часу, збагачують її справжніми перлинами мистецтва, неповторними і оригінальними для всього європейського континенту.

⁷ Розміри їх: 28×18 см на глибині 9 см.

⁸ Яскраві зразки художніх рішень на кахлях з Києва та Кам'яця-Подільського опубліковані автором у II томі «Історії українського мистецтва». К., 1967, стор. 394—395.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ, В. О. ГАВРИЛЕНКО
НЕВІДОМИЙ УНІВЕРСАЛ
І НАЙДАВНІША КОЗАЦЬКА ПЕЧАТКА
ГЕТЬМАНА ГРИГОРІЯ ЛОБОДИ З 1595 Р.

Дослідникам історії запорізького козацтва відомо, що найменше документів з цієї хвилюючої епохи збереглося з часу селянсько-козацьких повстань під проводом Кристофора Косинського (1590—1593 рр.), Григорія Лободи і Северина Наливайка (1594—1596 рр.).

Досліджуючи ці питання, історики користувалися вузьким колом тогочасних джерел. Маються на увазі польські хроніки М. Бельського, П. П'ясецького, щоденник австрійського посла Е. Ляссоти, листи польського гетьмана Станіслава Жолкевського та інші опубліковані документи.

Проте всебічне висвітлення цього важливого періоду в історії українського народу неможливе без залучення якнайширшого кола джерел. У архівах України, Польщі можна ще виявити нові документи до історії народно-визвольного руху під проводом Косинського, Лободи і Наливайка. Про це свідчить публікація Т. Н. Копреєвої¹ та виявлені нами документи про визвольні походи Наливайка у Галичину².

Нещодавно у рукописному відділі Львівської державної наукової бібліотеки Академії наук УРСР виявлена збірка унікальних рукописів. В ній зберігається 75 актів на 180 аркушах паперу, які охоплюють період з 20 листопада 1593 р. по 4 жовтня 1596 р.³

Всі акти стосуються історії Поділля. В документах-актах йдеться про суперечки між дрібною і середньою українською шляхтою за майно, маєтки, розповідається про наїзди на панські замки, двори, повернення селян-втікачів, збитки від феодалних міжусобиць тощо.

Цікаво, що всі ці акти оригінальні, написані українською мовою та підтверджені печатками. Всього налічується 183 печатки. Для дослідників історії української мови кінця XVI ст., палеографії, сфрагістики — це надзвичайно багатий і зовсім невивчений матеріал. Серед матеріалів знаходиться надзвичайно важливий документ — універсал Григорія Лободи, гетьмана війська запорізького, написаний 31 серпня 1595 р. Відомо, що універсали гетьманів запорізького козацтва кінця XVI ст. збереглося лише кілька. Це універсали гетьмана Кристофора Косинського з 1592—1593 рр., Наливайка та Лободи з 1594—1596 рр. Всі вони були опубліковані раніше.

¹ Т. Н. Копреєва. К истории движений Наливайка.— «Исторический архив», № 2, 1956, стор. 146—154.

² В. В. Грабовецький. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину.— Науково-інформаційний Бюлетень Архівного Управління УРСР, № 1. К., 1961, стор. 67—71.

³ Львівська Державна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів Ф. Оссолінських, № 4048 (II), арк. 1—150 (далі — ЛДНБ).

З джерел і праць істориків козащини мало відомо про розстановку сил та походи селянсько-козацьких військ Наливайка і Лободи влітку 1595 р. Ми знаємо лише, що загопи Наливайка успішно діяли в цей час на Поліссі і Білорусії. Григорій Лобода тоді стояв із козаками на Правобережжі.

З нового документа довідуємося, що гетьман Лобода з запорізькими козаками в серпні 1595 р. стояв у м. Корсуні. Звідси він 31 серпня надіслав свій універсал до козацької залоги, яка стояла тоді в с. Жорнищах на Брацлавщині. Її очолював Маско, невідомий досі в історії козацький старшина.

Цей універсал був викликаний тим, як видно з його змісту, що міщани сіл Кунян і Колоденського, підбурювані своїми війтами, почали зневажати і не слухати козаків. Керівник козацького загону звернувся із скаргою до гетьмана Лободи. Останній негайно надіслав універсал, в якому наказав «під сорок коранем вуйсковим» жителям сіл Кунян, Колоденське у всьому підкорятися козакам Маска і допомогти їм «тих зрадників і виновників» — війтів і непокірних міщан «піймати», і, не захоплюючи їх майна, прислати туди, де буде знаходитися на той час табір гетьмана Лободи.

За браком джерел невідомо чим кінчився цей епізод, але з нього видно, що на Брацлавщині влітку 1595 р. стояли загопи козацьких військ, а серед них Маско із своєю залогою у с. Жорнищах. Козацьким залогам повинні були підкорятися у всьому сільські громади з війтами. Як записано в універсалі, «тому товарищу нашому Маску во всем были помочними».

Універсал гетьмана Григорія Лободи написаний на сірому папері, розміром 19×15 см, скорописом, тогочасною українською діловодною мовою⁴.

Григорей Лобода гетьман
и все рыцерство Запорозское

Товарышум нашим козаком вуйска нашего запорозского который себе номенует быт козаком. А товаришом нашим в Жорнищах иж онде вскаржал перед нами товариш наш козак же Маско на мещан Кунянских и на вуйта кунянского та теж и на колоденского жен там власне якобы всим нам морды и залживоет великая стала. А так пилне вам розказуем. Абысте легце собі того писаня и розказаня нашего вуйскового неважечи але зараз скоро тое писаня наше обачите под сорок коранем вуйсковым тому товарищу нашому Маску во всем были помочними о тых здранцов а винованцов которых он вас усне поведе не буручи мастностей их жадных. Але тылко их самых поймавши, а де нас услышите до нас отсилаите конечно иначе бы не было. Дан з Корсуня року че 1595 августа 31 дня.

(Підпис гетьмана Лободи)

Документ (рис. 1) цікавий з палеографічного та мовного боків.

За традицією тогочасної козацької дипломатики підпис Григорія Лободи на універсалі скріплено гетьманською печаткою. Своєрідний спосіб її прикріплення. У середині нижньої частини документу вирізано і загнуто вправо клаптик паперу, розміром 28×31×38×29 мм. Розрізи зроблені лише зліва і зверху, так що папірець не відокремлюється від аркуша універсалу, а становить з ним єдине ціле. Під загнутий шматочок паперу підкладено жовтий віск і міцно натиснуто толоком (матрицею) печатки. У правій верхній частині та знизу віск покладено нерівномірно.

⁴ ЛДНБ, відділ рукописів ф. Осолінських, № 4048 (II), арк. 113. Оригінал.

тому печатка витиснулась тут невиразно, зокрема в її легенді не вистачає кількох літер.

Печатка гетьмана Григорія Лободи з універсалу 1595 р. є унікальною пам'яткою української сфрагістики. Вона найдавніша з відомих гетьманських печаток, які вважаються державними печатками України. Їх дослідження почалося ще в другій половині минулого століття, але опубліковані далеко не всі. Особливо незадовільно висвітлено сфрагістичні

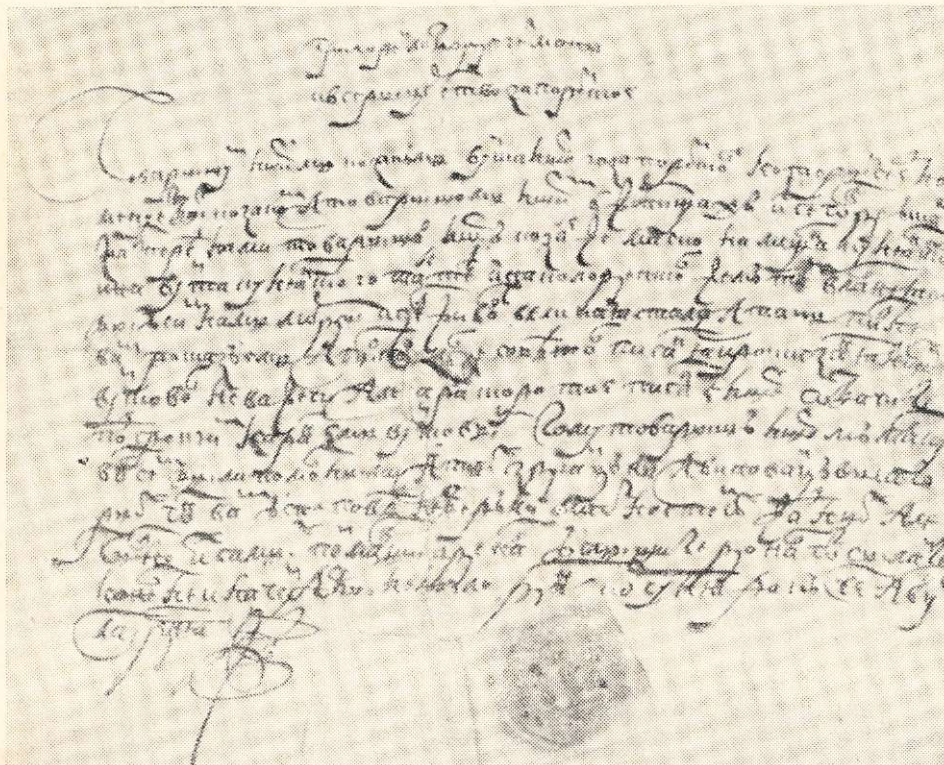

Рис. 1. Фоторепродукція універсалу Григорія Лободи з 1595 р.

матеріали XVI ст.⁵ З цього періоду відома лише одна сфрагістична пам'ятка — печатка гетьмана Ігната Василевича з документа 1596 р. Вказану печатку досліджували А. В. Стороженко та І. П. Крип'якевич, але їх описи короткі і відсутні також репродукції печатки⁶. Тому знахідка та публікація печатки Григорія Лободи поповнить відомості про ранню запорізьку сфрагістику.

Розглядувана печатка (рис. 2) відноситься до так званих паперових печаток. Вона круглої форми, діаметром 27 мм. У середині печатки на фігурному низу загостреному ренесансовому щиті вирізано козака у довгому нижче колін жупані. З-під жупана виглядають шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, отже, можна припустити, що постать

⁵ Репродукції і описи печаток гетьманів України публікувалися у: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. К., 1846, табл. IV—V; Г. Милорадович. Материалы для истории Южной России. Чернигов, 1858; Труды Черниговского съезда. Чернигов, 1908; М. Слабченко. Материалы по малороссийской сфрагистике. Одесса, 1912. Найбільш повно вони досліджені в статті І. П. Крип'якевича. З козацької сфрагістики. — Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 123—4, 1917, де подано близько 25 гетьманських печаток.

⁶ Стороженки. Фамильный архив, т. 3. К., 1907, стор. 98; І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 4.

зображена не прямо, а з поворотом ліворуч у три четверті. На лівому плечі козака — мушкет з широкою ложею і коротким стволом, в правій руці навскісь тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постаць висока, струнка, з туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або на бойовому посту.

Зображення озброєного козака на печатці гетьмана Григорія Лободи викарбовано не випадково, саме таким був герб Запорізької Січі, наданий їй у 1576 р. Григорій Граб'янка в своєму Літописі пише: «Сей на печаті Малороссійской войсковий герб, то есть воин в колпаку перекривленном, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом... надан у військо Запорожское гетьманом Малороссійским за кривавое их противу бусурман заслуги на вечные часы»⁷.

Рис. 2. Фото печатки з універсалу Григорія Лободи з 1595 р.

Протягом наступних двох століть, до знесення Січі Катериною II, козак з мушкетом на плечі залишався основним атрибутом запорізького герба. Зазнали деяких змін лише одяг та спорядження козака. У гербі Запорізької Січі, зображеному в «Віршах на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича», написаних Касіяном Саковичем у 1622 р., які хронологічно найближче стоять до досліджуваної печатки, козак, наприклад, зображений не в гострокутному ковпаку, а в шапці з китицями, відсутній також ріг з порохом тощо.

Якщо зображення печатки Григорія Лободи типове для гетьманських печаток, то легенда її відзначається значною своєрідністю. На ній відсутні традиційні написи: «Печать войска королевской милости...», «Печать его царского величества войска запорожского...» і т. п., характерні для печаток Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Павла Фетері, Михайла Ханенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Скоропадського та ін.⁸ Напис печатки Лободи короткий і лаконічний: «коп[ия] войск[а] [за]порозьского» (рис. 3). Подібні написи зустрічаються лише в ранній козацькій сфрагістиці: на печатках Ігната Василевича з 1596 р. та Михайла Дорошенка з 1627 р.⁹

Значення слова копія у легендах запорізьких печаток дослідниками не вдалося встановити. А. В. Стороженко, наприклад, наявність цього слова на печатці Ігната Василевича пов'язував з зображенням «воїна, який точно передає зовнішній вигляд запорізького козака»¹⁰. Проте його твердження сумнівне. Найімовірніше, синонім слова печать. Крім того, можна припустити, що це слово вказує на невідомий нам вид гетьманських печаток, якими користувалися за межами Запорізької Січі. Напевно, основна запорізька печатка зберігалася на Січі, а для

Рис. 3. Реконструкція печатки з універсалу Григорія Лободи з 1595 р. (Художник М. Ткаченко).

⁷ Літопись Григорія Граб'янки. К., 1854, стор. XXIV.

⁸ І. П. Крип'якевич. Вказ. праця, стор. 13—14.

⁹ Там же, стор. 4—5.

¹⁰ Стороженки. Вказ. праця, стор. 98.

потреб похідної канцелярії робились її копії. І. М. Каманін, видавши один із документів Богдана Хмельницького з 1656 р., писав, що при документі були «печать і копея его милости пана Богдана Хмельницкого, гетьмана войска его цар. величества Запорозкого»¹¹. Цей документ зберігався у Московському архіві Міністерства закордонних справ.

За мистецькими властивостями досліджувана печатка є визначним твором українського різьбярства: її виконавець, безперечно, був талановитим митцем, знавцем своєї справи.

Вміло побудована сама композиція. Постать, щит і напис заповнюють все поле печатки, майже не залишаючи порожніх місць. Постать козака, яка є центром композиції, майстерно поєднується з щитом і написом за допомогою декоративних завитків картуша і розведених в боки рук. Вдало розрахований центр симетрії розміщений точно під хрестиком, який відкриває напис печатки. Композиція завершується бездоганним шнурковим ободочком, вирізаним по краю печатки.

Літери напису зроблені чітким і каліграфічним шрифтом з прямими гранями та плавними овалами. Майстер, без сумніву, досконало знав українську мову та традиції козаків. Можливо він був одним із ремісників, які працювали на Запоріжжі.

¹¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. К., 1911, стор. 29.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ МІСЬКИХ БРАТСТВ ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ГНІТУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Кінець XVI — перша половина XVII ст. — період значного загострення боротьби українського народу проти соціального й національного гніту. Зокрема боротьба різних верств тогочасного українського суспільства проти національно-релігійного пригноблення у цей час набрала набагато більшого розмаху, ніж у попередній період. Пояснюється це не лише посиленням утисків з боку іноземних феодалів, а й зростанням національної свідомості населення, що пов'язано з дальшою соціально-економічною та політичною консолідацією української народності, з формуванням певних передумов для перетворення її у буржуазну націю.

У народно-визвольній боротьбі українського народу за часів феодалізму основною рушійною силою було селянство. Його рішучі виступи проти панування іноземних феодалів були істотною перешкодою в здійсненні денационалізаторської політики панівних класів шляхетської Речі Посполитої. У боротьбі проти національно-релігійного гніту брали участь православне духовництво, значна частина української шляхти (особливо дрібна, яка за рівнем заможності наближалася до селян); окремі православні магнати. Особливо ж гостроти набула боротьба проти національної неповноправності українського населення у містах. Економічне піднесення ряду міст призводило до збільшення заможних українських міщан-бюргерів, які прагнули здобути всю повноту політичних прав у міському самоврядуванні та цехових організаціях. Міське населення брало також активну участь у боротьбі проти насильного насадження церковної унії, що розглядалася католицькими духовними й світськими феодалами як найзручніший шлях до повного покатоличення та денационалізації українського населення. Разом з тим в економічно розвинутих містах верхівка українського міщанства не хотіла миритися з засиллям православного духовництва у громадському та культурному житті, праг-

нула поставити духівництво під свій контроль. Всі ці аспекти суспільно-політичного руху українського міщанства найбільш організовано виявилися в діяльності братств — своєрідних громадсько-політичних об'єднань міщан. Налагоджуючи взаємодопомогу серед українського населення, влаштовуючи власні суди, братства до певної міри перетворювалися у самоврядні органи, більш-менш незалежні від феодалів та державної адміністрації феодальної Польщі. У народно-визвольному русі найактивнішу участь взяли братства Галичини, Холмщини, Підляшшя — районів, де загроза примусового окатоличення та денаціоналізації була найбільш реальною.

Документальні матеріали про боротьбу братства проти національно-релігійного гніту збереглися в архівній спадщині церковних, державних та громадських установ¹.

Більшість документів про участь братств у національно-визвольному русі першої половини XVII ст. містяться в гродських та магістратських актових книгах і в листуванні самих братств. Зокрема серед гродських книг знаходимо скарги (маніфестації, протестації) братств на дії магістратів, католицького духівництва, феодалів і державних установ, а також протилежні за змістом обвинувачення католицько-уніатських кіл на адресу православних братств.

Типовим прикладом документів цієї групи може бути скарга 1607 р. керівників братств і представників парафіяльного духівництва м. Берестя на уніатського київського митрополита Іпатія Потія, який, «отдавши послушенство святійшому отцю папежу без волі і ведомості всей Речи Посполитої релігії гречеськое», насильствами та погрозами спонукає міщан до переходу на унію². 1611 р. датується скарга католицьких патріциїв з магістрату м. Городка на Львівщині з обвинуваченням «братерства і громади української релігії» в бунті «проти панів, райців, вїта, лавників і писаря»³. Важливо зазначити, що Городоцьке братство, яке діяло боролось за участь українського населення у міському самоврядуванні, одночасно було в конфлікті з перемишльським православним єпископом Михайлом Копистинським і городоцьким священником-намісником Григорієм Попелем, який «їх проклинає, їхне братство називає ерессю»⁴.

Документи гродських судів засвідчують активізацію діяльності братств наприкінці другого десятиріччя і у 30—40-х роках XVII ст. Так, з скарги католицького магістрату м. Холма у 1619 р. видно, що одне з холмських православних братств вживало заходів до згуртування українського населення у боротьбі проти національно-релігійного гніту, організувало бойкот магістратських судів (документ № 1). Виступи населення Холма, в першу чергу діячів братського руху, проти насильного впровадження унії відбувались і пізніше, зокрема в 1635—1641 рр.⁵ У м. Красноставі рух проти національного пригноблення в різних формах тривав

¹ Я. Ісаєвич. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI—XVIII ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 4. К., 1969, стор. 36—37.

² Акты, издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов, т. 33. Вильна, 1908, стор. 170—171, док. № 130.

³ ЦДДА у Львові, ф. 9 (Львівські гродські книги), т. 365, арк. 2459—2469.

⁴ Я. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, стор. 83. Конфлікт Городоцького передміського Іванівського братства з спадкоємцями повівства панами Попелями продовжувався і в другій половині XVII ст. Братчики обвинувачували Попелів у тому, що церкву «яко корчму, кому хотіли орендовали», з братством і парафіянами «не по ктиторську.., аде невольничю і язичесько обходяться і поступують». Після пожежі церкви у 1635 р. братчики, «не хотячи в дальшій бити у таких ктиторів і властителів неволі», не відбудовували церкви на ґрунті Попелів, а розпочали будівництво «на особливом ґрунті і пляцу своем власном братськом». (Державний архів Жешівського воєводства в м. Перемишлі; Архів Перемишльських греко-католицьких єпископів, суплемент, кн. 1, арк. 1—2).

⁵ В. ПЛОЩАНСКИЙ. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII вв. и другим источникам, т. 2. Вильна, 1901, стор. 16—18, 22.

протягом багатьох років. В цьому місті діяло одне з найдавніших братств, яке відіграло певну роль в поширюванні «зразкового» статуту братства, запозиченого від Львівської ставропігії⁶. Коли в лютому 1620 р. до Красностава прибув холмський уніатський єпископ Афанасій Пакоста, населення активно виступило проти нього, вигнало з міста уніатських священників, які прибули разом з єпископом. Організаторів цього виступу, керівників братства Луку Пельчицького, Миколу Маримуху, Костянтина Іляшовича, Павла Рибачка та інших, Люблінський трибунал засудив до страти⁷. Саме цих подій стосується документ № 2 — лист Красноставського братства до Львівської ставропігії з описом важкого становища українських міщан і прохання про допомогу. Боротьба проти національного гніту не припинялася в Красноставі і в наступні роки⁸. Аналогічні виступи, як видно з гродських актів, відбулися також у Більську (1633), Грубешові (1634—1638), Тишівцях (1640—1642), Любачеві (1621, 1640—1646), Сокалі й Белзі (1644—1647) та інших містах⁹. До дорогичинських гродських книг 1636 р. було внесено позов до суду групи міщан, які, «наслідуючи братство віри наливайківської запозичене з Вільна», організували «заколот плебсу грецького обряду»¹⁰. Діяльність Дорогичанського братства мала вплив на піднесення свідомості населення міста. Невипадково тут у 1648—1655 рр. урочисто святкували перемогу української козацької армії¹¹. Згадка про «наливайківську віру» в Дорогичині особливо цікава, бо з інших джерел знаємо, що вороги називали «наливайківцями» найактивніших діячів братського руху, борців проти експансії католицизму¹². У Вільні ватажками «секти наливайківців», або навіть «рогатинців» вважали діячів Львівського братства Юрія Рогатинця та Стефана Зизанія, яких Віленське братство запросило собі на допомогу. У світлі цих фактів заслугове на спеціальне дослідження питання про вплив селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка на формування ідеології народно-визвольної боротьби на Україні та у Білорусії.

Виступаючи на захист прав українського населення, братства окремих міст, як правило, діяли ізольовано одне від одного. Подібна розрізненість — характерна риса соціальної боротьби міщан у добу феодалізму. Тим більше заслуговують на увагу спроби деяких братств (Львівського Ставропігійського, Перемишльського Троєцького) вжити заходів до об'єднання зусиль навколишніх братств¹³. Адресовані Ставропігійському братству листи від керівників Красноставського братства (док. № 1) — від снятинських міщан (док. № 2) свідчать, що позальвівські братства вважали Ставропігію найбільш авторитетним з братств, надсилали їй інформації про стан справ на місцях, просили допомоги й поради. На жаль, не збереглось відповідей львів'ян на ці листи, тому невідомо, чи була надана населенню Красностава і Снятина якась реальна допомога. З документів, які стосуються інших міст, знаємо, що Львівська Ставропігія надавала деяким братствам матеріальну допомогу, намагалася налагодити спільні виступи на сеймиках та сеймових судах.

Опубліковані тут документи № 2 і 3 цікаві також, як зразки писаних

⁶ Я. Ісаєвич. Братства..., стор. 40.

⁷ Акты издаваемые Виленскою комиссиею..., т. 23, стор. 33, док. № 41.

⁸ Красноставський староста С. Снопковський, знаючи, очевидно, про одностайну підтримку населенням засуджених братських діячів, не наважився виконати вирок.

⁹ В. Площинский. Вказ. праця, стор. 25—27, 31—34; Акты издаваемые Виленскою комиссиею..., т. 33, стор. 282, док. № 185.

¹⁰ Акты издаваемые Виленскою комиссиею..., т. 33, стор. 294, док. № 198.

¹¹ Там же, стор. 379—381, 391—392, док. № 268, 277.

¹² С. Пташицкий. Шорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича. М., 1899, стор. 26—28; А. Анушкин. Во славному месте Виленском. М., 1962, стор. 135, 142—143.

¹³ Я. Д. Ісаєвич. Братства..., стор. 110—112.

українською мовою листів на політичні теми, стилістично близькі до пам'яток тогочасної публіцистики. Текст листів передаємо згідно з правилами транскрипції українських історичних документів XVI—XVIII ст., запропонованими О. А. Бевзо¹⁴.

¹⁴ О. А. Бевзо. Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою у XVI—XVIII ст.— Вісник АН УРСР, 1958, № 2.

№ 1

1619 р. грудня 5 (листопада 25).— Заява римсько-католицьких членів магістрату і міщан м. Холма про небажання членів Холмського братства підпорядковуватися владі магістрату

Діялося в Холмському замку у четвер перед святом святого Миколи сповідника, року божого 1619. Протест Холмських міщан. З копії.

Прийшовши особисто до уряду і цих гродських старостинських холмських актів, славітні райці Арнольф Пажипеський, Волецький Шигельський, Войцех Лебодка, ландвійт Ян Гершель, лавники Валентин Грот і Мацей Пачоса, Станіслав Рошковський, Ян Гарлінський від свого імені і від імені інших міщан правовірної католицької релігії врочисто, офіційно і з важким жалем протестують і скаржаться на славетних і шановних Панаса Чепеля, Івана Полікарповича, Кіндрата Забіровича, Романа Забіровича — керівників і головних заколотників, а також на їх спільників Семена Буса, Івана Занчика, Захара, Гриця Залужного і на інших холмських міщан української релігії — їхніх співучасників.

В тому, що вони, не пам'ятаючи про існуючий спокій і укладені в минулому, а в теперішній час доповнені угоди між їхніми предками — українськими і польськими холмськими міщанами, які дотепер непорушно виконувалися, після смерті своїх предків, керуючись зухвалим прагненням панувати, півтора роки тому утворили поміж собою якесь братство, упротивне божественному, публічному і політичному праву, більше того, ідне анафемі. Після заснування цього братства спершу поводитися тримано, щойно тепер відкрито приступили до свого задуму, точніше до унту. Не приходять на публічну наради обговорювати міські справи, влаштувають у власних приватних своїх будинках свої зібрання для пору міському уряді, з українцем з їх числа, багато хто відповідає так: «*не танемо, не казали нам старші*». Але якщо доведеться українцеві відподати перед судом інші українці збираються великим натовпом, заповоють будинок суду так, що не залишається вільного місця, численними гукми ображають суд, чинять натиск на уряд, на повний голос безпервно вигукують на крайню зневагу урядові: «*Пане уряде, будеш тие ое декрета поликати*»*. Лавникам, коли заходять в їхні будинки вибити застави і інші повинності, відмовляються давати застави, кидаючи кі слова: «*Ще побачимо, хто нас буде фантувати*». Вчинивши змову проти декого, часто погрожують і заявляють, що через деяких своїх співваришів готові побити, чи вбити певних поляків. Роблять все наперекір, об зруйнувати мир і згоду, розпочати заколоти, викликати нові розколи дійснити свої попередні задуми. І для того, щоб на майбутне не виник-якісь заколоти, згадані вище особи здійснили свою протестацію.

Зважний архів Люблінського воеводства, Холмські гродські книги, № 20130, арк. 833. Копіє. Оригінал. Переклад з латинської мови. Оpubліковано: Акты, изданные комиссией для разбора древних актов, т. 23. Вильна, 1896, стор. 31—32, док. № 40.

* Виділені курсивом слова в оригіналі подано українською мовою.

1620 р. серпня 17(7).— Лист Красноставського трієцького братства до Львівського ставропігійського братства з проханням про допомогу в боротьбі проти зловживань холмського уніатського єпископа Афанасія Пакости

Вишнього бога отца промислам, іже весь мир премудрі строящему і всею тварію присно дарствующаго царя Христа і пресвятого і животворящего духа благодатію зіло, радоватися і здравствовати вкупородном союзом душевне і тілесне во многоблагоденствії і благопоспіненії прерізнящим і благими нрави украшеним і во художестві умном іскусним возлюбленним іже во дусе святом братіям нашим гражданом львовским благочестія рачителем желаем о господі жительствовати zde і во будущем от господа бога восприяти.

В тії часи, которії наступили на нас братії вашей біди і гоненія і скорбі в'язенія от апостати церкви святія восточннн Афанасія Пакости владики холмського, о котрих так розуміємо, же не без відомості естесте, яко з нами на початку вступу своего на владичтво поступил, нас не обвіщаючи, ані наших духовних приехал, церкви поотбиял, тріумфи чинил, яко ся ему подобало, священника нашего отца Іоана зо всего разграбил, нас, спотваривши позвал. І яко ся тає справа точила щирі[й] в[ашим] м[илостям] братіям нашим дадуть о всем справу посланці наші до [ваших] м[илостей], которых есмо послали: отца Іоана священника нашего троецького і пана Константого Іляшевича мещанина красноставського а брата нашего. І яко на нас строгий а суворий декрет одержал. Прето ми, забігаючи тому, аби згоршеніє ся не стало от слабих братій спосреди нас стараємося розмаїтими способами, абисьмо яко ратовати могли так судо ве наступивший на нас декрет. А їх самі таких бід знести не можемо през убузство наше, послалисмо до в[аши] м[илостей] братій нашей, просячи о вспоможеніє і о ратунок, і о раду. Помозіте нам в бідах наших з любові братерської, за що бог видячи вашу любов і істинную ко нам братії своей, вас не предасть в лотвиту зубом їх, але сподобить ва бесмятежно путь живота сего прейти і онамо вікуістих радостей получитьи чого ми яко братіям во дусе святом усердне іміти желаем.

Дан в Красном Ставе місяця августа 7 дня року 1620.

В[ашим] м[илостям] всіх благ зичливїі Лукаш Пелчицький
брат старший мещанин краспоставський

Миколай Маримуха, рука власна

Павел Рибачек і всі сполечне братія братства святія Троїи

На звороті: Благими нрави украшеним і во художестві умном іскусним їх м[и] л[остям] паном мещаном львовским послушником церкви с[вятої] восточннн, еже во святом дусі братіям нашим любимим, отд належить.

ЦДІА у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 843, арк. 1—2. Рукопис. Оригінал.

1641 р. вересня 10 (серпня 30).— Лист священників і міщан м. Снятина Львівському ставропігійському братству з описом утисків православного населення католицькими ксьондзами і проханням про допомогу

Нам веше ласковим їх милостям панам мещанам братства ілського.

Повольность послуг наших і уніжоний поклон оддаєм пилне в дотливаю ласку в[аших] м[илостей], наших ласкавих панов і прияте.

Предпосилаем до ваших милостей курсора с писаніем нашим, даючи відомость, їж овде стался казус незносний і неутішний убогому місту нашому яко і церкві святой през незбожного ніякого Ленарта кравця замкового бившого, котрий бивши в господі наподпитку іс ксендзем комендарем польского костела і там ся посваривши посік коменданта і с того посічення умер. В том били zesлани до нас ze Лвова косндзов трех, котрії виводили інквізицію слусе і правне, а по виваженю єї обозвалися до нас із якимся писаніем, удаючи намесника нашего старшинства от отца Негребецкого попом вшитким заповіли у церквах ані одправовати, ані дзвонити *, ані крещенія, ані погребу жеби ся не одправовало. В чом ми велким жалем уведені і обтяжоні, не бивши е ще їх пастиря под послушанством, о своем теж его м[илос]це епископе відомості певной не маем, утікаемся до в[аших] м[илостей] панов і приятелов наших ласкавих, абисте нас в[аші] м[илості] із ласки своей і любве хрестиянської в том ратовати рачили і інформовали през писаніе свое, если ми і церкви нашиї повинні тое терпіти і если мает то в моці і владзі своей отець Негребецький, которого неблагословеніем нам тую заповідь учинили і потверженя еще от него ж повторе прислати обецали. За що ми теж такую ласку і любов в[аших] м[илостей] противко простацтву нашему познаную завше будем готови кождому із в[аших] м[илостей] услуговати і вшитким добрим отдавати. В Снятині 30 августа 1641.

От всего добра зичливії приятеле і служити готові священници і мещане купно соединившися міста Снятина поклон наш в[ашим] м[илостям].

На звороті: Славетним їх м[ос]цом паном мещаном ілвовским братства Успенія Пречистой святой нашим ласковим панам і приятелюм милим пильне оддати.

ЦДІА у Львові, ф. 125, оп. 1, спр. 845, арк. 1—2. Рукопис. Оригінал.

* «Дзвонити».

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

**ПОЛЬСЬКА МАРКСИСТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРО УКРАЇНУ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ**

В історичній науці Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Угорської Народної Республіки і Соціалістичної Республіки Румунії вже з'явилися і продовжують з'являтися праці, які тою чи іншою мірою присвячені нашій республіці. Розвиток україністики в деяких з цих країн уже висвітлювався на сторінках наукової республіканської періодики¹. Однак доводиться з жалем констатувати, що досі не було зроблено жодної спроби підвести хоч би попередній підсумок вивченню сучасною польською історичною наукою минулого України та українсько-польських відносин періоду феодалізму².

Саме це і є завданням нашої статті. Виконання його дасть можливість побачити, які питання висвітлені краще, а які — гірше, приверне увагу дослідників до своєрідних білих плям, дасть можливість зосередити зусилля на виправленні деяких оцінок і характеристик.

Перше ніж перейти безпосередньо до викладу матеріалу, вважаємо за потрібне зробити деякі зауваження загального характеру. Передусім, про термін «польська марксистська історіографія». Її зародження почалося ще наприкінці минулого століття, коли Роза Люксембург і Юліан Мархлевський, оголосивши війну ідеалізму та націоналізму, приступили до марксистської розробки окремих періодів історії Польщі. На марксистських позиціях стояли і ті поодинокі історики-комуністи, які перебували у Радянському Союзі як політичні емігранти. Що ж до історіографії у довересневій Польщі, то вона була в основному буржуазною і лише у 30-х роках в ній з'явився прогресивний напрям, нечисленні представники якого — Марцелі Гандельсман (1882—1945), Ян Рутковський

¹ І. Т. Лісевич. Україна в сучасній румунській історіографії.— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1967, № 10; Я. І. Дзиря. Сучасна чехословацька історіографія про український народ.— УІЖ, 1968, № 7; В. Гостічка. Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки.— УІЖ, 1963, № 4.

² Заради справедливості слід зазначити, що окремі питання минулого нашого народу розглядаються в деяких оглядах польської історіографії. Наприклад, І. С. Яжборовская. Из истории дружбы и сотрудничества Советского Союза и Польши (Обзор исторической литературы Польской Народной Республики).— «История СССР», 1959, № 3; Г. Ловмянский, Л. Житкович. История СССР в историографии Народной Польши.— «История СССР», 1960, № 1; M. Wierzchowski. Historia Rosji i ZSRR 1795—1939 w pracach historyków polskich (Zestawienie bibliograficzne, 1944—1966). Warszawa (W.), 1968; Z. Młynarski. Tradycje przyjaźni polsko-radzieckiej w badaniach historycznych okresu dziesięciolecia Polski Ludowej (1944—1954).— «Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego» (KIP-R), 1954, № 3; B. Baranowski, Z. Libiszowska. Problemy narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVIII w. w historiografii polskiej.— «Kwartalnik historyczny» (KH), 1954, № 2; H. Łowmiański. Dzieje narodów ZSRR oraz stosunki polsko-ruskie i polsko-rosyjskie (do końca XVIII w.) w historiografii Polski Ludowej.— «Z dziejów stosunków polsko-radzieckich, Studia i materiały», t. V. W., 1969.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

ПОЛЬСЬКА МАРКСИСТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРО УКРАЇНУ ПЕРІОДУ ФЕОДАЛІЗМУ

В історичній науці Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Угорської Народної Республіки і Соціалістичної Республіки Румунії вже з'явилися і продовжують з'являтися праці, які тою чи іншою мірою присвячені нашій республіці. Розвиток україністики в деяких з цих країн уже висвітлювався на сторінках наукової республіканської періодики¹. Однак доводиться з жалем констатувати, що досі не було зроблено жодної спроби підвести хоч би попередній підсумок вивченню сучасною польською історичною наукою минулого України та українсько-польських відносин періоду феодалізму².

Саме це і є завданням нашої статті. Виконання його дасть можливість побачити, які питання висвітлені краще, а які — гірше, приверне увагу дослідників до своєрідних білих плям, дасть можливість зосередити зусилля на виправленні деяких оцінок і характеристик.

Перше ніж перейти безпосередньо до викладу матеріалу, вважаємо за потрібне зробити деякі зауваження загального характеру. Передусім, про термін «польська марксистська історіографія». Її зародження почалося ще наприкінці минулого століття, коли Роза Люксембург і Юліан Мархлевський, оголосивши війну ідеалізму та націоналізму, приступили до марксистської розробки окремих періодів історії Польщі. На марксистських позиціях стояли і ті поодинокі історики-комуністи, які перебували у Радянському Союзі як політичні емігранти. Що ж до історіографії у довересневій Польщі, то вона була в основному буржуазною і лише у 30-х роках в ній з'явився прогресивний напрям, нечисленні представники якого — Марцелі Гандельсман (1882—1945), Ян Рутковський

¹ І. Т. Лісевич. Україна в сучасній румунській історіографії.— «Український історичний журнал» (далі — УІЖ), 1967, № 10; Я. І. Дзиря. Сучасна чехословацька історіографія про український народ.— УІЖ, 1968, № 7; В. Гостічка. Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки.— УІЖ, 1963, № 4.

² Заради справедливості слід зазначити, що окремі питання минулого нашого народу розглядаються в деяких оглядах польської історіографії. Наприклад, И. С. Яжборовская. Из истории дружбы и сотрудничества Советского Союза и Польши (Обзор исторической литературы Польской Народной Республики).— «История СССР», 1959, № 3; Г. Ловмянский, Л. Житкович. История СССР в историографии Народной Польши.— «История СССР», 1960, № 1; M. Wierzchowski. Historia Rosji i ZSRR 1795—1939 w pracach historyków polskich (Zestawienie bibliograficzne, 1944—1966). Warszawa (W.), 1968; Z. Młynarski. Tradycje przyjaźni polsko-radzieckiej w badaniach historycznych okresu dziesięciolecia Polski Ludowej (1944—1954).— «Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego» (KIP-R), 1954, № 3; B. Baranowski, Z. Libiszowska. Problemy narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVIII w. w historiografii polskiej.— «Kwartalnik historyczny» (KH), 1954, № 2; H. Łowmiański. Dzieje narodów ZSRR oraz stosunki polsko-ruskie i polsko-rosyjskie (do końca XVIII w.) w historiografii Polski Ludowej.— «Z dziejów stosunków polsko-radzieckich, Studia i materiały», t. V. W., 1969.

(1886—1949), Наталія Гонсьоровська (1881—1964) та інші — почали вивчати соціально-економічні відносини. Після встановлення у Польщі народної демократії марксистським світоглядом протягом певного, більш чи менш тривалого часу оволоділа переважна більшість польських істориків. Тому ми, вживаючи термін «польська марксистська історіографія», маємо на увазі історичну науку Народної Польщі.

Друге наше зауваження стосується терміну «Україна». Говорячи для стислості «Україна», ми будемо розглядати праці польських істориків не тільки про внутрішні процеси, які відбувалися на Україні, а й про її зв'язки з Польщею, причому слово «зв'язки» ми трактуємо досить широко.

По-третє, наш огляд побудований на тих працях, які вийшли окремими виданнями, і на статтях, опублікованих у загальнопольських історичних журналах. Звичайно, ми намагалися врахувати також розвідки, що друкуються в ряді воеводських центрів на сторінках різного роду збірників (зокрема щорічників) історичного характеру. Можливо, у зв'язку з великою кількістю подібних збірників деякі статті не потрапили в поле нашого зору. Тому ми заздалегідь просимо пробачення і перед авторами цих статей, і перед читачем.

Знайомлячись з польською історичною літературою, яка в тій чи іншій мірі стосується України, можна сміливо твердити, що більшість її присвячена періодові феодалізму. І це цілком зрозуміло. Справа в тому, що всі три гілки слов'ян — східні (до яких належать росіяни, українці та білоруси), західні (частиною яких є поляки) і південні — на ранньому етапі свого розвитку мали багато спільних рис. Видатний радянський історик, академік Б. Д. Греков писав з цього приводу: «Вивчаючи найдавнішу долю слов'янських народів, ми переконуємося в тому, що основні лінії соціально-економічного, політичного і культурного розвитку були спільними для всіх паростей слов'янства, що історія східних слов'ян тісно перепліталася з історичним розвитком південного і західного слов'янства»³.

Велике значення має й та обставина, що протягом кількох століть український і польський народи перебували в складі однієї держави. Як писав В. І. Ленін, «поки різні нації живуть в одній державі, їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового характеру»⁴.

Польська марксистська історіографія може по праву пишатися рядом узагальнюючих праць, що висвітлюють походження слов'янських народів і ранній період їхнього минулого. Ми маємо на увазі монографію «Економічні основи формування слов'янських держав» та чотири томну працю «Походження Польщі», які належать перу відомого медієвіста, дійсного члена Польської Академії наук Генрика Ловмянського⁵, глибокі дослідження визначного археолога, голови Слов'янського комітету ПНР Вітольда Генселя⁶, Герарда Лабуди⁷, Казімежа Тименецького⁸ та ін.

В цих та деяких інших працях розглядається цілий ряд проблем з історії дофеодального і ранньофеодального періодів слов'янських народів, зокрема виникнення слов'ян, їх розселення і поділ на три основні

³ Б. Д. Греков. Избранные труды, т. I. М., 1957, стор. 392.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 444.

⁵ H. Łowmiański. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich. W., 1955; Його ж. Początki Polski, t. I. W., 1963; t. II, 1964; t. III, 1967; t. IV, 1970.

⁶ W. Hensel. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. W., 1952, 1965.

⁷ G. Labuda. Studia nad początkami państwa polskiego. Poznań, 1946; Його ж. Okres «wspólnoty» słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej.— «Slavia Antiqua», t. I, 1948.

⁸ K. Tymieniecki. Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze. Poznań, 1951; Його ж. Historia chłopów polskich, t. I. W., 1965.

гілки, формування слов'янських держав, історичний розвиток слов'янської прабатьківщини — руських і польських земель. В цих дослідженнях практично неможливо точно розмежувати проблеми, які стосуються тільки західних або тільки східних слов'ян. Тому праці польських авторів мають певне значення для вивчення далекого минулого й українського народу.

Серйозним дослідником історії Київської Русі зарекомендував себе Анджей Поппе, який 1960 р. захистив у Варшавському університеті докторську дисертацію на тему «Легенда про Бориса і Гліба на фоні давньоруської історіографії XI ст.». У цій праці об'єктом дослідження є стародавні твори, що стосуються князів Бориса і Гліба, які загинули під час боротьби за київський престол у 1015—1019 рр. В результаті аналізу автор установив спірні досі обставини і час появи окремих творів, з'ясував походження самого культу перших національних святих на Русі, визначив історичне і географічне коріння легенди про них.

А. Поппе є автором книжки «Держава і церква на Русі в XI ст.»⁹, яка спирається на дуже велику кількість різноманітних і до того ж мало відомих у нас джерел. Окремі положення цієї праці викладені автором в кількох статтях, об'єднаних спільною назвою «Зауваження до стародавньої історії церкви на Русі» і опублікованих у Польщі¹⁰, а також частково у Москві та Києві¹¹. Вони зводяться, зокрема, до того, що метрополія Русі була заснована не в 1037—1039 рр., як вважалося досі, а раніше — між 970 і 997 рр.; що місцем її перебування не тільки до 1037 р., а й до 1017 р., був Київ; що поряд з метрополією у Києві існували титулярні метрополії у Переяславі та Чернігові.

У інших статтях, вміщених «Українським історичним журналом»¹², розглядається питання про час побудови такої величної пам'ятки стародавньої Русі, якою є Софіївський собор у Києві. Автор публікацій доводить неслухняність датування кам'яного собору Ярослава 1017 р. і в той же час не погоджується з прийняттям другої дати (1037 р.) в існуючому досі трактуванні.

Взагалі слід сказати, що в польській марксистській історіографії праць, які висвітлюють внутрішні процеси, що відбувалися в Київській Русі, небагато. Можна ще назвати, скажімо, статтю Т. Василевського про склад збройних сил на Русі¹³, а також кілька джерелознавчих статей, в яких піддається аналізу «Повесть временных лет» — основну пам'ятку історіографії київського періоду, а також «Русскую правду»¹⁴.

Натомість історики Польської Народної Республіки створили, можна сказати без перебільшення, величезну кількість праць, що стосуються польсько-російських відносин — торговельних, політичних і культурних.

⁹ A. Poppe. Państwo i kościół na Rusi w XI w. W., 1968.

¹⁰ A. Poppe. Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi, cz. I. Początki metropolii i sprawa archikatedry.— «Przegląd historyczny» (PH), 1964, N 3; cz. II. Metropolia Perejasławska, Traktat o azymach.— PH, 1964, N 4; cz. III. Metropolia Czernihowska.— PH, 1965, N 4.

¹¹ A. Poppe. Русские метрополии константинопольской патриархии в XI в.— «Византийский временник», т. 28, 29. М., 1968; Його ж. Заснування метрополії Русі в Києві.— УІЖ, 1969, № 6.

¹² A. Poppe. Заснування Софії Київської.— УІЖ, 1965, № 9; Його ж. Граффіті й дата спорудження Софії Київської.— УІЖ, 1968, № 9.

¹³ T. Wasilewski. Studia nad składem społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi.— «Studia wczesnośredniowieczne», t. 4, 1958.

¹⁴ S. Kasperczak. Struktura klasowa społeczeństwa ruskiego w Powieści dorocznej.— «Zeszyty naukowe Uniwersytetu im A. Mickiewicza. Historia», N 1, 1956; S. M. Kuczyński. Nieznany traktat polsko-ruski 1039 r.— «Slavia Antiqua», t. 5, 1956; S. Mikucki. Studia nad dyplomatyką ruską. Traktaty rusko-bizantyńskie z X w.— «Pamiętnik słowiański», t. 3, 1952; S. Roman. Zagadnienia Ruskiej prawdy.— «Czasopismo prawno-historyczne», t. 5, 1953; F. Sielicki. Kroniki staroruskie w dawniej Polsce (na tle stosunków kulturalnych).— «Slavia orientalis», t. 13, 1964.

Маються на увазі, зокрема, статті археологів К. Яжджевського і З. Гільчерувни¹⁵, істориків С. Александровича, Т. Вонсович, А. Грабського, Стефана Кучинського¹⁶ та ін. Наведений в них великий фактичний матеріал свідчить, що Київська Русь мала жваві відносини з Польщею.

Одним з традиційних напрямів польської історіографії, присвяченим польсько-руським, а у пізніший період — польсько-українським зв'язкам, є дослідження і висвітлення питань, що зв'язані із заселенням прикордонних областей, або рубежів. Говорячи саме про цю тематику, слід, насамперед, згадати про висвітлення в дуже обширній польській літературі польсько-руського спору з приводу Червенських городів (Червенської землі), який мав місце у 981—1031 рр. Не маючи можливості більш-менш докладно зупинитися тут на цьому питанні, ми відсилаємо читача до ґрунтовного огляду Г. Ловмянського, опублікованого у 1953 р.¹⁷

Від себе нам залишається додати в цьому зв'язку, що народно-демократичний період в розвитку польської історіографії сприяв виникненню праць, які висвітлюють тематику Червенських городів. Можна назвати статті Александра Гейштора, А. Поппе¹⁸ тощо. Як показали перші археологічні розкопки, Червень — столиця червенської землі — був розташований на місці, де тепер знаходиться село Чермно над р. Гучвою (Томашув-Любельський повіт), лівою притокою р. Західний Буг, а град Волинь — на місці с. Грудек Надбужний (Грубешувський повіт). Знайдені в ході розкопок пам'ятки виразно свідчать про їх належність до матеріальної культури Київської Русі¹⁹.

Частково питання про Червенські города висвітлюється у праці «Дослідження про найдавніший польсько-руський кордон в районі Червенських городів і Волині»²⁰, виданій у 1962 р. Її автором є Юзеф Скшипек, який ще в довоєнні роки працював над українською тематикою²¹. Наукова преса нашої республіки вже вказувала на деякі недоліки цієї праці, зокрема, на невикористання даних археологічних розкопок, проведених після другої світової війни²².

Поряд з Червенськими городами привертає увагу польських дослідників територія понад Бугом, Сяном і гірським Дністром. Ми маємо на увазі Сяницьку, Перемишльську та Холмську землі і Белзьке воеводство. Так, польсько-руському прикордонню присвячена праця Ф. Персовського²³. Заселення Сяницької землі у XIV—XVII ст. (однієї з п'яти земель, на які ділилося Руське воеводство) розглядається в монографії

¹⁵ K. Jażdżewski. Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii.— «Pamiętnik słowiański», t. 4, 1954; Z. Hilczówna. Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską.— «Przegląd archeologiczny», N 53, 1950.

¹⁶ S. Aleksandrowicz. Stosunki handlowe polsko-ruskie do r. 1240.— «Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza», N 3, 1958; T. Wąsowicz. Szlak handlowy gnieźnieńsko-kijowski na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu (Praca doktorska). W., 1960; A. Grabowski. Studia nad stosunkami polsko-ruskimi w początkach XI w.— «Slavia orientalis», 1957, N 6; S. M. Kuczynski. O wyprawie Włodzimierza I-go.— «Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa naukowego», t. 4, 1949; Його ж. Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII.— «Slavia orientalis», 1958, N 2.

¹⁷ H. Łowmiański. Problematyka historyczna grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich.— КН, 1953, N 1.

¹⁸ A. Gieysztor. Prace badawcze na obszarze grodów Czerwieńskich.— КН, 1953, № 1; Його ж. Polskie badania na grodach Czerwieńskich w latach 1952 i 1953.— КІР-Р, 1954, N 1; А. Поппе. Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі.— ВІЖ, 1960, № 6.

¹⁹ A. Gieysztor. Prace badawcze na obszarze grodów Czerwieńskich, стор. 308 і 312.

²⁰ J. Skrzypek. Studia nad najdawniejszą granicą polsko-ruską w rejonie grodów Czerwieńskich i Wołynia. W., 1962.

²¹ J. Skrzypek. Potudniowo-wschodnia polityka Polski od koronacji Jagiełły do śmierci Jadwigi i bitwy nad Worklą (1386—1399). Lwów, 1936.

²² Див. рецензію Я. Д. Ісаєвича.— ВІЖ, 1965, № 2.

²³ F. Persowski. Studia nad pograniczem polski-ruskim. Wrocław, 1962.

А. Фастнахта²⁴. Польсько-руські відносини в період феодальної роздробленості дослідив Б. Влодарський у книзі «Польща і Русь. 1194—1340»²⁵.

Протягом тривалого часу різними питаннями внутрішнього життя західноукраїнських земель, як і прикордонних українсько-польських областей, займаються Мауриці Горн та Ельжбета Горнова. Перший з них кілька років тому надрукував монографію «Економічні наслідки татарських нападів у 1605—1633 рр. на Червону Русь»²⁶. Використавши документи з ЦДІА УРСР у Львові та державних архівів ПНР, автор підрахував, що татари своїми нападами в названий період спустошили у Галицькій, Львівській, Перемишльській та Холмській землях і в Руському та Белзькому воеводствах понад 70% міст, містечок і сіл, знищили або захопили в полон 120—130 тисяч чоловік. М. Горн є автором ряду інших цікавих для українського читача праць²⁷.

«Соціально-економічні відносини в містах Галицької землі в 1509—1648 рр.» — таку назву має ґрунтовне дослідження Е. Горнової, яке вийшло з друку 1963 р. в Ополі²⁸. В ньому на радянських і польських архівних матеріалах висвітлюється процес виникнення та заселення майже 80 тогочасних міст і містечок сучасних Івано-Франківської і південної частини Тернопільської областей, подається соціально-економічна характеристика, аналізується класова боротьба у містах, робиться висновок про те, що найбільш численною національністю в містах Галицької землі були українці, поруч з якими жили поляки, євреї, вірмени, волохи. Значний фактичний матеріал, що наводиться в згаданій книжці, може бути використаний, як зазначалося в рецензії, опублікованій на сторінках «Українського історичного журналу», при написанні нарисів історії міст і сіл двох названих західноукраїнських областей²⁹.

Питання з історії Галицького князівства частково досліджуються в статті Б. Влодарського про галицьку королеву Соломею, якою стала дочка польського князя Лешка³⁰. Тут також розповідається про експансію польських князів на Галичину, про татарські напади тощо.

Українсько-польські відносини XV—XVI ст. принагідно зображуються у ґрунтовній праці С. М. Кучинського «Велика війна з орденом хрестоносців у 1409—1411 рр.»³¹ Як відомо, полки з кількох українських міст разом з польськими, литовськими, російськими і чеськими військами брали участь у Грюнвальдській битві. Про спільну боротьбу поляків і українців проти татар на початку XVI ст. говорить в статті Станіслава Гербста³².

У цій частині огляду ми повинні згадати працю про одне з міст в Криму. Йдеться про монографію М. Маловіста «Каффа — генуезька колонія в Криму і східна проблема в 1453—1475 рр.»³³ Автор висвітлює життя

²⁴ A. Fastnacht. Osadnictwo ziemi Sanockiej w latach 1340—1650. Wrocław, 1962. Див. рецензію Я. Д. Ісаєвича. — УІЖ, 1966, № 2.

²⁵ B. Włodarski. Polska i Ruś. 1194—1340. W., 1966.

²⁶ M. Horn. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław, 1964.

²⁷ М. Горн. Расслоение деревни Русского воеводства к середине XVII в. — Ученые записки Львовского государственного педагогического института, т. 2. Львів, 1948; Його ж. Zaludnienie województwa Bełskiego w 1630 r. — «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych», т. XXI. Poznań, 1960; Його ж. Towarzysze cechów lwowskich w walce z wyzyskiem mistrzów w I połowie XVII w. — КН, 1959, N 2.

²⁸ E. Hornowa. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1509—1648. Opole, 1963.

²⁹ Див. рецензію Я. С. Мельничука. — УІЖ, 1965, № 2.

³⁰ B. Włodarski. Salomea królowa halicka. Kartka z dziejów wprowadzenia zakonu klarysek do Polski. — «Nasza przeszłość», т. 5, 1957.

³¹ S. M. Kuczyński. Wielka wojna z Zakonem krzyżackim w latach 1409—1411. W., 1955, 1960.

³² S. Herbst. Najazd tatarski 1512 r. — ПН, 1948, N 2.

³³ M. Małowist. Kaffa-kolonija genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453—1475. W., 1947.

в Каффі (Феодосії), показує її занепад, причиною якого стала війна Туреччини з Венецією.

Польські вчені, переглядаючи з марксистських позицій свої погляди на класову боротьбу в шляхетській Польщі, по-новому оцінили національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького та її вплив на антифеодальний рух на польських землях. Якщо в працях таких істориків минулого, як Ф. Равіта-Гавронський, К. Шайноха, Л. Кубаля, А. Яблоновський, В. Собеський та ін., повстання Хмельницького і взагалі боротьба українських селян і козаків проти польських панів і шляхти висвітлювалися з позицій крайнього польського шовінізму, то історики народно-демократичної Польщі доклали багато зусиль до того, щоб переглянути ці позиції, по-новому оцінити рух і українських, і польських трудящих.

Важливу роль у цьому відіграла спеціальна наукова сесія з нагоди 300-річчя воз'єднання України з Росією, проведена наприкінці 1954 р. Польською Академією наук і Польсько-Радянським інститутом. Її матеріали було видано окремою книжкою³⁴. Учасники сесії заслухали доповіді Станіслава Арнольда («Ставлення шляхетської Польщі до національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст.»), Зофії Лібішовської («Ставлення польських народних мас до національно-визвольної боротьби на Україні в 1648—1554 рр.»), Зигмунта Млинарського («Польсько-українське братерство в національно-визвольній боротьбі XIX і XX ст.»), Генрика Яблонського («Радянська Україна») та ін.

Обговорення доповідей відзначалося високою активністю: в ньому взяло участь 22 чоловіка, у тому числі і представники наукової громадськості Москви (О. А. Новосельський), Києва (О. К. Касименко) і Мінська (В. М. Перцев). Польські вчені, які взяли участь у дебатах, порушили у своїх виступах цілий ряд цікавих питань. Наприклад, Богдан Барановський говорив про ставлення польських солдатів до національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст., Марія Ваврикова — про боротьбу українського народу проти експансії польських магнатів у другій половині XVI — першій чверті XVII ст., Збігнев Вуйцік — про політику польських магнатів щодо України, Ольгерд Гурка — про історичну роль Б. Хмельницького, Адам Керстен — про виступи польських народних мас у 1648—1654 рр.

В ході підготовки до урочистого відзначення 300-річчя воз'єднання України з Росією у Варшаві був виданий збірник матеріалів і документів «Під прапором братньої дружби»³⁵. Найбільше місце в ньому було відведено матеріалам про спільну боротьбу польських, українських і російських трудящих у середині XVII ст.

Після взяття польськими трудящими влади в своїй країні (1944 р.) польська марксистська історіографія, яка займається дослідженням класової боротьби в державі у XVII ст., розвивається в таких основних напрямках.

Перший з них — це висвітлення історії козаччини. Мабуть, найраніше (майже відразу після другої світової війни) опублікував невелику розвідку про соціальний і етнічний склад козаків Владислав Томкевич³⁶, який у 30-х роках надрукував ряд праць, присвячених козацьким повстанням, Гадяцькій унії, Ієремії Вишневецькому, і який в основному дотримувався шляхетсько-буржуазних поглядів.

У 1960 і 1970 рр. були видані книжки Лешка Подгородецького «Січ

³⁴ Sesja naukowa w trzecieście rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją, 1654—1954, Materiały. W., 1956.

³⁵ Pod sztandarem bratniej przyjaźni. W 300 rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją.— Zbiór materiałów i dokumentów o wspólnej walce wyzwolenczej i nierozzerwanej przyjaźni ludu polskiego, ukraińskiego i rosyjskiego. W., 1954.

³⁶ W. Tomkiewicz. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII w.— PH, 1948, No 2.

Запорізька»³⁷ та Збігнева Вуйціка «Дикі поля в огні»³⁸. Це науково-популярні праці, в яких у доступній для широких читацьких мас формі викладається історія зародження козацтва і його боротьби проти польської шляхти та кримських татар³⁹. Польськими істориками також опубліковані кілька документів з історії козацтва⁴⁰.

Другий напрям полягає у дослідженні антифеодального руху польських селян у Польщі, який розгортався під значним впливом національно-визвольної боротьби українського народу. Кульмінаційним пунктом цього руху було селянське повстання під керівництвом Костки-Наперського у 1651 р. До 300-річчя повстання вийшли з друку збірник матеріалів, підготовлений А. Пшибосем⁴¹, і книжки Станіслава Щотки і Б. Барановського, а у 1970 р.— праця А. Керстена⁴². Цій же темі присвячено ряд статей, авторами яких є, зокрема, Ю. Бардах, В. Бортновський, В. Чаплинський, Я. Віслоцький, Г. Лабуда, Ю. Лещинський та ін.⁴³ Слід зазначити, що, працюючи у цьому напрямі, польські історики досягли значних успіхів, вивчили (наскільки дозволяють джерела) діяльність емісарів Б. Хмельницького на різних польських землях.

Третій напрям, над яким працюють польські вчені,— це дослідження ставлення правлячих кіл феодальної Польщі до національно-визвольної боротьби українського народу. Крім згаданої праці С. Арнольда, слід назвати статтю З. Вуйціка про ставлення польських магнатів до Переяславської ради⁴⁴. Такий же характер мають окремі статті, вміщені в збірнику «За реформу Речі Посполитої», виданому на честь 60-річчя польського медієвіста Владислава Чаплинського⁴⁵.

У цьому ж зв'язку необхідно назвати фундаментальну монографію Адама Керстена про Стефана Чарнецького⁴⁶— польського полководця, відомого своїми перемогами у польсько-шведській війні. Всупереч шляхетській історіографії, яка зробила з Чарнецького «ідеального героя», А. Керстен показує його не тільки як військового діяча, а й як магната-кріпосника, що використовував свої володіння на Україні для власного збагачення і який з винятковою жорстокістю придушував антифеодальну боротьбу українського народу⁴⁷.

³⁷ L. Podchorodecki. Sicz Zaporoska. W., 1960, 1970.

³⁸ Z. Wójcik. Dzikie pola w ogniu. W., 1960, 1961, 1968.

³⁹ Див. рецензію О. М. Апанович.— УІЖ, 1961, № 5.

⁴⁰ Польські версії «листування запорізьких козаків з турецьким султаном». М. Євстахевич і М. Інґльот.— УІЖ, 1966, № 8, 10; Z. Switalski. Nieznana wiadomość z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kazackie do Warszawy na sejm w 1639 r.).— КН, 1959, № 3; Z. Wójcik. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego.— ПН, 1961, № 3.

⁴¹ Materiały do powstania Kostki-Napierskiego. Wydał i wstępem poprzedził. A. Przyboś. Wrocław, 1951.

⁴² S. Szczotka. Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki-Napierskiego. W., 1951; B. Baranowski. Powstanie chłopskie Kostki-Napierskiego w 1651 r. W., 1951; A. Kersten. Na tropach Napierskiego.— W kręgu mitów i faktów. W., 1970.

⁴³ J. Bardach. W 300-ną rocznicę powstania chłopów pod wodzą Kostki-Napierskiego.— «Nowe drogi», 1951, № 3; W. Bortnowski. Wpływ rewolucji kozackiej na chłopów polskich.— «Nasza myśl», 1948, № 11; W. Czaplinski. Ruchy ludowe w 1651 r. (Wyniki badań, poprawki i uzupełnienia).— ПН, 1953, № 1—2; J. Wislocki. O działalności emisariuszy Chmielnickiego w Wielkopolsce w 1651 r.— «Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza», t. I, zesz. 1, 1955; G. Labuda. Rozruchy chłopskie na pograniczu wielkopolsko-pomorskim w r. 1651.— «Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza», t. II, zesz. 1, 1956; J. Leszczyński. Agenci Bohdana Chmielnickiego i Jerzego II Rakoczego na Morawach i na Śląsku.— «Sobótka», t. 10, 1955; A. Kersten. Wyzwoleńcza wojna ludu ukraińskiego a wystąpienia chłopów polskich lat 1648—1654.— КІР-Р, 1955, № 1—2; S. Szczotka. Uwagi o zbiegostwie włościan w dawnej Polsce.— «Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych», t. XI. Poznań, 1949.

⁴⁴ Z. Wójcik. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu.— КН, 1954, № 3.

⁴⁵ O naprawą Rzeczypospolitej.— Prace ofiarowane Władysławowi Czaplinskiemu w 60 rocznicę urodzin. W., 1965.

⁴⁶ A. Kersten. Stefan Czarniecki, 1599—1665. W., 1963.

⁴⁷ Див. рецензію О. М. Апановича.— УІЖ, 1965, № 7.

Нарешті, праці останнього напрямку з'ясовують питання про зв'язки Польщі з кримськими татарами⁴⁸. Польсько-татарський союз, який негативно впливав на співвідношення сил на Україні та на її міжнародне становище, мало враховувався українськими радянськими істориками.

Досі ми говорили в основному про ті праці, в яких висвітлюється історія України і українсько-польські відносини до і в період визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Слід відзначити, що і наступний період феодалізму успішно вивчається польськими вченими.

Якщо йдеться про другу половину XVII ст., то її глибоким знавцем є вже згадуваний Збігнев Вуйцік. Працюючи протягом ряду років над історією польсько-російсько-українських відносин щойно названого періоду, він ще у 1959 р. випустив монографію «Андрусівський договір 1667 р. і його походження»⁴⁹. Використавши матеріали з архівів Польщі, СРСР, Австрії, а також Ватикану й Англії, автор створив цінну працю, в якій висвітлюються відносини між Польщею, Росією та Україною у 1660—1667 рр. Ці відносини завершилися укладенням Андрусівського договору, згідно з яким Лівобережна частина України залишалася в складі Росії, Правобережна — в складі Польщі, а Запорізька Січ мала перебувати під владою обох держав (хоч насправді вона підлягала тільки Росії). Цей договір свідчив про відхід Польщі, державний організм якої роз'їдався внутрішньою анархією, на другий план у політичному житті Східної Європи і про те, що її (Польщі) місце зайняла Росія.

Безпосереднім продовженням щойно згаданого дослідження стала нова монографія З. Вуйціка «Між Андрусівським договором і турецькою війною. Польсько-російські відносини, 1667—1672 рр.»⁵⁰, яка вийшла у 1968 р. Як і попередня праця, вона написана на широкій базі польських, російських, українських, французьких, німецьких, англійських архівних матеріалів і літератури. В ній піддаються всебічному аналізу відносини Речі Посполитої з Росією та Оттоманською Портою, розглядається внутрішнє становище в Польщі, Російській державі та на Україні.

Взагалі необхідно зазначити, що Україні, яка була проблемою номер один у відносинах Польщі з Росією, приділено у монографії багато уваги. Причому автор висвітлює навіть такі питання з історії України, які й досі залишаються в радянській історіографії малодослідженими. Саме до них належать, наприклад, питання про діяльність і оцінку гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, взаємовідносини польського уряду з українським козацтвом тощо.

Праця З. Вуйціка дістала високу оцінку з боку наукової громадськості як ПНР, так і СРСР⁵¹. Тим-то Відділ суспільних наук Польської Академії наук присудив її авторові свою нагороду в галузі історії за 1969 р.⁵²

Події кінця XVII — початку XVIII ст. докладно висвітлюються в монографії Яна Пердені «Ставлення шляхетської Речі Посполитої до українського питання на рубежі XVII—XVIII ст.»⁵³, опублікованій у 1963 р. Спираючись на друковані праці, а також на доти не використані писемні джерела, що зберігаються в польських архівах і бібліотеках (головним чином, листування короля та його оточення, гетьмана України

⁴⁸ B. Baranowski. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632—1648. Łódź, 1949; Пого ж. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego w 1648 r.— PH, 1948, No 2; Z. Wójcik. Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660—1661.— PH, 1954, No 4.

⁴⁹ Z. Wójcik. Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. W., 1959.

⁵⁰ Z. Wójcik. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecką. Stosunki polsko-gosyjskie, 1667—1672. W., 1968.

⁵¹ Див. рецензію О. М. Апановича.— УІЖ, 1969, № 5.

⁵² «Трибуна Луду», 2 грудня 1969 р.

⁵³ J. Perdenia. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. Wrocław, 1963.

і козацьких полковників, різні звіти, донесення, універсали, рахунки та ін.), автор відтворив тогочасну картину, ґрунтовно висвітлив роль фастівського полковника Семена Палія, досвідченого військового керівника, в розгортанні визвольної боротьби на Україні; показав ставлення Петра I і зрадника українського народу Мазепи взагалі до Правобережжя і зокрема до козацтва; викрив підступні наміри польських феодальних магнатів, які прагнули повернутися на Правобережну Україну.

Селянсько-козацьке повстання під керівництвом С. Палія стало предметом дослідження в статтях Я. Пердені⁵⁴ і Я. Янчака⁵⁵. Я. Перденя продовжує працювати над українсько-польськими зв'язками⁵⁶.

У післявоєнній польській історіографії з'явилися праці, присвячені історії України XVIII ст. Найраніше — у 1948 р. — вийшла з друку в Познані невелика книжка Яніни Белецької «Львівські контракти в 1768—1778 рр. (Вплив першого поділу Польщі на львівські контракти)»⁵⁷. Контрактами називалися багатолюдні з'їзди шляхти у великих містах, що скликалися, як правило, під час щорічних ярмарок з метою укладення угод з приводу володіння землею. Два інших дослідження, подібних до першого, написані і опубліковані 1935 р. у Львові.

Цікаве і недосліджене питання висвітлюється в книжці Зенона Гульдона «Торговельні зв'язки магнатських господарств Правобережної України з Гданськом у XVIII ст.»⁵⁸. Вивчивши у Львові, Києві, Варшаві та Кракові архівні матеріали Жевуських, Сангушків, Потоцьких, Яблоновських та інших польських феодалів, які володіли величезними багатствами на Правобережжі, автор дійшов висновку, що ці феодали відправляли річками із своїх маєтків у Гданськ значну кількість збіжжя, полотна, прядива, поташу тощо.

Деякою мірою на українських матеріалах побудована фундаментальна монографія відомого фахівця в галузі економічної історії Вітольда Кулі «Нариси про мануфактури в Польщі XVIII ст.»⁵⁹.

Протягом останніх років з'явилися серйозні праці молодого краківського дослідника Владислава Серчика, який тривалий час працював в архівах України. Готуючи докторську дисертацію, він опублікував кілька статей⁶⁰. У своїй монографії «Магнатське господарство в Подільському воеводстві у другій половині XVIII ст.»⁶¹, яка, по суті, є його дисертацією, він показав, що на Поділлі у другій половині XVIII ст. магнатське господарство було зв'язане як з місцевим ринком, так і (меншою мірою) з ринком усєї країни. В праці, яка спирається головним чином на дані подільських фільварків Чарториських, розглядається виробництво різних видів продукції — рослинної, тваринницької та промислової, — а також прибутки фільварків.

⁵⁴ J. Perdenia. Ostatni bunt kozacki (1702—1704).— Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków, 1948.

⁵⁵ J. Janca k. Powstanie Paleja.— «Zeszyty naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia», t. III. Wrocław, 1960.

⁵⁶ J. Perdenia. Stanowisko Rosji wobec Prawobrzeżnej Ukrainy w pierwszych latach wojny Północnej.— «Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace historyczne», zesz. 3. Kraków, 1967; Його ж. Rokowania polsko-rosyjskie w Kadzynie z 1684 r.— «Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace historyczne», zesz. 4. Kraków, 1968.

⁵⁷ J. Bielecka. Kontrakty lwowskie w latach 1768—1778. Wpływ pierwszego rozbioru Polski, 1772, na kontrakty lwowskie. Poznań, 1948; M. Wąsowicz. Kontrakty lwowskie w latach 1676—1686. Lwów, 1935; S. Segel. Kontrakty lwowskie w latach 1717—1724. Lwów, 1935.

⁵⁸ Z. Guldón. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII w. Toruń, 1966.

⁵⁹ W. Kula. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII w., t. 2. W., 1956.

⁶⁰ В. Серчик. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.).— ВІЖ, 1962, № 4.

⁶¹ W. Serczyk. Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII w. Wrocław, 1965.

До 200-річчя великого народного повстання, яке відбулося у 1768 р. на Правобережній Україні і відоме під назвою Коліївщини, вийшло з друку друге монографічне дослідження В. Серчика — «Коліївщина»⁶². Хоча існує досить численна українська, російська і польська література — історична, публіцистична, мемуарна, художня, присвячена повстанню,— проте автор щойно названої книги зумів переглянути ряд тверджень, висловлених раніше, висвітлив по-новому ряд питань і в цілому створив оригінальну працю, яка є безперечним вкладом у польську історіографію⁶³.

Значний інтерес для українських дослідників гайдамацького руху становить підготовлена А. Подразою і Е. Ростворовським публікація листування Ю. В. Мнішха⁶⁴, яка містить матеріали про становище на Правобережній Україні і боротьбу гайдамаків у 50—60-х роках XVIII ст.

Початок вивченню культурних зв'язків Польщі з Росією і Україною у XVIII ст. та в наступні періоди поклали повідомлення В. Томкевича і В. К. Заводзінського на VII загальному з'їзді польських істориків, який відбувся у Вроцлаві у 1948 р.⁶⁵ Історія друкарської справи на Західній Україні у XV—XVIII ст. висвітлюється у праці А. Кавецької-Гричової, К. Коротайової і В. Краєвського⁶⁶.

Порівняно з XVII і XVIII ст. значно гірше дослідженою є перша половина XIX ст. Праці польських авторів стосуються переважно визвольного повстання 1831 р., яке охопило й Україну. В цьому відношенні заслуговує на увагу, передусім, стаття Т. Лепковського «Соціальні і національні аспекти повстання 1831 р. на Україні»⁶⁷. На підставі даних радянських архівів⁶⁸ автор довів, що в повстанні взяло участь 5500—6000 чоловік, що воно майже не зачепило населення міст, що головною рушійною силою повстання були різні шари шляхти, передусім зубожілої, що українські селяни Правобережжя, особливо на Волині, підтримали повстанців і що в той же час більшість українського народу залишилася байдужою до вимог повсталої шляхти.

В іншій статті, автором якої є історик літератури Степан Козак, простежуються польсько-українські революційні зв'язки у 1830—1863 рр.⁶⁹ Автор розповідає про створену революційними демократами Тадеушом Кремповецьким і Станіславом Ворцелем під час еміграції в Англії організацію «Люд польський», до якої увійшли «Громада Умань» та «Громада Грудзьондз» і яка проголошувала ідеї соціального визволення й інтернаціонального єднання, про революційну діяльність інтелігенції, зокрема студентської молоді, згадує про дії на Україні Шимона Конарського.

Приблизно цей же період охоплює стаття відомого історика Стефана Кеневича — «Польсько-українські відносини в 1820—1870 рр.»⁷⁰. Тут розгорнута широка картина польсько-українських революційних зв'яз-

⁶² W. Serczyk. *Koliszczyzna*. Kraków, 1968.

⁶³ Див. рецензію Ф. П. Шевченка.— УІЖ, 1968, № 12.

⁶⁴ A. Podraza i Em. Rostworowski. *Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeżnej i ruchów hajdamackich lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVIII w. z korespondencji J. W. Mniszcha*.— PH, t. 47, 1956.

⁶⁵ W. Tomkiewicz. *Stosunki kulturalne rosyjsko-polskie do końca XVIII w.— Pamiętnik VII powszechnego zjazdu historyków polskich we Wrocławiu, t. I. W.*, 1948; W. K. Zawodziński. *Stosunki kulturalne rosyjsko-polskie od końca XVIII w.— Там же*.

⁶⁶ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. Małopolska—Ziemie ruskie*. Wrocław—Kraków, 1960.

⁶⁷ T. Lepkowski. *Spoleczne i narodowe aspekty powstania 1831 r. na Ukrainie*.— KH, 1957, No 6.

⁶⁸ T. Lepkowski i A. Podraza. *Z poszukiwań archiwalnych w ZSRR*.— KH, 1957, No 2.

⁶⁹ С. Козак. *Польсько-українські літературні зв'язки (1830—1863 рр.)*.— УІЖ, 1965, № 3.

⁷⁰ S. Kieniewicz. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820—1870.— Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją. 1654—1954. Materiały*. W., 1956.

ків в ході повстань 1831 і 1863 рр., висвітлюються дружні відносини Т. Г. Шевченка з діячами польського національно-визвольного руху.

Якоюсь мірою українська тематика висвітлюється в праці того ж автора «Галичина в 1846—1848 рр. (Весна народів на польських землях)»⁷¹. Українці, як відомо, брали участь в революції 1848 р., що охопила Галичину, яка на той час входила до складу Австро-Угорщини.

Діяльність Ш. Конарського розглядається в кількох працях⁷². Відносинам Польщі з Російською імперією, в тому числі й Україною, приділено значну увагу у великій монографії Марцелі Гандельсмана «Адам Чарториський»⁷³, яка писалася ще до і під час другої світової війни, а вийшла з друку вже після смерті автора.

Оскільки в Краківському університеті навчалися українці, ці «сюжети» знайшли своє відображення в колективній праці «Дослідження з історії молоді Краківського університету від епохи просвітництва до середини ХХ ст.»⁷⁴, виданій з нагоди 600-річчя цього одного з найстаріших в Європі вищих учбових закладів⁷⁵.

На закінчення огляду нам залишається сказати, що окремі питання історії України періоду докапіталістичних формацій висвітлюються в деяких працях синтетичного характеру. Ми маємо на увазі, передусім, багатотомне видання «Історія Польщі»⁷⁶, підготовка якого здійснюється Інститутом історії ПАН. Воно включає в себе виклад історії тих українських, білоруських і литовських земель, які перебували тоді в складі Польщі. Питання, що цікавлять нас, знайшли певне відображення також в «Історії держави і права Польщі до 1795 р.»⁷⁷.

Не можна не згадати і про те, що вчені Польської Народної Республіки регулярно публікують документи з історії своєї країни періоду феодалізму. В багатьох випадках ці джерела мають відношення до минулого й нашого народу.

Польські історики уважно слідкують за розвитком української радянської історичної науки. Одним з доказів цього є їх численні рецензії на праці українських дослідників, які систематично друкуються на сторінках наукової періодики ПНР.

Отже, як бачимо, історія України і українсько-польських відносин дофеодального і феодального періодів досліджується сучасними польськими істориками в досить широкому плані. Інтерес вчених ПНР саме до цих періодів пояснюється переважно тим, що спочатку племена, з яких пізніше сформувалися український і польський народи, жили приблизно на одній території, а пізніше обидва народи тривалий час перебували в складі однієї держави.

Цілком природно, що увага польських учених протягом минулої чверті століття зосереджувалася на вивченні історії прикордонних і тих українських земель, які були під владою шляхетської Польщі.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що історики жодної іншої зарубіжної країни не створили в роки, що минули після переможного завершення другої світової війни, такої величезної кількості праць про Україну і українсько-польські відносини, як це зробили наші польські колеги.

Велике значення має та обставина, що в липні 1944 р. у Польщі, як і в 1917 р. на Україні, в Росії, Білорусії, владу взяли в свої руки трудя-

⁷¹ S. Kieniewicz. Galicja w latach 1846—1848 (Wiosna Ludów na ziemiach polskich), t. I. W., 1948.

⁷² W. Łukaszewicz. Szymon Konarski (1808—1839). W., 1948; H. Mościcki. Szymon Konarski. W., 1949.

⁷³ M. Handelman. Adam Czartoryski, tt. 1—3. W., 1948—1950.

⁷⁴ Studia z dziejów młodzieży Uniwersytetu Krakowskiego od Oświęcienia do połowy XX w., t. I. Kraków, 1964.

⁷⁵ Див. рецензію М. М. Кравця і В. О. Бориса.— УІЖ, 1966, № 1.

⁷⁶ Historia Polski. W., 1955—1969.

⁷⁷ Historia państwa i prawa polskiego do 1795 r. W., 1957.

щі. Справа також у тому, що інтерес до України завжди був традиційним і в шляхетській, і в буржуазній польській історіографії.

За роки соціалістичного будівництва в країні польські історики успішно оволодівають марксистсько-ленінською методологією. А це, в свою чергу, дає їм можливість переглянути цілий ряд положень старої, шляхетсько-буржуазної історіографії. Так, учені ПНР піддали ревізії політику експансії польських магнатів на сході, яка суперечила життєвим інтересам польського народу і в свій час привела до поневолення народів України і Білорусії.

У той же час вони дали нову, правильну оцінку рядові винятково важливих моментів класової та національно-визвольної боротьби українського народу. Це стосується, в першу чергу, політичного та економічного становища трудящих України, історії козацтва, народно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, гайдамацького руху тощо. В результаті цього змінився і напрям наукових досліджень. Питання експансії на схід відсунулися в сучасній польській історіографії на задній план. Натомість значно розвинулося вивчення прогресивних, революційних зв'язків польського народу з народами Радянського Союзу, в тому числі й українським. Досліджуючи окремі спірні питання, польські вчені виходять з принципів інтернаціоналізму.

Ми вважаємо своїм обов'язком особливо підкреслити ту величезну роль, що її відіграють Центральний Комітет Польської об'єднаної робітничої партії та уряд ПНР у перебудові та дальшому розвитку польської історичної науки, в успішному оволодінні польськими вченими марксистом-ленінізмом. Справді, постійно дбаючи про підготовку висококваліфікованих кадрів істориків, ЦК ПОРП і уряд ще у 1952 р. створили в університетах країни кафедри історії народів СРСР і Польсько-Радянський інститут, які провели значну роботу. Правда, згодом останній було ліквідовано, але його тематикою стали займатись дві нові науково-дослідні установи: Інститут історії польсько-радянських відносин ПАН і Заклад історії СРСР та Центральної Європи Інституту історії ПАН.

У ПНР існують кілька спеціальних періодичних видань, на сторінках яких друкуються дослідження з історії народів Радянського Союзу і польсько-радянських відносин. Спочатку це був «Квартальник Польсько-Радянського інституту». Потім з'явився збірник статей і матеріалів «З історії польсько-радянських відносин» (орган Інституту історії польсько-радянських відносин ПАН), який спершу виходив раз на рік. Згодом його періодичність збільшилася вдвоє. Заклад історії СРСР і Центральної Європи, який існує в Інституті історії ПАН, також має свій друкований орган — щорічник статей «Дослідження з історії СРСР і Центральної Європи».

З ініціативи ЦК ПОРП і уряду ПНР було проведено кілька наукових сесій, які безпосередньо стосуються нашої республіки. Ми маємо на увазі, зокрема, сесію, присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією й організовану Польсько-Радянським інститутом та Польською Академією наук (1954 р.).

Сподіваємося, що історики Польської Народної Республіки, озброєні марксистсько-ленінською методологією, докладуть усіх сил до того, щоб і далі успішно вивчати минуле Української РСР — складової і невід'ємної частини Радянського Союзу — і українсько-польських відносин, які, як і взагалі відносини Польщі з усіма народами СРСР, досягли в наш час небаченого розквіту.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЛИОР — Археологическая летопись южной России
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВИ — Вопросы истории
ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Шевченка
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИА АН СССР — Институт археологии АН СССР
ИА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ИАК — Известия археологической комиссии
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КГИМ — Киевский государственный исторический музей
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛВИА АН СРСР — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР
ЛДНБ — Львівська державна наукова бібліотека
МАР — Материалы по археологии России
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды... АС — Труды... Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
ЦДА — Центральний державний історичний архів
ІНКМ РАН — Instytut historii kultury materialnej Polskiej AN
КІР-Р — Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego
КН — Kwartalnik historyczny
РН — Przegląd historyczny

З М І С Т

Передмова	3
---------------------	---

Статті

О. С. Компан (Київ) — Проблеми українського середньовіччя . . .	9
М. Ю. Брайтчевський (Київ) — Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст.	20
Р. О. Юра (Київ) — Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України	31
Д. С. Наливайко (Ніжин) — Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і першій половині XVII ст. у Західній Європі	40

Повідомлення і замітки

Є. В. Веймарн (Сімферополь) — Одне з важливих питань ранньосередньовічної історії Криму	61
В. Д. Баран (Київ), В. М. Цигилик (Львів) — Дослідження поселення першого тисячоліття н. е. у верхів'ях Золотої Липи	65
Н. М. Кравченко (Київ) — Поховання V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині	75
П. І. Хавлюк (Вінниця) — Гончарний горн культури полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччині	79
Е. О. Симонович (Москва) — Хірургія в черняхівську епоху	83
Є. В. Махно (Київ) — Типи поховань та планування Компаніївського могильника	87
І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський) — Поховальний обряд черняхівської культури (За матеріалами Дністро-Дніпровського межиріччя)	95
Л. Д. Поболь (Мінськ) — Скарб речей з емаллю з Красного Бору	100
П. М. Третьяков (Ленінград) — Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні	113
В. Д. Баран (Київ) — Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі	121
О. О. Попко (Чернігів) — Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни	129
М. І. Сікорський (Переяслав-Хмельницький), А. П. Савчук (Київ) — Переяславщина напередодні Київської Русі	140
А. Т. Сміленко (Київ) — Дослідження посаду городища Верхній Салтів	147
Ю. В. Кухаренко (Москва) — Кургани X—XI ст. поблизу с. Отвержичі	157
О. О. Ратич (Львів) — Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні	162
В. В. Ауліх (Львів) — До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці	168
М. П. Кучера (Київ) — Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині	176
Б. О. Тимощук (Чернівці) — Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб	187
Г. М. Шовкопляс (Київ) — Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки	191
О. В. Бодяньський (Запоріжжя) — Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі	196
Ю. П. Лашук (Львів) — Нові дані про кераміку XIV—XVI ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї на Волині)	200

Публікації

- В. В. Грабовецький (Львів), В. О. Гавриленко (Львів) —
Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана
Григорія Лободи з 1595 р. 204
- Д. І. Ісаєвич (Львів) — Документи з історії боротьби міських
братств проти національно-релігійного гніту в першій половині XVII ст. 208

Огляд літератури і джерел

- П. М. Калениченко (Київ) — Польська марксистська історіогра-
фія про Україну періоду феодалізму 214
- Список скорочень 226

СРЕДНИЕ ВЕКА НА УКРАИНЕ

Выпуск 1

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактори Л. Л. Ващенко, В. С. Нестеренко. Художній редактор С. П. Квітка. Оформлення художника М. Ф. Остапка. Технічний редактор Д. В. Вірич. Коректор Л. М. Яцута.

Здано до набору 27.XI 1970. Підписано до друку 6.IV 1971. БФ 02584. Зам. 1285. Вид. № 138. Тираж 1500. Папір друк. № 1, 70×108^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 14,25. Умовн. друк. аркушів 19,95. Обліково-видавн. аркушів 20,3. Ціна 1 крб. 48 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Книжкова фабрика «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а.